

היו שלושה שערים; לירושלים היו ארבעה או חמישה, ומספר נוסף של פשפשים; לקיסריה לא היו כנראה יותר משלושה שערים, ואילו לצור לא היה אלא שער אחד. השערים הם שהיו מבוצרים ביצור מורכב יותר משאר חלקי החומות והמגדלים⁴⁵.

כדי להגיע אל השער צריך היה האויב לחצות את החפיר, שלעתים היה מצויד, לפני הדופן-הגדי, מבני-מגן חיצוניים, כגון גדרי-יתידות או עמדות-מגן חיצוניות, (הנוכרות בעת המצור על עכו ב-1291, בתור 'בארבאקאן' [barbacanes] או 'באשורה' בערבית). לאחר שכבש את עמדות-המגן החיצוניות האלה היה עליו לעבור את החפיר בגשר. גשרים אלה, הידועים מעכו ואשר שרידיהם נשתמרו יפה בקיסריה, היו עשויים כולם או קצתם עץ, כשהם נשענים על זיזים הבולטים מן החלקלקה. במקום שהחפיר רחב היה נשענו הגשרים על קשתות, או על עמוד חזק באמצע החפיר.

השערים היו בכל מקום מסוג הנמצא גם בביצורי המוסלמים, בתבנית דל"ת, באופן שאי-אפשר היה לחצותו בקו ישר. בצור היו שלוש החומות, כל אחת ושערה שלה, מבוך ממש, מאחר שעל הנכנס היה לעבור בשער דמוי-דל"ת בחומה האחת, לחצות את החצר ולבוא בשער אחר ולחזור על כך בבואו אל החומה השלישית⁴⁶.

לשערים היו דלתות כפולות-גפים, שסובבו על ציריהן שבקציהן ונעלו בבריה, קורה עצומה שהושמה לתוך מאחזים במזוזות החומה. חריצים במזוזות-הדלתות מורים גם על השימוש בסורג-ברזל וכן, שהופעלו מן הקומה השנייה. השער הראשי בקיסריה היה מעליו יציע בקומה השנייה, שקשתותיו הפתוחות מכוונות אל חלל השער בפנים, וכך אפשר היה להגן עליו אף לאחר שהבקיע האויב את השער החיצון.

משני צדי השער הזדקרו מגדלים, ונראה שמגדלים אלה שליד השערים גבוהים היו מקומת החומות. וכך לפי הממצא הארכיאולוגי היה מגדל השער בקיסריה בן שלוש קומות, כלומר שתי קומות מעל גובה החומה. ואמנם בחותמות הצלבנים מצוירים כרגיל שני מגדלים גבוהים משני עברי השער.

בעכו היה כנראה מספר רב של שערים, ורושמי-הרשומות המוסלמים מציינים, שבעת המצור האחרון על העיר השאירו הצלבנים את השערים פתוחים⁴⁷. מאחר שהאויב לא יכול להבקיע את השערים בהתקפת-פתע, היה מן ההיגיון בשערים פתוחים, כיוון שאילץ את האויב להשגיח על כל היקף העיר, מבלי יכולת לחזות מראש, מהיכן עלולה לבוא גיחה של המגינים. שתי גיחות כאלה בוצעו בפועל; הראשונה נכשלה

P. Deschamps, Les entrées des châteaux des croisés et leurs défenses, *Syria*, 13 45 (1932), 369–387

Ibn Jubair, *Voyage*, *RHC, Hist. Orientaux*, III, 452; Burchard de Mt. Sion, *PPTS*, 46 XII, 1, p. 11

Abu'l Fida, *RHC. Hist. Orientaux*, I, 164 47

כשנסתבכו סוסי הצלבנים במיתרי האוהלים של המוסלמים; השנייה, גיחה בליל-כֶּסֶה, נכשלה משהבעירו המוסלמים פנסים במחניהם.⁴⁸

המתבונן בכמה מביצורי הערים, כגון אלה של אשקלון או אלה שנחשפו מקרוב בקיסריה, מתרשם כאחד מיפי צורתם ומאי-התאמתם לצורך הגנה. קו החומות ארוך כאן מכדי שאפשר יהא להגן עליו ימים רבים. חסרה כאן הרגשת הקומפאקטיות הרגילה במבצרי-הצלבנים. מדרך הטבע אפוא תיכעו הצלבנים יחידת-מגן שנייה: מצודת-העיר. מצודת-העיר היתה מבצר בפני עצמו, שמקומו שונה מעיר לעיר. כך, למשל, מצודת-עכו, שהיתה קודם באמצע החומה הצפונית, בנקודה החשופה ביותר, מצאה עצמה ברבות הימים עומדת באמצעו של קו-המגן הפנימי, משנוספו עליו ביצורי מוֹן-מיזאר. ואילו בירושלים נשאר כמצודת-העיר הביצור הקדום שבחלקו נבנה בימי הורדוס, הידוע מאז ימי-הביניים ועד היום כ'מגדל דוד'.

כלל היה נקוט בידי הצלבנים בביצוריהם שהמצודה, שהיתה לרוב לא רק מקום חיל-המצב אלא גם מושב המושל או המפקד, תהא בלתי-תלויה מבחינה צבאית בעיר. מעמדה במסגרתה של העיר ניתן להשוותו למעמד המצודה בפנים המבצר. ואולם עלינו לזכור, שרוב המצודות לא נבנו בידי הצלבנים, אלא, כערים גופן, היו מורשה מן התקופה הרומית, הביזאנטית והערבית.

בירושלים שלטה המצודה, או 'מגדל דוד', עם ארמון-המלך הסמוך לה על העיר בכל גלגולי קורותיה במשך אלף שנים קודם שכבשה הצלבנים, והם הועידו לה, בדרך הטבע, אותו תפקיד שמילאה קודם. המצודה⁴⁹ היתה מבנה רב-צלעי לא סדיר (750 מ'ר), מצויד בשישה מגדלים, שלוש או ארבע קומות גובהם, (35 מ' בערך), שסגרו על חצר רחבת-ידיים, שנתחלקה לשניים על-ידי כותל קדום שמוצאו מימי הורדוס. חומה מוצקה בגובה שתי קומות הקיפה, כפי הנראה, את המצודה כלפי העיר, ואולם עיקר חוסנה היה במגדלים העצומים המכוונים כלפי חוץ, בייחוד בצפון, ששם נשקף אחד המגדלים על פני השער הראשי של ירושלים, שער יפו. המצודה מוקפת היתה חפיר, שבידד אותה מן החוץ ומן העיר כאחד. החפיר יבש היה, וגשר נמתח עליו מן המצודה אל העיר. מותר להניח, שהיה גם מעבר כלשהו שחיבר את המצודה עם ארמון המלך בדרומו. מן החפיר התרומם הבסיס המשופע של החלקלקה העשוי אבני-ענק, שריד מגדל פצאל מימי הורדוס. עליו הוקמו החומה והמגדלים המתנשאים עד 25 מ' בקירוב. בראש החומה והמגדלים היו עמדות-ירי לפני מעקות-

Templier de Tyr, par. 491, *Gestes des Chiprois*, ed. G. Raynaud, Genève 1887 48

C.N. Johns, *A Guide to the Citadel of Jerusalem*, Jerusalem, 1944. 49

Id., *The Citadel of Jerusalem. A summary of work since 1934. QDAP*, 14 (1950), 90-121. על התוצאות הזמניות של החפירות החדשות ראה ח. גבע, החפירות במצודת ירושלים

בשנים 1979 — 1982, קרמוניות ט"ו (תשמ"ב), 69 — 74.

מגן מצוידות בשינות בגובה חזה-איש. ראשי המגדלים, שלפי המסופר הוליכו אליהם שבעים מדרגות⁵⁰, עשויים היו להחזיק כמה מן הבליסטראות שהיו בשימוש הצלבנים. הצלבנים שיפצו בלי ספק את המצודה, ואבני-הבנין האופייניות שלהם גלויות לעין מעל ובבין האבנים שמתקופת הורדוס. אבני הבנין של הצלבנים היו משני סוגים: אבנים בסיתות חלק אלכסוני, ואבנים קטנות, מרובעות עם שוליים צרים ושטוחים ומרכז בולט (דוגמה יפה ביותר בקיסריה של לואי הקדוש).

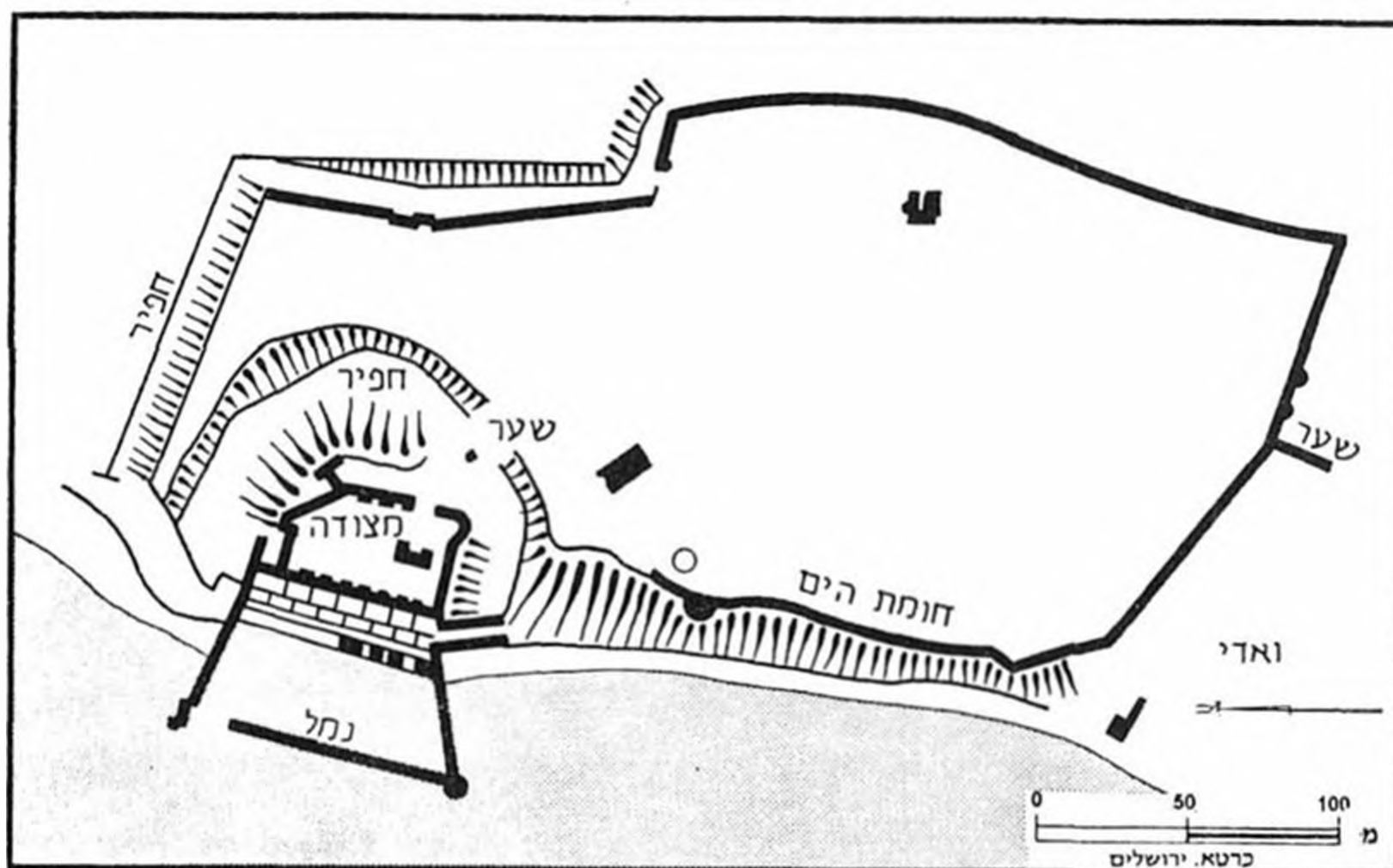
ממקורות שונים ידוע לנו, שהאבנים חוברו זו לזו לא במלט בלבד, אלא גם בתוספת ווי ברזל או עופרת יצוקה⁵¹, דבר שמנע כמעט את פריצת המגדל (ואמנם, 'מגדל דוד' לא נכבש מעולם בסערה).

מלבד מקום חיל-המצב המלכותי בפיקודו של הקאסטילאן (castellanus; châtelain), שכונה לעתים 'הקאסטילאן של מגדל דוד', שימשה המצודה גם מחסן מבוצר של חיל-המצב ואולי אף של העיר בכללה. פה שכן גם חלק המינהל המלכותי, המפקח על תשלום המכס בכניסה בשער העיר⁵².

סוג שונה של מצודה נראה בקיסריה. היא בנויה כאן בחלק המוגן ביותר של העיר, היינו בנמל, על המזח הדרומי. מפאת מיקומה היתה המצודה בלתי-תלויה בעיר, אף איפשרה את פינויה בדרך הים בשעת סכנה. השרידים של מצודת הצלבנים אינם מאפשרים שיחזור מלא, אך בצירוף התיאורים בני-הזמן מאפשרים לשרטט את המיתאר הכללי של הביצורים. נמל קיסריה תחת שלטון הצלבנים היה רק בעל חשיבות משנית, ללא כל השוואה לגדולתו בימי הורדוס, עליו מספר יוסף בן מתתיהו, שגדול היה מפיריאוס, נמלה של אתונה. בעוד המזח הצפוני הוא מן המוזרים בעולם, בהיותו עשוי מכשישים עמודי-שחם עצומים מימי הורדוס ששוקעו במים הרדודים, השתמש אף המזח הדרומי בבסיס מעין זה, אך העמודים רוצפו מלמעלה, ובקצה המזח נבנתה המצודה. חפיר הפריד את שטח המצודה מן העיר, ונראה שמיים מילאו את החפיר (או לפחות יכלו למלאו על-ידי פתיחת שעריו) ובכך נהפכו המזח והמצודה שמעליו לאי קטן. חומה חזקה, שמעבריה שני מגדלים עצומים, חסמו את הכניסה למצודה מאחורי החפיר המלאה מים. בשום מקום (אולי חוץ מירושלים) אין בניית-

50 בהתאם לנוסע הרוסי דניאל (שנת 1106–1107) היו למצודה 5 שערי-ברזל, ו-200 מדרגות הוליכו לראש המגדל 17, B. de Khitrovo, *Itinéraires russes en Orient*, Genève, 1889, 17.
51 מ. בן-דב גילה ווי ברזל דומים בכוכב-הירדן. Fulk de Chartres, *RHC, Hist. Occidentaux*, III, 356.

52 מחסני-תבואה גדולים נזכרים על-ידי דניאל (לעיל, הע' 50). אפשר שהמחסנים הענקיים שנתגלו בחפירותיו של מגן ברושי בגן הארמני והשייכים לתקופה הצלבנית (עיין דן בהט ומגן ברושי, החפירות בגן הארמני, קדמוניות 3–4 [19–20] תשל"ג, 102–103. כ"כ 'בית כייפא שבהר ציון', חדשות ארכיאולוגיות מה [תשל"ג] 22–23), הם חלק של קומפלקס המחסנים הממלכתיים של העיר. על גביית מכס במגדל דוד, ר' 5–83, *Cartulaire du Saint Sépulcre*, ed. Rozière.

ציור 60. תוכנית ארסוף

אבן מוצקה כזו שבמצודת קיסריה. גושי-אבן מימי הורדוס ו אבנים מסותתות להפליא של הצלבנים העמידו את הקליפה החיצונית של הבסיסים המשופעים של החומות, שלתוכן נשפכו אבנים וחומר למכביר. בנוסף לכך שוקעו עמודים הורדוסיים קצרים של בהט ושחם במצולב בתוך הבסיסים והחומות⁵³.

מעניינת בייחוד מצודת ארסוף⁵⁴. העיר שכנה, כאמור, על רכס תלול ששלט על החוף. לפיכך לא היה מקום למצודה על החוף גופו; וכן לא היה מעשי לבנותה כלפי היבשה בחלק המזרחי של העיר, ששם לא נמצא לה שום מגן טבעי. משום כך בנוה הצלבנים מצפון לעיר על אותו רכס והשתמשו בואדי טבעי, החוצה את הרכס כחפיר בין העיר למצודה. הוואדי, המשתפל ויורד מן הרכס אל פני הים, עמוק כדי 30 מ', והצלבנים הרחיבו אותו כדי הצורך לשמש תריס למצודה. מן החפיר הזה כרו הצלבנים מזרחה וצפונה למצודה חפיר מרובע, שמאחוריו התנשאו חומות המצודה והמצודה גופה. מערכת-מדרגות ארוכה, שנחצבה בסלע, הוליכה מלפנים מן החומה של המצודה אל הנמל הקטן על החוף.

ולבסוף בעכו, כפי שכבר נזכר, היתה המצודה בתוך-תוכה של העיר במשך המאה השלוש-עשרה, ואולם ייחודה של עכו לא היה במיקומה המקרי של המצודה, שתוך כך איבדה את החפיר המיוחד, אלא בכך שעקב גלגולי קורותיה היו בעיר יותר

53 מצודת קיסריה לא נכבשה על-ידי כריית מנהרה, אלא על-ידי עלייה בחומות.

54 *Survey of Western Palestine*, II, 137; ור' י. גרול — א. איילון, אפולוניה — ארסוף, קד-מוניות ט"ו (תשמ"ב), 16 — 22. ושם מפה מדויקת של האתר.

ממצודה אחת. ואין כוונתנו לכל אותם ארמונות ומגדלים בצורים שברובעי הקומונות אלא למצודות ממש, כגון זו של מיסדר יוחנן, שאולם-האוכל (refectory) שבה הוא מעשה-פלא ארדיכלי. מראיתו של בניין כזה ניתנת לנו בתיאור של הארמון המבוצר של הטמפלרים מעטו של חבר המיסדר. 'ההיכל' – כלומר הארמון של מיסדר ההיכל, הוא כותב – 'היה המקום המבוצר ביותר בעיר, ותפס שטח גדול על החוף, כמבצר. במבואו היה מגדל גבוה מאוד וחזק מאוד וחומותיו היו חזקות מאוד, גוש של 28 רגל. בכל צד של המבצר היה מגדל קטן, ועל כל אחד (פסל) ארי פוסע בגודל פר-מרבק, כולו מצופה זהב. מחיר ארבעת האריות, בחומר ובעבודה, היה 1.500 ביזאנטים סאראצנאטים. היה זה מראה נפלא לעיניים. ובעבר השני, אל פני רובע הפיזאנים, היה עוד מגדל; סמוך לו מעל לרחוב סנטה אנה היה ארמון ראש-המיסדר. סמוך לו, מעל לבית-הנוירות על שם סנטה אנה, היה עוד מגדל עצום עם פעמונים ובית-כנסייה נפלא וגבוה מאוד. בנוסף לכך היה שם מגדל על החוף. היה זה מגדל עתיק, בן מאה שנה, שהוקם בפקודת צלאח אדין. כאן שמרו הטמפלרים על אוצרם. מגדל זה היה קרוב לחוף עד כדי כך, שגלי הים ליחכו אותו. ועוד בניינים יפים הרבה היו ב'היכל', שאני נמנע מלהזכירם⁵⁵.

ג. צבאות הצלבנים ודרכי לחימתם

בכל תולדות העמים הצבא הוא פועל החברה, המשקף את תכונותיה הדימוגרפיות וריבודה הסוציאליות ומשמש ביטוי לאתוס הסוציאלי שלה וביטוי ליחסה למלחמה. הצבאות של אירופה והאיסלאם בימי-הביניים לא יצאו מן הכלל הזה. הם שיקפו את מסורותיהם הפוליטיות, החברתיות והאתניות המיוחדות; אולם מה שמאפיין אותם יותר הרי זו אדיקותם במסורת לחימתם למרות העימות והאתגר הבלתי-פוסק של מאתיים שנות לחימה ביניהם. אין זו תוצאה של חוסר התקדמות טכנולוגית בלבד, אלא תוצאת העובדה שעד לסופה של המאה השתים-עשרה מעטים היו צבאות קבועים ומקצועיים; שיטת החינוך הקפיאה ושאפה להתמיד אורח התנהגות חברתית, שמעיקרה הסתייגה מחידוש. אמנם התחוללו שינויים, אבל אלה מועטים היו ואיטיים; הם באו בדרך כלל כתגובה לאתגר חיצוני, כגון סוג שונה של נשק ושריון, או דרך-לחימה בלתי-צפויה.

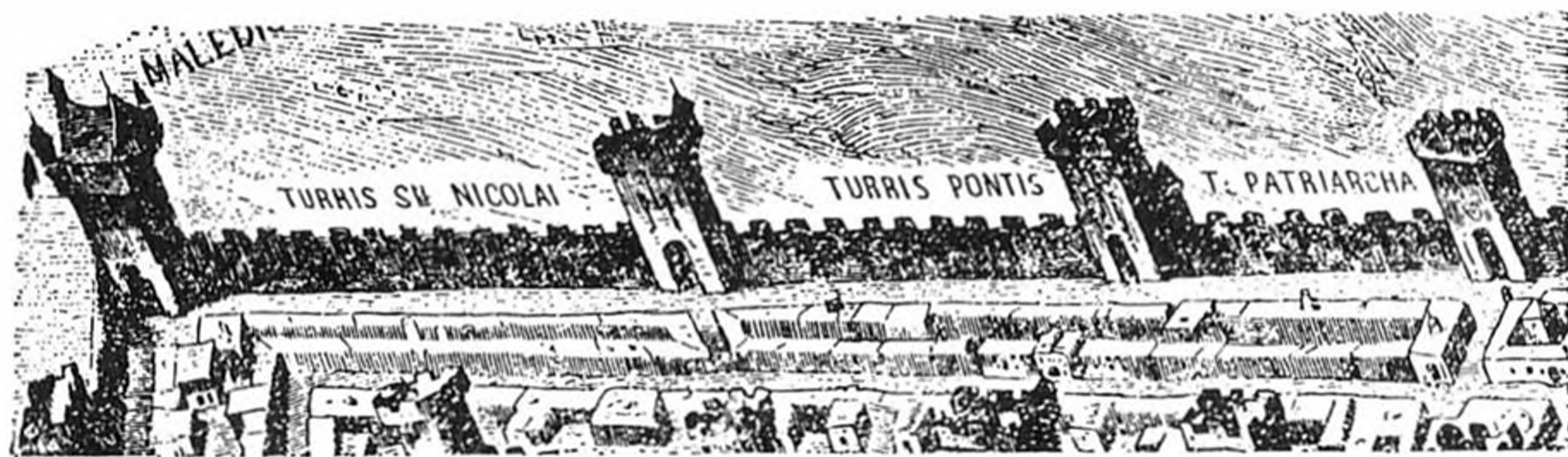
מסורת הצבאות של ממלכת הצלבנים היתה מסורתה של אירופה, והיא עמדה בעינה כל ימי הממלכה, אף כי נסיבות מקומיות השפיעו על אספקטים מסוימים של הלחימה.

התמדתו של הנשק האירופי לא היתה רק פרי דבקות במסורת; היא היתה גם תולדה של כמה גורמים נוספים: האפשרות והכושר של סיגול דרך הלחימה האירופית לאתגרים המקומיים; התמד הקשרים עם האצולה הצבאית האירופית, שלקחה חבל במסעות הגדולים של הצלבנים.

טיפוס החברה הצלבנית וצורת שליטתה במסגרת הגיאופוליטית של המזרח הקרוב היו הגורמים המכריעים בעיצוב דמותם ומבנם של צבאותיה. בעוד מבנה החברה חייב את מציאותו של מעמד-לוחמים תורשתי – האבירים – כפתה צורת השליטה את התפקיד הכפול של התפשטות והגנה על מבצרים, מצד אחד, וצבא נייד, מצד אחר. ולבסוף, המסגרת הגיאופוליטית, על ההבדל שבמסורות-הלחימה האתניות השונות, הצמיחה אתגרים באסטרטגיה, בטאקטיקה ובאומנות הלחימה, שאילצו את הצלבנים לחפש להם תשובה.

חוט-השדרה של צבאות הצלבנים היו החילות המורכבים אבירים, שהיו חייבים חובת שירות צבאי תמורת המענקים הפיאודאליים. רשימה שנשתמרה בחיבורו המשפטי הגדול של ז'אן ד'איבלין⁵⁶, אדון יפו, משקפת את המצב שהיה קיים בממלכה בשנת 1170 בערך. ברשימה זו של חובות השירות הצבאי נכללו 647 עד 675 אבירים ככוחה הצבאי של הממלכה⁵⁷. לפי אמות-מידה של ימינו נראה המספר זעום, אך לא כן באמות-המידה של ימי-הביניים. בקרבות המפורסמים ביותר של אותה תקופה באירופה השתתפו פחות מזה לוחמים, וכמה מן המסעות הצבאיים הגדולים במזרח הצלבני, כגון הפלישה למצרים, לא רבו משתתפיהם מן המספר הנקוב.

הפער הקיים בין הגישה הביניימית והמודרנית לגבי גודלם של צבאות אינו רק תולדה של גידול דימוגראפי מהפכני, אלא גם תוצאה של הערכה שונה של תפקיד הלוחם.

ציור 61. שחזור קטע החומה המזרחית של עכו במאה י"ג

Jean d'Ibelin, cap. 271-2 in *Lois* I, 422-6 56

R.C. Smail, *op. cit.*, 89, no. 3 57

אנו מורגלים כל-כך במושגים של יחידות ממושמצות, של חיל הפועל כחטיבה, שבקושי אנו מדמים מצב שבו היחיד הלוחם הוא יחידה צבאית בפני עצמה. האביר בימי-הביניים, על שריונו הכבד, נלחם כבן-קבוצה רק בשלבים ההתחליים של הקרב; אחרי ההתנגשות הראשונה נלחם לעצמו ושדה-הקרב נתפצל למספר דו-קרבות של אבירים. אפשר שאם נשווה את האביר הלוחם לטאנק מודרני, ניטיב לתפוס את המציאות המלחמתית של ימי-הביניים.

הגיוס הפיאודאלי של הממלכה היה כנראה גדול ממה שמצוי ברשימת השירות שהזכרנו. המצב אפשר דומה היה לזה שבאירופה, ששם נמנו ברשימות השירות רק השירותים המחויבים לכתר, אולם אותה שעה עמדו לרשות הבארונים של המלך אבירים לא מועטים, מעבר למה שנתחייב מן השירות למלך, והם השתמשו בשירותיהם לרצונם ולצורכם. ברגיל לא היו אביריהם של בארונים שמעל למכסה הקבוצה משרתים לכתר, אך בשעת הצורך בוודאי שהיו יוצאים עם אדוניהם למיפקד או למערכה.

זאת ועוד, אופיינית לצבאות הצלבנים מציאותם של חיילים בשכר. מכמה טעמים מעדיפים אנו כינוי זה על הכינוי הטכני של 'שכירי חרב' (mercenary), מאחר שאין ראיה למציאותה של חבורה של לוחמים מקצועיים, שהמלחמה היא משלח-ידם והם מחכים כדי להשכיר חרבם. רוב הלוחמים שגויסו בשכר היו מקרב הצליינים, שלאחר שמילאו נדרם עשויים היו להישאר בארץ כשפרנסתם מובטחת בשכר-חייל. במאה השלוש-עשרה, משצומצמו אפשרויות הפרנסה בשל גבולותיה המתכווצים של הממלכה, היו ערי-החוף הגדולות, כגון עכו וצור, מספקות מספר לוחמים שמוכנים היו להשכיר עצמם לשירות צבאי. האפשרויות של הגדלת הצבאות על-ידי לוחמים-בשכר תלויות היו ביכולתם הכספית של הכתר והבארונים. יכולת זו לא היתה מופלגת, וברגיל אנו שומעים על גיוס לוחמים-בשכר בזיקה לתרומות מיוחדות שנשלחו למזרח מטעם מלכי אירופה או כס האפיפיור. דוגמה מפורסמת היא של הנרי השני מלך אנגליה, דוגמה אחרת, זו של פיליפ השני אוגוסטוס מלך צרפת, ובמאוחר יותר זו של לואי הקדוש. בוועידת הכנסייה השנייה בליון (1274) אף הועלה הרעיון, שמלכי אירופה יכלכלו מאוצרם מכסות קבועות של אבירים בארץ-הקודש⁵⁸. דבר המובן הוא, שגיוס צבא התלוי בתרומות-אקראי מחוץ-לארץ לא היה פתרון מניח את הדעת. בכל זאת, מאחר שמקצת הכסף בא מחצר האפיפיור, שהטילה מיסי-קבע על אירופה הנוצרית, יכלו מלכי הצלבנים לסמוך על כעין הכנסה קבועה ממקורות חוץ-לארץ.

H. Finke, *Die Constitutiones pro zelo fidei* des Papstes Gregor X auf dem Lyoner 58 Konzil, *Konzilienstudien z. Gesch. d. 13ten Jahrhunderts*, Münster, 1891, 113-17

החיל הפיאודאלי היה בעיקרו חיל פרשים, וכאלה היו במידה מרובה גם הלוחמים-בשכר. בנוסף לכך עמד לרשות הממלכה מספר לא-מבוטל של רגלים ושל פרשים שלא היו אבירים. האפשרות לגייס חיל רגלים היתה בעלת חשיבות מרובה. מה שאנו יכולים לכנות בשם חיל-פרשים קל וחיל-רגלים מתואר במקורות צלבניים בכינוי 'סרז'אן' (serviens; serjant; במובן 'סמל' מצוי, הביטוי רק במאה הי"ט). הביטוי 'סרז'אן רכוב' (serjant à cheval) מוכיח שהיו גם פרשים שלא ממוצא אבירי, ואילו התואר סרז'אן כשהוא לעצמו אינו מורה בבירור על אופן הלחימה.

הסרז'אנטים, רגלים ופרשים, גויסו על בסיס פיאודאלי, אף כי נעלם מאתנו מנגנון גיוסם. ברשימת השירות הצבאי של ז'אן ד'איבלן נכלל מספר גדול לערך של 5,025 סרז'אנטים, שהמוסדות הכנסייתיים והערים של הממלכה חייבים לספק לכתר⁵⁹. מוזר הדבר, שעד כמה שידוע לנו אין שום תעודה צלבנית מזכירה כלל סוג זה של חובת שירות צבאי. אנו נוטים להנחה, שהיתה זו התחייבות שבנוהג, מיוסדת בהערכת יכולתם הכספית של הגופים השונים. נוהג זה היה הולם יפה את המוסדות הכנסייתיים, האפטריארך, הבישופים ואבות-המנזרים, שבדרך כלל החזיקו בנכסיהם 'בתורת נדבה' (in alms; eleemosina), היינו בתורת מענק לא-צבאי. ואולם אין אנו מוצאים הסבר משפטי מניח את הדעת לנוהג זה לגבי אדוני הערים.

ולבסוף, היה עוד ברשות הממלכה מקור נוסף לכוח-אדם והוא קריאה כללית מטעם הכתר לאחוז בנשק (arrière-ban), בשעת סכנה. בנסיבות כאלה היו כל הוואסאלים של הסניורים, אף אלה שלא חייבים שירותם למלך מהיותם מחוץ למכסה שנתחייב בה הסניור, נחלצים למערכה. והוא הדין בכל פראנקי המסוגל לשאת נשק בממלכה. מובן מאליו, שכוחם וכושר הלחימה של המגויסים האלה לא היו מעולים, ואולם בשעת סכנה עשויים היו למלא תפקיד חשוב, בייחוד כמיליציה עירונית בעת שחיל-המצב יצא להתפקדות ולשדה-הקרב.

בהקשר זה של שירות צבאי עלינו לחזור אל המיסדרים הצבאיים, שכבר עמדנו עליהם למעלה⁶⁰. מאז שנות השלושים של המאה השתים-עשרה מילאו הטמפלרים וההוספיטאלרים תפקיד גובר והולך בהיסטוריה הצבאית של הממלכה. ההישענות הגדלה והולכת על המיסדרים הצבאיים כמגיני הספר ובייחוד כחילות-מבצרים, האחראים לאיושם ולצידם, עשתה אותם לגורם חשוב במבנה הצבאי של הממלכה; יכולתם להעמיד למערכה חיילות בתוך זמן קצר ולמלא את אבידותיהם מתוך משאביהם בכסף ובאדם אשר באירופה, היתה לגורם חסר-תחליף בממלכה.

Jean d'Ibelin, *Lois* I, 426-7 59

60 ר' לעיל, עמ' 330 ואילך.

לא דבר קל הוא להציע אומדן כוח־האדם הצבאי של המיסדרים. בנסיבה חשובה ביותר, כגון מסע־המלחמה של אמאלריך למצרים, אנו שומעים, שההוספיטאלארים בלבד מוכנים היו להעמיד למערכה 500 אבירים ו־500 תורכופולים⁶¹, כלומר כמספר הלוחמים שיכלה הממלכה לגייס ממקורותיה הפיאודאליים. ואולם מקרה זה יוצא־מן־הכלל היה, וכנראה את כוח־האדם הרגיל של המיסדר יש לאמוד ב־300 אבירים לערך. לא נשגה אפוא אם נאמוד את כוח־האדם של שני המיסדרים כשווה לזה של הממלכה.

אמנם אין להגדיר בפשטות את אנשי המיסדרים כצבא הממלכה, מאחר שמפקדיהם ומוסדותיהם הם שהתוו בסופו של דבר את מדיניותם; ואולם אין גם להפליג ולומר שהמיסדרים סירבו לשרת את הכתר. נכון יותר לומר, שעוצמתם עשויה היתה לכפות על הכתר את מדיניותם, ועצתם, כעצת ותיקים ומנוסים, היתה נשמעת במועצות המלחמה.

בצירופם היה הכוח הכולל של הממלכה, כ־1,200 אבירים וכ־10,000 סרז'אנטים – כוח מספיק למדי לצורכי הגנה ולצורכי התפשטות כאחת. מכאן שלא החולשה הצבאית, אלא הפחיתות הדימוגראפית היא שתחמה ועצרה את ההתפשטות וקבעה את צורת ההגנה. כיבושים צבאיים היו בגדר היכולת, כפי שהוכח שוב ושוב לא רק בעבר־הירדן או בדמשק הקרובים לערך, אלא גם בריחוק־מקום, מעבר למדבר סיני, במצרים. ואולם הכיבושים לא האריכו ימים, מאחר שלא נמצא כוח־אדם במידה מספיקה לקיים את השליטה הצבאית לתקופה ממושכת לאחר הכיבוש, כל־שכן לנסות ליישב בצורה כלשהי את הארץ הנכבשה.

שונה היתה הבעיה מנקודת־ראות של ההגנה. השם 'הגנה' בצמצום ובדיוק משמעו אינו נותן בידינו את הבנת המצב כהווייתו. 'הגנה' משמעה כאן לא לבד הבטחת גבול, משימה קשה למדי במרחבים המפולשים של עבר־הירדן, אלא גם השליטה והמימשל בשטחים שבפנים הגבולות.

בדוקטרינה הצבאית של הצלבנים מילאו המבצרים והערים הבצורות תפקיד מרכזי. פלישה מוסלמית, אפילו הצליחה והחריבה שטחים נרחבים, לא סיכנה את השליטה הצלבנית כל עוד לא יכלו הפולשים להיאחז בארץ על־ידי כיבוש מבצרים וערים. במוקדם או במאוחר נאלצו המוסלמים לסגת. הארץ אפשר שתיחרב וההפסד החומרי ניכר היה, אך השליטה הצלבנית נשארה יציבה כי לא נושלה ממרכזי שליטתה.

גורמים אלה עיצבו את הדוקטרינה הצבאית של הצלבנים. כדי לעמוד בפני צבא פולש היו הפראנקים אנוסים לרוקן את מבצריהם ועריהם מכל גבר נושא־חרב. לעתים קרובות אי־אפשר היה להשאיר בהם אף שלד של חיל־מצב. במקרה של

Delaville le Roulx, *Cartulaire*, nos. 402 and 409 61

מפלה לא נשאר פשוטו כמשמעו איש להגן על המבצרים. הדוגמה הקלאסית היא של קרב חטין, שבעקבותיו בא המצעד הצבאי של צלאח אדין, כשעיר ומבצר, מבלתי יכולת להגן על עצמם, פותחים בזה אחר זה את שעריהם לפני המפקדים המוסלמים.

מכאן, בזמן של פלישה לארץ, ההססנות הבלתי-מובנת לעתים של הצלבנים, אם להיחלץ למערכה הרפתקנית או לבחור באפס-מעשה מתוך זהירות מופלגת. אין זו ראייה לחוסר תיכנון או למדיניות בלתי-עקבית. כל פלישה והערכתה הביאה בחשבון, בנוסף לתנאים המקומיים, את סוג הצבאות המוסלמיים היריבים ודרכי לחימתם.

היו אשר היו היתרונות הצבאיים של החיילות המוסלמים, היו לעומתם לצלבנים כמה מעלות על פני יריביהם. הצבא הצלבני היה צבא מקומי ומלוכד, ואילו החיילות המוסלמים היו שוני-מוצא וגויסו אם במצרים ואם בדמשק. אם בדמשק הכילו ברגיל, בנוסף לחטיבות הדמשקיות, אלמנטים מסוריה הצפונית (חלב, שִׁיזר) ואף מעיראק העליונה. הליכוד הפנימי של גייסות אלה היה תמיד (עד לאמצע המאה השלוש-עשרה תחת שלטון הסולטאן הממלוכי בִּיבְרַס) רופף, ורק במקרים נדירים הוחזקו בשדה-הקרב למעלה מחודשים-מספר. עונת-הלחימה הרגילה היתה בין האביב או תחילת הקיץ ושלחי הקיץ, היינו בין עונת הזרע ועונת הקציר. לאמיתו של דבר, לא ארכה שום מערכה מוסלמית יותר מכמה שבועות – אלא אם כן שפרה עליה דרכה וביזה עשירה רמזה לה בקצה. הלחימה הצלבנית הסתגלה לדרך-לחימה זו. כל מקום שהעדיפות המספרית היתה בבירור בצידו של היריב, היו הצלבנים מתחמקים מעימות והניחו לו לצבא המוסלמי שיתפורר מעצמו. דוגמה לכך היא המערכה בעקבות המפלה הצלבנית בקרב צֶנְבֶּרָה ביולי 1113. הצבא הצלבני נמלט בקושי אל הרכס המתנשא מעל לטבריה, ושם כותר על-ידי צבא מוסלמי גדול, שהיה מורכב חטיבות לוחמים מדמשק, מוצול ומרְדִין. לא נראתה כל אפשרות למנוע תבוסה ניצחת, מאחר שבו בזמן התמרדה גם האוכלוסיה הכפרית נגד הפראנקים. עשרים ושישה יום עמדו הצלבנים במקלטם; המוסלמים לא העזו להסתער עליו במישרים אך החריבו את הסביבה, אולם כעבור שלושה שבועות נתפרדה חבילתם. טאקטיקה דומה היתה מונעת את קרב חטין. ואכן, זו היתה עצתו של ריימון מטריפולי בערב הקרב, והיא נתקבלה על דעתו של גי דה ליזיניאן, אך שונתה אחר-כך בלחצה של סיעה יריבה.

כמעט ארבעה דורות חלפו בלחימה עד שעמדו הצבאות המוסלמיים על כך, שכדי לקעקע את שלטון הצלבנים עליהם להחריב את מעוזיהם ואת עריהם הבצורות. צלאח אדין הוא, כנראה, שהעלה ראשונה את הדוקטרינה הצבאית החדשה, ואחד

מיורשיו, אֶלְמֶלֶךְ אֶלְמוֹעַטִים, שליט דמשק, הוא שנהג בעקביות לפי שיטה זו, שיטת 'אדמה חרוכה' נוסח ימי-הביניים. בעת המשא-ומתן על שלום בסיום מסע-הצלב השלישי בין ריצ'ארד לב-הארי וצ'לאח אדין (1192), הגה האחרון את הרעיון של הרס מעוזי הצלבנים כדי לסלק מקור סכנה בעתיד⁶². מדיניות זו, שהמוסלמים נהגו לפיה בשיטתיות עוד כימי דור אחד, הכריעה את הצלבנים. כל נצחונות הצלבנים במערכות ובקרבות לא הועילו, מאחר שלא היה ברשותם די כסף וכוח-אדם לחזור ולבנות ולאכלס את המבצרים ההרוסים. לא נותר בהם אלא הכוח להתחפר בערי החוף. לואי הקדוש השקיע אוצרות בביצורן (1250–1254), ואולם ביברס הממלוכי בודד בשיטתיות את ערי החוף וכבשן אחת אחת. ושוב ביברס הוא שהפעיל את מכונת ההרס והפך את ביצורי הערים לעיי חורבות, על אף ההפסדים החומריים והגלויים שגרמו לו בחורבן החוף של ארץ-ישראל וסוריה. אין ספק שעיקר מטרתו היתה למנוע חזרה אפשרית של הצלבנים ושימוש בערי-החוף כראש-גשר לכיבוש חוזר של הארץ⁶³.

ציור 62. כריתת שלום בין הצלבנים והמוסלמים. המאה הי"ג

L'Estoire de la Guerre Sainte par Ambroise, ed. G. Paris, V. 11775 ff.; *Itinerarium* 62
Ricardi I, ed. W. Stubbs, VI, 27. ור' י. פראוור, תולדות, ב, 90–91.
 63 ר' י. פראוור, תולדות, ב, 450–458.

שינוי עיקרי זה באסטרטגיה המוסלמית הוא שהפך על פיה את המדיניות הצלבנית במאה השלוש-עשרה. שינוי הכיוון של מסעי-הצלב, הסטתם מארץ-ישראל לעבר מצרים, לא היו תולדה של מה שנוטים לכנות היום אימפריאליזם, אלה הכרח נוקב, מאמץ אחרון להציל את הקיום הצלבני במזרח התיכון על-ידי חשיבה צבאית חדשה. המטרה היתה להכריע את מצרים ולחזור ולכבוש את ארץ-ישראל בשדות-הקרב של דמיאט וקאהיר. ניצחון במצרים, ציפו, יכריח את הכוח המוסלמי לוותר לצלבנים, על ארץ-ישראל; על-ידי השתלטות על מצרים ופיקוח עליה ביקשו הצלבנים שהות לעצמם, על-מנת לחזור ולהכות שורש בארץ-ישראל, ויחד עם זה למצוא ערובה לבטחונם. צירוף של פיקוד צבאי גרוע ודיפלומאטיה גרועה ממנו שללו מן הצלבנים את פירות נצחונותיהם המצוינים בשתי המערכות הגדולות במצרים, של זו המכונה מסע-הצלב החמישי (1217–1221) וזו של לואי הקדוש (1248–1250).

עם כשלונו של מסע-הצלב האחרון לא חזרה עוד לממלכת הצלבנים כל יוזמה צבאית או דיפלומאטית. לא נשארה לה אלא דרך ההתגוננות. השרידים העלובים של הממלכה על החוף הוסיפו חפירים וחומות לביצוריהם. וכך, מחופרים מול פני האויב, מצאו את עצמם הצלבנים כלואים בתוך עריהם המבודדות, כשהם צפויים כל שעה להסתערות מוסלמית. אך המוסלמים שוב לא היו זקוקים לחטין חדשה ויכולים היו לטפל בכל עיר בפני עצמה. ואכן, הן נפלו בזו אחר זו אחרי מצור קצר. רק עמידתה האחרונה של עכו (1291) יכלה לתבוע לעצמה מקום בעברה הצבאי רב-התהילה של הממלכה.

ד. נשק וחימוש

הנשק והשריון של הצלבנים היו אלה של אירופה המערבית⁶⁴. יותר מדי הוסק מן העובדה, שטאנקרד מופיע על אחד המטבעות כשהוא חובש כפייה, היינו צעיף של בד סביב הקסדה. אין היא מעידה על תהליך של 'אוריינטאליזציה' אלא על כך, שטאנקרד, מיזוג נורמאני טיפוסי של הרפתקה ותושיה, מצא שהכפיה נוחה בשמש הלוהטת של המזרח (אף אפשר עוד לשאול, אם לא הכיר אותה טאנקרד כבר בדרום איטליה או סיציליה מולדתו).

מעטים בידינו תיאורים ממקור צלבני, משנוכל לשוות לנגדנו את נשקם ושריונם של אבירי מסע-הצלב הראשון. אף-על-פי-כן, בזוכרנו שאבירי מסע-הצלב הזה הם כמעט בני-זמנם של אבירי ויליאם הנורמאני, כובשה של אנגליה (1066), שהונצחו בפרוכת המפורסמת של בִּיֶּה (Bayeux), יכולים אנו בלי קושי לתאר את ציודם

⁶⁴ נושא זה לא נחקר עדיין.

הצבאי. התמורות המאוחרות בנשקם של הצלבנים ניתנות לעיקוב באמצעות מקביליהן באירופה. אחד המחקרים הממצים ביותר על הנשק האירופי מיוסד בחריטות שבחותמות הזמן. והנה מתברר – ואין בכך משום מקרה – שמספר רב של חותמות אלה שייך דווקא לאצילים, שלקחו חבל פעיל במסעי-הצלב של המאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה⁶⁵. בנוסף לכך מצויות חותמות של הצלבנים גופם, ואף הם מקור לתיאור נשקם ושריונם⁶⁶. במידת-מה אנו יכולים אף להשתמש בעיטורים של כתבי-יד צלבניים, שאפילו כשמדובר בהם על נושאים מקראיים הם מציירים את השריון והנשק של זמנם⁶⁷.

אבירי מסע-הצלב הראשון לבשו בגדים, והשתמשו בכלי-נשק הידועים לנו מן הרקמה של באייה⁶⁸. השריון המכסה את הגוף, בלי לשים לב לאלגאנטיות או לנוחות, צריך היה להגן על הלוחם מפני נשק התקופה: החץ, החנית ששימשה לעתים כרומח, הגרון, האלה, החרב והפגיון. עם זה צריך היה לסגולו לצורכי הפרש הרוכב. החלקים העיקריים של השריון היו הקסדה וגלימה, שכיסתה את מרבית הגוף בלי להפריע לאביר בלחימה וברכיבה. על גבי חלוק קל וארוך לבש האביר כותונת רפודה או עשויה כמה שכבות, או אף מעור, ששימשה כעין ביטנה לגלימה אליה נתפרו וחובו דיסקיות ('קשקשים') או פיסות מתכת (lamellae)⁶⁹. גלימה חיצונית זו, ארוכה מאוד, שהגיעה עד למטה מן הברכיים, כונתה 'ברואן' (byrnie; broigne). היא היתה סדוקה באמצעה מלפנים ומאחור, כדי לאפשר לאביר רכיבה על סוסו. לעתים היו רגלי הפרש מוגעות על-ידי גרביונים (hose), עשויים באותה צורה. יעילות ההגנה של הגלימה תלויה היתה במידת הצפיפות של הדיסקיות או הטבעות התפורות עליה.

צורה שונה של ה-broigne, שתחילה השתמשו בה המאגאטים ואחר התפשטה לכלל האבירים, היתה ה'אופר' או 'אופרק' (hauberk; haubert), מלה ממקור גרמני: Hals-berg, שפירושה מגן הצוואר. בגלימה זו הוחלפו הדיסקיות במקלעת של טבעות או שרשראות (coat of mail). במשך הזמן נפרדה רשת מתכתית זו מחיבורה בגלימת הבד או העור והפכה לפריט-לבוש ברשות עצמו. תחתיה לבש

G. Demay, Le costume de guerre et l'apparat d'après les sceaux du moyen-âge, 65
Mém. de la soc. nat. des Antiquaires de France, IV, 5 (1874), 71–120

G. Schlumberger, F. Chalandon, A. Blanchet, *Sigillographie de l'Orient latin*, Paris, 66
 1943

H. Buchthal, *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Oxford, 67
 1957 (מצוטט להלן: Buchthal)

E. Maclagan, *The Bayeux Tapestry*, 1953 68
 ור' לעיל, ציור 15, עמ' 79.

Buchthal, A. D. 1131/43. pl. 8a. 69

האביר מעיל קצר רפוד, הנקרא 'גאמבֶּזון' (gambeson). במאה השלוש-עשרה היו ל'אופרק' שרוולים שנסתיימו בכעין כפפות, שהגנו גם על הזרועות והידיים. לא ה'ברואן' ולא ה'אופרק', על כובד משקלם ועל קשיותם, אם עשויות היו עור, מכוונות היו לנוחות. ולא עוד אלא שה'ברואן', ויותר ממנה ה'אופרק', היו מתחממות בלהט השמש של המזרח הקרוב. לפיכך לבש האביר מעליהן מעיל עליון קל וארוך מבר לבן, הקרוי 'סירקוט' או 'קוט ד'ארם' (cotte d'armes; surcoat). במאה השלוש-עשרה היה הסמל ההיראלדי, שלט האציל (blazon) תפור למעיל עליון זה⁷⁰. שלט האציל הופיע אז גם על גלימת-הבד, שכיסתה את הסוס (בלי להגן עליו)⁷¹.

ציור 63. שריון ונשק אבירים בתקופת מסעי-הצלב
משמאל: אבירים בתקופת מסעי-הצלב הראשון. מימין: השריון מאמצע המאה הי"ג

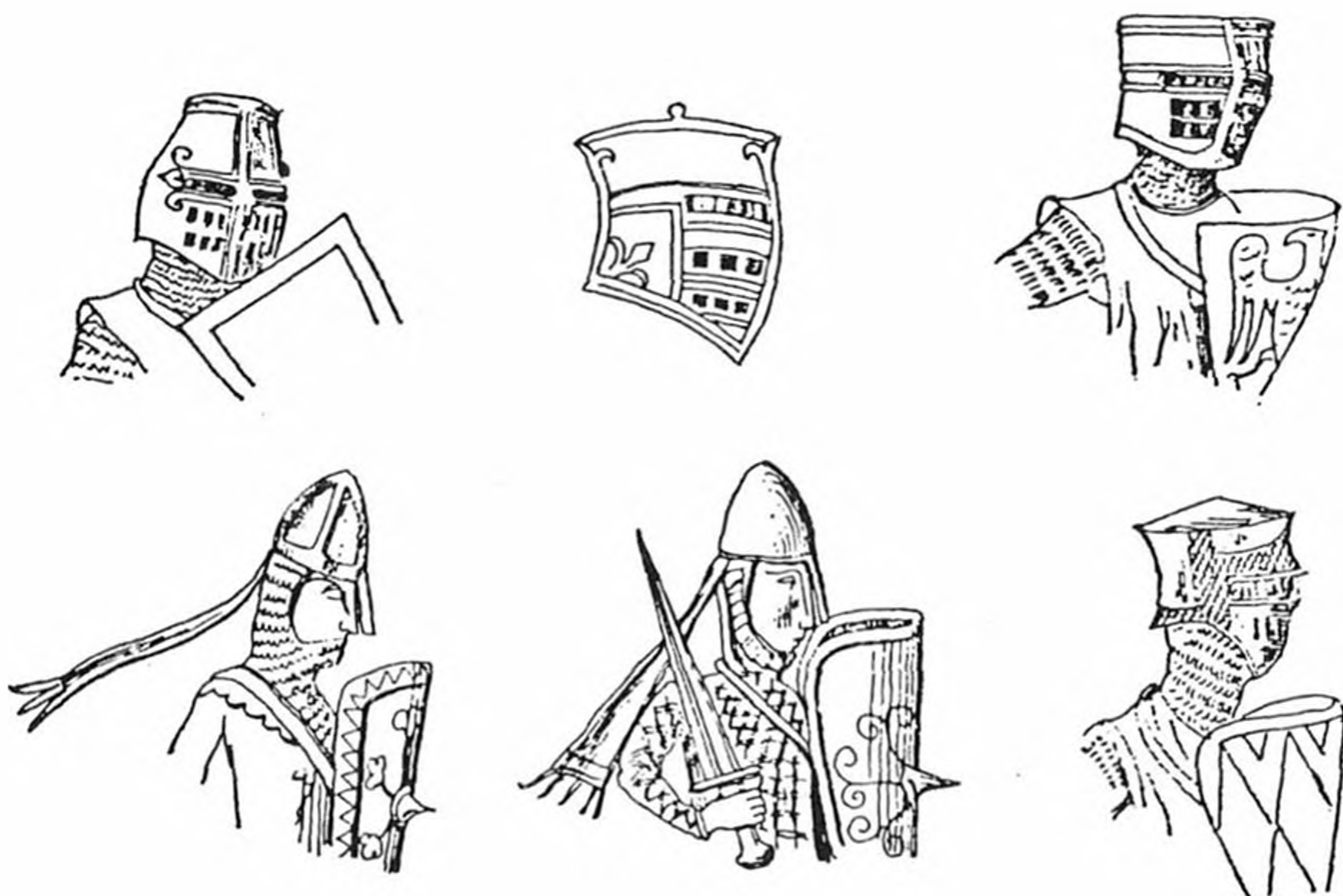
70 Buchthal, A. D. 1250/75, pl. 86 c; 112 c. אף המוסלמים לבשו מעילים קצרים (jerkens) מרופדים והם מעילים עליונים. Usama ibn Munqidh, 74, 88.
71 חותם ז'אן דה מונפור ובאליאן ד'איבלין-ארסוף אצל Schlumberger, op. cit., pl. XVIII, 7 and XVII, 1. לראשון 'אריה נע' (lion rampant), ולשני הצלב של האיבלינים. (Or à une)

ציור 64. התפתחות הנשק והשריון בין מסע-הצלב הראשון למסע-הצלב השני. אמצע המאה הי"ב

הפריט השני של השריון היתה הקסדה, שחלו בה שינויים רבים בין מסע-הצלב הראשון ונפילת עכו. האבירים של מסע-הצלב הראשון חבשו לראשם קסדה של ברזל דמוית-חרוט ולה בסיס עגול. רצועות של מתכת נמשכו מן התיתורה ונתחברו בראשה, שהיתה לעתים דמויית-כפתור. בנוסף לכך היו רצועות של עור מכסות את הצוואר. חלק אופייני של הקסדה היה מגן-האף, המחסה היחיד של פני-האביר⁷². כנראה שבמזרח לא היה זה חיוון נדיר, שהצלבן היה עוטף בבד לבן את קסדתו⁷³. ברבע האחרון של המאה השתים-עשרה ניטלה מן הקסדה צורת החרוט, והיא נעשתה יותר דמויית-גליל כשראשה העגול שטוח. טיפוס זה של קסדה נתקיים בתוך המאה השלוש-עשרה, אף כי באמצעה של אותה מאה התרחב ראש הגליל, תחילה בצורה

croiz de gueules patée, Joinville, XXXIV) Buchthal, A. D. 1250/75, pl. 63, 80, 104 a, 104 c, 105 a, 105 b. על כמה חותמות צלבניות נראה מעיל קצר דומה ל'פורפואן' (או אולי 'גאמביון'?) ; ר', למשל, ז'אן ד'איבלין-ארסוף, גרסיה אלוורז, אמאלריך, ויקונט של שכם. Schlumberger, *op. cit.* pl. XVII, 2; XVII, 5; XVIII, 6. Buchthal, 1250/75, pl. 86c Balian II de Nablus, Amaury, viscount of Nablus, Pons de Tripoli. Schlumberger, 72 *op. cit.*, pl. XIX, 8; XVII, 6; XVIII, 5. 66–63. Hugh Granier, Baldwin de Mirabel. Schlumberger, *op. cit.*, pl. XVIII, 2; XVIII, 4 73

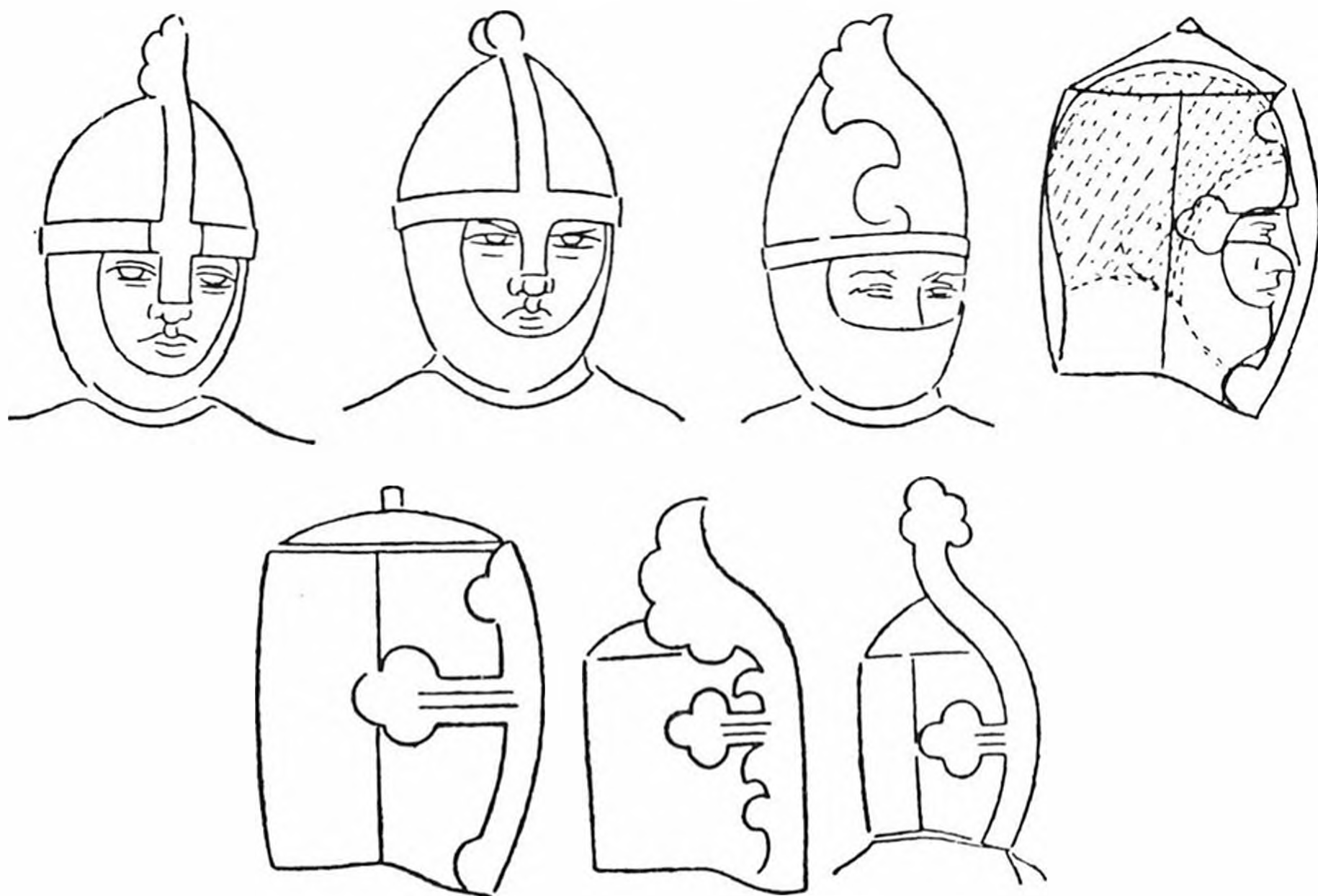
ציור 65. התפתחות הקסדה והמגן מאמצע המאה הי"ב עד סוף המאה הי"ג

שטוחה ואחר בצורת ביצה. במקום מגן-האף, שכנראה לא הספיק להגן על הפנים, בא כסוי-פרצוף (visor), עם שתי שורות של חרירים לנושימה, שכיסה את הפנים. בצורתה האחרונה הזאת נודעה הקסדה בכינויים 'הקסדה הגדולה' (grand heaume), 'קסדת לואי הקדוש' (casque de St Louis), או 'קסדת מסעי-הצלב' (casque des Croisades)⁷⁴. עקב משקלה לא חבשוה אלא ברגע האחרון לפני הקרב. לעתים קרובות היה האביר חובש אפוא קסדה קטנה מזו, שכונתה 'כיפת ברזל' (chapeau de fer), כיפה עגולה עם תיתורה גדולה ומופשלת⁷⁵.

הגנת הגוף הושלמה על-ידי מגן. במשך מאתיים שנות הממלכה השתנה המגן הכבד של מסעי-הצלב הראשון, כשהוא קטן והולך תוך הסתגלות לשינויים בשריון ובכלי-הנשק שהשתמשו בהם הצלבנים. הצלבנים של מסעי-הצלב הראשון הביאו עמם מגן ארוך וקמור, מעוגל בראשו ומחודד בתחתיתו ששיווה, לו צורת משולש מוארך. היה זה כלי כבד, עשוי נסרי-עץ, מרופד מבפנים ומצופה עור מבחוץ. העיטור שבחוץ מעלה על

Garcia Alvarez de Haifa, Balian d'Ibelin-Arsuf. Schlumberger, *op. cit.*, pl. XVII, 74.5; XVII, 1. Jean de Montfort, *ibid.*, XVIII, 7. הדוגמה הטובה ביותר על החותמת של 7.5; XVII, 1. דוגמה משוכללת ביותר: Buchthal, A.D. 1250/75, pl. 104 a, 104 c, 105 a, 105 b. pl. 105 c

Bohemond III of Antioch, Jean d'Ibelin-Arsuf, Hugh II de Puiset. Schlumberger, 75 *op. cit.*, pl. XVI, 6; XVII, 2; XIX, 1. Buchthal, pl. 111, 115 c, 119 c.

ציור 66. התפתחות קסדת האבירים במאות י"ב-י"ג

הדעת שמש וקרניה, רצועות של מתכת שחיזקו את הכלי ונצמדו לכפתור של מתכת, או 'חטוטר' (boss), שסימנה את 'טבור' (navel) המגן⁷⁶.

מגן קדום זה, המגושם במשקלו ובמידתו, תלוי היה בעת הרכיבה בצוואר הפרש ברצועת-עור והוחזק בשמאלו של הרוכב. בהיותו זקוף כיסה המגן את הלוחם מצווארו עד רגליו, וכך שימש מחסה מצוין בזמן ששריון הגוף לא היה בו עדיין כדי הגנה מספיקה.

הצלבנים למדו כבר בעת מסע-הצלב הראשון את המגן העגול של המזרח, קל ומעשי, שנועד בעיקרו לפרשים, אך בלתי-מספיק בלחימת רגלים. אין זה מן הנמנע, שהצלבנים סיגלו להם מגן מזרחי זה בהקדם, ועל כל פנים, ההתפתחות באירופה הוליכה בכיוון דומה.

במחציתה השנייה של המאה השתים-עשרה, עם התפתחותו של השריון על הרשת-המתכתית הצפופה, נעשה המגן הקדום למיושן. המגן החדש היה קצר, מכסה רק את חזהו וכרסו של הפרש ומניח לו מידה מרובה יותר של חופש תנועה. בצורתו זו, עגול

76 מצויים כמעט על כל חותמות הצלבנים הקדומים, כמו למשל בזהמונד השלישי מאנטיוכיה, איג השני מפואיסה, באלדווין מרמלה, גיום דה בוריס. Schlumberger, *op. cit.*, pl. XVI, 6; XIX, 1; XIX, 3; XIX, 4. והשווה ציורים: 15, 63, 67, 68.

פרק חמישה-עשר

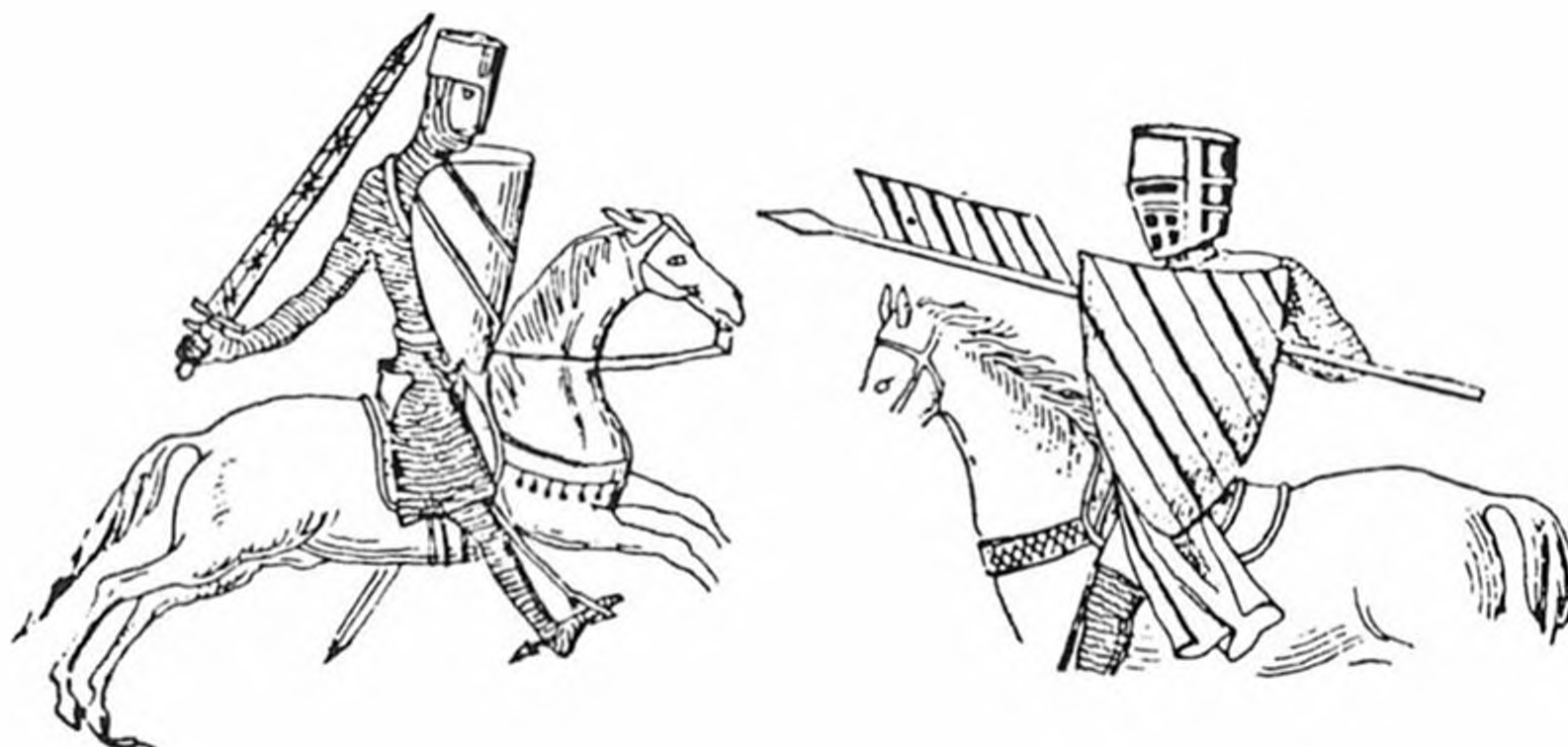

ציור 67. התפתחות המגן במאות י"א-י"ג

או משולש, התמיד המגן במשך המאה השלוש-עשרה. מדרך הטבע היה, שעם התפתחותם של שלטי-האצילים יהא הסמל האצילי מצויר על המגן⁷⁷, וכך שולש ציור הסמל על המעיל העליון, על המגן ועל מכסה-הבד שכיסה את הסוס. כלי-הנשק היסודיים של האביר היו החנית, פעמים האלה מצוידת בגולת-ברזל (mace), והחרב. החנית, בתוספת הנס או דגלון קטן (gonfalon), נעשה סימנו המובהק של האביר. החנית, שנחה על הזרוע הימנית בעת הרכיבה, שימשה כרגיל נשק-מחץ, אבל ניתן גם היה להטילה למרחוק. הקנה היה עשוי ככלל מעץ מילה ובקצהו חוד ברזל

⁷⁷ חותמות של ז'אן ד'איבלין-ארסוף, ז'אן דה מונפור, בליאן ד'איבלין-ארסוף. Schlumberger, *op. cit.*, pl. XVII, 2; XVIII, 7; XVII, 1

אמנות הלחימה והביצורים

ציור 68. התפתחות הנשק והשריון במאות י"א-י"ג

בצורות שונות. לעתים, כשנאלץ האביר להילחם בעמידה, אפשר היה להשתמש בה גם ככידון, אף כי לא היתה חזקה למדי למטרה זו. ולבסוף החרב. במאה השתים-עשרה היה הסוג הרווח סוג החרב הקצרה, הדומה לחרב הרומית⁷⁸. להבה היה קצר, בעל פיפיות, מלבני עם חוד משולש בראשו. סוג אחר של חרב, מהודרת יותר, להבה הלך וצר מן הניצב עד חודה. הניצב (pommel) היה כרגיל שטוח ועגול. החרב נשמרה בנדן של עור⁷⁹, שחוזק על-ידי כדורית מתכת בסיומו ורצועות מתכת סביבו, שהיה תלוי בצוואר או בכתף, לאחר-מכן מן המותן⁸⁰.

ציור 69. אבירים דוהרים אלי קרב

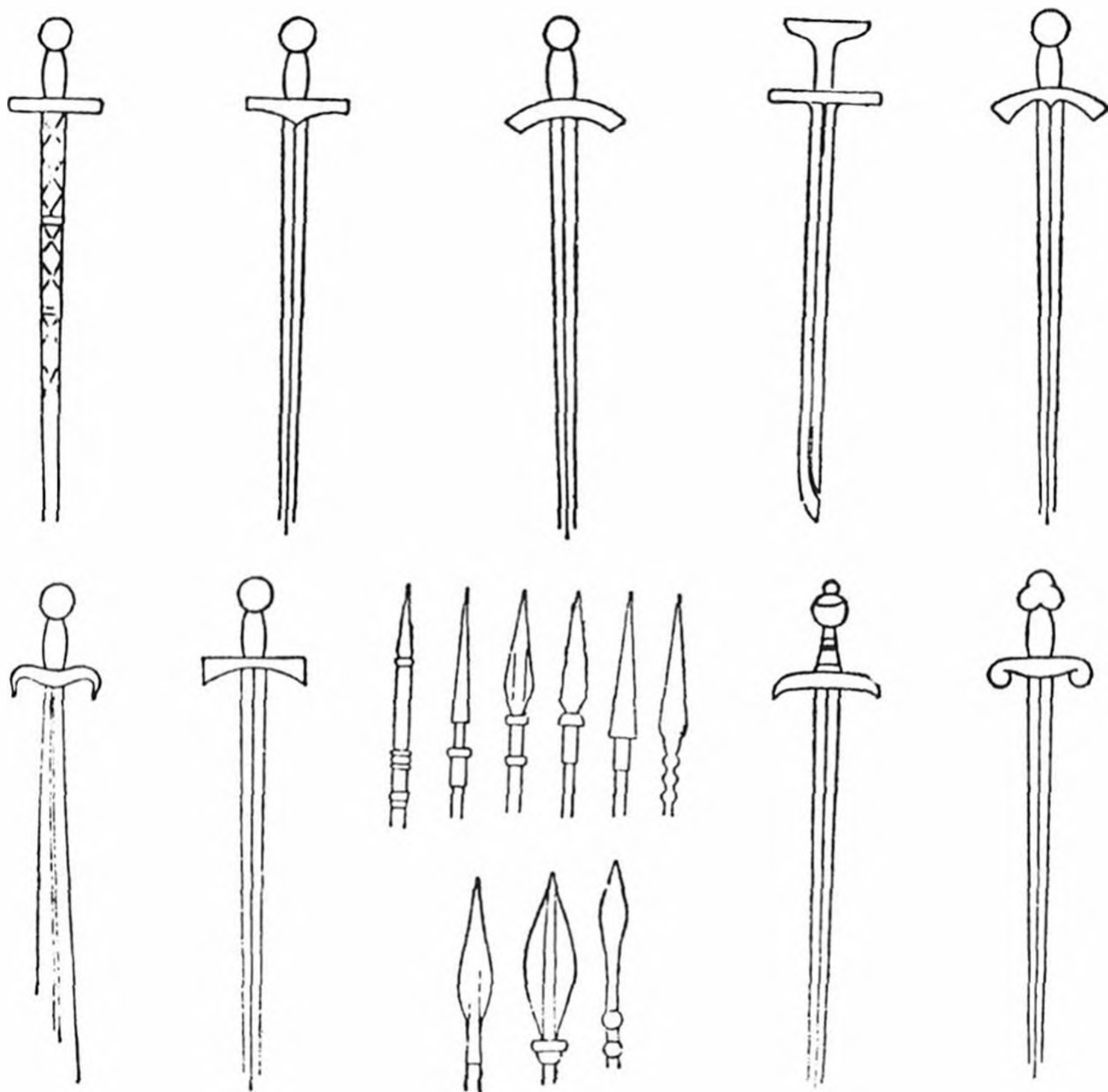
78 חניתות מופיעות כמעט בכל חותמות הצלבנים, כיוון שהדמות החרוטה עליהן היא של אביר דוהר. חרבות נדירות יותר. ר' חותמות של ז'אן ד'איבלין-ארסוף, באליאן השני מנבלוס. Schlumberger, *op. cit.*, pl. XVII, 2; XIX, 8; XVII, 6. אסמה אבן מנקיד מזכיר חנית מורכבת, בת 10-18 אמה (עמ' 131). אולי מתואר סוג זה על חנית בחותם של פונס מטריפולי.

Schlumberger, *op. cit.*, pl. XVIII, 5. ור' ציורים: 65, 67, 68, 70, 71.

Buchthal, A.D. 1250/75, pl. 65 79

Ibid., pl. 119 c 80

סרֶק חמישה-עשר

ציור 70. התפתחות החרב והחנית

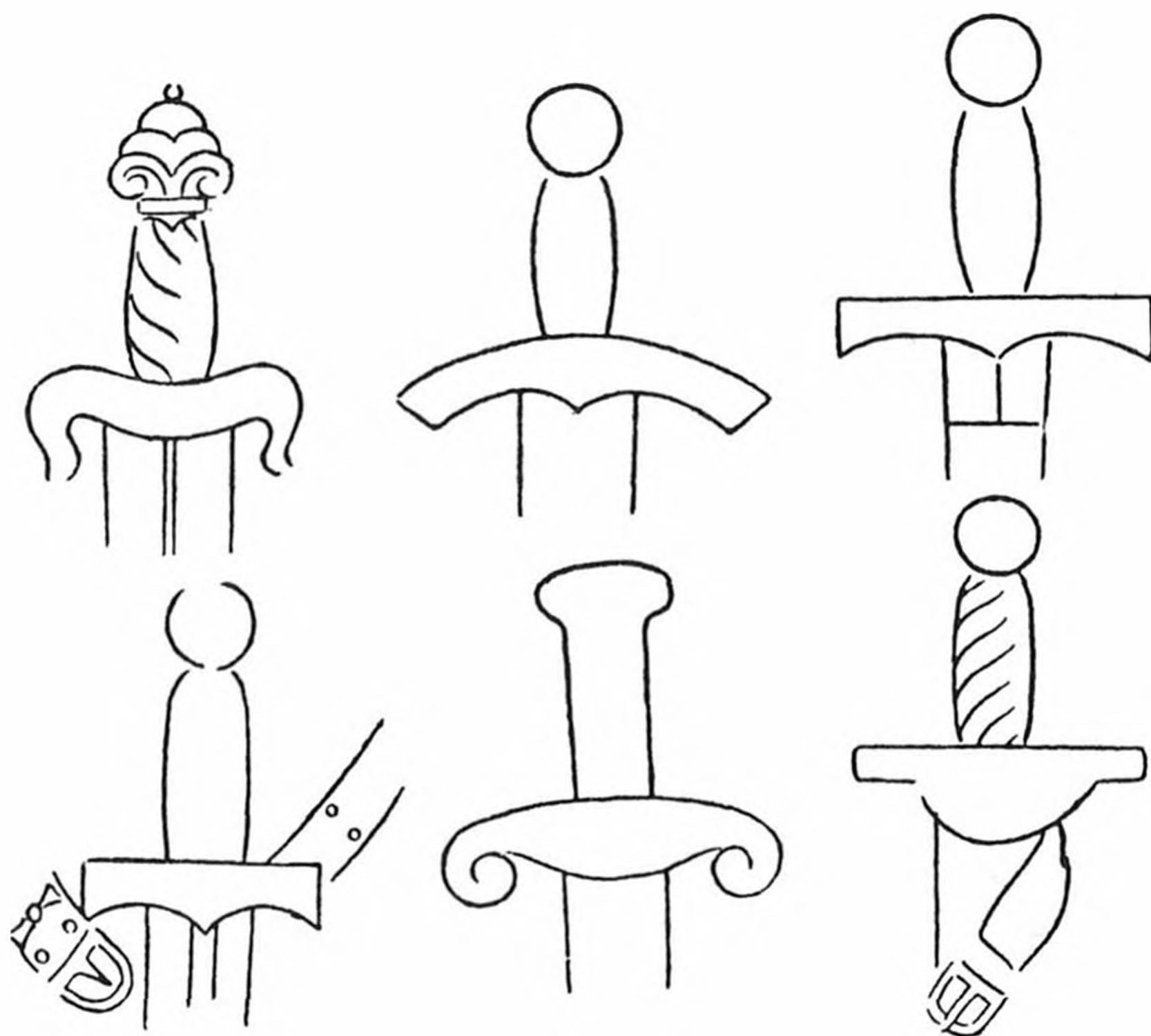
במאה השלוש-עשרה נעשתה החרב ארוכה, כבדה וחזקה יותר, כך שתוכל להבקיע אף את השריון החזק יותר. בנוסף לכך אנו שומעים לעתים על אלות⁸¹ וגרוזינים⁸² כנכללים בנשקו של האביר. הציווד של האביר היה יקר מאוד. ההוספיטאלארים אמדו את מחירו במאה השלוש-עשרה בסך 1,500 עד 2,000 דינרי כסף של טור⁸³, וכמובן שהפריט העיקרי היה מחיר הסוס⁸⁴.

Ibid., pl. 109 c. 81

Ibid., pl. 107 c. 82

J. Riley-Smith, *op. cit.*, p. 244 83

Ibid., 245 84

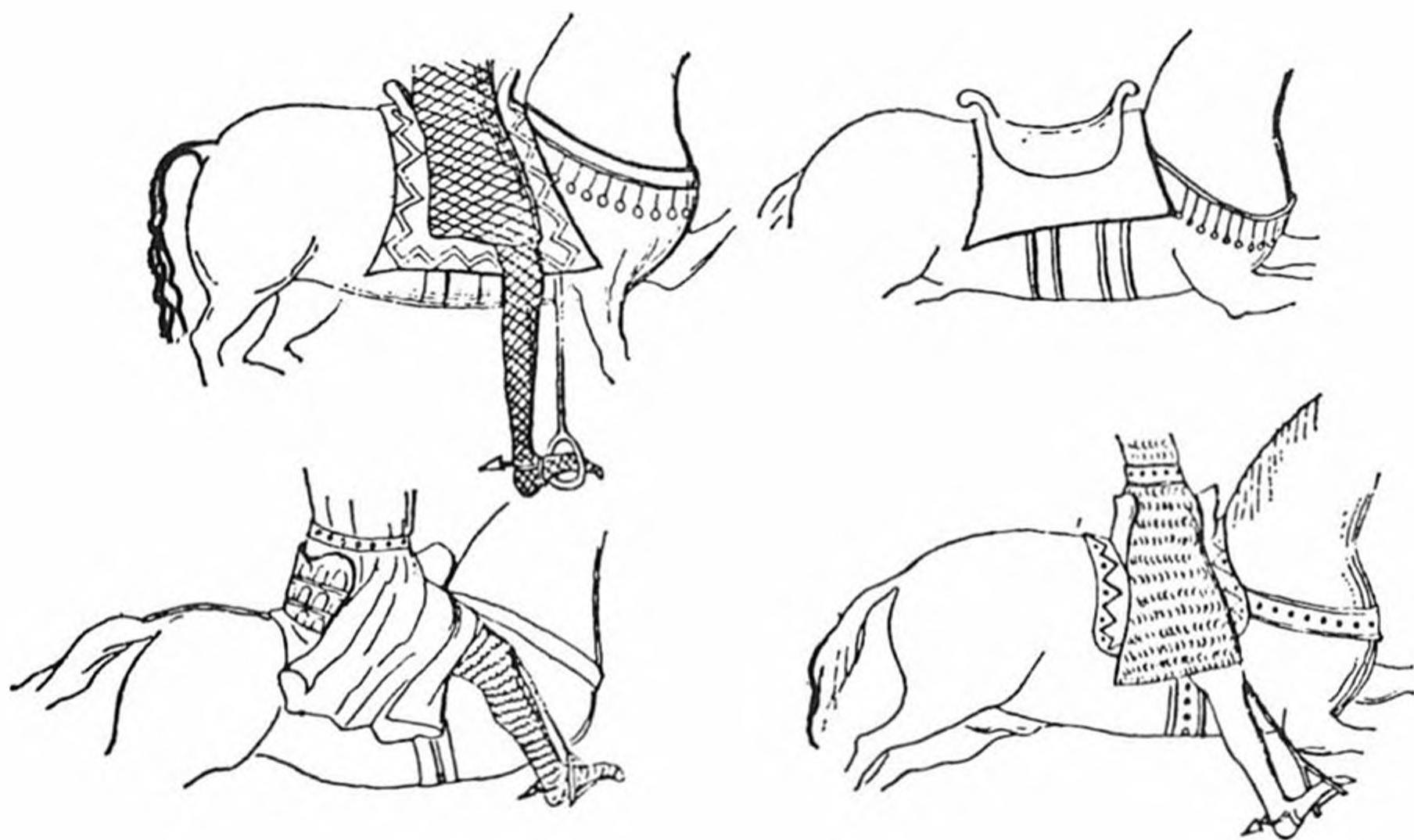

ציור 71. ידיות וניצבי חרבות

מן הדין הוא להשוות את הנשק הצלבני עם הנשק המקובל אצל המוסלמים⁸⁵. ידיעותנו בניהול מקורן במקורות הכתובים, וכן בציורים ובעיטורים שבכתבי-יד ובכלי-אמנות, המאפשרים לנו לשוות לנגד עינינו את נשקם.

בדרך כלל נראה, שהשינויים בנשק המוסלמי היו פחות חשובים מזה שבנשק הצלבני. מתקבל גם הרושם, ששינויים אלה לא היו בחינת תשובה לאתגר היצוני כלשהו, אלא בעיקרו של דבר תוצאת כניסתם של אלמנטים אתניים חדשים לצבאות האיסלאם, שהביאו אתם את מסורתם הלאומית. וכך השתלטות צלאח אדין על מצרים וכניסת גודים כורדים ותורכים לשורות צבא מצרים קירבו את האחרונה למסורת, שהיתה נהוגה כבר בסוריה. במקביל לכך עליית הממלוכים באמצע המאה הי"ג ושליטתם במרחבי המזרח התיכון הביאה תוספת מסורת של הערבה התורכית והמונגולית

85 התיאור של הנשק המוסלמי מבוסס על; L. A. Mayer, *Mamluk Costume*, Genève 1952; D. S. Rice, *The Baptistère de St. Louis*, Paris 1953.

ציור 72. אוכפים ודורבנות. רישום על-פי חותמות אבירים

מאסיה לחופי הים-התיכון. השתלטותו של ביברס על מצרים, ארץ-ישראל וסוריה הפכה את הלבוש הממלוכי ונשקו לדומיננטים. השינויים העיקריים היו דווקא בחלקים ה'רכים' יותר של הלבוש, כלומר אותם חלקי-לבוש שמתחת לשריון המתכתי, ובמידה מסוימת חלו שינויים באופנת גזירתם.

בדרך כלל היה הלבוש והנשק של צבאות המוסלמים קל יותר מזה של הצלבנים. בתקופת מסע-הצלב הראשון לבשו המוסלמים לגופם מקלעת שרשראות, שנקראה 'זֶרְזִיָּה', שנתמשכה למכנסיים וגרביות (hose) והגיעה עד קרסולי הלוחמים. שריון זה, שנדרשה עבודה רבה בהתקנתו, היה כה יקר שנמסר בירושה מדור אל דור, לפעמים עד סף העת החדשה.

בתחום זה מופיע במאה הי"ג בין המוסלמים סוג-שריון מיוחד, שלפי ההשערה הובא מאסיה והוא שריון קשקשים של דיסקיות, או פיסות מתכת (laminae; splint-). כל קשקש, חתיכה מלבנית של מתכת, היתה נתפרת לביטנת-בד מרופדת או שמלבניות המתכת היו נתפרות דוגמת רעפי-ג, כלומר שהשורה העליונה היתה מכסה בחלקה את השורה התחתונה. שריון זה של דיסקיות היה לעתים שריון חגיגי, שרק לעתים השתמשו בו בפעולות קרביות ממש. חתיכות המתכת היו מאוירות על-ידי דגמים פרחיים, או דגמי-חיות, ולעתים נחרטו בהם פסוקים מן הקוראן.

שריון הקשקשים היה כיסוי-גוף מצוין, אולם אין ספק שהוא היה מכביד על נושאו באותה מידה כמו ה'ברואן' הצלבני. אי-לכך בתקופה קדומה למדי השתמשו בצבאות

המוסלמים בכותונת משוריינת שנקראה 'קֶזֶח' אנד', ומאוחר יותר 'קֶרְקֶל', שהקבילה ל'בריגאנדין' הצלבנית. בשריונה השתמשו במלבניות מתכת ממש, בקשקשי מתכת או במעין ראשי-מסמרים קטנים תפורים לבטנה עבה או לפעמים לבד רבגוני.

אשר לכיסוי-הראש בצבאות המוסלמים, מתארים אותו איורים צלבניים כשל כפיה או תרבוש העוטף את הראש והנקשר בקשר נאה ברקה ושובל בד משתרבב ממנו אל הכתף. כך מצוירים המוסלמים באיורי מצור עריהם על-ידי הצלבנים כשמולם ניצבים הצלבנים בשריונם המתכתי, כולל קסדה, המלא⁸⁵. אולם בשעת קרב אנו יודעים שהמוסלמים השתמשו בקסדת מתכת, שדמתה לביצה מאורכת ומכאן שמה הערבי 'פִּידָה', כלומר ביצה. הקסדה לא היתה כנראה נפוצה ביותר, ולכן נחשבה כסימן של מעמד גבוה, ומכאן קישוטה העשיר אם בפסוקי הקוראן החרוטים עליה או במילוי זהב וכסף. קסדה מוסלמית זו רק לעתים היתה מצוידת במגן אף ומגן צוואר כמו אצל הצלבנים, אם כי אלה לא חסרו לחלוטין.

הבדל חיצוני חשוב היה בדמות המגן המוסלמי. שעה שצלבני מסע-הצלב הראשון השתמשו במגן כבד ובלתי-נוח ביותר, שרק לאט הוחלף, עם התפתחות שריון-הגוף, במגן קטן יותר, הרי בצבאות המוסלמים השתמשו כבר אז במגן קטן, עגול וקצור שפס עור בפנים מאפשר החזקתו. מגן קטן זה, 'תוֹרֶס', היה כה אופייני לצבאות המוסלמים, שהוא מונצח בכל ציורי צבאות האיסלאם בידי אנשי-המערב.

בתור נשק התקפה השתמשו הצבאות המוסלמים בחנית, היא 'רוֹמַח' הערבית, שהשתמשו בה כנשק-דחף, אולם אפשר היה גם להטילה למרחק. אנו יודעים גם על חנית מורכבת והכוונה, כנראה, לחנית שאפשר היה להאריך את ידיתה בשעת הצורך, אולם בזמן מסע רגיל היו משתמשים בה בלי ידית נוספת זו.

החרב, 'סִיף' הערבית, היתה בעלת פיפיות עם ידית כדורית או עגולה ושטוחה. היא נישאה בתוך נדן של עור והיתה תלויה בחגורת עור מן הצוואר או הכתף, אולם מאוחר יותר נקשרה על המותן. הסיף, בייחוד של רמי-מעלה – היה מקושט בחריטי פסוקים חסודים או חריטי צורות גיאומטריות, לעתים אף קושט הסיף, ובייחוד ידיתו באבנים יקרות. הַנֶּדֶן היה לעתים עשוי מנרתיק עץ שכוסה על-ידי בד יקר. צורת הסיף היתה סכין ישרה מאורכת; הסְצִימִיטָאר דמוי-הסֶהר, שהפך לקו מאפיין של הסיף המוסלמי, לא היה בשימוש אלא בתקופה מאוחרת יותר. החרב המוסלמית זכתה לפרסום רב גם בין הצלבנים וגם בין אנשי-המערב. לעתים מציינים המקורות המערביים את החרב המוסלמית בשם 'חרב דמשק'. שם זה מטעה, והכוונה היא למעשה לעבודת

⁸⁵ א ר' לעיל, ציורים: 3, 4, 76.

ציור 73. האביר
הממלוכי

הקישוט המופלאה שנעשתה בדמשק; אשר לחומר עצמו, ובייחוד לשתי השפות המושחות של החרב העשויות פלדה וברזל, הרי מוצאם הודי או סיני. בדומה לצלבנים השתמשו המוסלמים בחוטרא (mace), בערבית 'דבוס', עשוי ברזל פלדה. היה זה פריט אכזרי ביותר במחסן הנשק של שני הצדדים. השימוש בגרון היה נפוץ גם בין המוסלמים, אולם שעה שהצלבנים השתמשו בגרון פיפיות, היתה הגרון המוסלמית, 'טפר', בעלת חוד אחד בלבד.

נשקו של החייל הרגלי היה כמובן פשוט יותר. ספק בדבר אם ניתן לנו לדמות רמת חימוש כזו המתוארת ב'אסיזת הנשק' של הנרי השני מלך אנגליה⁸⁶. רושמי הרשומות של הזמן מתארים כרגיל את הלוחם הרגלי על דרך החיסור, אם אפשר לומר כך, היינו כמי שהיה חמוש פחות מן האבירים. לוחם רגלי בחימוש מעולה יותר הוא זה

86 אסיזת הנשק (Assize of Arms) האנגלית משנת 1181 קובעת את סוגי הנשק הבאים. בשביל אביר: כותונת שרשראות (lorica), קסדה, מגן, חנית. אנשים חופשיים עניים יותר (המשרתים כחיל-רגלים): הוברק, כיפת-ברזל, חנית. בורגנים ואנשים חופשיים: גאמביון, כיפת-ברזל, חנית. W. Stubbs, *Select Charters*, Oxford, 1890⁷, 153 ff. מאה שנה לאחר-מכן קובע 'חוק וסטמינסטר' משנת 1285 כדלקמן: בשביל בעלי-יכולת: הוברק, כיפת-ברזל, חרב, פגיון וסוס. בשביל עניים יותר: אותו נשק פרט לסוס. בשביל פשוטי-העם: פורפואן (Pourpoint), כיפת-ברזל, חרב, פגיון, קשת וחיצים. שם, עמ' 470.

ציור 74. האצולה הלוחמת של הממלוכים

המתואר בפי הטרוכאדור הנורמאני אֶמְבְּרוּאֶז בעת מסעי-הצלב השלישי: Armez de coife e de hauberc e de parpoint a meint bel merc הלאטיני: 'הוא היה חמוש חימוש טוב למדי לפי מנהג הרגלים', היינו ראשו מוגן היה בכפה של ברזל; 'אוברק' וטוניקה של בד רפודה ריפוד כפול ומשולש, קשה לחדירה עשויה בחכמת המחט, ולכן כונתה בלשון הדיבור pourpoint⁸⁷. ברגיל לא היה מגן-הגוף מורכב כל-כך, ונכללו בו כיפת-ברזל⁸⁸, כיסוי-חזה עשוי עור או בד מרופד, כידון, קשת, לעתים ארבליסטה (crossbow) ופגיון.

ה. דרכי לחימה

בשדה-הקרב ניטל על הצלבנים להתמודד עם צבאות, שלא נודעו עד אז לעולם האירופי, אף כי ידועים היו לביזאנטים. במאה השתים-עשרה היה הבדל ניכר בין צבאות מצרים לצבאות סוריה ועיראק. המצרים היו בעיקרם חיל פרשים הנלחמים בחרב ובחנית, כלומר לא שונים בעצם מצבאות הצלבנים, אם כי נבדלו מהם בסוג הנשק הקל יותר שבידם. לפיכך לא ממצרים נשקפה סכנת הבלתי-צפוי לצלבנים; הסכנה נשקפה מצבאות המוסלמים של הצפון. כיבושי הסלג'וקים הוסיפו כאן על חיל-הפרשים המוסלמי, שהמשיך במסורת הצבאית הערבית, טיפוס חדש של לוחם וטאקטיקה חדשה של לוחמה: הפרש-הקשת, הנלחם ב'נוסח תורכי' (à la turque). הקשת והארבליסטה (crossbow; arbalète) לא היו כלי-נשק חדשים לא במערב ולא במזרח. ואולם באירופה, זמן רב לפני המאה השתים-עשרה, ירדה הקשת ככלי לחימה בעיני הלוחמים המיוחסים שמבני האצולה, והיא נשתמרה בתפקיד זה בקרב הלא-אצילים בלבד. בני-האצולה השתמשו בקשת בשעשועי-ספורט, כגון ציד, לא בלחימה; יריית חיצים או קליעים נחשבה לדרגה נחותה של לחימה. התפתחות מעין זו חלה כפי הנראה גם בצבאות המוסלמים; הקשתים בצבא המצרי, למשל, היו רגלים שגויסו מקרב הסודאנים השחורים.

המצב השתנה עם הופעת התורכים. מתקופת הנוודות ומניסיונם ההיסטורי באסיה התיכונה הביאו עמהם הסלג'וקים את אמנות הלחימה של הפרש-הקשת מהיר-התנועה. הקשת נעשתה הנשק המכריע בשלבי הפתיחה של הקרב (ולעתים גם הנשק המסיים את הניצחון), ורק אחר-כך באה ההתנגשות הישירה והשימוש בחנית, בחרב ובפגיון. יתרונותיה של דרך-הלחימה החדשה כלפי מי שלא הורגל בה ברורים לעין.

⁸⁷ L'Estoire de la Guerre Sainte par Ambroise, vv. 3567/8

⁸⁸ Itinerarium Ricardi I, ed. W. Stubbs, I, 48 (p. 99); Buchthal, pl. 65, 107 c, 113 c, 115 c.

ציור 75. ציד ב'סגנון תורכי' של האצולה הממלוכית

הגורם המכריע היתה המידה השונה של הנייעות של הצבאות. שריון הצלבנים הכבד הביא לידי שימוש בסוסים חזקים וכבדים, וממילא איטיים יותר. הצבא הצלבני בעת מסעו היה אפוא פגיע ובמצב נחות מן האויב. תיאורים רבים של קרבות נותנים לנו תמונה דומה: גדודים-גדודים של פרשים-קשתים מוסלמים דוהרים בקצב טירוף אל הטור הצלבני, מתקרבים אליו עד כדי 50 מ' – 80 מ', יורים חיציהם ומריקים אִשְׁפוֹתיהם, ונעלמים כלעומת שבאו על-מנת לחזור כעבור שעה קלה ולחדש התקפתם. התקפות אלה מכוונות היו, בדרך הטבע, בראש-וראשונה לאגפים ולמאסף הטור, והולם אותן תיאור הכרוניסטים של התקופה, שהשוו את המתקיפים לדבורים הסובבות את צבאות הצלבנים.

דרך-לחימה זו העמידה את הצלבנים לבושי-השריון במצב של חוסר-אונים. החרב, החנית והכידון שוב לא היתה בהם תועלת רבה כלפי פרש-קשת, המתקיף מרחוק, מחוץ לטווח פגיעתם. ההגנה היחידה היתה ההגנה הפאסיבית: השריון הכבד, שכנראה יכול היה לעמוד בפגיעת החיצים. הכרוניסטים מתארים לעתים את מגניהם וגלימותיהם של הצלבנים אחרי התקפת הפרשים-הקשתים ואומרים עליהם שדמו לקיפודים! אם רשת המתכת של השריון לא עמדה לו לצלבן, היה חסר מגן. יתירה מזו, במאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה לא היו הסוסים מועילים. נקל היה אפוא להפיל את האביר על-ידי המתת סוסו מלהמית את האביר גופו. אביר ללא סוס, רק בקושי רב יכול היה לעמוד מול לוחם רכוב.⁸⁹

דרך מיוחדת זו של 'לחימה תורכית' העמידה אתגר לפני הצלבנים. הם הגיבו בפתרון כפול: יצירת סוג חדש של לוחמים, ה'תורכופולים' (Turcoples), ופיתוח טאקטיקה משלהם לקידום פני הסכנה. התורכופולים נחשבים תכופות כגדודים הנלחמים ב'נוסח תורכי', ואולם עיון מדוקדק במקורות מוכיח שאין תיאור זה נכון אלא מקצתו. הכינוי עצמו משמעו 'בני תורכים', והכרוניסטים הצלבנים מתארים אותם כגדודים מעייסים מקרב בני-תערובת מילידי המקום, צאצאי אב תורכי או ערבי ואם יוונית.⁹⁰ הם גויסו בארץ גופה, אף כי ייתכן שכמה מהם אכן היגרו זה מקרוב מן הצפון. בהמשך הזמן השתנה הרכבם האתני, והכינוי 'תורכופולים' נהפך להגדרת טיפוס של לוחמים המשתמשים בסוגי נשק וחימוש מיוחדים.

מתוך סיפור-מעשה שמספר אמברואז, ממשתתפי מסע-הצלב השלישי, ברור שצריך היה להלבישם לבוש מיוחד ולגזור עליהם שתיקה, שלא יוכר בהם שאין הם ערבים.⁹¹ אף כי ייתכן שגויסו, אף בזמן מאוחר יותר, מקרב האוכלוסיה המקומית, אין הוכחה כי נלחמו כפרשים-קשתים. ברור שחלקם אפשר שהשתמשו בקשת, אך בכללם לא נתכוונו להיות המקביל הצלבני של הפרשים-הקשתים של התורכים-הסלג'ווקים.⁹² מה שאיפיין את התורכופולים היתה קלות שריונם, שנשארה בעינה כנראה גם במאה השלוש-עשרה, בעת ששריון האביר הלך הלך וכבד. השריון הקל איפשר את השימוש בסוסים מהירים יותר מסוסי האבירים וניצול לוחמים אלה כחיל-חלוץ, סיור ופשיטה. חטיבות התורכופולים נעשו חלק בלתי-נפרד של צבאות הצלבנים,

Alb. Aqu., V, 3; Raim. d'Aguilers, cap. 7 89

Wil. Tyr., XXII, 17; Idem, XIX, 25: *equites levis armaturae, quos Turcopulos vocant* 90
(*ce sont sergent legierement armé*)

L'Estoire de la Guerre Sainte par Ambroise, ed. G. Paris, vv. 10340-56; cf. *Itine-* 91
rarium Ricardi I, VI, 4

92 השם הצלבני היה ידוע לערבים, ואסמה אבן מנקיד', עמ' 79, מגדיר את ה'תורכובולי' בתור הקשתים של הפראנקים. הטכסט מכוון לנסיכות טריפולי. R. C. Smail, *op. cit.*, 112 ff.

ציור 76. קרב של צלבנים ומוסלמים פנים אל פנים

ונתונים היו לפיקודו של מארשאל הממלכה⁹³, ואילו המיסדרים הצבאיים היה להם בשורותיהם מפקד מיוחד, ה'תורכופלייה' (Turcoplier), שהיה ממונה עליהם. התורכופולים לא היה בהם, כפי שראינו, משום תשובה, לכל היותר היה בהם רק תשובה חלקית, לאתגר התורכי. לאמיתו של דבר, לא סיגלו להם הצלבנים את דרך-הלחימה המסורתית של התורכים, שהיתה מחייבת אותם לאימון מיוחד וממושך. הצלבנים מצאו תשובה לאתגר התורכי על-ידי החזרה לשירותם של הקשת הרגלי והארבליסטן. חיל-הרגלים האירופי, שגויס מקרב הכפריים, לא זנח מעולם את הקשת, שיחד עם הכידון והמגן היתה לעתים קרובות עיקר נשקו. ואולם עוד יעברו ימים עד שיכבוש לו הקשת הלא-אציל, עם כניסת הקשת הארוכה למערכה במאה הארבע-עשרה, את מעמדו הנכבד בהיסטוריה הצבאית של אירופה. לא כן היתה ההתפתחות במזרח. בקשת הרגלי מצאו הצלבנים תשובה לאתגר התורכי. יחידות של קשתים רגלים הוצבו לפני גדודי הפרשים האבירים. חיציהם וקליעיהם החזיקו את הקשתים הרוכבים של האויב במרחק נאות מן הצבא העיקרי. כך שימשו הקשתים ורובי הארבליסטות מגן לפרשים הצלבנים. ירי-החיצים בין הקשתים הצלבנים ובין

הקשתים-הרוכבים הסלג'וקים עשוי היה להימשך זמן רב ללא הכרעה, בלי השתתפותם של הפרשים. רק בשעת-כושר היו מערכות-הרגלים נפתחות, והפרשים הצלבנים מגיחים ומסתערים על האויב תוך ניצול יתרונם בכובד ובתאוצה.

היתרונות שבצירופם של הקשתים הרגלים גלויים לעין, וביניהם, ולא הפחות שבהם, השימוש בגשק מוכר ובדרכי-לחימה מוכרות, אך גם מגרעותיו גלויות היו. טאקטיקת-לחימה זו יפה היתה לעימות ולקרב ממש, אך פחות יעילה היתה לצבא במסעו. קצב ההתקדמות של המחנה כולו הותנה בחיל-הרגלים שנע לאיטו, וממילא נבלמה תנועת הפרשים המהירה יותר. מכאן ההסבר לעובדה, שהתורכים מתוארים תמיד כסובבים את צבא הצלבנים. ועוד, כשמסע המלחמה היה צירוף של מסע וחנייה, תלוי היה בטחונו של הצבא הצלבני בליכודו של הגוש כולו. אולם לא די בכך שקשה היה לשמור על הליכוד, אלא שהחטיבות המלוכדות שימשו מטרה בולטת וקלה לתורכים, אם עלה בידם להתקרב אל הצבא הצלבני כמִטְחָוּי קשת ואם יכלו, למשל, לכבוש להם עמדה נוחה מפאת מבנה השטח. כך עשו גדודי צלאח אדין, כשנעו לאורך רכס מורם לשמאלם של הצלבנים במסעו של ריצ'ארד לאורך המישור מעכו ליפו; במשך ימים רצופים התגרו בנקל, וכמעט ללא תגובה, בצבא הצלבני.

יתרונו של הצבא הצלבני תלוי היה במידה מרובה במשמעתו הפנימית, ובמיוחד במניעת אבירים מלפעול על דעת עצמם ומלפרוץ את שורת חיל-הרגלים, המשמש לו מגן. צעירים חמומי-דם ניצבים לפני בעיות כאלה בכל צבא, כל-שכן בימי-הביניים האינדיבידואליסטיים, ובצבא שכמו במסע-הצלב השלישי בא מעבר-לים במטרה מוצהרת להילחם בכופרים, ודאי נראו להם לאירופים דקדוקי-התכסיסים של הצלבנים כרתיעות שאינן לפי כבודו של האביר. בהקשר זה מואר לנו יותר, שהתחבולה העתיקה לימים, המנוסה למראית-עין והמארב, נעשו חלק בלתי-נפרד בתכסיסי-המלחמה של התורכים. ברדיפה אחרי האויב הבורח היה החיל הצלבני מתפורר; יתירה מזו, האביר היה נפרד מן הקשת הרגלי ונחשף בכך לקשת-הרוכב המוסלמי, שהחרב והחנית לא יכלו להשיגו. מה שאירע לגדודים הרודפים אחרי אויב המתחזה כבורח עלול היה להתארעות לצבא כולו, אם עלה ביד האויב להפריד בין האבירים ובין חיל-הרגלים. וזה מה שארע בעצם בקרב חטיין⁹⁴.

הבעיה תוארה בתמציתה על-ידי ז'אק, בישוף עכו, בעת המצור על דמיאט:

'המצרים לכדו מקרב האבירים והתורכופולים שלנו, לאחר שפצעו סוסו, כל מי שמסיבת מה, אם כדי להביא עצים או לאסוף תבואה, נתרחק מן הצבא; אך לא העזו לעולם לעמוד בעימות כל-אימת שכוחותינו היו חבורים וערוכים יחד.

94 י. פראוור, קרב חטיין, החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ארץ-ישראל, ז (תשכ"ד), 117-124.

לעתים יכלו ללכוד כמה מאתנו שללא משמעת רדפו אחריהם כשהתחזו כבורחים⁹⁵. ולפיכך, כפי שהוא ממשיך שם:

‘משום שהסאראצינים היו זהירים יותר ומהירים יותר לברוח ולא ההינו לחכות לנו אלא אם כן עלו עלינו במספרם ועדיפותם גלויה לעין, לפיכך נמצאו אצלם בכבלים, כפי הנאמר, יותר מ-3,000 מאנשינו, בעוד לנו היו בקושי יותר מ-1,000 מהם בשבינו’⁹⁶.

ההבדלים בכלי-נשק ובתכסיסי-מלחמה השפיעו השפעה רבה גם על בחירת שטח הלחימה מצד שני היריבים. למוסלמים חשובה היתה לאין ערוך אדמת מישור ובמיוחד שטח מפולש, שניתן לנצל בו את יתרונם בזריזות ובקלות-התנועה. שטח כזה גם איפשר להם להתחמק מן התכסיס הצלבני המבעית ביותר: ההתנגשות הישירה, פנים אל פנים.

אם הניידות והתקיפה מרחוק היו יתרונותיהם הגדולים של צבאות המוסלמים, הרי היה עיקר חזקם של הצלבנים בכוח ההלם שלהם. זה המחץ של גוש-ברזל מלוכד, דוהר על סוסים, שעליהם רכובים אבירים כבדי-שריון, חניתותיהם שלוחות לפניהם ומגיניהם מכסים אותם מצווארם ועד ירכם, כשהם מגבירים והולכים דהרתם עד שהם פוגעים ומתנגשים במטרתם. רגע הפגיעה הוא שהכריע: תכליתו היתה לשבור את שורות האויב, להשמיד מה שניתן להשמיד ממנו ולהבריח את הנשארים. אם ההתנגשות הראשונה לא הצליחה להשיג את התכלית הזאת, יכול היה האויב להשתמש באגפיו ולהתקיף מעברים, או שהיתה לו שהות לקדם את חיל-המאסף או גדודים שעדיין לא השתתפו בקרב ולהטילם למערכה. כוח הפגיעה הראשונה מילא אפוא תפקיד מכריע בהתנגשות. ואולם למען השגת נצחון לא די היה ביכולת ביצועו של הלם חזק ומהיר; שומה היתה על הצלבנים לתמרן כך, שהאויב יובא לעמדה שבה ישמש מטרה נוחה לפגיעה. משמעו של דבר, לאלץ את האויב להיערך בשורה חזיתית, במרחב מפולש תחום על-ידי גבעות או מכשולים אחרים כדי למנוע את תפוצתו. אם לא כן, אפילו נוצח האויב בקרב, היה נפוץ במרחב וחוזר כעבור זמן ומלכד כוחותיו ללא יגיעה יתירה.

תשובתם של המוסלמים, שהצלחתה הוכחה לא אחת, היתה לפתוח את שורותיהם ברגע ההסתערות הצלבנית. סמוך לרגע ההתנגשות היו המוסלמים פוערים שורותיהם והצלבנים היו חולפים כסערה בפער שנפתח לפניהם, אך כסערה שאינה פוגעת בדבר, כי לא נמצא דבר בדרכה. המפורסמת ביותר בהשתערויות אלו היתה זו של

Lettres de Jacques de Vitry, ed. R. B. C. Huygens, ep. VII, 76–81 95

Ibid., 105–9 96

ריימון מטריפולי בקרב חטין. המוסלמים פתחו שורותיהם והניחו לצלבנים לפרוץ מן המישור שלרגלי קרנות-חטין, שבו נטושה היתה המערכה, לתוך ערוץ צר אל כפר-חטין ומשם דרך בקעת ארבל אל ים-כינרת. גדוד זה ניצל, אך לא גרם אבידות לאויב; גי דה ליזיניאן נשאר במערכה עם חיל נחלש, שמצא לו מקלט ארעי, שבעקבותיו באה התבוסה, על הגבעה דמוית-האוכף של קרנות-חטין.

ו. מלאכת המצור

אף כי מעשי-מצור לא היה בהם משום חידוש במסורת אירופה, העמיד המפגש עם הארדיכלות הצבאית של המזרח הקרוב את הצלבנים לפני בעיות, שלא הכירו כמותן בארצות מולדתם⁹⁷. העובדה שהערים והמבצרים שבמזרח הקרוב נבנו אבן, שהשימוש בה לא היה עדיין רווח באירופה, היתה בעלת חשיבות והשפעה מופלגת. לא פחות חשובים היו ממדיהם של המבצרים והערים, שעלו על כל מה שנתנסו בהם בני-אירופה. שני גורמים אלה: חומר-הבניין המוצק וגודל המבצרים והערים – הצמיחו זה כבר, בצבאות הביזאנטים והמוסלמים, מעמד של בעלי-מקצוע שאומנותם במלאכת המצור. בצבאות מסע-הצלב הראשון לא נראה ולא נמצא משהו בדומה לכך. הערים והמבצרים, שעליהם צרו חילות המסע, נכבשו בשתי הדרכים היחידות שנודעו באירופה: מצור הדוק שניתק את המעוז מאספקה, כלומר מצור בדרך הרעבה, או כיבוש המעוזים בכוח על-ידי השתלטות על החומות בעזרת סולמות או מגדלי-מצור בעלי גשרים המורדים על ראש החומה. מאורע בשעת המצור על ירושלים ב-1099 מבליט את הדבר. המצור על העיר הגדולה נתארך והלך, לאחר שכל הנסיונות לכובשה בסערה נכשלו. תרומה חשובה לניצחון תרם צי של גינואה, שהשליך באותו זמן עוגן ביפו. המלחים פירקו את אוניותיהם והעבירו מן החוף לירושלים את תורני האניות וקורות-עץ, וכן את החבלים, האנקולים והגרזנים, שהיו לעזר רב בבניית המגדלים הנעים (חידוש של המאה האחת-עשרה), שסייעו בפעולת המצור. צבאות הצלבנים חסרים היו מהנדסים ואומנים משלהם.

אין כל ספק, שבמלאכת המצור למדו הצלבנים מן המוסלמים והביזאנטים. אם אנו שומעים כמה שנים לאחר מסע-הצלב הראשון על טכניקות חדשות, שהשתמשו בהן הצלבנים, מותר להניח שהן נרכשו בעמל, אם בדרך מגע-ומשא ידידותי עם

97 מורגש חסרונו של מחקר מפורט של הבעיה. חומר רב נאסף במחקריהם של פ. דישאן וק. אנלאר, ובמיוחד בחיבור המונומנטאלי: E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVe siècle*, Bance, 1858 גם J.-F. Fino, *resses de la France médiévale*, Paris, 1967, ובו פרק מיוחד על אומנות המצור.

הפיזאנטים והארמנים ואם תוך התנגשות-איבה עם המוסלמים. ברם הטכניקות החדשות לא דחו מפניהן את המסורות הקדומות. מלאכת המצור לא נעשתה ל'מקצוע מלומד', וישן וחדש שימשו בה יחד, לפי הצורך והיכולת.

המצור חייב ניצול כל האמצעים המצויים לשם כיבושו של המעוז, אם בדרך הסתערות ואם בדרך כפיית כניעתו. הרעבתה של עיר מורח-תיכונית לא היתה מלאכה קלה, וכן לא קל היה להרעיב מבצר עד כניעתו. אנו שומעים שמבצרים היו אוצרים אספקת מזון לתקופות ממושכות, לפעמים עד חמש שנים. אם אנו זוכרים, ששום מצור צלבני, חוץ מבנסיבות מיוחדות, לא יכול היה להימשך יותר משבועות, לכל היותר חודשים מספר, הרי ברור שדרך ההרעבה לא היתה הדרך היעילה לכיבושה של עיר. יתירה מזו: היקף החומות, שאורכן לעתים מילין רבים, היה מחוץ להישג-ידם של הצלבנים לשים עליו הסגר יעיל. כוחותיהם לא הספיקו לכך, אלא אם כן, כמו במסע-הצלב השלישי, ניתן היה לשים על עיר כעכו הסגר מוחלט למשך חודשים ארוכים. אולם מצור זה לא הושם על-ידי כוחות הצלבנים בלבד, אלא על-ידי כוחות אירופיים עצומים, שאספקתם הובאה בדרך הים מחוץ-לארץ.

לא נשארה אפוא אלא הדרך האחת: לכבוש את העיר בסערה, היינו על-ידי הבקעת ביצוריה. חיצים, רמחים, חניתות וחרבות לא הועילו כאן, כמובן, ולא-כלום. את הפתרון צריך היה למצוא בשימוש באמצעים מיכאניים. הטכנולוגיה הצבאית של ימי-הביניים נשאבה מקצתה מן הניסיון הרומאי והפיזאנטי, מקצתה ממקורות מוסלמיים, ערביים, תורכיים, פרסיים, ומקצתה אף נתגלגלה כנראה מן המזרח הרחוק.

שלוש שיטות היו, שבהן ניתן לבוא במגע ישיר עם חומות המעוז: יחידים המצליחים לעלות על החומות ומפנים דרך לחבריהם אחריהם; השימוש במגדלים-נעים לא רק כדי לירות מעליהם חיצים ורמחים, אלא כאמצעי להתקרב לחומה ולהטיל גשרונים מראש המגדל-הנע לראש החומה; ולבסוף, קעקוע החומה על-ידי הרעשה או על-ידי חתירה תחת יסודותיה.

בכל אחת משלוש הדרכים צריך היה להתגבר תחילה על קשי המעבר על-פני החפירים שלפני החומה, שרוחבן הגיע ל-15–20 מ'. לכן נזכרת לעתים קרובות כל כך בתיאורי הקרבות הצלבניים פעולת מילוא החפירים. חיל-הרגלים היה, כמובן, ראשון לעסוק בדבר. ואולם בשעת הדחק לא היו חסים גם על האבירים, ואף הם שותפו בעמל-כפיים זה. הנקל להבין לרגשותיהם של האבירים שהכריזו ב'אסיזה של בילִיִּיס', שאין אביר חייב לרדת מעל סוסו אפילו בעת מצור⁹⁸.

Assise de Bilbeis, Lois I, 455; Cf. J. Richard, Le royaume latin de Jérusalem, Paris, 98 1947, 78

מילוא החפיר היתה מלאכה מפרכת ומסוכנת כאחת. כל מערך ההגנה של המעוז כוון כנגד השטח שמעבר לחפיר, שבו נתרכז האויב, וכנגד החפיר גופו. מטר חיצים וקליעים הותך על האנשים המביאים עצים ואבנים למילוא החפיר. מגיני-החיילים לא הועילו כאן מאחר שלא עצמדו נגד הקליעים, ואף הפריעו ללוחמים בעבודתם. הצרים היו משתדלים כרגיל להניס את הקשתים מעל החומה, והשתמשו בגמלוני-מגן (mantlets) נייעים לשמור על החיילים העוסקים בסתימת החפיר. משהותקנה סתימה מעל החפיר היו הצרים מתכוננים להסתערות ישירה על החומה. יחידים נועזים היו מנסים לטפס ולעלות בעזרת חבלים שבראשם אנקולים להיאחו בראש החומה; במקרה אחד אנו למדים, כי השתמשו ברתמת סוסיהם לעלייה בחומה⁹⁹. משהגיעו לראש החומה היו משלשלים סולמות בשביל חבריהם המטפסים אחריהם. אותה שעה ניסו להגיע לשערים, כדי לפותחם מבפנים בפני שאר הצבא. הנצורים היו מנסים למנוע את העלייה בחומה על-ידי שפיכת מים רותחים, זפת ושעווה מותכים על החיילים המטפסים. דרוש היה מזל, העזה יתירה של יחידים, אך לעתים קרובות ביותר מעשה בגידה מבפנים, כדי לכבוש עיר בהסתערות ישירה שכזו.

במצור גדול היו המתקיפים מפעילים את כושרם המיכאני. הפריט החשוב ביותר בציד המיכאני היה המגדל-הנע (belfry – מילולית: שומר השלום). הוא היה בן קומות אחדות, עם רצפה בכל קומה לקשתים וקלעים. הרצפה העליונה גדולה היתה כדי להכיל, מלבד הקשתים, גם את כלי-התותח של הצרים. המגדלים עשויים היו כך שקומתם העליונה גבוהה היתה מן החומה העתידה להיכבש, וניתן לשלשל ממנה גשר לראש החומה, דרכה עברו המתקיפים אל החומה. המגדל היה נע על גלילים, היינו בולי-עץ שהונחו תחת המבנה, ולפעמים על גלגלים ממש.

הנצורים היו מנסים למנוע התקפה מסוג זה על-ידי הרס המגדל או שריפתו. גיחות מתוך המעוז הנצור הצליחו לעתים, ומגדלים רבים סולקו בדרך זו, או שהיו הנצורים קולעים אליהם קליעי-אש מתוך העיר: חיצים דולקים, קליעי-מתכת מלובנים, ולעתים צלוחיות דמויות-רימון ובהן 'אש יוונית'. 'אש' זו היתה תערובת זפת וגפרית, נפט ושמן (לפעמים גם פחמי-עץ, ואספלט ואף קטורת), והכלי המכיל אותה עשוי היה חרס ונשבר עם המגע¹⁰⁰. כוחה של אש זו היה בכך, שמים לא יכלו לכבותה. מצוי תיאור מפורסם של פעולת 'האש היוונית' מעטו של ז'ואנוויל, הכרוניסטן של מסע לואי הקדוש למצרים:

99 בזמן המצור של ביברס על קיסריה בשנת 1265. י. פראוור, תולדות, ב, 451–454.

100 כמה מן ה'רימונים' הללו נמצאו בהר-ציון. ר' J. Germer-Durant, *Glanes épigraphiques*, *Echos d'Orient*, IX (1906), 133; id., *Cruches de Syrie, Jérusalem* (periodical), I, 337 פריטים ממין זה מצויים במוזיאון הפראנצ'סקאני של ה'פלאגילאציו' בירושלים, במוזיאון הימי של חיפה ולאחרונה גם במוזיאון ישראל. ר' ציור בעמ' 428.

'אש יונית זו דומה היתה במראה לחבית גדולה של חומץ-פירות, וזנבה הדולק היה כאורך חרב ארוכה. היא השמיעה בהתקרבה קול רעש כקול הרעם; ודומה היה דרקון מעופף באוויר. היא נתנה אור רב כל-כך, שיכולת לראות את מחצו כאילו לאור היום'¹⁰¹.

הקליעים האלה היו נקלעים מבליסטראות, ראשי-חץ קטנים מהם מארבליסטות. כדי למנוע את פעולתם של קליעי-האש כוסו המגדלים-הנעים בעורות של בהמות שנשחטו מקרוב, ומאחר שעורות כאלה לא תמיד היו מצויים, כוסו המגדלים בלבד או בבד אחר שנשרה בחומץ או אף במי-רגליים¹⁰².

כיבוש העיר באמצעות המגדלים-הנעים לא תמיד היה אפשרי¹⁰³, והצרים נזקקו על-כורחם לתהליך האיטי יותר של הבקעת החומה. ושוב מותר להניח, שבענף זה של חכמת-המלחמה למדו הצלבנים מידידיהם ומאויביהם שבמזרח הקרוב. מלאכת ההנדסה של התקופה מתקשרת במידה מרובה לנוהג הרומאי-המאוחר והביזאנטי, שאומץ ואף פותח בידי צבאות המוסלמים. כמה מן המכונות, אף-על-פי שמכונות הן במקורות הערביים 'תורכיות' או 'פרסיות', היו ידועות כבר לרומאים, אף כי השתמשו בהן כנראה גם התורכים והפרסים, ואפשר פיתחו ושכללו אותן.

בדרך כלל ניתן לחלק את מכונות-המלחמה לשתי קבוצות לפי העקרונות הקינטיים של פעולתן: המטוטלת ועקרון המתיחות. הראשונה השתמשה בתנועת המטוטלת, השנייה בעיקרון הבאליסטרה. שניים היו המיתקנים העיקריים, שהשתמשו בתנועת המטוטלת: צורות שונות של אילי-ברזל, שעיקר מטרתם היה לגח בלי הרף בנקודה נתונה בחומה עד כדי ערעור אבניה ובקיעתה. זהו ה'אריס' (aries = איל) הקלאסי, שהצלבנים כינוהו 'איל', 'כבש' ו'צאן'¹⁰⁴. מצוי לנו תיאור מצוין של מכונה כזו, שהורכבה במצוות הבישוף של ביזאנסון בעת מסע-הצלב השלישי¹⁰⁵:

'היא מכונה כרגיל איל (aries), כיוון שהיא מקעקעת את הביצורים המוצקים של החומה כאיל בנגיחות מהירות ונשנות. הבישוף ציווה להשתמש באיל, שהיה מצופה בחזקה על כל צדדיו בברזל, להריסת החומה... הוא הביא את האיל, שדומה היה לבית מקומר, להבקיע את החומה. בתוכו נמצא תורן עצום שראשו מותקן

101 Joinville, *Histoire de Saint Louis*, éd. Natalis de Wailly, Paris, 1883 par. 206

102 Jacobus de Vitriaco, *Hist. Orientalis*, in Bongars, *Gesta Dei per Francos*, 1611, p. 9108

103 מגדל-מצור מתוחכם נבנה על-ידי צלבני-פלאנדריה מעל לשתי ספינות שחוברו יחד.

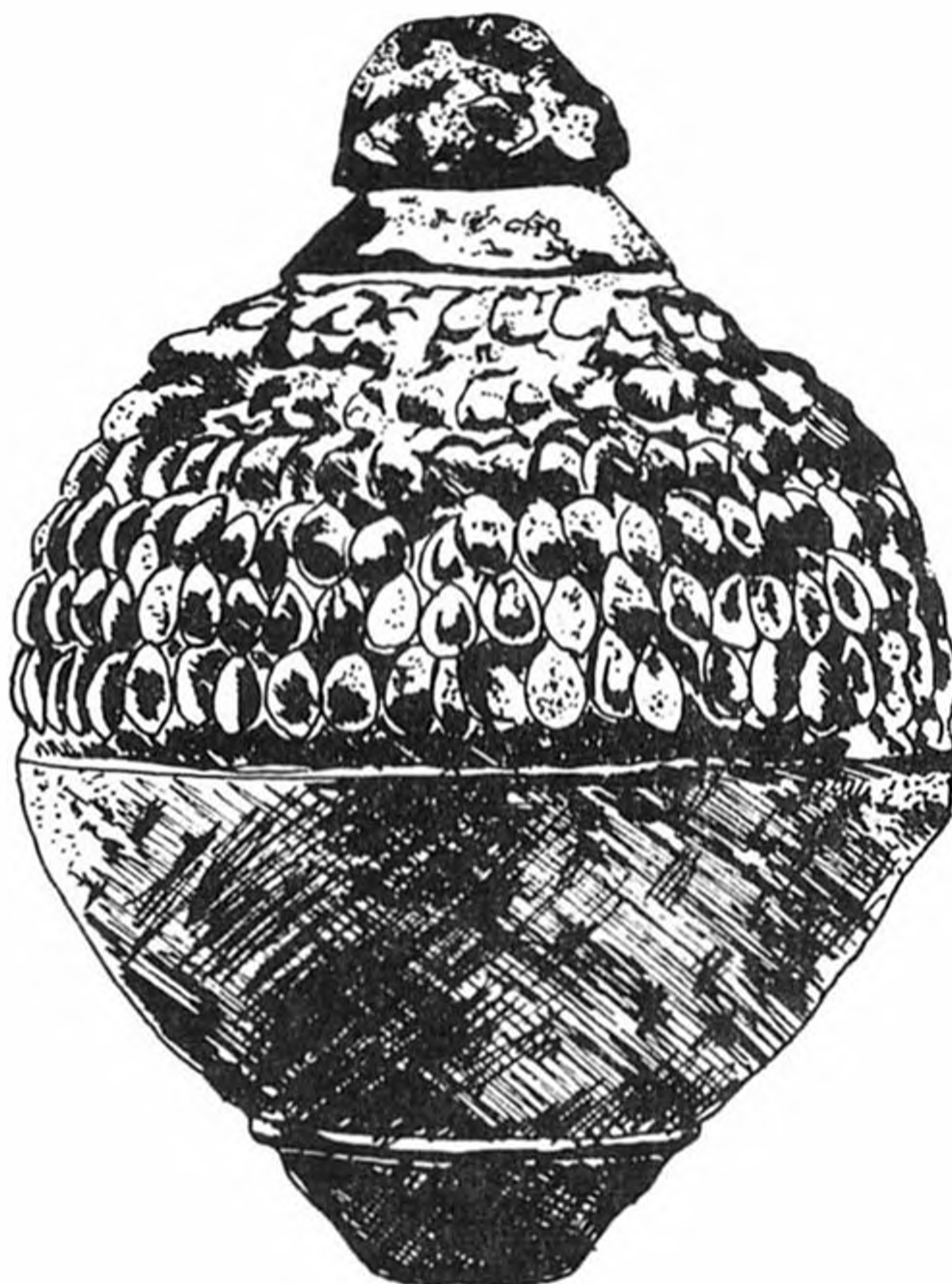
ר'. Jacques de Vitry, *Lettres*, éd. R. B. C. Huygens, Leiden 1960, IV, 127 ss.

מקביל של אוליבר סכולאסטיקוס, המצוטט שם בהערה. ההוצאות של בנין מגדל זה הסתכמו

בסכום העצום של 2,000 מארקות כסף.

104 Ambroise, *L'Estoire de la Guerre Sainte*, vv. 3825, 4768

105 *Itinerarium Ricardi*, I, ed. W. Stubbs, 59, pp. 111-12

ציור 77. רימון חרס להשלכת 'האש' היוונית'

היה בברזל. האיל, שנדחף בידיים הרבה כלפי החומה, התנדנד חזרה רק על-מנת לשוב ולגוזח ביתר עוצמה. וכך ניסו בגיחות חוזרות ונשנות לנקוב חור בחומה או להבקיעה. ואלה שטלטלו את האיל והלמו בו בלי חשך היו מוגעים יפה בפנים כנגד כל פגיעה אפשרית ממעל'.

איל-נגח זה מכונה במקורות הערביים 'כבש'. תיאור ערבי של איל צלבני מתארו כבעל שתי קרניים, ארוכות כחניתות ועבות כעמודים¹⁰⁶. התורן המיטלטל תלוי היה בפיגום של עץ בחבלים, או בשלשלאות של ברזל. כנגד תוצאות הלמות גיחותיהן של מכונות מסוג זה באו הצלבנים לידי שימוש ביתדות-ברזל או בעופרת לחיבור האבנים בחומותיהם.

להגנת החיילים מקליעי המגינים שעל החומה כוסה האיל במבנה מוצק, 'בית', כפי שנראה בעיני הכרוניסטן שדבריו הובאו למעלה. מכסה-מגן זה, שכונה צב (testudo), היה לו גג גמלוני חד, כדי שהקליעים יחליקו ממנו. הכינוי הערבי של המכונה היה 'דִּבְבָּה', כנראה זחל. מבנה זה כונה לעתים 'חתול' (chat, cattes), וכרוניסטן ערבי מכנה אותה כינוי דומה שְנוּרָא ומתארה כמכוסה גג בדמות סכין-המחרשה. כמה מן

¹⁰⁶ 'Immad al-Din in Abu Shama in *RHC, Hist. Orientaux*, IV, 486

המבנים האלה היו משוכללים ביותר, כגון אלה שנבנו על-ידי לואי הקדוש במצורה. הללו היו להם צריחים בקציהם ונתכנו 'מבצרי-חול' (chats-châteaux)¹⁰⁷. צורה אחרת של איל-הברזל היה מיתקן בעל ראש-ברזל מוט, שהיה מקעקע את יסודות החומה. הוא כונה על שום צורתו חזיר (truie) ו'חזיר-בר בעל חרטום' (sus rostrata), כלי שמצוי היה במזרח הקרוב מימי קדם¹⁰⁸. הטיפוס השני של מכוונת-קרב היו מתקני-ידי של קליעים למיניהם. כינויים היה 'מרגמות אבנים' (pierrières; petrariae). ואולם הכינוי הזה הוא כוללני מדי, ואינו מבחין בין שני סוגים של מתקנים: מכוונת היורות קליעים, בדומה לקשת, בכוח המתח של מיתר שנמתח באורח מיכאני, ובשיחרורו הוא הודף את הכידון בחריץ המכוון למטרה, ומרגמה, הנקראת ברגיל 'מנגון' (mangonel, כלומר בליסטרה), שהיתה מורכבת מוט, שבקצהו כף-הקלע ובה מונחת אבן או קלע אחר (פעמים גולגולות של שבויים שנכרתו ראשיהם). המוט המאונך, שנכפף לאחור באורח מיכאני או על-ידי משקלות-שכנגד, משוחרר היה מטיל את האבן במסלול אליפטי גבוה כנגד החומה, ולעתים קרובות לתוך המעוז הנצור פנימה¹⁰⁹.

פעולות המצור על פני האדמה מצאו מקבילה בניסיונות לחדור לתוך העיר על-ידי כריית מנהרה מתחת לחומה. בזמן שהופיעו הצלבנים במזרח היתה כבר מלאכת הכרייה הזאת נוהג מקובל במקום. ולא עוד אלא שהמומחים במלאכה זו, שמוצאם מן העיר חלב המוסלמית, נתפרסמו עד כדי כך שהצבלנים העריכו במיוחד שבויים מאותה עיר¹¹⁰.

החתירה נעשתה על-ידי כריית מנהרה תחת המגדלים או החומה של המעוז. נוהג זה מוגבל היה במקומות הרבה, מאחר שמבצרים שנבנו, למשל, בראש רמות גבוהות היו כמעט לחלוטין מחוץ להישג-יד; והוא הדין במבצרים ובערים שעל חוף הים. כל כרייה עמוקה בחולות החוף היתה נתקלת כמעט מיד במים. לעומת זאת היתה השיטה יעילה במקומות בפנים הארץ, באזור גבעות או ברוכסי הרים, אף בקרבת החוף.

107 Joinville, *Histoire de Saint Louis*, éd. Natalis de Wailly, Paris, 1883, par. 192

108 על כלי-המצור למיניהם ר' י. פראוור, תולדות, ב, 47-49. והשווה י. ידין, תורת המלחמה בארצות המקרא, תשכ"ג.

109 תיאור מעניין של מכוונת-מצור בתקופת מסע-הצלב השלישי מעטו של מהנדס ערבי פורסם על-ידי Cl. Cahen, *Un manuel d'armurerie composé pour Saladin*, Bull. d'études orientales de l'Inst. français de Damas, 12 (1948), 143 ff. and 159 ff.

110 Maqrizi, *Histoire des sultans Mamelouks*, éd. Quatremère, Paris, II, 8-10

הטכניקה הרגילה היתה לכרות שוחה במרחק-מה מן המעוז, ברגיל מחוץ לחפיר, ולחפור בקרקעה מנהרה לעבר החומה. רצוי היה לכרות שוחה זו מחוץ לטווח הקשתים והבליסטראות של האויב, כלומר במרחק 80 עד 100 מ' מן החומה, ואולם דבר זה היה מחייב עבודת חפירה קשה וממושכת. כנגד זה, אם החפירה החלה בסמוך לחומה, היו החופרים חשופים לקליעי האויב. במקרים אלה היו החופרים מוגנים ברגיל בגוונים מסינרי-עץ או מעשי-מקלעת, שהיו מסוגלים אמנם לעמוד בפני חיצים, אך לא בפני קליעים כבדים יותר. לפיכך היו נוהגים לפעמים לגבב את העפר הנחפר לכעין תל, או סוללה, שנתנו מחסה והסתירו את החופרים מן האויב. כך נהגו, למשל, אם החליטו החופרים להתחיל בכריית המנהרה בסמוך לחפיר, ולהשתמש בחפיר גופו כשוחה המוליכה אל המנהרה¹¹¹. במקרה שכזה היה אורך המנהרה כ-20-30 מ', ועומקה כ-20 מטר בערך.

החלקים החפורים של המנהרה חוזקו בקורות ובמסגרות-עץ שלא יתמוטטו. משהגיעה המנהרה אל יסודות החומה, מילאו חומרים מתלקחים, שבהתלקחם אכלו את התומכות והיא התמוטטה ושקעה לתוך המנהרה. באותו רגע, להלכה, היו צריכים הצרים להסתער דרך הפירצה שנוצרה בחומה ולחדור לתוך העיר.

כנגד תכסיסי הכרייה נקטו אמצעי-הגנה ארדיכליים שונים. אלה נתכוונו להכביד ולהרבות סכנתה של הכרייה על-ידי שימוש רב בחלקלקות ובבסיסים משופעים, שאנו מוצאים בביצורי הצלבנים. החלקלקה דמויית הפיראמידה נשענה באלכסון על הקו הזקוף של החומה, כשבסיסה הרחב נח על קרקע החפיר וכובד משאו לחץ על פני האדמה¹¹². לשם כך מולאו החלקלקות אבנים כבדות בין החומה ובין דופן החיצוני. כך שומה היתה על המנהרה, אף קודם שהגיעה אל החומה, להתגבר על הלחץ הסטאטי הכבד מלמעלה. החומות, עוביין הגיע ל-3 עד 5 מ'. במקומות מסוימים היו בנויות אבנים ענקיות; במקומות מרובים אנו מוצאים בהן אותן טכניקות שהשתמשו בהן בבניית החלקלקה, היינו שתי שורות של אבני-בניין מלבר, הממולאות בפנים אבנים קטנות, שברי כלי חרס (שברי 'טיראקוטה' יפים להפליא, כגון בקיסריה), עפר וטיט. מילוי זה לא לבד הוסיף לעוביה של החומה, אלא גם הגדיל כובדה. וכמובן, ככל שגבהה החומה, עמקו היסודות והוכבד לחצה, וכריית המנהרה נהפכה למשימה הנדסית קשה.

111 תיאור בהיר ומפורט של עבודת כרייה אצל אסמה אבן מנקיד', עמ' 102. מכוונות מצור ערביות בנות אותה תקופה תוארו על-ידי: C. E. Bosworth-D. Ayalon, *Enc. of Islam*², s. v. Hisar.

112 בנוסף היקשה השיפוע של החלקלקה על שימוש בסולמות.

אמנות הלחימה והביצורים

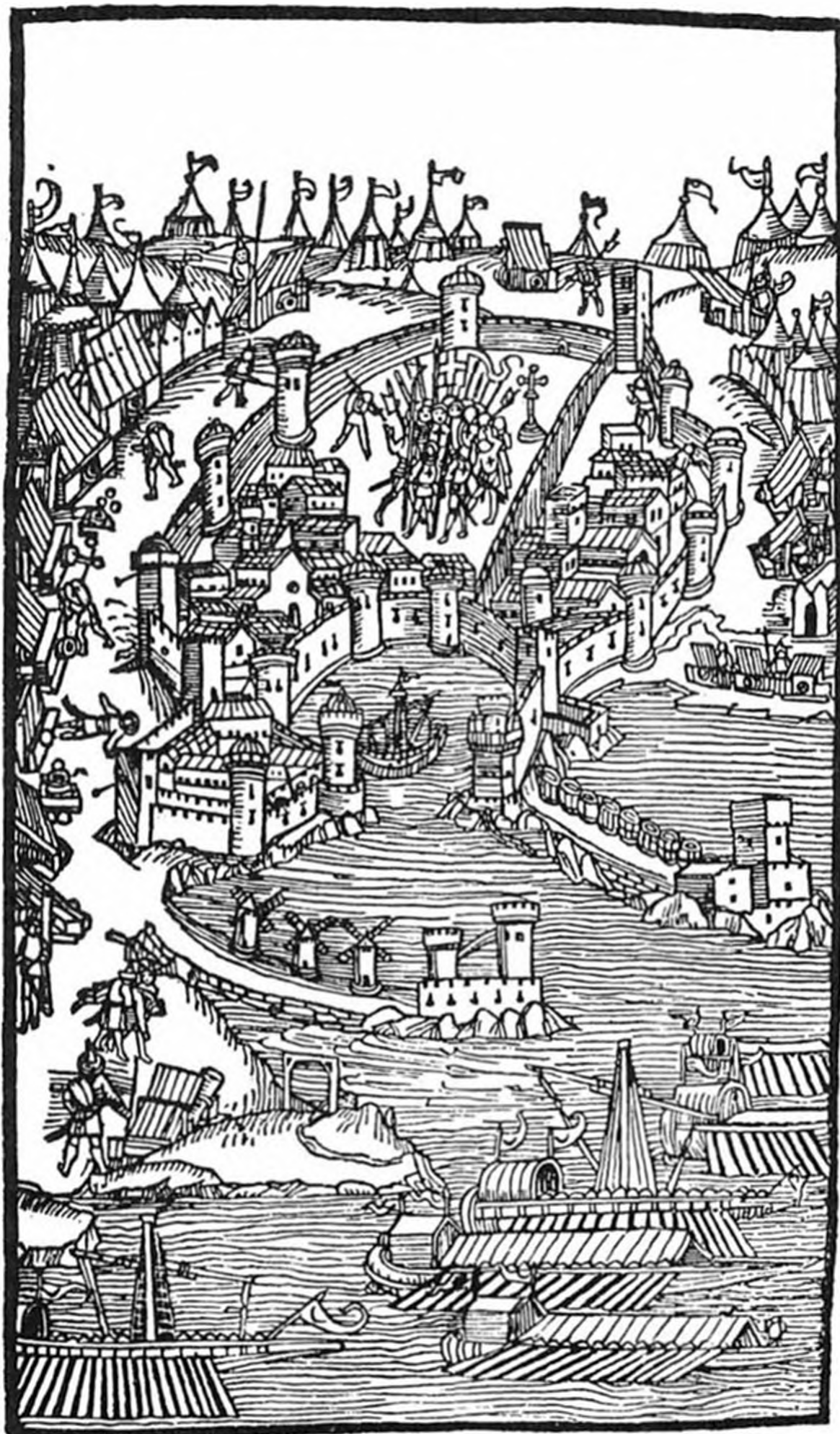
היתה גם תגובה פעילה לסכנת כריית המנהרה, והיא: כריית־מנהרה־שכנגד. הנצורים היו חופרים שוחה לפנים מן החומה וכורים ממנה מנהרה כנגד המנהרה של הצרים. משגעו המנהרות זו בזו, היו המגינים מנסים להכות בחופרים ולהרוס פיגומיהם. התמוטטות חלק של המנהרה היה סותם אותה, ואפשרות השימוש בה נעשתה רחוקה מאוד.

החיים הכלכליים

הכיבוש הצלבני וההיאחזות הלאטינית על חופי הים התיכון לא לבד ניתקו את הארצות המוסלמיות ממוצאן אל הים במערב, אלא בו בזמן גם הפסיקו את הזרימה התקינה של הסחר בציר הצפוני-דרומי, היינו בדרך היבשה שחיברה את מרכזי המסחר של סוריה ומיסופוטמיה עם המרכזים העירוניים הגדולים של הגילוס והדלתה. כנגד זה צמחה ועלתה מציאות כלכלית חדשה על חופי המזרח של הים-התיכון, במסגרת המדינות הצלבניות שהשתרעו מגבולות ארמניה הקטנה עד למפרץ עקבה.

המדינות הצלבניות, על אף האיבה המתמדת של שכניהן, לא נתכווצו כדי אוטארקיה פרימיטיבית. לא זו בלבד שגבולי האויב נשארו פתוחים למחצה לקשרי מסחר ומשא-ומתן, אלא שערי-החוף המשיכו למלא, אם כי באופן חלקי, את תפקידן הקודם, כמוצאי-ים של העורף המוסלמי. יתר על כן, התרקמותה, כמעט יש מאין, של רשת קשרי-סחר חדשה עם אירופה הביאה לידי העצמת הפעילות הכלכלית בארץ-ישראל, שלא נודעה בה מאז ימי השלטון הביזאנטי. עם התהוות הקשרים עם נמלי אירופה הדרומית נפתח העורף המוסלמי לחדירה אירופית, ועם זה נפתחו השווקים והירידים של אירופה שמעבר לאלפים לפני סחורות המזרח. המוסלמים, הסורים והיהודים, שהיו פעילים כמתווכים בתחילת ימי-הביניים נדחקו מתוך הסחר הבינ-לאומי וסוחרים נוצרים תפסו את מקומם; אנשי-הביניים של המסחר הים-תיכוני נהדפו חזרה למרכזי-הייצור שבמזרח. זרם של מתכת יקרה מן המערב הנוצרי אל המזרח גבר והלך, עם עליית היצוא מן המזרח שהגיע לשיאים שלא נראו כמותם, בעוד היצוא האירופי אך מתחיל כובש לעצמו דריסת-רגל בראשי-הגשר של המזרח.

התעצמותם של קשרי הסחר עם המזרח הביזאנטי והמוסלמי במאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה לא היתה רק פועל-יוצא של מסעי-הצלב; היא נגרמה גם מכוח ההתעוררות הכללית של אירופה, גידולה הדימוגראפי, התעשרותה, עלייתן של שכבות-חברה חדשות שהרחיבו את מעגל הלקוחות של התעשיות העירוניות החדשות ושל מוצרי-היבוא מן המזרח. יש שטענו, כי התפתחות זו היתה באה לעולם גם בלעדי מסעי-הצלב; שצמיחה פנימית זו של אירופה היתה תהליך הכרחי, שהיה מביא ממילא

ציור 78. נמל ים-תיכוני
מבוצר במאה הט"ו. הנמל
המבוצר של ההוספיטא-
לארים באי רודוס

לידי קשירת קשרי-סחר עם ארצות שמעבר לים-התיכון. ייתכן, ואולם אפילו יש לזקוף רק מקצת התפתחותה הכלכלית של אירופה לזכות מסעי-הצלב, הרי אין כל ספק בדבר תפקידם בכינונה, הרחבתה והתמדתה של תודעת המזרח באירופה. זה יסוד פסיכולוגי, שאין להתעלם ממנו בדונו בחזיונות כלכליים. העובדה שמדינות הצלבנים לא הגיעו בחשיבותן למרכזי-הסחר הביזאנטים והמוסלמים אינה גורעת מתפקידן כגורם בסחר המערב והמזרח. המציאות הכלכלית היא שהעמידה את עובדות הסחר הבינלאומי, ואולם הורתה וכניסתה לתחום ההתעניינות האירופית, נגרמה במידה מרובה מכוח מסעי-הצלב. בנוסף לכך, תופעות כגון גידולם של ציי אירופה ושיפור אומנות השיט, אי-אפשר לשערן ללא זיקה למסעי-הצלב. אוניות

רבות המפליגות מזרחה לא היה בהן מטען אחר, אלא מטילי זהב וכסף וצליינים שדמי נסיעתם איזנו את כדאיות ההפלגה. כל זה אפשר עשוי היה להתרחש ממילא, אולם בתקופת זמן בלתי-נודעה. העובדה שהתפתחות זו חלה במאה השתים-עשרה דווקא – יש לזקפה להשפעתם של הגורמים הפסיכולוגיים והחומריים הקשורים במסעי-הצלב.

התכונה המאפיינת את חיי הכלכלה בממלכה היה היחס המיוחד שבין הפעילות הכלכלית לבין הריבוד החברתי. מבחינות מסוימות אף נראה הדבר, כאילו אחוז הוא במשטר של קאסטות. ארבע שכבות-יסוד של החברה הארצישראלית בתקופה הצלבנית מקבילות היו לארבעת התחומים הגדולים במערך הכלכלי, כשהניעות החברתית והתפקודית חסרה לגמרי או מעטה מאוד. בני-אדם נולדו לתוך השכבה החברתית שלהם ולתוך תפקידיהם הכלכליים. התחיקה הצלבנית הרשמית מנעה בכמה מקרים את הניעות החברתית, לעתים קרובות יותר היו הדעות החברתיות המקובלות מעמידות בדרכה מעצורים שכמעט אי-אפשר היה לפסוח עליהם, ובמקרים אחרים יצרו הסכמים מדיניים מונופולין כלכליים. המבנה החברתי המאובן עשה עיסוקים כלכליים מסוימים לסימן-היכר מובהק ולזכות בלעדית של שכבה חברתית.

האוכלוסיה של הממלכה בכללה נראית כנוטלת חלק במין כלכלה משלימה, כלומר כל שכבה ממלאת תפקידים כלכליים מסוימים, המשלימים זה את זה וכולם יחד מעמידים שלימות כלכלית הרמונית, אם כי לא תמיד בת-קיום. בשל המבנה היסודי הזה נקל לנו יותר לתפוס את עמדת היתרון של כמה שכבות בחברה הצלבנית, וכן, את ההגבלות שהוטלו על השכבות האחרות.

החקלאות, המפרנסת העיקרית בצורכי-מזון יסודיים, נשארה נחלתה ותפקידה המיוחד של אוכלוסיית ילידי הארץ, מוסלמים ונוצרים. הניסיונות והניסויים של התיישבות חקלאית צלבנית, שגברו במאה השתים-עשרה ורפו במאה השלוש-עשרה לא היה בהם כדי לשנות את התמונה הכללית, או את הדגם הכללי של כלכלת הארץ. עבודת-אדמה ועובד-אדמה משמעם תוצרת מקומית שיוצרה בידי בני-המקום, כשם שהחיים מהכנסתה אופייניים לעמדת-היתרון של האצולה הצלבנית.

כשאנו עוברים מכאן אל תחום הסחר הבינלאומי הגדול, ספנות, יבוא, יצוא, תעבורה ובנקאות, אנו מוצאים את עצמנו בסביבה חברתית שונה לחלוטין. עסקים אלה היו למעשה, אם כי לא להלכה, בגדר מונופולין בידי הסוחרים מדרום-אירופה, בעיקר איטלקים, אבל גם פרובאנסאלים וקאטאלנים. להלכה לא היתה כל מניעה המרחיקה את האוכלוסיה הפראנקית המקומית מעיסוקים מרבי-רווחים אלה. ברם מעמד

היתרון של הקומונות עקב הסכמים שהבטיחו להם פטור או הנחה ממכס שלל מראש כל אפשרות של התחרות. לעמדת-היתרון שלהן בארץ יש להוסיף את העובדה, שלבני הקומונות היו מוכנים ומזומנים מוצא ושוק לסחורות-היבוא שלהם בערי-מולדתם; אלה אף חוקקו חוקים שאסרו השתתפות זרים ביבוא סחורות מן המזרח. בין שתי הקצוות, החקלאות והסחר הגדול, השתרע תחום האומנויות, המלאכות והמסחר המקומי. כאן היה מקום מפגשם של הילידים והמתיישבים. מוסלמים, יהודים, נוצרים מזרחיים ו'בורגנים' פראנקים התחרו זה בזה בשווקים ובדוכנים שבערים והשתדלו לעלות זה על זה בשבחי תוצרתם ובחכמת-מסחרם. ואולם ההתחרות לא עמדה תמיד על יסוד של שוויון האפשרות, ללא תלות בגורמי-חוץ. לעתים הוסדרה הפעילות הכלכלית על-ידי חקיקה לטובת הבורגנים הפראנקים. מעל לשלושה התחומים העיקריים של הכלכלה, החקלאות, הסחר הבינלאומי, האומנויות והמסחר המקומי, התנשאה האצולה הפראנקית החילונית והכנסייתית, ששאבה את רוב הכנסותיה מיבול הנחלות, ממיסי ערים ושווקים ומנה היטלים על עסקי הסחר הבינלאומי.

א. החקלאות והמשטר החקלאי

ממלכת ירושלים הוקמה באחד משטחי-היישוב הקדומים ביותר בדברי ימי האנושות. יושביו עברו מחיי נוודים לחיי קבע של עובדי-אדמה ימים רבים קודם שחדרו שבטי העברים לארץ כנען באלף השני לפני סה"נ. המסורת החקלאית של הארץ היתה אפוא בת אלפי שנים, כשפלו לתוכה הכובשים האירופים. כובשים באו והלכו, המעמדות העליונים נתחלפו עם המימשלים והמושלים, והארץ לעולם עומדת והיא כופה את חוקי-הברזל שלה על אורח-חיו ומחיתו של היישוב החקלאי, קובעת עתים לזרע ועתים לקציר, מכתיבה מחזור וזרעים, נטיעת גים וכרמים. צמחים חדשים ושיטות-עיבוד חדשות שינו מזמן לזמן את פני החקלאות, מימשלים ומשטרים השפיעו לעתים על תפוצת האוכלוסיה, שיטות מיסוי קבעו לפרקים את סוגי היבולים, אך טבע האדמה, השמש והגשם לא נשתנו, ויציבותם השתקפה בחיי עובדי-האדמה. ואף-על-פי-כן, הגלגולים המדיניים, ובמידת-מה הדתיים, שעדו על הארץ, חרשו חריש עמוק באדמתה. מלחמות וחורבנות קיצצו באוכלוסיה; רדיפות מדיניות ודתיות הביאו לעתים לברייחה או הגירה ולחורבן הכפרים. בעתות צרה כאלה ניטשו אדמות זיבורית והחקלאות נתרכזה בשטחים מרבי-יבולים. אף אדמות הדורשות השקעות עמל ודמים מרובות נזנחו, והאוכלוסיה נתרכזה באזורים פוריים מטבעם. דלדול המסחר, שיבושי התחבורה, שקיעת הערים או חורבן, אף הם טבעו חותמם על

האזורים הכפריים. חוסר שווקים לעודפי היבולים, אי-אפשרות השגתם של מוצרי הערים, אף בזמן שכלכלת-כספים עדיין איפשרה זאת בקרבת מרכזים עירוניים, עשויים היו לחזק את המגמה של נטישת אזורים חקלאיים מרוחקים.

תמורות עיקריות כאלה חלו פעמים אחדות בתולדותיה של ארץ-ישראל. חורבן ממלכת ישראל בידי בבל במאה השמינית לפני סה"נ, חורבן הבית השני בידי רומא במאה הראשונה לסה"נ היו פורענויות גדולות, שהשמו חלקים גדולים של הארץ והביאו לידי נטישת החקלאות ועזיבת הכפרים. לימים נתרגשה פורענות כלכלית ודימוגראפית מעין זו בכיבוש הארץ על-ידי הערבים מיד השלטון הביזאנטי. אף השוואה מרפרפת של מפת ארץ-ישראל מתקופת התלמוד, היינו התקופה הביזאנטית (330–638 לפה"נ) אל מפות הארץ בתקופות שלאחריה, התקופה הערבית (638–1099) והצלבנית (1099–1291), מראה תמורה גדולה במתכונת ההתיישבות ואיכלוס השטחים¹. התופעה הבולטת ביותר היא התרוקנותם הגמורה של השטחים הצחיחים-למחצה בחלקה הדרומי של הארץ. מדרום לקו הנמתח בערך מעזה במערב, חברון בתווך, עד הקצה הצפוני של ים המלח במזרח – הפכה הארץ מדבר. לפנים היתה מיושבת כאן בצפיפות לאורך דרכים צבאיות ומסחריות, כפרים התקיימו בקרבת בארות ומעיינות, וכשרונו וחריצותו של האדם מצאו פיצוי לקמצנותו של הטבע בבניית מערכת נפלאה של מקווי-מים, שאיפשרו את החיים בחומרת התנאים של האיזור. עתה ניטש האיזור הזה, והחיים התרכזו באזורים הנוחים יותר של שפלת החוף והצפון. חולות נודדים כיסו את היישובים העתיקים, עפר סתם את הבארות ואת תעלות-ההשקיה, שאותן מגלה עתה מעדר הארכיאולוג בשבטה או בעבדת לעינינו המשתאות. רק בימינו נחלצה אוכלוסיה חדשה, נלהבת ומסורה, קנאית באהבתה לארצה ולעברה, לשוב ולהחיות את המדבר ולגאול את הנגב משממונו.

נסיגת החיים צפונה יצרה גבול טבעי בדרומה של הממלכה, חיץ של מדבר וללא יישוב, זרוע מקורות-מים לאורך שבילי שיירות. זניחת הנגב לא היתה השינוי היחידי. גם החלק הדרומי-מערבי של הארץ, חבל פלשת שעל החוף וארץ-יהודה פנימה לא היו מיושבים בצפיפות כבימי ביזאנטיון; הגליל לעומתם ושפלות השרון ופניקיה על שארית תפארתם מימי קדם נשארו מיושבים בצפיפות יחסית. פנים הארץ, האיזור ההררי של צפון-יהודה, השומרון והגליל המזרחי היו, כנראה, פחות מאוכלסים מן החוף, השפלה הצרה והשטח ההררי למזרחה.

1 מפות לתולדות ארץ-ישראל פורסמו באטלס-ישראל: א. בן-חורין, ארץ-ישראל תחת שלטון הערבים; י. פראוור – מ. בנבנישתי, ארץ-ישראל תחת שלטון הצלבנים; א. בן-חורין, ארץ-ישראל תחת שלטון הממלוכים. שם, חלק IX, מפות 10 – 13.

ראוי להעיר, שהתמונה הכללית של יישוב הארץ שצוירה לעיל משקפת במידת-מה את טיב התיעוד המצוי לנו. הקומונות האיטלקיות, למשל, לא היה להן כל עניין באזורים החקלאיים מחוץ לסביבת הערים שבהן שכנו. נכסי הכנסייה, לעומת זאת, היו שכיחים יותר סביב מרכזים כנסייתיים, שנתקשרו כרגיל במקומות מקודשים כגון ירושלים, הר תבור ובית-לחם. אי-לכך ידועה לנו יותר מתכונת היישובים החקלאיים בארץ-ישראל תחת שלטון הצלבנים בקרבת ערי-החוף והמרכזים הכנסייתיים מאשר בשטחים אחרים. ייתכן שדבר זה עלול להשפיע על התמונה בכללה, ברם אין להפליג בחומרת הטעות האפשרית.

הנתונים שנשתמרו מעלים את האומדן, שבממלכת הצלבנים מצויים היו במאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה כ-1200 כפרים. בחקירות טופוגראפיות הצליחו חוקרי התקופה לזהות ולאתר כ-900 מקומות ולהוכיח שתמונת החבלים הכבושים, כפי ששוחזרה על-ידי המחקר של ימינו, מדויקת למדי בכללה.² מעניין לציין שמספר הכפרים במאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה מזכירנו מספר היישובים, שנכבשו ונחרבו בידי אדריינוס קיסר במלחמת בר-כוכבא בתחילת המאה השנייה לסה"נ. לפי דיו קאסיוס החריבו הרומאים 50 יישובים גדולים ו-985 כפרים, מספר המתקרב קירבה מאלפת למספר הכפרים הידוע לנו מן התקופה הצלבנית.³ אף-על-פי-כן אין להסיק, שנתארעה תחייה חקלאית בארץ בתקופת הצלבנים, וכן אין להניח על יסוד זיהוי שמות מקומות צלבניים עם שמות-מקומות של ימינו שהיתה כאן רציפות של התפתחות. כפי שניזכר, עצם קריאת-השמות הצלבנית היא כתב-אישום לארץ חרבה. כמעט אלף שמות זרועים על פני מפת ארץ-ישראל תחת שלטון הצלבנים. במבט ראשון נראים השמות צרפתיים, וכמה מהם אמנם צרפתיים הם, אך רובם המכריע מוצאם שמי. אלה הם שמות עתיקים, כנעניים, עבריים או ארמיים; אחרים, הקרובים יותר בזמן והמציינים ברגיל תכונה פיסית מסוימת של השטח, הנם ממוצא ערבי. אולם כל השמות, אף הקדומים, טבועים כבר בימי הצלבנים בחותם ערבי בכתיבם ובהגיגתם ואין פלא בדבר מאחר שהלשון הערבית היתה הלשון המדוברת ברגיל בפי כל ילידי הארץ, בין מוסלמים, בין נוצרים, ובין יהודים ושומרונים זה כשלוש מאות שנה ומעלה. אולם אם שמות יווניים ורומיים נשתכחו לגמרי, או סורסו בהגיגתם הערבי, הרי היישוב היהודי בארץ-ישראל שמר על מסורתו הקדומה ועל שמות היסטוריים של עברו בצורתם העברית.⁴

2 ההערכה של 1,200 כפרים היא של קלוד כהן (ר' ביבליוגרפיה כללית לפרק זה). זיהוי של כ-900 שמות מקומות באינדקס למפת פראוור-בנבנישתי. ר' לעיל, הע' 1.
3 Dio Cassius 69, 14, 1, ועיקר כוונתו ליהודה.

4 עדות ברורה לכך הם תיאוריו של בנימין מטודילא, אולם מעל לכול חיבורו הגדול של אשתורי הפרחי, חוקרה היהודי הראשון של ארץ-ישראל, בתחילת המאה הי"ד. ר' י. פראוור,

השמות הצרפתיים לכאורה הנם תולדה של המינהל הצלבני, שרשם את השמות המקומיים באלפבית הלאטיני של לשונותיו. בתהליך ההעתקה נסתרסו שמות רבים עד כדי כך שאין להכיר עוד את מוצאם, ואחרים נקלטו בהיגוי צרפתי ונחשבו כשמות צרפתיים מובהקים. אם מבצר מפורסם הנשקף על פני בקעת-הירדן מכונה 'בלבואר' (Belvoir), יפה-נוף, הרי סביבתו הנפלאה היא שעשתו ראוי לכינוי זה. ברם מקום זה נקרא גם 'קוקט' (Coquet או Coquetum), אך בניגוד למראית-העין אין זה כינוי-חיבה צרפתי לבלוואר, אלא סירוס חלקו הראשון של שם המקום בערבית: כּוּכַב אֶלְהוּא (כוכב-הרוחות), או של השם העברי או הארמי הקדום יותר: כּוּכְבָּא. שמות נכריים, במקרה זה צרפתיים ולאטיניים, הכפויים על השמות השמיים הקדומים של הארץ והחולפים עם חלוף הכובשים והשליטים, הם חיזיון חוזר ונשנה בהיסטוריה הארוכה של ארץ-ישראל. רק במקומות מועטים, והם ברגיל מקומות בצורים או מבצרים, אנו מוצאים שמות צרפתיים ממש. מציאותם במקומות אלה דווקא מסמלת את טיב שליטתם של הצלבנים בארץ, כשם שהעדרם באזורים הכפריים מעיד, שאמנם לא היכו בהם הצלבנים שורש.

ארץ-ישראל גידלה, אז כעתה ובדומה לכל ארצות הים-התיכון, שלושה גידולים חקלאיים עיקריים: חיטה, זית וגפן. כל מקום שאתה מוצא שלושה גידולים אלה יחד, שם אתה מוצא את איזור הים-התיכון וארץ-ישראל בתוך תחומיו. במקרא נשתבחה הארץ כ'ארץ חטה ושערה וגפן ותאנה ורמון, ארץ זית שמן ודבש' (דברים ח, ט). לנוסע או לצליין מארצות הצפון בתקופת הצלבנים, שהיה רגיל יותר בשיפון ולחם שחור מבחלות הלבנות של המזרח, ביין מבענבים, ובמוצרי חלב מבזיתים ושמן-זית – היתה הפגישה עם ארץ-ישראל מופת חותך לתפארתה בימי קדם. בתיאורים לאין-ספור של ארץ-ישראל, אותם המכונים 'תיאורי-דרך' (Itineraria), ארץ-ישראל היא 'ארץ זבת חלב ודבש', שנשתמרה באורח פלא בסגולותיה אלו להנאתם ולעילוי רוחם של המאמינים. רק מסתכל חד-עין או צליין מפוכח יותר יכול היה למנוע את עצמו מלתבל את תיאוריו בפסוקים לקוחים מן המקרא. אולם אף מחברו של אחד התיאורים המפורטים והמעולים ביותר של ארץ-ישראל, בורחארד מהר-ציון (1280), מקדים לפרק על החי בארץ את הדברים האלה: 'והנה עליכם לדעת, שעובדה היא שארץ-הקודש כולה היתה, כפי שהיא היום, הטובה בארצות, אף כי יש כאלה שלא התבוננו בה כראוי ואומרים את ההפך. היא פורייה מאוד בדגן, הנעבד וגדל כמעט ללא עמל⁵. לא ייפלא אפוא, שעוד במאה השמונה-עשרה דנו חכמים

ר' אשתורי הפרחי, ראשון לחוקרי ארץ-ישראל, במלאות 650 שנה לספרו 'כפתור ופרח', ארץ שומרון, הכינוס הארצי השלושים לידיעת הארץ, ירושלים (תשל"ד) 106–113.
Burchard of Mt. Zion, PPTS, XII, 99 5

בכובד-ראש בשאלה על אשכולות ענבים שבקושי ישאום במוט בשניים... האם נבוא אפוא בטענות על אב-המנזר הרוסי התמים דניאל (7–1106), שכתב: 'הזורע בושל אחד (של חיטה) קוצר תשעים או מאה. האין ברכת אלוהים שורה על הארץ המקודשת'⁶.

הדבר שנזקק ביותר לעין הבא מאירופה היה בלא ספק הלחם הלבן שנאכל בארץ, בין שנאפה בתנורי המתיישבים האירופיים ובין שנאפה בתנורים המקומיים, ה'פורן' (furnus), בצורה השטוחה של ה'פיתה'.

כיום החיטה המשובחת מצויה באדמות הכבדות יותר של השפלה, עמק-יזרעאל ובקעת הירדן, ואולם איזור-הדגן של הצלבנים שונה היה מזה. אסם-התבואה הגדול של ממלכת הצלבנים, ובעצם גם של הנסיכות המוסלמית של דמשק, היו האדמות ממזרח לירדן ומצפון-מזרח לים כינרת. בצפון, באֶסוֹאד (אדמה שחורה), שכונתה בפי הצלבנים 'אדמת סוהיט' (Terre de Suheite), בגולן שמעבר לכינרת ומזרחה משם בחורן, גדלה החיטה על המישורים הרמים של עבר-הירדן. כאן השתרעו גם אדמות-המרעה הנודעות מימי קדם. החלק הצפוני של השטח הנרחב הזה היה כמעט מלכתחילה לסלע-המחלוקת בין דמשק לממלכת הצלבנים. דמשק ראתה איזור זה כאסם-התבואה שלה, והחדירה הצלבנית לתוכו שיבשה כמעט מיד את אספקת המזון לבירת סוריה המוסלמית. הקושי הגדול בביצורו של האיזור, בין בידי דמשק ובין בידי הצלבנים, הביא בסופו של דבר את שני הצדדים לכלל הסכם, שיצר מעין 'קונדומיניום' על שטח-המריבה. ההסכם עתיד היה להאריך ימים ושני הצדדים הדרוהו כל ימי המאה השתים-עשרה. מרכזי הגידול החקלאי בחבל זה היו סביב נֶוּה במזרח וסביב העמקים של באניאס, הפוריים והחשובים מבחינה אסטרטגית, במערב, אשר מתמשכים לתוך העמקים המערביים של הגליל מסביב לתְבִנִין (טורון).

החלק המערבי של הארץ אף בו היו שדות-תבואה נרחבים. התבואה המשובחת ביותר גדלה בשפלה, באיזור הגבעות הנמוכות שבין מישור החוף ובין הרכסים המרכזיים של הרי יהודה, שומרון והגליל. החלק הדרומי של הרצועה הזאת נשתבח ביותר בחיטה המצוינת שגדלה בו. שטח גידול החיטה התחיל במבוא המערבי של עמק יזרעאל, בגובה קיסריה שעל החוף ונמשך דרומה עד רמלה, על אם הדרך לירושלים, ואף דרומה ממנה דרך עקרון עד בית-גוברין. קיסריה, רמלה ועקרון נתפרסמו בלחם הלבן שלהן. במישור החוף גופו גדלה החיטה סביב אשקלון, ודרומה יותר סביב עזה עד לחולות המדבר ליד מבצר-דרום (דיר אלבלח'). מן החלק הדרומי הזה היו מייצאים חיטה, לפני בוא הצלבנים, לירושלים, ואולם עם נצחון

הצלבנים נחרב כל האיזור.⁷ רק בשנות הארבעים יושבו בית-גוברין וצפית (תל-אצאפי; בלאנש גארד) וכעבור עוד חמש-עשרה שנה נכבשה אשקלון לפני הנוצרים. סופרי-העתים הצלבניים עומדים על פרינו המופלא של מישור אשקלון, שעמד שומם ולא נעבד כחמישים שנה והביא יבולים עשירים למתיישבים החדשים.⁸ אף כי חיטה היתה התבואה הריוחת והנדרשת יותר, גידלו כמה שטחים שעורה, שתביעותיה קטנות יותר. שטחים מגדלי-שעורה היו בייחוד סביב העיר חברון, שמשם השתרעו לעבר הכפרים כרמל ואשתמוע על גבול המדבר הדרומי ובכיוון לבית-לחם.⁹

הרי-יהודה מבית-לחם בדרום, דרך ירושלים עד רמאללה נתאכלסו בצפיפות תחת שלטון הצלבנים. על אף העדרם של מעיינות ומיתקני-השקיה היו היבולים עשירים כל-כך, שעוררו את התפעלותו של עולה-הרגל הרוסי על ברכת 'מאה שערים' שנתברכה בה הארץ. באמצע המאה השתים-עשרה אנו שומעים, שקשה מאוד או יקר מאוד לקנות קרקעות באיזור זה.¹⁰ אין ספק שהיתה זו תוצאה של מאמץ ההתיישבות הצלבני. מבית-לחם צפונה, דרך ירושלים, אלבירה (מהומריה) ורמאללה, על הדרך הראשית לשומרון, התחרו זה בזה ברכישת קרקעות: הדומינה המלכותית, נחלות המיסדרים הצבאיים, הכנסיות והמנזרים. אולם עיקר עניין של הללו היה לא בגידול החיטה אלא במטעי-הגפן.

בני הכפרים המרובים בהרי יהודה עבדו את אדמת העמקים והמישורים הצרים שבהרים. עבודת-האדמה לא היתה מעולם מלאכה קלה בחבל זה, והמדרגות במדרוני ההרים מעידים על עמל אנוש שהושקע כאן לעשותה אפשרית. גיאוגראף ערבי, יאקות, בתחילת המאה השלוש-עשרה, אף מעיר, שמשום המבנה ההררי של החבל אי-אפשר להשתמש בבהמות לחריש, והאיכרים מפרכים גבם בשידוד האדמה במעדרים.¹¹

מלבד חיטה ושעורה, שהיו סוגי התבואה העיקריים, אנו מוצאים גם דורה, שיבולת-שועל וכוסמת, שגודלו למאכל אדם ולמאכל בהמה. לא למותר לציין, שתעודה צלבנית מאמצע המאה השלוש-עשרה מונה בין התבואות שגדלו בגליל גם mais, שאולי הכוונה בו לגידול בעל שם ערבי דומה, אולם אין הכוונה לתירס, ששמו הלועזי הובא עם גידולו בעולם החדש.¹²

Le Strange, *op. cit.*, s.v. 7

Wil. Tyr., VIII, 1 8

9 על גידול שעורה: Nasir-I-Khusrau, *PPTS*, IV, 57; Theodoricus, *PPTS*, V, 53

Delaville le Roux I, 309 10

11 צוין על-ידי גיאוגראפים ערביים בקרבת ירושלים.

12 ר' פרטים במהקרו של י. פראוור, ביבליוגראפיה כללית לפרק זה.

תוספת חשובה לדגים היו הקטניות והירקות. בין מיני הקטניות, החשובות כמזון לבני-אדם, כתוספת למספוא וכמקור-חנקן מעשיר הקרקע, מונים המקורות פול, שאף נקרא שמו על אחד המקומות בעמק יזרעאל, אַלפּוּלָה, או 'מבצר הפול' (Castrum Fabae). בנוסף לכך אנו שומעים על אפונה, עדשים, שעועית וחימצה (חומוס).

בין שאר ירקות היו מצויים מלפפונים, אבטיחים ומלונים¹³. אין אנו יודעים, אם הבצל לצול הארצישראלי המפורסם מאשקלון (shallots) גודל עדיין באותה תקופה, אך מן-הסתם לא היה שולחנם של הצלבנים חסר בצלים, שום וחרדל. עוד צמחים ששימשו תבליים גדלו פרא. בין אלה נזכרו במיוחד: קֶצֶח (fennel), מַרְוֶה (sage) ופִּיגֶם (rue), האחרון שימש גם בתמרוקי רפואה, וכנראה גם החלמית (mallow) התרבותית. בצמח הפיגם נודעה בייחוד קרית-ענבים שבקרבת ירושלים¹⁴.

מימי קדם נשתבחה הארץ בעציה ובפירותיה. החשוב בהם היה עץ הזית. הזית מצוי היה בכל מקום, בהרים כבשפלות ובעמקים, אף האיזור הנבחר שלו היה, כפי הנראה, החלק הדרומי של הארץ. בשומרון מצא צליין נוצרי בתחילת המאה השתים-עשרה עצי-זית נטועים בחורשות כעין יער, וזיתי אותו החבל שובחו מאה שנים לפני כן בפי הגיאוגרפים המוסלמים. בהרי יהודה, הרחק דרומה עד חברון, התנוססו עצי-זית משופעים בפירות. לפני בוא הצלבנים היה שמנם של עצי-זית אלה מיוצא גם לארצות השכנות¹⁵. סביבות חברון, ירושלים ושכם היו מרכזים גדולים של עצי זית. יצויין, שעצי-זית אינם נזכרים בגליל אלא לעתים רחוקות. אפשר מקרה הוא שבתיעוד, או אפשר משקף הוא את המציאות בימי-הביניים. לעומת זאת היו כל ערי החוף, מאשקלון בדרום, יפו, ארסוף, קיסריה, עכו עד צור בצפון, מוקפות חורשות של עצי זית. התיאורים המפורטים של המצור, ששמו הצלבנים על הערים, אין בהם שלא יזכירו את חורשות עצי הזית ובוסתני עצי-הפרי הריחניים של הסביבה. בכמה מקומות, כגון בסביבות צור, אנו מוצאים מטעי-זית ממש שנועדו לניצול מסחרי¹⁶. מאחר שדריכת הזיתים נעשתה בכל כפר, אפשר למצוא את מתקן ה'מעסרה' (massera), היינו בית-הבד, בכל מקום שהיה בו כפר בימי-הביניים, וכמה מן המיתקנים האלה, שהופעלו בכוח אדם או בהמה, מוצאים אף קודם וחוזר לימי קדם.

13 ההסכם בין בישוף עכו פלורנטיוס ובין המיסדר הטיבטוני משנת 1257, בדבר תשלום המעשר על-ידי המיסדר בדיוקסיה של עכו כולל מיון ממצה של הגידולים החקלאיים. המעשר חייב להשתלם מתוך: de frumento, ordeo, ciceribus, lenticulis, fabis, avena, melique, cuc- Gerbains. tonno, milio, mais, pisaus, gerbains, Strehlke, no. 112, p. 92 ערימות קש.

Nasir-I-Khusrau, *PPTS*, VI, 22 14

Le Strange, *op. cit.*, 309 ff. 15

Tafel-Thomas I, p. 383 16

עוד מקור לשמן-צמחים היה השומשום, שנזרע כגידול-קיץ ובכך סייע ואיזן את מחזור-הזרעים וסיפק שמן שמרובים דורשיו במזרח הקרוב.

הפרי המתבלט ביותר של הממלכה היו, כמובן, הענבים, הן ענבי-מאכל הן ענבי-יין. בעיני אב-המנזר הרוסי היו אלה 'הטובים בכל פירות הארץ... ניתן להשוותם לפרי שמים'¹⁷. על דרך ההיגיון הכרמים ותעשיית היין היו אחד המעטים, ואולי היחיד, במוצרי החקלאות שרישומו של הכיבוש הצלבני ניכר בהם. החוק המוסלמי, שאסר שתיית יין, הגביל את גידול הענבים לצורך אכילה בלבד, ואילו יין מיוצר היה תחת שלטון המוסלמים בידי העדות הנוצריות שלפעמים הורשו ולפעמים נרדפו על עשייתו. הדרישה ליין מצד הצלבנים יצרה שוק משגשג ליין ועודדה את גידול הגפנים. כרמים עטרו כמעט את כל ערי החוף, אך משופעים היו ביותר בחבל ההררי בפנים הארץ. מצפון לצידון על החוף, בגליל, סביב טבריה ונצרת, ואף יותר מכן לאורך הדרך משומרון לירושלים, סביב שכם, רמאללה, ירושלים, בית-לחם ועד חברון בדרום ניטעו כרמים. בסופה של המאה העשירית גדלו בסביבות ירושלים שני סוגי ענבים: 'דורי' ו'עינוני', שיצאו להם מוניטין עד כדי לייצאם לארצות השכנות¹⁸. מראש ניתן היה לשער, שמוסדות-הכנסייה הצלבנים, שזכו בנכסי קרקעות, ישקדו על טיפוחם של הכרמים. בכפרים שיושבו, למשל, על-ידי נזירי הקבר הקדוש, בדרך מירושלים לרמאללה, מתבלטים בייחוד הכרמים¹⁹. באזורים אחרים אנו שומעים, שהנהלת המיסדרים הצבאיים הופכת שדות-חיטה לכרמים. אפשר נעשה הדבר לצורכי המיסדר גופו, אך אין ספק שההכנסה מן הכרמים גדולה היתה מזו של שדות-חיטה.

מלבד שלושת המינים היסודיים והאופייניים: חיטה, זית וגפן נתפרסמה ארץ-ישראל בפירותיה המשובחים. בן-הצפון, עם שהרגיש בחסרונם של פירות מולדתו: התפוח, האגס, האגוז והדובדבן, מצא כאן שפע של פירות חדשים, אכסוטיים במראם ובטעמם. אמנם, אפשר היה למצוא גם תפוחים בסביבות ירושלים, בצוער מדרום לים-המלח ובבית-שאן, וניתן גם למצוא אגוזים בכמויות קטנות בשומרון. משוויתר על הפירות שהורגל בהם עמד בן-הצפון משתאה בפני פרי המגד העסיסי של התומר האכסוטי. הללו גדלו באזורים בעלי אקלים טרופי-למחצה בסביבות בית-שאן, לאורך בקעת הירדן והרחק צפונה עד ביצות אגם חולה, ובנאות המפורסמות של יריחו ובקצהו הדרומי של ים-המלח בצוער, שכונתה בפי הצלבנים, כבפי הקדמונים, 'עיר התמרים' (Palmaria). התמרים של החבל הזה, שגונם כעין הכרכום ומכונים 'אינקילא', היו

Daniel, *PPTS*, IV 17

Mukaddasi, *PPTS*, III, p. 69 18

J. Prawer, Colonisation activities, 1098 ff. 19 ר' פרטים

מיוצאים בתקופה הערבית הקודמת לארצות השכנות²⁰. דקלים אפשר היה לראות גם סביב ערי החוף, כשהם מוסיפים נופך של גוון ושל הוד לנוף הסביבה. חורשת דקלים מפורסמת בין חיפה לעכו השיאה שמה על כפר צלבני חדש, פאלמאריאה²¹. התמרים היו נאכלים חיים או מיובשים ומכובשים. בנוסף לכך הפיקו מיץ מתוק, זה ה'דבש' המקראי.

בית-שאן, על החום הטרופי הכבד והרטיבות המופלגת שבה, ואדמתה שהיתה אדמת-ביצה למחצה ושפעה מים במידה שלא נראתה בשאר חלקי הארץ, היתה מעין חממה טבעית לצמחים ולפירות טרופיים; בכך דמתה לה חממה אחרת, העיר יריחו. כמה מן הפירות האלה אפשר היה למצוא גם לאורך בקעת הירדן, ים כינרת ואדמות-הביצה סביב אגם חולה. כאן ויותר מזה בסביבות בית-שאן גודל אורז בתקופה שקדמה לשלטון הצלבנים. תעודות הצלבנים מזכירות אותו לעתים רחוקות מאוד²², וייתכן שגידול האורז פסק; אפשר משום שהאוכלוסיה הפראנקית לא נמשכה לאכילתו. תחת שלטון הממלוכים שבא אחר תקופת הצלבנים חוזר ונוצר האורז בקירבת באניאס.

מלבד התומר היה עוד צמח אכסוטי, שעורר התעניינות מופלגת, והתיאורים הנלהבים כמעט מדמים אותו לפרי שמים מעל – הלא הוא קנה-הסוכר. את הקנים הגבוהים, המתוקים והעסיסיים היו מוצצים ולועסים כממתקים ילדים ובוגרים כאחד. ואולם גידולו במטעים היה מבוזבז לצורכי שיווק ונתרכז בהכנת סירופים וחומרי המתקה, ששימשו לתבלין במאכלים ולמוצרים רפואיים²³. מרכזים לגידול קני-סוכר קיימים היו לפני בוא הצלבנים בסביבות צידון, בכפר הגלילי כפול, בבקעת-הירדן סמוך לכַרְאֻא, אך בעיקר בסביבות צור. הצלבנים עמדו מיד על חשיבות הצמח לאירופה רעבת המתק, שהשתמשה בדבש ובמיצי פירות כחומרי-המתקה עיקריים שלה. לפיכך קיימו את מרכזי-הגידול הקודמים והתחילו מרחיבים אותם לשטחים חדשים. הגדול במרכזים הוסיף להיות ליד צור, שם השקו מקורות-המים הרבים שבראש-העין מטעים של קני-סוכר לאורך מילין²⁴. עוד על החוף, גודל קנה-הסוכר בצידון ובעכו, שבה הוקם בית-חרושת גדול לריסוק הקנים, הפקת המיץ, בישולו וויקוקו לסירופ ולסוכר²⁵. כיוון שמציאות מים בשפע היתה אחד הגורמים העיקריים בגידול

Ibn Haukal, *Le Strange*, p. 289 20

Rozière, *Cartulaire du Saint Sépulcre*, no. 127 21

Mukaddasi, *PPTS*, III, p. 29; *Regesta*, no. 1085 22

W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, II, 680 ff. 23

J. Prawer, *Byzantion* 22 (1952), 30 ff = *Crusader Institutions*, pp. 143-201. ר' פרטים 24

Abu Shama, *RHC, Hist. Orientaux*, IV, 294 ff. 25

קני-סוכר, אנו מוצאים את גידולו במקומות עשירים במים: בקרבת טבריה, שמשם שאבו ההוספיטאלארים את מנות הסוכר שלהם²⁶, בעמק יריחו המשופע במעינות, סמוך לשכם וסמוך למִנֹּת בגליל, במקום שמערך מורכב של שימור מים והשקיה איפשר את גידולו של הקנה.

לא פחות מכן הפליא את הבא מאירופה פרי עץ ההדר בארץ. הלימון והתפוז (שנקרא בשמו הערבי: נָרַנְג' – naranj), שטעמו החמצמצץ והמתוק וניחוחו העז שבה את לבות האירופים; לימונים מתוקים ומרים ששימשו לאכילה כמות-שהם וחשוב יותר: לתיבול מאכלים – היו בגדר חידוש לפראנקים. הכנת מעדנים מפרי ההדר, רוטבי המתקה ותיבול להוסיפם לעופות ולדגים, כפי שצויין במפורש במקור פראנקי, נחשבה אף היא בין פלאי העולם החדש של המזרח. פרי ההדר ניתן גם למצוא על החוף, כגון בסביבות קיסריה, בפנים הארץ בקרבת מבצר מונפור, ובצפון ליד באניאס. לא פחות אכסוטי היה פרי המוז (הבנה), שתואר בפרוטרוט על-ידי הצליינים הצלבנים ונודע בקרבם כ'תפוח גן-עדן'. הוא גדל לכל אורך בקעת הירדן, בעמקים השטוחים, הטחובים של גדתו השמאלית.

עוד פרי, שהיה חביב ביותר בארץ-ישראל, היה פרי התאנה למיניה, שהתחרו בטיבם עם אלו של דמשק. הפרי נאכל חי או מיובש וחתוך לחתיכות של דבלה. הנראה שהתאנה היתה מצויה יותר באיזור הפנימי, ההררי של הארץ מאשר בשפלה. היא נזכרת מפי צליינים צלבנים במקומות שמחברון עד ירושלים ועד שומרון; כן גם ברמלה, יבנה וקיסריה, אך אין עץ-התאנה נזכר בגליל.

הרימון, תפארת הארץ בימי קדם, שעטרה מצבות-זיכרון, חותמות ומטבעות, נזכר לעתים רחוקות. בכל זאת היו מצויים רימונים ביריחו ובקרבת שכם ובעבר-הירדן. אך בדרך כלל נראה שגידולו הוזנח.

פחות מצוי ופחות טעים מן התאנה היה פרי השקמה. עץ השקמה שימש לפנים לצורכי בנייה, והפרי הקטן שהיה צץ במפתיע מגוע העץ נזכר בסביבות אשקלון וחברון. הרושם המתקבל הוא, שעץ זה, שהיה חשוב לפנים בכלכלת הארץ, שוב לא מילא תפקיד מעין זה בתקופה הצלבנית.

בשעת הדחק נודעה חשיבות לעץ החרוב. הוא נזכר בחבל ההר של יהודה ושומרון, ושימש גם כמיצרך-צידה לצבאות מסע-הצלב השלישי שצרו על עכו. את רשימת עצי-הפרי וצמחי-המאכל אפשר להאריך, כי הגיאוגרף אלמוקַדְסִי המוסלמי, יליד ירושלים (המאה העשירית), הניח לנו רשימה של כארבעה תריסרי מינים, שגדלו בארץ-ישראל והיו מיוחדים לה בלבד. החבוש, זרעוני-אורן, דומדמניות שחורות,

26 תקנון מיסדר ההוספיטאלארים משנת 1182. Delaville le Roux, *Cartulaire*, I, 427.

וכמה מיני אגוזים, שקדים, אספרגוס, ארטישוקים, חלת-דבש, וגם חסה נמנים שם²⁷.

התיאור של הגידולים החקלאיים מרשים בריבוי המינים של דגים, פירות וצמחים שנתרכזו בשטח קטן לערך, ברצועת האדמה המוארכת שבין ים התיכון ובין המדבר. לכאורה שגשגה כאן החקלאות, ועובדה זו הפליאה את הצליין בימי-הביניים, כשם שהיא מפליאה את הקורא בימינו. התיאורים הנלהבים של בני הזמן ההוא, אף אם מוגזמים הם, אי-אפשר שאין בהם ממש. ואולם ריבוי המינים של הגידולים החקלאיים אינו כשהוא לעצמו אלא סימן רופף לכלל המשק החקלאי של הארץ. נאות-מדבר פוריים אינם מוכיחים את פרינו של המדבר. רק כשנסקור את החקלאות הצלבנית על רקע התבנית החקלאית הכללית של הארץ ועל רקע מבנה הכפר וחיי האיכר, נוכל לראותה בפרספקטיבה הנכונה.

מה היתה דמותה של ארץ-ישראל החקלאית לפני שבע מאות שנה? מה היתה תבניתו של היישוב החקלאי בארץ? התמונה שאנו מנסים לשחזר כאן באה אלינו מבעד משקפיים אירופיים, בלשון מונחים לאטיניים וצרפתיים (רק לעתים רחוקות ניתן לנו להיעזר במקורות מקומיים), שצמחו תחת שמים אחרים, בשביל חברות אחרות, במסיבות שונות, ועתה באו לשמש, לא תמיד בהצלחה, לתיאור מציאות של המזרח הקרוב, וביתר דיוק של ארץ-ישראל.

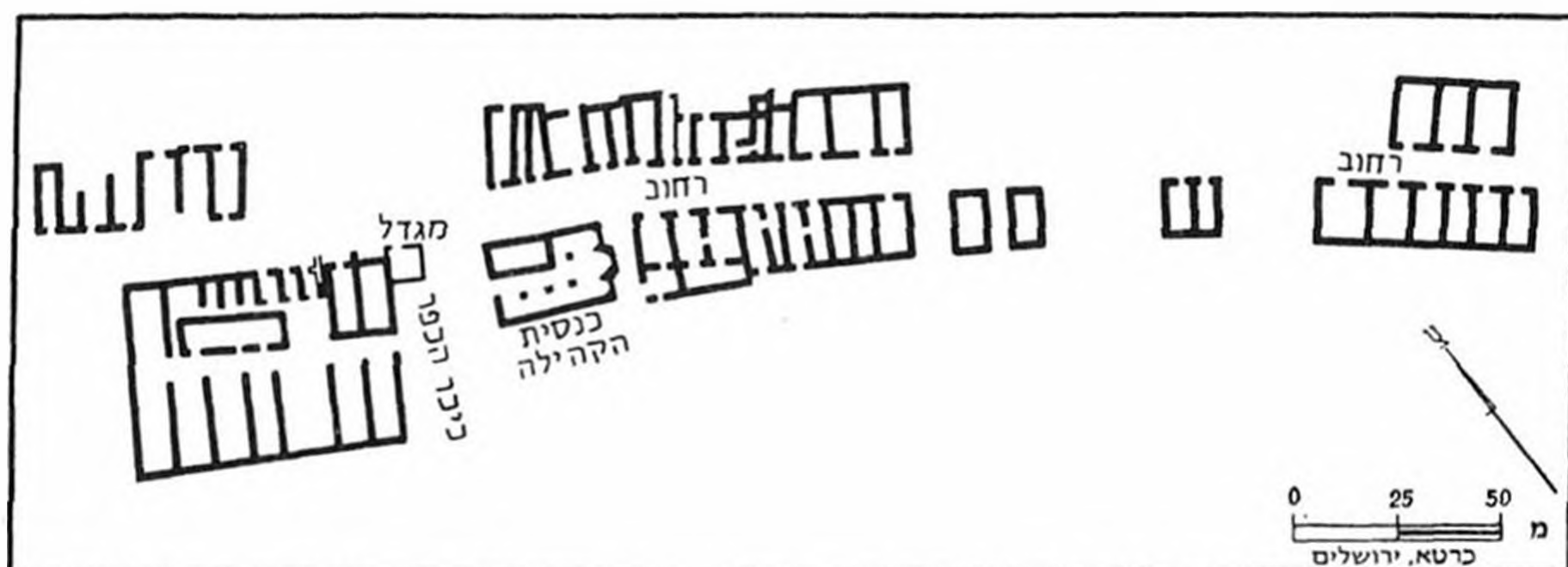
היחידה הבסיסית של יישוב ושל ליכוד חברתי מחוץ לערים היה הכפר. בשימוש הלשון הצרפתית במאה השתים-עשרה הוא נקרא 'ויל' (ville), כיוון שצאצא רומי זה מן הלאטינית הקלאסית (villa) לא נכבש עדיין לציין עיר. אבל רגיל יותר היה השם הלאטיני והצרפתי 'קאזאלה' (בלאטינית casale, ברבים: casalia בצרפתית: casiaux). שם זה, שבא לעולם באירופה המערבית בתחילת ימי-הביניים, משמעו היה מעיקרו אחוזה כפרית, בהדגישו את יסוד הבית (casa), המעון או הנחלה והאחוזה שיושבים בה. הבתים בכפר היו בנויים אבן, שהיתה מזומנת יותר וזולה יותר מן העץ. אך בתים רבים נבנו מתערובת טיט וקש. הבתים היו בני קומה אחת וגם פתוח ושטוח, ושימש לצורכי איסום וגם כמקום לינה בחודשי הקיץ החמים. החלונות הקטנים הבטיחו מידה של קרירות ומחסה מקרני השמש הלוהטות, וניסיון דורות לימד את אמנות הבניין המעניק איוורור ולוכד את משבי הרוח הצוננת של הערב. קרקע הבית לא רוצף על-פי רוב ועשוי היה כרגיל עפר כבוש, ששמר בתוכו על מידה של קרירות ורטיבות בימות החמה, אף כי צונן היה בימות הגשמים.

Mukaddasi, *PPTS*, III, 69ff. 27 מבין התיאורים המערביים של הפלורה של ארץ-ישראל, המפורט ביותר הוא של Burchard of Mt. Zion (1280), *PPTS*, XII, p. 99

הכפרים היו בדרך כלל מיצבר-בתים צפוף, ואילו חוות מבודדות כמעט לא נודעו. היוצא מן הכלל היו קרקעות שעובדו באופן ארעי מחוץ לתחומי הכפרים. הבתים על חלונותיהם הקטנים היו צופים לחצר; החזיתות האטומות, שרק פתח יחיד נקרע בהן, היו פונות למשעולי-העפר המתפתלים בין הבתים. לכמה מן הבתים היו מרתפים לאיסוס התבואה. ברגיל חוברה לבית כירה, המוסקת בגללים יבשים, ענפי עצים או קוצים, שנלקטו בידי הנשים. הבאר של הכפר, שבהרבה מקומות היתה מרוחקת מן הכפר עצמו, הוסיפה להיות, כהיותה מימי המקרא ועד ימינו, ימי הברזים בבתים, מרכז הרכלות הכפרית בבין-ערביים. המים שנשאבו מן הבאר מילאו את הכדים הגבוהים, הנקבוביים, שהבטיחו משקה רענן לבני-הבית.

כאמור, היו כנראה בתי-אבן, לא בתי-עץ, הנפוצים ביותר. מחצבות אבן נמצאו באזורים רבים בארץ, ואולם חומרי בניין מצויים היו בקלות בחורבות הרבות של ערים וכפרים קודמים, שראשיתם בימי הבית השני, ובערים של התקופה הרומית והביזאנטית. עמודי שיש, כותרות, מלבני חלונות, שרידים אבלים של תפארת גווה, הועברו, כדבר מובן מאליו, אל הכפרים לשמש לבניין בתי-המגורים הפשוטים של הפלחים. אחדים מן המרכזים העירוניים הגדולים בימי קדם נהפכו למחצבות הגדולות של התקופה. כך, למשל, נוצלו אשקלון וקיסריה שמימי הורדוס כמעט עד לימינו אנו, והן שסיפקו את מזכרותיהן המפוארות לבניין קיסריה הצלבנית, ולבניין העיר עכו המאוכלסת מחדש עוד בשלהי המאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה. בין בתי הכפר היו בית אחד או שניים גדולים ומרווחים יותר. הללו שייכים היו ל'ראיס' המקומי, היינו ראש הכפר. על-פי רוב היה הוא גם אבי המשפחה הגדולה ביותר בכפר, 'חמולה', שבכמה מקומות היתה גם היחידה המאכלסת את הכפר. במקומות אחרים ישבו שתי משפחות או יותר בכפר. בית ה'ראיס', שמעמדו כראש הכפר אושר מטעם האדון הצלבני, היה גם בית-ההארכה, בו היו מקבלים פני הלך או זר. לעתים היה חדר גדול מיוחד (ה'מצאפה') משמש למטרה זו.

ה'ראיס', או ה'ראיצ'יוס' (raicius), כפי שהוא נקרא בתעודות הצלבנים, היה לא לבד המנהיג המסורתי של הכפר. הוא היה גם נציגו הרשמי, האיש האחראי לפני השלטונות לשמירת הסדרים, וחשוב מזה – לגביית המסים והעברתם, בצורת יבולים, למרכז המינהלי של הסניוריה. ברוב המקומות היו מרכזים אלה בעיר החוף, במבצר או במגדל מבוצר בפנים הארץ. ברגיל היה, כנזכר כבר, 'ראיס' אחד לכפר, ואולם בכמה מקומות אנו מוצאים שניים ואף שלושה 'ראיסים'²⁸, כולם באישורו של האדון הפראנקי. הדבר תלוי היה, כנראה, לא במידת גודלו של הכפר, אלא במספר המשפחות התקיפות שבו.

ציור 79. תוכנית הכפר הצלבני קפיבה

כמייצג הכפר בפני האדון וכבעל סמכות ניהול בכפר בכוח המסורת ומכוח אישורו של האדון, היה ה'ראיס' משתתף בטקסים רשמיים כגון העברת כפרו מרשות לרשות.²⁹ מטעמי נוחות, או בהשפעת אורח-המחשבה הפיאודאלי, היה ה'ראיס' נחשב לעתים כמין ואסאל נחות-דרגה³⁰ של האדון, או כנציג של ואסאל קיבוצי, הלא הם איכרי הכפר. בנוסיבה אחת אנו שומעים שההוספיטאלארים 'העבירו ל'ראיציוס'- בשם עבד מספר כפרים להחזיק בהם, לעובדם ולשומרם כל עוד יהיה הדבר לרצון לראש המיסדר ולאחיו'.³¹ ולא היה זה מקרה יוצא מן הכלל.

ה'ראיס' וזקני הכפר היו חייבים להפגין את תלותם באדון הפראנקי כל-אימת שביקר בכפר, על-ידי סיפוק צידה. בדרך סמלית, החביבה כל-כך על אנשי ימי-הביניים, היו מקדמים את פני הסניור בביקורו בכמה מטבעות של כסף, גרעיני חיטה וזיתים. בעבור כפר מרשות לרשות היה האדון הקודם מצווה את ה'ראיס' ואת הזקנים להישבע אמונים לאדון החדש. השבועה, ככל שהדבר מוזר, מנוסתת היתה ניסוח פיאודאלי הלקוח ממערכת היחסים של אדון-ואסאל.

וְעַל חֶרֶב שְׁלוּפָה הָיוּ נֹשְׁבֵעִים לְפִי מִנְהֶגָם שְׁבוּעָה שֶׁהֻכְתְּבָה לָהֶם עַל־יְדֵי הַתּוֹרֵגְמָן, וְהֵם הִבִּיעוּ אֲמוּנִים וּמִשְׁמַעַת לְרֹאשׁ (הַמִּסְדֵּר), שְׁקִיבִלָם לְמַעַן עֲצֹמוּ וּלְמַעַן אַחֵי (הַמִּסְדֵּר) ³².

Regesta, no. 1220 29

Regesta, no. 1239 30

J. Riley-Smith, Some lesser officials in Latin Syria, והשווה ; *Regesta*, no. 1237 31

English Historical Review, LXXXVII (1972)

Delaville le Roulx, II, pp. 764–766, pp. 786–787 32

בעוד ה'ראיס' מופיע בתמידות בחוזים ובענייני משפט של הצלבנים, הרי מוצאים אנו בכמה מקומות ממונים אחרים הממלאים אותם תפקידים או בדומה להם. המיסדר הטיבטוני, למשל, ממנה באיי (baiulus), לשמור על זכויותיו בכפר הגלילי עֶרְבָה, וממונה הנקרא באותו תואר נזכר במינהל של הארכיבישוף של נצרת בכפר צפורי (אף כי ייתכן שהקרי *nostre bais de Sapharie* משובש הוא, וצ"ל: *nostre rais de Sapharie*). כמה מן הממונים הללו נקראים בשמות מזרחיים, כגון יוהאן סַמס (היינו שַמס) ובנו בוטרוס (פטרוס), שאף הוא נספח למינהל של הארכיבישוף³³. קרוב להניח, שאנשים אלה היו ילידי המקום, אבל לא מן הנמנע הוא, שכמו הממונה הוויניציאני גַאסְטַאלְדִיּוֹ (gastaldio) בסביבות צור, היו כמין משגיח על הכפרים ובו בזמן ה'ראיס' שלהם.

עוד שני פקידים קשורים היו בהשגחה על אחוזות הכפרים, התורגמן (drugoman) והכַּאֲתָב (scriba). השמות עצמם, 'תורגמן' ו'סופר', אינם מורים בדיוק על מעמדם, כיוון שבהמשך הזמן לא היה לתפקידיהם קשר לתאריהם הראשונים. ה'תורגמן' תחילתו כנראה מתרגם שפת ילידי-המקום, דוברי הערבית, לפני האדון הפראנקי, וסופו שהיה לפקיד חשוב בעל הכנסה מכובדת. אנו נמצאים למדים, שאלו היו זכויות ה'תורגמנות' של שלושה כפרים גדולים ברשות ההוספיטאלארים:

'כל איכר בכפרים אלה ישלם לך (ל'תורגמן') מכל "קארוקה" (carruca – יחידת קרקע – ראה להלן) "מודיוס" (modius – בערך 190 ליטר) אחד של חיטה ואחד של שעורה. מלבד זה, אם תהיה באחד הכפרים האלה האיכרים יספקו מזון לך ולסוסך... בנוסף לכך, כשיהיו לאדון ולאיכרים יחד 100 "מודיי" של תבואה תקבל מהם יחד 6 "מודיי" ומפחות מזה – לפי הערך'.

המשרה אף התחילה עוברת בירושה והיתה נמכרת כמו פיאודום בחצר המלך במחיר הגדול לערך של 250 ביזאנטים³⁴. אם נבדלה משרת ה'סופר' הוא ה'כַּאֲתָב' ממשרת ה'תורגמן', אין בידנו לעמוד על ההבדל³⁵. שתיהן צמחו כפי הנראה מתוך צורכי המינהל, ובתהליך הטבוע בשיטה הפיאודאלית הגיעו אט-אט למעמד של פיאודום ומחזיקיהן – למעמד של ואסאלים, אם כי לא בכל מקום ואסאלים אצילים. אם באותו זמן היה עוד ה'תורגמן' ממוצא פראנקי, שקיבל את המשרה בירושה, מסוגל לשמש תורגמן ממש, הוא דבר שמותר להטיל בו ספק. קרוב יותר להניח שנוצרי-סורי שלמד

Delaville le Roulx, II, p. 784–785 33

Delaville le Roulx, I, pp. 330–331 34

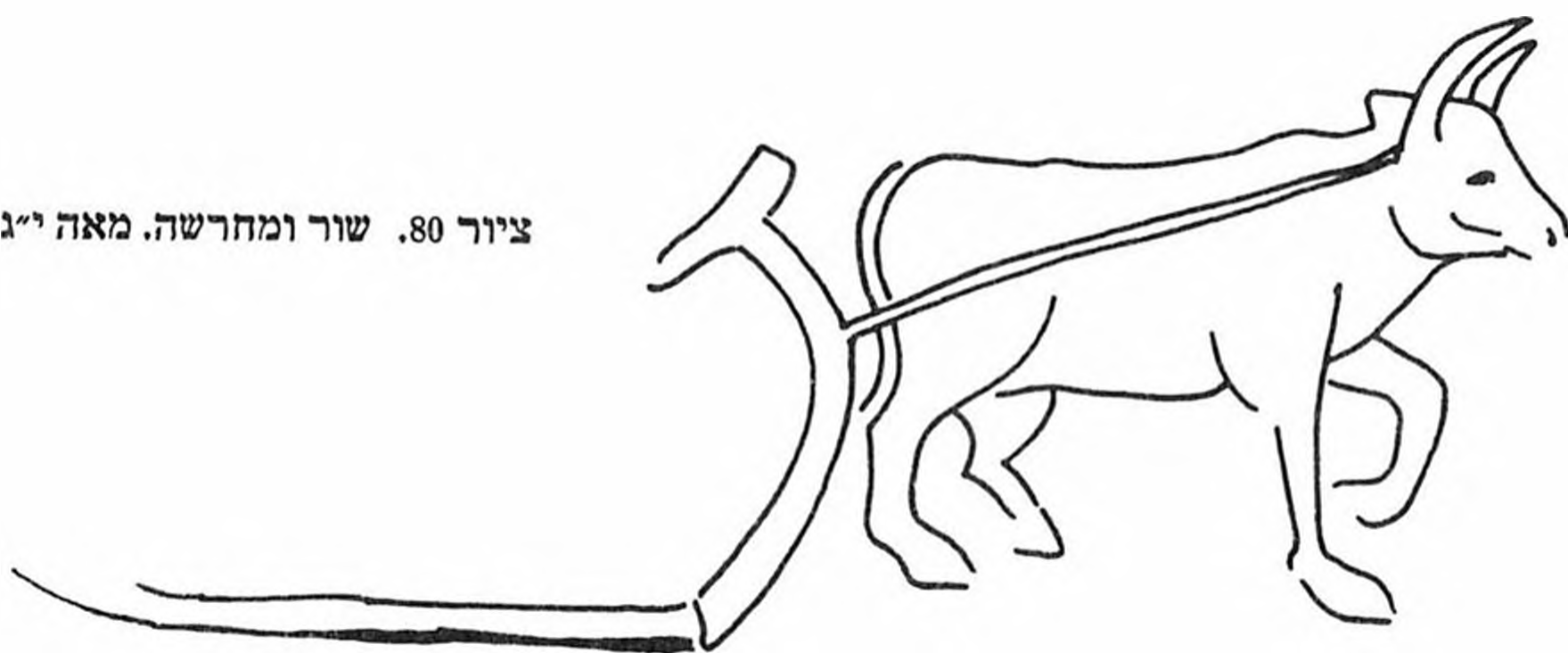
35 בתעודה אחת הם מופיעים כסינונימים: *Regesta*, no. 624, ור' מאמרו של י. ראילי-סמית בהערה 31.

צרפתית באחת מן הערים הפראנקיות היה ממלא תפקיד זה, בעוד ה'תורגמן' עסק בניהול ענייני הכפר.

בעת הקציר היה מקום הדיש של הכפר לא רק מרכז של פעילות חקלאית שקדנית, אלא גם מרכז של התמקחות חרוצה בענייני מסים. האדון בכבודו ובעצמו, או המשגיח מטעמו, היה מפקח על הדיש כדי להבטיח את חלקו של האדון ביבול, וגם את שכרו שלו. שומת המס מן היבולים נסתבכה במקומות מסוימים משום העובדה, שלא תמיד היה כל הכפר כולו בתחומה של סניוריה אחת. לעתים קרובות היה שיך לשניים או אפילו לשלושה פיאות נבדלים, בלי שגבול כלשהו מסמן את הפיאות השונים. במקרה של ריבוי הבעלים בכפר היו, כפי הנראה, שתי דרכי-נהול. הדרך האחת נתחייבה ממעמדו של האיכר כצמית. האיכר ובני-ביתו יועדו לפיאות אחד, ומכאן ששירותיהם ותשלומיהם מאדמתם היו נגבים על-ידי אדונם הפראנקי. במקרים אחרים לא היה קיים יעוד כזה, ואם הכפר היה שיך לשלושה פיאות נבדלים, שלכל אחד מהם חלק בכפר, היה כל היבול של הכפר נישום במקום הדיש ומתחלק לפי הערך בין שלושת האדונים הפראנקיים. לכאורה ניתן לומר, שהטלת המס על כלל היבול של הכפר כולו באה ללמד על העדרו של קניין קרקע פרטי בארץ, שהאדמה היתה בחינת רכוש משותף, כשם שאנו מוצאים בזמן מאוחר ביותר בארץ-ישראל באדמות ה'מושעה' ובדומה לכך במקומות אחרים, כגון ה'זאדרוגה' שממוצא סלאבי. ואולם הנתונים שבידנו מורים אחרת. קיים היה קניין משותף לכפר כולו (ראה להלן), ואולם לא בקרקעות של עיבוד חקלאי שהיו שייכות כרכוש פרטי למשפחות האיכרים. המיסוי הכולל היה דבר שבנוחות של האדונים הפראנקים, ואחריו נערכה החלוקה הפרופורציונאלית של התשלום בין משפחות הכפר בהתאם לרכושם הפרטי. ה'ראיס' הוא שהשגיח על חלוקה זו וקבע את המכסות לכל אחת ממשפחות הכפר לפי מידת נחלתן ויבולן.

האדמה הנעבדת שבכפר נמדדה ביחידות הקרויות בלאטינית 'קארוקה' (carruca), ובצרפתית 'שאריא' (charrué). יחידת-מידה אירופית זו הכילה בארץ מוצאה שטח אדמה, שניתן לעבדו במחרשת-גלגלים בתוך עונה אחת. על אדמת ארץ-ישראל היה זה כינוי מטעה, דוגמה אופיינית להעתקה בלתי-מבחינה של מונחים אירופיים לתנאים שונים לחלוטין. המחרשה הארצישראלית בימי-הביניים, כמחרשה הערבית כיום, לא היתה מחרשת-גלגלים. היא היתה מורכבת ממסגרת של עץ עם ידית ולהב של ברזל, שכמעט לא שידדה, או שידדה רק במעט, את האדמה. המטרה העיקרית היתה לבקוע את הקרום העליון של הקרקע ולהכשירה בכך לזריעה. מחרשה זו הולמת אדמות קלות ואת הצורך לשמור על הלחות הדלה. סוג פשוט זה של מחרשה, ששור מושך בה, הוא המצויר באמצע המאה השלוש-עשרה בעיטור מפת עכו של מתיה

ציור 80. שור ומחרשה. מאה י"ג

פאריס³⁶. אף-על-פי-כן הודבק כאן ליחידה החקלאית השם הטיפוסי 'קארוקה', דוגמה להלך-רוח קולוניאלי הכופה כינויו ומושגיו על מציאות שונה לחלוטין. מלבד 'הקארוקה' אנו מוצאים מידות אחרות של אדמות עיבוד. לעתים קרובות אנו שומעים על 'מחרשה' (aratrum) כמידה, כגון בביטויים 'אדמת מחרשה אחת' או 'אדמה מספיקה לשתי מחרשות'. כינוי זה אינו שונה ביסודו מן 'הקארוקה', אלא שהוא הולם יותר את המחרשה של המזרח הקרוב. אופן אחר של מדידת קרקע מתייחס למספר הבהמות הדרושות לעיבודו, כגון 'קרקע הנעבד ביום אחד בזוג של שוורים'. במחוז טריפולי הצפוני אנו מוצאים שוב יחידות-מידה אירופיות, כגון ה-parilliata ממוצא פרובאנסאלי או קאטאלוני. מציאות השם כאן מתבארת במוצא הפרובאנסאלי של מושליו הפראנקיים. בטרפולי אנו מוצאים גם יחידת-מידה, המכונה caballaria. אף זה שם מטעה (אם אינו מציין סוג של פיבודם סיציליאני-נורמאני) שבא מדרומה של אירופה. מראש ניתן היה לשער, שנסיכות אנטיוכיה תשתמש גם ביחידת-מידה הקרויה 'הקארוקה היוונית', מאחר שהנסיכות שמרה על תושביה הביזאנטים הקודמים. ולבסוף, הקרקע נמדד גם לפי כמות הגרעינים הדרושה לזריעתו, וזו מידה מעשית מאוד, שמביאה בחשבון את סוג האדמה המקומית ומידת פריונה. המושג הנורמאלי של ה'קארוקה', יחידת-מחרשה של קרקע, מותר להגדירו כנחלת קרקע של משפחה אחת. פירוש הדבר, שטח אדמה נעבדת וזכויות באדמת הכלל, שמספיקים למחייתה של משפחה אחת וניתנים להיעבד בידי משפחה אחת. מושג ה'קארוקה' מקביל אפוא ל-'מאנוס' (mansus) האירופי, ואמנם בתעוד הצלבנית אחת נאמר בפירוש: 'קארוקה שאנו מכנים מאנוס'³⁷.

36 מפה זו נדפסה באטלס ישראל, חלק א, גליון 4. ור' R. Vaughan, *Matthew Paris*, Camb-ridge 1958, pl. XVI. רישום מוגדל של השור ומחרשתו מתפרסם כאן לראשונה.
37 Tafel-Thomas, II, 368

ה'קארוקה' הנדונה כאן היתה יחידה, ההולמת את הצרכים האמיתיים של חיי האי-כר. פירוש הדבר, שמידתה אינה קבועה אלא תשתנה ממקום למקום, הכול לפי פיריון האדמה וסוג יבולה. לפיכך היה ה'פֶדֶן' הערבי בשפלה גדול פי שניים מזה שבהרי ירושלים. ואולם לצורכי מינהל היה על הפראנקים להמציא יחידה משותפת לממלכה. זוהי ה'קארוקה' הרשמית של הממלכה, שנשמרה בארכיון ובאוצר הממלכה (Secrète), ונקבעה בחקיקה מיוחדת. היא הוגדרה כ'24 חבלים אורכה ו'16 רוחבה; וחבל יכיל 17 'טואז' (toise) באמת איש בינוני³⁸. אם נחשב שש רגל רומיות ל'טואז', תהא אפוא ה'קארוקה' בערך 35 הקטאר, כלומר 350 דונאם. כיוון שהיתה זו יחידה מינהלית, נערך כל כפר לפי מספר נתון של 'קארוקות' רשמיות ולפיו שילם את מסיו.

השנה החקלאית החלה סמוך לעונת הגשמים, עונת-אכזב לעתים קרובות כל-כך בארץ, בערך באמצע נובמבר. הגידולים הבסיסיים היו גידולי החורף. ברגיל נחרשה כל האדמה הנעבדת, להכשירה קצתה לזריעת חורף וקצתה לזריעת קיץ. האדמה שהוכשרה ליבולי החורף נזרעה אז חיטה, ולאחריה שעורה. חלק אחר נזרע קטניות: אפונה, עדשים, כרשינה, 'גלבינה' ובקיה. חלק שלישי, המכונה במקורות הצלבניים 'גארֶט' (garet) הושאר כָּרֵב עד לזריעת השנה שלאחר-מכן. האדמה שנזרעה יבולי-חורף לא הצמיחה גידולים אחרים בשנת הזריעה, מאחר שהקציר איחר לבוא ממועד זריעת-האביב של יבולי הקיץ³⁹.

האדמה שנחרשה והוברה בסתיו חזרה ונחרשה באביב, ונזרעה אז גידולי קיץ. פעולת-אביב זו מתוארת במקורות הצלבניים כ'עבודת מאי' (maggiatica), אף כי בעצם נעשתה במארס, והשם המטעה בא מן הלוח החקלאי האיטלקי. יבולי הקיץ לא היו, כשהם לעצמם, חשובים ביותר מבחינה כלכלית, אבל דרושים היו לשימור הקרקע, אגירת הרטיבות ושירוש העשבים השוטים. היבול העיקרי היה הצמח התעשייתי של זרע השומשום, וכנראה גם החימצה ושני סוגי הדוֹרָה ('בִּידָא' ו'סֵאפֶרא').

ריבוי הקרקעות איפשר אפילו עיבוד אכסטנסיובי יותר על-ידי הברתם הגמורה של שטחי-אדמה גדולים לשם הבטחת יבולים גבוהים יותר. ואמנם, חווים צלבניים יש שהם מגדירים לעתים את מידת הקרקע כ'קארוקה' של קרקע של 4 'גארֶל' (12 modii = gareles) של זרע, ו-4 לבור (garet), או 'ארבע קארוקות של קרקע לזריעה ולהברה'. ואולם קשה לקבוע את היחס הכמותי בין האדמה הנעבדת בפועל ובין המוברת.

38 Strehlike, *Tabulae Ordinis Theutonici*, no. 31
39 הלוח החקלאי מוסבר בפרוטרוט אצל J. Prawer, *op. cit.*, 43 ff. ור' סיכום בעברית, י. פראוור, לתולדות החקלאות הצלבנית, ארץ-ישראל, ח"א, תש"א.

פרק שישה-עשר

מחזור הזרעים

שנה	עונה	שדה א	שדה ב
א	חורף	גידולי-חורף	קטניות
	אביב-קיץ	כרב	כרב; גידולי-קיץ
ב	חורף	קטניות	גידולי חורף
	אביב-קיץ	כרב; גידולי קיץ	כרב

הקציר לא היה עשיר ביותר. תמורת 53 ק"ג בערך של חיטה, או 26 ק"ג של שעורה, שנורעו בהקטאר אדמה, קצר האיכר חמישה או שבעה שערים של חיטה ועשרה או שלושה-עשר שערים של שעורה. כלל היבול של הקטאר הגיע אפוא כדי 200 או 150 ק"ג חיטה או שעורה.

גודל מידתה של הקארוקה ה'רשמית' וכן העובדה שמשפחות החזיקו ביותר מיחידה אחת, ברגיל אחת וחצי או גם שתיים, כבר מצביעים על אחת הבעיות העיקריות של משק הארץ: לא מחסור בקרקע אלא באוכלוסיה. הצפיפות הדלה של האוכלוסיה היא המסבירה את אחת התכונות הבולטות ביותר של היישוב הכפרי בארץ-ישראל תחת שלטון הצלבנים: המספר הרב של מקומות הקשורים בחקלאות, אבל מתוארים במקורות לא כ'קאזאליה', היינו כפרים, אלא כ'גאסטינה' (gastinae). מאות תעודות משקפות אותה מציאות. השם 'גאסטינה' בשימוש-הלשון הצלבני, או 'ואסטינה' (wastina), שם שהיה רווח יותר באירופה, מציין ביסודו 'שממה', שטח לא מיושב. מקביל הוא לשם הערבי ח'רבה, היינו חורבה, מקום שהיה מיושב לפנים ועתה חרב. המספר המופלג של 'גאסטינות' אלו מורה על שממטה של הארץ לעומת תקופות-רווחה קודמות שלה. כמעט כל 'קאזאלה' מוקף מספר 'גאסטינות', כל ישוב כפרי מוקף שטחי-עיבוד לשעבר ועתה שטחים חרבים. ה'גאסטינות', שיש להן שמות משלהן, המזכירים תכופות סוג של צמח או גידול, נמנות תמיד בין שטחי התלות של ה'קאזאלה', בדומה לאדמות מרעה, בארות או חורשות. ה'גאסטינות' שימשו ברגיל למרעה, אבל לעתים קרובות למדי גם לעיבוד חקלאי ארעי, שלאחריו חזרו והוברו. מעמדה החוקי של אדמות אלו מקביל למושג האירופי של Allmende, או commons, היינו אדמה בלתי-מחולקת לבעלויות והמשמשת את צורכי הכפר כולו.

מצבה הכלכלי של האוכלוסיה הכפרית בארץ-ישראל היה, ככל המשוער, טוב בהרבה משל בני-זמנה באירופה ומקביליה בארצות המוסלמית במזרח הקרוב. אשר לאחרונים מצויה לנו עדות נאמנה של אבן ג'וביר, נוסע מוסלמי מספרד במחציתה השנייה של המאה השתים-עשרה, המצביע על כך, שהמסים שמשלמת האוכלוסיה המקומית לצלבנים נמוכים בהרבה מאלה שמעלים הפלחים בסוריה המוסלמית. מששולמו המסים, שוב אין הצלבנים מתערבים בחיי הכפר⁴⁰. הדבר ששיפר את מצבו של האיכר הארצישראלי לעומת מקבילו במערב הנוצרי היה ראשית כל היעדר עבודות אנגריה. הצלבנים, שלא היה בהם הרצון או הכוח להיות יותר משליטים היושבים ונהנים ממשמני הארץ, לא כוננו כלכלה מאנוריאלית ושיטת-ניצול מאנוריאלית. המשטר האגרארי המאנוריאלי של אירופה, המבוסס על חלוקת הקרקע בין הנחלה האדנותית (terra dominicata) ובין אדמות החזקה (tenurae) של האיכרים, כשהראשונה מנוצלת במישרים על-ידי אדון הכפר ונעבדת בידי כוח-אדם שצמית-האחוזה מחויבים לספקו, כמעט לא היה ידוע בממלכה. הסניור הצלבני לא יצר לעצמו דומינה ולא החזיק בקרקע לניצולו הישיר; כל אדמת הכפר נוצלה במישרים על-ידי האיכרים. לפיכך לא היה צורך בעבודות-חובה לשם עיבוד אדמת-האדון ולא נכפתה על האיכרים הצורה הקשה והשנואה ביותר של המשק המאנוריאלי: עבודת אנגריה (corvée). לא היתה כאן לא חובת עבודה של שלושה ימים בשבוע באדמות האדון, ולא תוספת עבודה כ'מתנת חנם' (boon-work) בעונות-העבודה הבוערות (זרע, חריש וקציר). אם נדרשה פה ושם עבודת-חובה, היתה זו מוגבלת מאוד ועיקרה עבודות אחזקה, ורק בכמה מקומות, בקרקעות מיוחדים ששמר לעצמו האדון, והן אדמות מטעים, אנו מוצאים שימוש בעבודות אנגריה, ואף אלו מוגבלות היו למדי⁴¹. המדובר הוא בגידולי תעשייה, כגון מטעים של קני-סוכר, חורשות עצי-זית או כרמים. במקרים אחדים אנו שומעים על המרת שירותי-עבודה בתשלומים, וסכומי הכסף הקטנים מוכיחים שאף שירותי-החובה לא היו אלא קלי-ערך.

התשלום היסודי, שחב בו האיכר, היה מס שנקרא 'מס קרקע' (terraticum), שמעיקרו היה תשלום שנגבה בפירות מקרקע שאך זה החלו מעבדים אותו. במקורות צלבניים מציין ה'טיראטיקום', או ה'טיראז' (terrage), את המס הרגיל המוטל על הקרקע. מתחת לשם הלאטיני של המס יש לשער קיומו של מס מקומי קודם, הוא ה'חרג' המוסלמי, שנגבה לפנים מלא-מאמינים ואילו אחר-כך נגבה מקרקעות שהיו

Ibn Djobeir, *RHC, Historiens Orientaux*, III, 448 40

41 ור' לאחרונה, J. Richard, *Le comté de Tripoli dans les chartes des fonds de Porcellet*,

Bibl. de l'Ecole des Chartes, 130 (1972), 339-382

שייכים להם קודם, אף-על-פי שמאז החזיקו בהם מוסלמים. לפחות בתעודה צלבנית אחת אנו קוראים, שאת המעשר יש לתת 'מן הח'רג' של האיכרים'⁴².

ה'טיראז', שנבנה בדרך כלל מן האיכרים, היה שליש היבולים. מס זה לא היה משא כבד ביותר בהשוואה לתשלומים שהיו נהוגים באירופה בימי-הביניים או לדרכי המיסוי של ימינו. על ה'טיראז' נוספו תשלומים אחרים. כך, למשל, היה המיסדר הטיבטוני מקבל מדי שנה מכל 'קארוקה' שבדומינה המלכונית ביהודה ובשומרון 'רובע' אחת של חיטה ושל שעורה מיד האיכרים⁴³ בנוסף ל'טיראז' שהתחייבו בו למלך. בנוסף לכך היו תשלומים שנבנו במסגרת השם הכולל של 'כסניה' (exenia; xenia), שם שיש בו מן הלעג לרש, שמעיקרו היה משמעו 'מתנות' ותשורות אך נכללו בו למעשה תשלומי-חובה הקשורים בחגים או בלוח-המועדים החקלאי. על אף ארעיותם הם היו הכנסה קבועה, ולפיכך תבעה הכמורה ואף גבתה מהם מעשרות. כך אישר המלך באלדווין הרביעי לויליאם, בישוף צור: 'מעשרות מן ה'אפסניה', היינו מכל המתנות שיגיעונו מן הסניוריה של טורון (תבנין), בחג-המולד, ביום שלישי של הווידוי (Shrovetide לפני תקופת הצום – Lent), ובפסחא, בעופות, בביצים בגבינה ובעצים'⁴⁴. ושוב אנו מוצאים רשימה של 'מתנות' הקשורות במסדר הטיבטוני: 'עופות, ביצים, גבינה'. בתעודה אחרת ממוצא ויניציאני מדובר ב'מתנות' כתשלומים אישיים, אך הם משולמים: 'מכל 'קארוקה' – עוף אחד, 10 ביצים, חצי רוטל גבינה ו-12 ביזאנטים בעד מטען של עצים'⁴⁵.

בנוסף למסים על האדמה הנעבדת היו מסים מיוחדים על עצי פרי, שהחשוב בהם היה עץ-הזית. המס היה ברגיל שליש השמן המופק. אולם בחורשות עצי-זית, כעין זו שבסמוך לצור, שהיו בהן למעלה מאלפיים עצים, וכמו-כן בכרמים ובמטעים של קני-סוכר, השתמשו האדונים הפראנקים בעבודת-חובה של האיכרים. מאחר שלא היתה קיימת דומינה מאנוריאלית ניתן היה לכוון ולרכז את עבודות האגריה במטעים אלה⁴⁶.

בין שאר היטלים שהעיקו על האיכרים יש למנות את חובת ההובלה (portagium) של התבואה אל האסמים או אל הגורן, מס על דבורים ומסים על בהמות: כבשים, פרים ותאויים. במקומות שהחזיק האדון הפראנקי ביערות או באדמת-שיחים היו גם תשלומים תמורת זכויות מרעה, תשלומים על לקיטת עצים לצורכי הסקה ובנייה ותמוכות גפנים (paxilla).

Strehlke, no. 6 43
Tafel-Thomas, II, 383 45

Strehlke, no. 112, p. 193 42
Strehlke, no. 15 44
Tafel-Thomas, II, 375 46

פרט מעניין בכלל האדמה הנעבדת היו השטחים המוגדרים כ'קארוקה חופשית' (*libera carruca* או *carruca francesia*), אולם לא מצאנו הסבר מניח את הדעת לקארוקות חופשיות אלה⁴⁷. נראה שהכוונה לאדמה שאינה חייבת במסים, וקרוב לוודאי פטורה ממס ה'טיראז', ואולם אם פטור זה בא מכוח מסורת וקשור בעברו של המקום, או שהותקן בידי הכובשים, אי-אפשר לקבוע.

הכפרים שבתקופה הצלבנית, אף כי עמדו לרשותם שטחי-אדמה נרחבים, היו קטנים מאוד. בסביבות צור, שעליהן מצויות לנו תעודות רבות, נמצאו בכפר בממוצע כ-20 משפחות; לפי מידת הקרקעות המעובדות שאנו מוצאים בכפרים בשאר חלקי הארץ לא היה המצב שונה מזה גם בהם. רק על יסוד עדות מפי השמועה כתב פקיד ויניציאני בצור אל עיר-האם שלו: אומרים שבמחוז אשקלון מצויים 72 קאזאליה, שאף בקטן שבהם תמצא 200 משפחות, מלבד קאזאליה קטנים, מהם שיש בהם עשרים משפחות, פחות או יותר⁴⁸. המספר האחרון הוא, כנראה, המספר הממוצע והמצוי של משפחות בכפר. ולא זו בלבד, אלא עד מקום שניתן לנו לברר לא היתה המשפחה המקומית גדולה ביותר. בממוצע היתה בת 3-4 נפשות (כולל קטינים ובוגרים הגרים עם הוריהם). הנתונים הדימוגראפיים המצויים מחזקים אפוא את התיאור הכללי של דמות ההתיישבות הכפרית, שתיארנו למעלה. הארץ בכללה היתה פחותת-אוכלוסים. דבר זה מסביר לנו עוד צד מעניין בחקלאות הצלבנית. מלבד נסיונות אחדים לאכלס את השטחים הכפריים של המדינה על-ידי יישובם של איכרים פראנקים, ניסו האדונים הפראנקים, הן חילוניים והן מוסדות-כנסייה, לפתח את נחלות אדמתם תוך שימוש בכוח-עבודה משלהם, או בעזרת שכירים מקומיים. תהליך זה מתגלה מתוך ההת-דיינויות על תשלום, או יותר נכון: עיכוב התשלום של המעשר. בדרך כלל היתה כל האוכלוסיה הנוצרית חייבת במעשר, אבל לא התושבים המקומיים שאינם נוצרים. האדון היה מפריש את המעשר מהכנסתו, וכבר ב-1120 הטילה מועצת המדינה שנתכנסה בשכם, במעמד המלך באלדווין השני, חובה זו על כל הממלכה⁴⁹. אף-על-פי-כן קיימים היו פטורים, בייחוד פטורים של המיסדרים הצבאיים על אדמה שניטיבה מחדש (*novalis*) ואדמה שנעבדה במישרים בידי מוסדות הכנסיה. פטורים אלה הם שהביאו לידי מחלוקות בין הכמורה ובין המוסדות שנהנו מן הפטורים. רע למדי כשנחלת-אדמה המוחזקת בידי פראנקי, המשלם מעשר ממנה, עברה לרשות מיסדר צבאי, אך גרוע מזה כשמיסדר צבאי נטל אדמת-בור והתחיל לעובדה לעצמו.

47 *Carruca libera*, ובצרפתית *charuees francoises*, למשל, Strehlke, no. 120, p. 110

על הסוגים השונים של ה-*Carruca*, ראה *Crusader Institutions*, index, s.v. *Carruca*

48 Tafel-Thomas, II, 398 49 Mansi, *Concilia*, XXI, col. 261-266

כל זמן שגבה המיסדר חלק של היבול מידי איכריו, היתה הכנסתו זו חייבת במעשר, ואולם במקרה של ניצול האדמה ישירות על-ידו סירב המיסדר לשלם את המעשר. כיצד מסוגלים היו המיסדרים ושאר מוסדות הכנסייה לטייב אדמות-בור? אחת האפשרויות היא, שהשתמשו בחברי-המיסדר שלא מן המעמד האבירי ושלא מן הכמורה לצורך העבודה החקלאית. אחים-הדיוטות (lay brothers) בכמה מיסדרים, למשל, אפשר שהועסקו בטיוב אדמות, ואולם הנוהג הרגיל היה השימוש בשיטה האירופית של 'שאמפאר' (champart) או 'קומפלאן' (complant) לעיבוד אדמות. לפי שיטה זו היה הגורם המיישב משקיע את ההון (קרקע, זרע, צמחים, כלים) והאיכר את עמל-כפיו, והיבול היה מתחלק לפי מכסה מסוימת (ברגיל $1/3$ ו- $2/3$) בין שני הצדדים⁵⁰. הכנסייה ראתה את עצמה מרומה בעיסקות אלה ותבעה את מעשרה. ואילו המוסדות המיישבים טענו שתביעה זו עומדת בניגוד לפטור שהם זכאים לו. להדגמה אנו יכולים לעקוב אחר מחלוקת בין הבישוף של עכו ובין המיסדר הטיבטוני. הבישוף טען:

'שהמאגיסטר והאחים (של המיסדר) יכריחו את צמיתיהם ואיכריהם, שלידם מסרו את עיבוד נחלותיהם ואדמותיהם השוכנות בבישופות עכו, לשלם את המעשר בשלמותו... מאותו חלק של הפירות שהאיכרים והצמיתים מקבלים ומחזיקים בעד עבודתם (pro agricultura) או מטעם אחר'. המיסדר לעומתו, לא זו בלבד שסירב להיענות לתביעה זו, אלא אף תבע:

'להחזיר לו את הסכום הגדול של 24,000 ביזאנטים תמורת המעשרות אשר – כפי שאמרו – שולמו שלא בדין לכנסייה של עכו מתוך אי-ידיעה בעד קרקעות ונכסים שעיבדו בידי עצמם ובהוצאותיהם, ובעד 'נובאלס' (אדמה שניטיבה מחדש) ומספוא לבהמות ובעד בוסתנים בכסף וגדברים אחרים'. אחרי התנצחות ממושכת הוסכם שהמיסדר ישלם 'חלק חמישה-עשר של מעשר מכל גידולי אדמתם, בין שהם מעבדים אותה בעצמם או מעבדים אותה בידי אחרים'⁵¹.

מקרה זה ורבים דומים לו מוכיח, ששכירים או אריסים מבין האיכרים הילידים שימשו לטיוב אדמות, על-פי שיטת חלוקת היבול ובייחוד לנטיעת הכרמים הרווחיים. הנתונים המצויים אינם מספיקים לאמוד את הכנסתה של משפחת איכרים. אבל אפשר להגיע לכלל הערכה כלשהי של ההכנסה מן החקלאות בכללה. ממספר רב של מקרים נראה, שערכו של כפר היה בממוצע 3,000–5,000 ביזאנטים. כמובן, שהיו

J. Prawer, Colonisation activities in the Latin kingdom of Jerusalem, *Revue belge de phil. et d'histoire*, 29 (1951), 1063 ff.
Strehlke, *op. cit.* no. 112 51

כפרים שערכם היה גבוה בהרבה על שום גודלם או טיב יבולם או על שום קרבתם למרכזים עירוניים. כך כפר שמתנוסס עליו השם הרומאני *Casal Damor*, הוא כפר דאמור, נמכר ב־12,000 ביזאנטים, וכפר פֶנָא המפורסם (כנא שבגליל) נמכר במחיר 24,000 ביזאנטים⁵². ההכנסה השנתית הממוצעת מכפר נאמדה ב־500 ביזאנטים. ראוי לציין, שסכום זה מקביל בקירוב להכנסה של פיאודום אבירי, כלומר פיאודום המבטיח שירותו של אביר אחד. מצד שני היא מראה את ערכה של ההשקעה בחקלאות. יש לחשב שהשקעה כזו הבטיחה הכנסה של 10–12 אחוזים, חלק מצער מהכנסתה של השקעה במסחר. רק בגידולים מיוחדים, כגון קני-סוכר או גפנים, היתה ההכנסה גבוהה יותר ונתקרבה לרמת-הרווחים הרגילה במסחר.

תיאור המשטר החקלאי בממלכת הצלבנים מאפשר לנו להסיק מסקנות מסוימות בדבר המצב הכלכלי והתכונות האופייניות של השלטון הצלבני. אין כל ספק, שבמאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה היתה הארץ פחות משגשגת משהיתה תחת שלטון ביזאנטיון. בתקופת-הביניים, במשך ארבע מאות השנים של השליטה הערבית, חלה ירידה במספר היישובים וביחד עם זה ריכוזם בחלקים הפוריים יותר של הארץ, ובמקביל לכך נטישת אזורים פחות פוריים או צחיחים. ואולם הירידה לא היתה כה תלולה, כפי שמשתקף מן התיעוד שנשתמר מן התקופה הערבית⁵³. מאות כפרים, שאין מקורות התקופה הערבית מזכירים אותם, נזכרים בתיעוד של התקופה הצלבנית. מאחר שאין כלל להעלות על הדעת שכפרים אלה הם חדשים ומקרוב נוסדו, עלינו להסיק את רציפות קיומם מאז התקופה הרומית והביזאנטית, ורק עוני התיעוד מן התקופה הערבית מחקם מן המפה הגיאוגרפית של הארץ. מצד אחר, רשימת שמות-המקומות הידועים מן התקופה הצלבנית אינה מראה הבדלים ניכרים בהשוואה לתקופה הממלוכית שבאה אחריה. השינוי העיקרי, המאפיין את המעבר מן התקופה הצלבנית לתקופה הממלוכית, חל בהיקפן ובמעמדן של הערים, לא הכפרים. הערים הצלבניות, כולן מקומות מבוצרים, נהרסו, או מכל מקום פורזו, באופן שיטתי בידי המוסלמים במשך המאה השלוש-עשרה, כדי למנוע אפשרות כיבושן והתבססותם מחדש של הצלבנים. מה שאין כן היישוב הכפרי, שלא נפגע מכך. אולם ניתן לשער, שהתוצרת החקלאית של כפרים אלה נצטמצמה מחוסר שווקים עירוניים למכירתה. הנוף הכפרי הועמד יותר על עצמו, פנה יותר לכלכלה אוטארקית. מותר לפקפק אם היה בכך כדי להשפיע באופן ניכר על הדימוגרפיה הכפרית בתקופה הממלוכית, אך הרעה ניכרת במצב חלה, כפי הנראה, בארבע מאות שנות השלטון העותמאני.

⁵² *Regesta*, no. 1210, no. 1217

⁵³ ר' א. בן-חורין, ארץ-ישראל בתקופה הערבית, אטלס ישראל, ח"ט, גיליון xi.

אם המתכונת הכללית, המפה הכללית של היישוב, לא השתנו אפוא בהרבה, הרי שינויים מפליגים ברורים חלו במישור הדימוגראפיה הכפרית. כל אותן 'גאסטינות', אותם שמות המתחילים בכינוי 'ח'רבת' המצויים ליד כל כפר, הן עדות אילמת ליישובים שנעזבו ולאוכלוסיה שנצטמצמה ונתרכזה ביישובים מועטים. ואותה תמונה מתקבלת גם מעובדת שפע הקרקע שבידי המשפחה הכפרית הבודדת. אדמת-עיבוד ואדמה ראויה לעיבוד לא חסרה; מה שחסר היה כוח עבודה.

הכיבוש הצלבני אולי מילא תפקיד כלשהו בהצטמקותה של האוכלוסיה הכפרית. מצויות בידינו עדויות על פליטים משטחי השליטה הצלבנית, שהתיישבו בסוריה המוסלמית ובמצרים. אולם השפעת הכיבוש הצלבני לא יכלה להיות כה גדולה וכה מכרעת בדילול האוכלוסיה הכפרית. הכיבוש הצלבני ומלחמותיו היה קצר יחסית, לא יותר מעשור שנים. הלחימה העיקרית היתה במצורי ערים ולא במערכות בשטחים פתוחים. יתר על כן, אינטרס עצמי של הצלבנים חייב שמירה ומתן חסות לאוכלוסיה הכפרית, ממנה ניזונה שכבת הכובשים הצלבנים. מכאן נראה יותר שהמדובר לא בקאטאסטרופה שנתרחשה עם הכיבוש הצלבני, אלא בתהליך איטי של הזנחה ודלדול, שנמשך תקופה ארוכה בטרם הופיעו הצלבנים בחופי הארץ.

אופייני הדבר לטיבה של ממלכת הצלבנים, שאין לנו עדות מרובה לנוכחות הצלבנים בשטחים החקלאיים. אדרבה, התעודות המצויות בידינו מעידות שהצלבנים לא הכו שורש בשטח הכפרי של הארץ. היו נסיונות של התיישבות חקלאית צלבנית, אף פותחו שיטות שונות של התנחלות, ואולם היקפה של התנועה קטן היה, והמאמץ ההתיישבותי לא היה בו כדי לחולל שינוי בעל משמעות במבנה האתני של האוכלוסיה הכפרית. ולא עוד, לא האיכר הפראנקי בלבד הוא שהעדרו בולט בגוף הכפרי; הוא הדץ בבעל-האחוזה הפראנקי. מקום מגוריו הרגיל היה בעיר, ובמקרים מסויימים – המבצר, אולם רק במקרים נדירים ביותר נמצאו בשטח החקלאי והכפרי. הטעמים לכך מרובים היו, והחשוב בהם חישובי-ביטחון של מיעוט המוקף אוכלוסיה עוינת. עובדה זו בלבד היו לה תוצאות מופלגות, כלכליות וסוציולוגיות, בחברה הצלבנית.

בישיבתו בארמונו או בביתו העירוני בבירת הסניוריה, ולעתים קרובות אף מחוץ לתחומי הסניוריה, כגון בעכו, היה האציל הצלבני דוגמה של בעל-אחוזה הנעדר ממקור פרנסתו (absentee lordship), על כל הקשור במושג זה. שום קשר-מישרים לא נקשר עם האחוזה והיושבים בה. היחס היה יחס של ניצול מקור-הכנסה. דבר זה מנע אמנם מה שהגרמנים מגדירים בשם 'משק שוד' (Raubwirtschaft), היינו ניצול ללא-רחמים של משאבי הקרקע, כיוון שבעל-האחוזה מעוניין היה לשמור ולקיים את הקרקע ואת האנשים לתועלתו ולרווחתו. אולם מצד שני, לא נתכונן כאן אותו יחס אירופי של אדון-צמית, שהמתיק וריכך את הניצול על-ידי נוכחות מתמדת של שכנות,

החיים הכלכליים

על-ידי אינטרסים משותפים, והיחסים הפאטריארכאליים שנתרקמו וקודשו בקדושת המסורת. הסניור הגר בעיר, הרחק מנחלתו, היה קודם-כול ובעיקר 'רנטיר', בעל חזקת-הכנסה, מרוחק מן הכפר ובעיותיו, והיעדרו אף היה בולט ומרגיז יותר מהיותו נמנה עם הכובשים. לגבי האוכלוסיה המקומית לא היה הסניור הפראנקי אלא המדכא, המנצל והכופר. אף כי גיאוגראף מוסלמי כאבן ג'ופיר מדגיש, שמצבם הכלכלי של הפלחים הארצישראלים תחת שלטון הצלבנים טוב היה מזה של אחיהם תחת שלטון המוסלמים, בארצות השכנות, לא היה בכך כדי לחבב את האדון הצלבני על האוכלוסיה המקומית.

מעמד זה של בעל-אחוזה יושב-עיר ו'רנטיר' אף מבאר את התכונה החשובה ביותר במשטר הכפרי הצלבני, היינו היעדרו של משטר מאנוריאלי. הדומינה של אדון הכפר אין לעבדה עיבוד מכניס רווחים בלי פיקוח ישיר ומתמיד. פתגם סלאבי אומר: 'עין הבעלים מפטמת את הסוס'. בעל-אחוזה נעדר ממקומו, ובאין מבנה אדמיניסטרטיבי יעיל, לא יפיק הרבה מניצול ישיר של הדומינה. הצלבנים הסיקו את המסקנה ההגיונית וויתרו מראש על רווחי השיטה המאנוריאלית⁵⁴.

שליש יבולי האדמה בנוסף למכסות של פירות, ירקות ומוצרי חלב, סיפקו בשובע את צרכיה של משפחה צלבנית. נכסים בעיר והכנסה ממכסים ממיסוי המסחר השלימו את הכנסתה בכסף מזומן. העודף החקלאי של בעלי-האחוזה הגדולות נאגר במצודת העיר או במבצר, וממנו השתלם לעתים הפיאודום של ואסאלים אבירים, או שכירים. דרך-ניצול לא-מאנוריאלית זו הולידה בסופו של דבר הסדר, שהניח את דעתם של בעל האחוזה הצלבני ושל האיכר המוסלמי כאחד. הראשון מובטחת היתה לו הכנסה קבועה, אם כי נשתנתה משנה לשנה לפי טיבה, אם שנת ברכה ואם שנת בצורת; האחרון היה חופשי יותר ופחות כפות מאחיו תחת שלטון מוסלמי, ועל אחת כמה וכמה ממקבילו הנוצרי בעולם המערבי.

החקלאות היתה הבסיס הכלכלי והפיסי למחייתה ולקיומה של המדינה הצלבנית. המשטר החקלאי הלא-מאנוריאלי שהנהיגו הכובשים הוא שהיה תכונתה האופיינית של החברה הקולוניאלית הצלבנית. היא מתאפיינת במעמד של כובשים שחיו כ'רנטירים' ובעלי-אחוזה הנעדרים מאחוזותיהם; בכך נפערה עוד יותר התהום שבין הכובשים לנכבשים, מנצלים ומנוצלים.

54 השיטה המאנוריאלית לא היתה קיימת בתקופה הקודמת, אף כי נראו מגמות התפתחותיות בכיוון זה. ר' מאמרו של קלוד כהן בביבליוגראפיה הכללית לפרק זה. הכנסה כללית של השיטה המאנוריאלית היתה מביאה לידי מהפכה מוחלטת במשטר האגרארי. ומן הדין להזכיר, שבאותו זמן בערך חל תהליך כזה באנגליה, בעקבות הכיבוש הנורמאני. ור' R. Irwin, *Iqta and the end of the Crusader States, The Eastern*, pp. 62-78

בימי-הביניים ואף הרחק לתוך העת החדשה העלה השם 'ליבאנט' דימוי של באזארים מזרחיים גדולים, של שווקים שוקקים ושל רציפי-נמלים, שעליהם טוענים ופורקים סחורות של מזרח ומערב. באספקלריה של עולם-דימויים מסוג זה אנו נפתים לראות גם את ההיאחזויות הצלבניות במזרח. על פרשת הדרכים של אירופה, אסיה ואפריקה כאילו נועדה ממלכת הצלבנים למלא תפקיד ראשי בסחר הבינלאומי של המאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה. אף כי דמות השווקים המזרחיים נכונה היא וכל ספר-מסעות עשוי לספק שפע של דוגמאות, מקומן של ההיאחזויות הצלבניות במערך יחסי המסחר של המזרח והמערב צריך בירור מפורט ותיאור מדויק.

בסחר הבינלאומי של האימפריה הרומית השוקעת ותחילת ימי-הביניים שלט מטבע גדול אחד, ה'נומיסמה' (nomisma) או ה'היפרפירון' (hyperperon) הביזאנטי, מטבע-זהב של מסג (alloy) מצוין ובעל יציבות גדולה יחסית. כאמצעי-חליפין באגן הים-התיכון וכחפץ בעל-ערך שאנשים אוגרים אותו באירופה הבארבארית עד לפאתי צפון בסקנדינביה זכה מטבע-זהב זה בימינו לכינוי 'הדולאר של ימי-הביניים'. משנשבר בסוף המאה השביעית המונופולין ודינר-הזהב המוסלמי הוצק לתוך העורקים המדולדלים של הסחר הבינלאומי, קיבל העולם שמסביב לים-התיכון את שני המטבעות, שנשענו על עוצמתן של שתי האימפריות הראשיות, אשר שלוחותיהן הכלכליות השתרעו על פני אירופה עד לים הצפוני ועל פני האוקיינוס ההודי וערבות אירו-אסיה עד למזרח הרחוק.

שתילתן של מושבות הצלבנים על גבולי ביזאנטיון והאיסלאם הביאה עמה יחידת-מטבע שלישית, שנטבעה בידי הצלבנים: הביזאנטינוס או הביזאנט (bisantinus; besant). רבות היו התקוות שנתלוו, כנראה, להחלטה לטבוע מטבע של-זהב זה, אפשר מידה מרובה של אופטימיות שניזונה מן האמונה, שעל-יד ההיפרפירון והדינר יכבוש לו גם הביזאנט מקום שלישי בסחר הבינלאומי. ביסוסו על אספקת הזהב והמסחר של אירופה וקרבתו למרכזי-המסחר המזרחיים הרבו לכאורה את סיכוייו. ואולם תקוות אלו לא נתקיימו. הביזאנט, שנתכוון לחדור בין הנומיסמה והדינר, ניסה למזג סמלית את השניים. עצם השם 'ביזאנט' הזכיר את העובדה, שמטבעות-זהב ראשונים שנתקלו בהם הצלבנים היו של הקיסרות הביזאנטית; הכתובות הערביות שנטבעו עליו היו לרוב אלה של הדינר הפאטמי של מצרים, עד שתקפה עליהם הרגישות הדתית והביאה את הצלבנים לחרות עליו צלב ולשים במקום שבחי-אללה ושליחו מוחמד כתובת על השילוש הקדוש, אלא שאף היא נכתבה ערבית. לא נטייה ל'התמזרחות' היתה זו שקבעה אימהות או דפוסים אלה למטבע החדש בממלכה, אלא

חשבון מסחרי מפוכח, הרצון להחדיר את הכסף הצלבני ולעשותו עובר לסוחר בשוקי המזרח. מטרה זו לא הצליחה, על כל פנים לא בכללותה; אם אמנם נתקבל המטבע החדש לשימוש, לא הושווה מעולם במעלתו למקביליו הביזאנטי והמוסלמי. עם זה כבודו של הביזאנט במקומו עומד כמטבע-הזהב הנוצרי הראשון שזכה למחזור נכבד כלשהו, ונטבע כמאה שנים לפני הפלורין והדוקאט של איטליה.

קרוב לוודאי, שיותר מן הנסיכויות הצלבניות בצפון הוצפה ממלכת ירושלים בערב רב של מטבעות⁵⁵. ריבוי המטבעות רווח היה בכל מרכזי המסחר הגדולים באירופה, אך היה גבול מסוים בעובדה, שסכומי-כסף גדולים ניתן היה לשלם במטבעות-זהב הנדירים, אם לא במטילי-זהב או בסחורות-חליפין. זאת ועוד, עיקר המסחר התנהל עם מספר מועט של מרכזים אחרים, שמטבעותיהם מצויים היו במקום. שונה היה המצב במזרח הצלבני, שבו נתלווה זרם הכסף, לא לבד לסוחר, אלא הגיע גם עם הצליינים, שנתקבצו ובאו מארבע כנפות העולם הנוצרי. בעת מסע-הצלב הראשון אנו שומעים שהיו בידי אנשי-המסע מטבעות מפואטו, שארטור, לה מאן, לוקה, ואלאנס, מלגאי (Melgueil). מטמון של כסף, כ-3,500 מטבעות כסף ובילון, שנטמן בטרופולי זמן-מה אחר 1221, הכיל כמעט שווה בשווה 1,700 מטבעות צלבניים ו-1,800 צרפתיים, שבאו משני תריסרי מקומות שונים⁵⁶. החפירות שנעשו מקרוב מתחת למבני-הטמפלרים בהר-הבית בירושלים חשפו אוצר של מטבעות מן המאה השתים-עשרה משארטור⁵⁷. למגדל-בבל זה של מטבעות המערב יש להוסיף אלה של המזרח הקרוב שבאו עם הסוחרים מן המזרח, וגם של עולי-הרגל המוסלמים, הנוצרים והיהודים. מכאן חשיבותם של החלפנים, שרחובות וכיכרות מיוחדים הוקצו להם בצור, בעכו, ובירושלים. בעיר-הבירה שני רחובות מקבילים שסגרו מדרום ומצפון את הבאזארים הראשיים, נועדו לחלפנים סורים ולאטינים. חלוקה זו אפשר מקורה בסדרי-מסים שונים, אבל בעיקרה היתה מסתמא פרי התמחות מיוחדת.

המטבעות המקומיים עשויים היו זהב, כסף ונחושת⁵⁸. טביעת-מטבעות היתה להלכה

55 חסר לחלוטין מחקר מחירים, מידות ומשקלות של מדינות הצלבנים. הערות-מספר מצויות במחקריו של ק. דסימוני (ר' להלן). חומר מרובה מצוי במקור חשוב Zibaldone da Canal, ed. A. Stussi, Venice 1967. אשר לעולם המוסלמי סביב הצלבנים ראה עבודה חלוצית של E. Ashtor, *Histoire de Prix et des Salaires dans l'Orient Médiéval*, Paris 1969. D. H. Cox, *The Tripolis Hoard of French Seigniorial and Crusaders' Coins*, 56 Numismatic Notes and Monographs, no. 59, N. Y. 1933.

57 יתפרסם בדו"חות של חפירות הכותל בהנהלתו של פרופ' ב. מזר.

58 בזמן האחרון נתגלו בעכו אמהות ליציקת ז'טונים של עופרת. אם כי אפשר היה לטבוע מטבעות מז'טונים אלה, נראה יותר שהמדובר במשקולות קטנות. מכל מקום אין שום ראיות במקורותינו לקיום מטבעות-עופרת צלבניים. ר' Y. Meshorer, *The Production of Coins in the Ancient World*. Israel Museum, no. 70, Jerusalem 1970, pl. XIV.

מונופולין של המלך, ועוד בימי באלדווין השני, וקרוב לוודאי עוד בימי באלדווין השלישי נאסרה על האצולה טביעת מטבעות ועונשה היה החרמת הפיאודום.⁵⁹ מונופולין מלכותי זה לא בוטל רשמית מעולם, וכן לא הוענקה מעולם הזכות לטבוע מטבעות לשום ואסאל בממלכה. על יסוד המימצא הארכיאולוגי סבורים אנו שרק מאוחר מאוד, אולי ערב-חטין, וקרוב לוודאי שלאחריו, התחילו מופיעים מטבעות סיניוריאליים. אפילו אז היה השימוש בהם מוגבל, ואף כי ייתכן שהסניור הפיאודאלי הפיק מכך ריווח לעצמו, ספק הוא אם המניע הכלכלי בלבד הביא לידי טביעתם. המטבעות היו בעלי ערך נמוך ועשויים מֶסֶג גרוע. יותר משהיו בעלי חשיבות כלכלית שימשו להפגין מעמד של עצמאות מדינית.

המטבעות החשובים ביותר שהיו עוברים לסוחר בממלכה היו מטבעות-זהב זרות, כגון הנומיסמה או ההיפרפירון הביזאנטי, או הסוג המיוחד שלהם, ה'מיכאליים' (Michelois) – מטבעות שנטבעו על-ידי קיסר ביזאנטיון מיכאל השביעי. מטבעות אלה נפוצים היו באנטיוכיה⁶⁰. בדרום, בטרופולי ובירושלים, היה מטבע-זהב – הדינר הפאטמי. במשך הזמן התחיל מופיע הכסף הצלבני וכנראה שנטבע תחילה בצפון, והדרום הלך אחר-כך בעקבותיו. הנוהג המקובל היה לטבוע שמות וסמלים צלבניים במטבעות הביזאנטים המצויים⁶¹. רק בזמן מאוחר יותר טבעו הצלבנים מטבעות משלהם. הדבר נעשה בתאריך בלתי ברור, אולם במשך המאה השתים-עשרה. תשלום ב'ביזאנטינים' נזכר אמנם מוקדם מאוד⁶², אבל אין לדעת, באילו מטבעות-זהב מדובר כאן, בדינרים פאטמים אמיתיים או בחיקויים. ה'ביזאנטינים' הסרצנאטים (bisantini sarracenati) מופיעים במקורות בשלהי שלטונו של באלדווין השלישי, בשנות השישים של המאה השתים-עשרה, והם מוגדרים אז בחינת חידוש⁶³. הופעתם של מטבעות-זהב צלבניים לא דחקה את הדינר הפאטמי ממחזור הכספים, מטבעות-זהב מוסלמיים כצלבניים נפוצים היו בשוק, והיקף תפוצתם נקבע על-ידי אופני הפעילות הכלכלית.

J. Prætor, Droit de confiscation et droit d'exhérédation. *Rev. hist. de droit franç. et étranger*, 1962, 29 ff. = *Crusader Institutions*, pp. 430 – 468.

Wil. Tyr., XI, p. 470; cf. Ph. Grierson, *From Solidus to Hyperperon: The names of Byzantine gold coins*, *Numismatic Circular*, 74, 1966, pp. 123–4

61 זוהי השערתו של P. Balog, ר' להלן הע' 64.

62 'פריבינדות' בביזאנטינים מוזכרות כבר ב-1103. Rozière, no. 36, p. 71–2. אולם אלה מכוונות בוודאי למטבעות-זהב ביזאנטיים או מוסלמיים.

63 *Bizantinus sarracenus* מופיע ב-1168 (pp. 5–6) Strehlke, *op. cit.*, no. 4. ואולי הכוונה למטבע צלבני. חוזה ויניציאני מ-1161 מזכיר: 'bisancios aureos sarracenos de moneta'. J. Yvon in *regis*, Morozzo della Rocca, *op. cit.*, I, 152 (no. 154) *Museum Notes*, IX, 298. אפשר להניח מתוך ודאות מסוימת, שרק בתקופה זו נטבעו ביזאנטינים צלבניים, אם כי השם עצמו מופיע כבר בהסכם וארמונדוס (1122).

הופעתם של מטבעות-זהב צלבניים היתה דבר שביוקרה מדינית לא פחות מעניין כלכלי בשביל בית-המלוכה בירושלים. המטבע המלכותי מן ההכרח, כמובן, שיהא מקובל על האוכלוסיה המקומית, ובמידת-מה גם בבורסה הבינלאומית. כך החליטו הצלבנים לחקות את הדינר הפאטמי.

בהשוואה לדינר הקדום, שהיה בן 4.25 גראם של זהב טהור כמעט⁶⁴, היה הדינר הפאטמי המאוחר, שאותו חיקו הצלבנים, קל יותר ועשוי מֶסֶג זול יותר, אך עלה במשקל ובתכולת הזהב על החיקוי הצלבני המכונה 'ביזאנטינוס סרצינאטוס'. האחרון היה כרגיל בן 22 עד 23 מילימטר בקוטרו, ומשקלו במוצע 3.5 עד 3.7 גראם (יוצאים מן הכלל: 3.15 ו-4.02 גר')⁶⁵. המסג משתנה מן 65.5% עד 75% זהב⁶⁶. חיקוי צלבני זה הוא מוזר בחוסר מהוקצעותו. החיקויים הצלבניים נראים לכאורה כמטבעות ערביים, אלא שכל המכיר את האלפבית הערבי אפילו במקצת יבחין בנקל, שהכתובות לא רק שהן חסרות כל פשר, אלא שסימני האותיות גופם, חוץ ממועטים, אינם דומים כלל לאותיות הערביות. אין הם אלא צירוף של קווים וקופים, עיגולים וכיוצא בהם. לא ייתכן שהדבר נעשה בכוונה תחילה. קרוב יותר להניח, שעניין לנו כאן בטובעי-מטבעות מערביים שנתיישבו במזרח הלאטיני ולא ידעו את לשון בני המקום. התופעה מפתיעה עוד יותר, משום שהמִטְבָּעָה בעיר צור היתה פעילה עוד כשנה לפני כיבוש העיר בידי הצלבנים (1124), והכובשים המשיכו, כנראה, לצקת שם דינרים פאטמיים בהשתמשם באימהות המקומיות. צוות-העובדים המקומי, של מוסלמים או נוצרים מזרחיים, סולק כנראה, או אפשר שהוקמה מִטְבָּעָה חדשה, אפשר בירושלים שממנה גורשו המוסלמים, ובה נטבעו החיקויים המשובשים.

במשך הזמן הגיעו החיקויים הצלבניים של הדינר לידי כך, שכמה אותיות או מלים שעליהם, כגון זמן ומקום הטביעה, כבר ניתנו לקריאה, ובכמה מטבעות נחרתו צלב קטן והאותיות הלאטיניות B ו-T, שאפשר מסמנות הן אחד מבני בוהמון (או פרטראן מטריפולי) וטאנקרד, או שהן מציינות מטבעות שונות כגון טריפולי, צור, אנטיוכיה ועכו⁶⁷. סוג חדש של חיקוי-דינר הופיע לאחר-מכן, אף כי לא דחק מפניו את החיקויים הקודמים של הדינר הפאטמי. החיקוי החדש היה הדינר האֵיוֹבִי. כיוון שעד עתה נמצא רק מטבע-זהב אחד מסוג זה קשה להעריך את חשיבותו. הוא בעל קוטר

P. Balog and J. Yvon in *Revue numismatique*, 1958, 138 ff. 64

65 המימצא האחרון מראה על 3.15 גר' משקל וממוצע של 3.78 גר'. ר' J. Yvon in *Museum Notes*, IX, p. 295

66 A. Ehrenkreuz, The Standard Fineness of Gold Coins circulated in Egypt at the time of the Crusades. *Jour. Amer. Oriental Soc.*, 74, 1954, p. 163

67 ראה ניתוח וסיכום של פ. בלוג (לעיל, הע' 64), עמ' 139–140. ראוי לציין, שמומחה כבלוג מעלה אפשרות שכמה מן החיקויים הפאטמיים נטבעו לא על-ידי הצלבנים אלא על-ידי מיטבעות בדרום אירופה. לפי שעה אין לכך הוכחה מוחשית.

של 22 מ"מ וקל יותר כלשהו (3.31 גר') מן החיקוי הפאטמי שקדמו. חלק של הכתובת חרוט יפה, אף כי הצורה הפופית של האותיות לא הועתקה כראוי; חלק אחר של הכתובת חסר כל פשר, ונראה שהיוצק לא ידע ערבית.

רק באיחור זמן, ב-1250, חל שינוי מהותי בטביעת המטבעות הצלבניים. התערבותו של ציר האפיפיור בממלכת הצלבנים אד משאטורו (Eudes de Châteauroux), שהתרתח בראותו 'שעל הביזאנטים והדראכמות, שטבעו נוצרים בעכו ובטריפולי, חרות שם מוחמד ואף תאריך לידתו'⁶⁸, אסר האפיפיור אינוצנטיוס הרביעי את תפוצת המטבעות הצלבניים בעלי הכתובות המוסלמיות. השלטונות הצלבניים נשמעו לדרישה בדרך מיוחדת: במטבעות החדשים שלהם נשארה לשון הכתובות ערבית, אלא שתוכנן היה מעתה נוצרי. מטבעות-זהב מסוג זה נטבעו לפחות במשך שבע שנים (1251–1257), ואילו מטבעות-הכסף, המצויים יותר, והם חיקויים של הדירהם האיובי (קוטר 21 מ"מ – 23 מ"מ; משקל: 2.12 גר' – 2.88 גר'), נטבעו, כנראה, משך זמן קצר יותר, ולאט-לאט, אך בלי הפסק, עקפו את הצו האפיפיורי⁶⁹. ביזאנט-הזהב 'הנוצרי' החדש דומה היה בצורתו החיצונית לדינר הפאטמי, בחקותו את דרך הכתובת הקונצנטרית שלו (שלא ככתובת המרובעת האיובית), ואולם האותיות היו בכתב 'נקשי', שהשתמשו בו המטבעות של האיובים המאוחרים. צלב מתבלט במרכז המטבע וכן הכתובות מכריות על מוצאו הנוצרי. ניתן לקרוא בערבית:

דרבה בעכא שנה אלף ומתאין וחד וחמשין לתיסד

אב ואל-אבנו ואל-רוח אל-קודס

(נטבע בעכו בשנת 1251 להתגשמות; האב, הבן ורוח הקודש').

במרכז: אללה וחד ('אלוהים אחד').

בצד השני נחרת:

נפתת'ר בסליב רבנא ישוע אל-משיח אל-לד'י בהי שלמתנא ותביתנה וקימתנא

ובהו תהלשנה ועפינא

(אנו מתגאים בצלב אדונינו ישו המשיח שבו תשועתנו ותחייתנו וקיומנו בו בטחוננו

וכפרתנו').

מטבעות-זהב אלו היו בעלי קוטר של 23 מ"מ בערך, אך נבדלו במשקלם מ-2.80 גר'

עד 3.63 גר'; ומצוי עוד מטבע של מחצית הדינר בן 19 מ"מ, אך משקל גבוה יותר

של 3.12 גר'. לאותה תקופה שייך, כנראה, מטבע-זהב צלבני אלמוני, שבמרכזו 'שה

אלוהים' וכתובת מעגלית:

68 מצוטט על-ידי G. Schlumberger, *op. cit.*, 139–140. התאריך ציין, כמובן, את ההג'רה

ולא את תאריך לידתו של מוחמד. ר' עכשיו Ph. Grierson, *American Numismatic Society*,

Museum Notes, VI, 169 ff.

P. Balog, *Bull. de l'Inst. d'Egypte*, 34, pp. 45–48 69

Agnus Dei qui tollit peccata mundi (‘שה אלוהים הנושא עוון עולם’) ובצד שני: Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat (‘המשיח הוא המנצח, המשיח הוא המולך, המשיח הוא השולט’). מטבע זה (בערך 20.5 מ”מ – 21 מ”מ) עשוי מסג גרוע, ומשקלו בין 3.31 גר’ ו-3.62 גר’⁷⁰.

מטבעות-זהב אלה שימשו במשא-ומתן בינלאומי ובפרעון סכומי-כסף גדולים. במסחר היומיומי היה הכסף העובר לסוחר של מטבעות כסף ונחושת. בעוד שבמטבעות-זהב לא טבעו הצלבנים את דיוקן מלכיהם, סמלי-היכר משלהם, או כתובות בלאטינית או בצרפתית, הרי זה היה הכלל במטבעות הכסף. אבל מאחר שגם מטבעות-כסף שימשו בקשרי סחר בינלאומי, טבעו הצלבנים גם חיקויים של מטבעות-כסף כדוגמת מטבעות-זהב. אפשר שנענו בכך להרגלה של האוכלוסיה המזרחית, המוסלמית, הנוצרית והיהודית מבני המקום. ייתכן שחיקויים ראשונים נעשו מיד אחרי הכיבוש, כשניסתה האוכלוסיה המקומית לחבל בכובשים עד כדי כך שסירבה לעבוד את האדמה כדי למנוע אוכל מפי הצלבנים. האוכלוסיה המקומית ישבה וציפתה, שהנה יבואו המצרים או הדמשקאים ויפלו לתוך הממלכה וישליכו הימה את הכובשים על מטבעותיהם. מטעם זה היססו בני המקום לקבל כסף זר בעל צורה לא-נודעת, שעתידו מוטל בספק.

מאחר שמטבעות-הכסף החקויים אין עליהם תאריך, אין אנו יודעים הרבה על זמן הנפקתם. עם זה, אף במאה השלוש-עשרה, שאז כבר היו מטבעות-הכסף הצלבניים עוברים לסוחר, עדיין המשיכו לצקת חיקויי-כסף חדשים, אפשר משום שעד אז כבר נעשו למטבע מסורתי בארץ. בין חיקויי-מטבעות-הכסף המוסלמיים מצויים חיקויים מוזרים כל-כך, שכדאי לייחד עליהם את הדיבור. מטמון של מטבעות מפיוס במצרים יש בו בין מטבעות-דירהם של כסף איוביים אמיתיים כמה מטבעות צלבניים (שכבר נרמז עליהם) עם כתובות נוצריות בערבית, וגם סוג מיוחד שרק הכינוי מטבע-כלאים הולם אותו. הכתובת הערבית מודיעה שהמטבעות נטבעו בדמשק בימי הח’ליפות של אלמסֻטֻנֻצַר בִּילֵּלָא וממשלת הסלטאן צלח איסמעיל בשנת (הספירה הנוצרית!) 1253 (או בשנות החמישים של המאה השלוש-עשרה – כיוון שהתיבה האחרונה חסרה על-פי הרוב). ציין התאריך מורה כמובן על מוצאו הנוצרי של המטבע. בנוסף לכך אנו מבחינים, שהפנייה המקוצרת: ‘בשם אללה הרחום והחנון’ (ללא התוספת על מוחמד נביאו), עשויה כך שתתקבל על דעתם של מוסלמים ונוצרים כאחד. חיקוי נאמן יותר של הדירהם-של-כסף האיובי עם פנייה מוסלמית מלאה, זיפו מתגלה

Ph. Grierson, A rare Crusader Bezan with the *Christus Vincit* legend, *Museum* 70 Notes, VI, 169–178

בציון-התאריך המוטעה של הח'ליף והסלטאן של דמשק, ששניהם בתאריך זה לא היו עוד בחיים⁷¹.

מטבע-הכסף הצלבני במובהק היה ה'דנייה' או הדינאריוס (denier; denarius), כלומר דינר שמקבילו המוסלמי ודגם חיקויו היה הדירהם. עובדה היא שהמקורות הצלבניים, אפילו רשימה רשמית של מכסי-שווקים, משתמשים ללא הבחנה בשני השמות: דנייה ודירהם⁷². על אף הממצאים המרובים מאוצרות ומטמונים של הדינרים, לא נפתרה עדיין סופית בעיית הכרונולוגיה של ההנפקות השונות. במידה מרובה גרמה לכך העובדה שהיו בה בממלכה חמישה מלכים ששם היה באלדווין, ומטבעות שחרות עליהם השם Baldvinus Rex (על שינויו) מקשים מאוד הסקת מסקנות כרונולוגיות. ולא עוד אלא – כיוון שהנפקות חדשות לא דחו מפניהן את המטבעות הקודמים, הרי בעיית הזמן כמעט נטולת-פתרון היא מעיקרה. אבל בעצם אין זו אלא בעיה נומיסמאטית, לא כלכלית, כיוון שיש שוני מועט במידה ובמשקל ובתכולת-הכסף במטבעות השונים. דבר זה אפשר מרמז למידה של יציבות מוני-טארית בתחום מטבעות-הכסף. הדינרים-של-כסף המלכותיים עם השם באלדווין שנטבעו בצור ובעכו, ואנו משערים גם בירושלים⁷³, אף כי אין הוכחות מפורשות לכך, היה משקלם בממוצע 0.90 גר' – 0.95 גר', ותכולת-הכסף בהם בערך 34.7%⁷⁴ (והיא 0.285 גר' כסף טהור).

קיימת נטייה כללית לייחס את מטבעות-המלך הראשונות לבלדווין השני (1118–1131) או לבלדווין השלישי (1143–1163), דבר העולה בד בבד עם החקיקה בעניין זכויות המלכות⁷⁵. אם נכון הדבר יוצא, שגוטפריד מביוון ויורשיו שבאו אחריו באלדווין הראשון, באלדווין השני (אולי) ופולק מאנו' (שום מטבעות ארצישראליות משלו לא נמצאו), אף אחד מהם לא טבע מטבעות בשמו. לכאורה, אף כי אין הדבר בגדר הנמנע, הרי משונה הוא, שארבעים שנה אחרי הכיבוש לא היו מטבעות-מלכות מהלכים בשוק. אף-על-פי-כן, כל עוד אין מימצאים נומיסמאטיים מהפכים

71 P. Balog, *ibid.*, (n. 13), pp. 48–54

72 ראה רשימת תעריפי-המכס בעכו: *Livre des Assises des Bourgeois*, chaps. 224–5, *Lois II*, 179 ff. קיים גם מטבע צלבני בשם, Schlumberger, *op. cit.*, *Dragma Acconensis*. Supplément 22, pl. XX, no. 3. ר' לוחות מטבעות צלבניים אצל י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל, ח"א, עמ' 376–379.

73 על כמה מטבעות חרות 'מגדל דוד'. אם כי אין בכך הוכחה שהיתה מיטבעה בירושלים שהנפיקה מטבעות אלה אולם מתקבל על הדעת שמיטבעה מלכותית נמצאה בבירה.

74 Cox, *op. cit.*, p. 57. דנייה כסף ממטמון זה שוקל 1.02 גר' ומכיל 0.354 גר' של כסף טהור (כ-34.7%). נתונים אלה מתאימים לדנייה האירופי במחציתה הראשונה של המאה השתים-עשרה, כלומר 1/4 של סטרלינג שמשקלו 1.40 גר'.

75 בעקבות J. Yvon, *Revue numismatique*, 8, 1966, 89–107

הנחה זו, עלינו לשער שהמטבעות הפאטמיים, שכמויות גדולות מהם נפלו בידי הצלבנים בעת הכיבוש ומתשלומים שגבו מן האוכלוסיה המקומית, סיפקו את צרכי הכלכלה הרגילים של הארץ. בנוסף לכך נשארו במחזור הכספים המטבעות שהביאו עמם המהגרים והצליינים. עם תקופת היציבות המאוששת יותר באמצע המאה השתים-עשרה טבעו הצלבנים מטבעות משלהם.

במידה שניתן לקבוע לפי מימצאים נומיסמאטיים נראה, שמטבעות-המלכות הצלבניים במאה השלוש-עשרה ירודים היו בהשוואה לאלה שנטבעו במאה השתים-עשרה. המשבר הגדול⁷⁶ היה, כפי הנראה, בימי המלך אימרי ('אמאלריך השני' 1194-1197; קפריסין 1197-1205). המשקל הממוצע של הדינרים שלו ירד בכדי חצי עד 0.55 גר' (חריגים: 0.290 גר' עד 0.721 גר'), ותכולת הכסף שלהם פחתה כדי שליש עד 20.3%, היינו כדי מחצית הכסף הטהור בדינר (מן 0.2938 גר' במטבעות אמאלריך עד 0.162 של אימרי). יש סברה, אולם אין ראיות מכריעות לדבר, שהדינרים של אימרי נטבעו בשביל קפריסין. מטבעות יפות יותר קשורות בגי' דה ליזיניאן (מטבעות שאפשר נטבעו בשביל קפריסין), וז'אן דה בריין אחר כיבוש דמיאט. משקלם בערך 0.73 - 0.80 גר' אך תכולת הכסף בהם נמוכה: 0.157 גר' עד 0.163 כסף טהור לדינר (20.3 ו-22%).⁷⁷

נוסף לדינרים של כסף ובילון הנהיגו הצלבנים את מחצית הדינר, את ה'אובול' (obole); 13 מ-מ - 15 מ-מ; 0.40 גר' - 0.51 גר') ומטבעות קטנים יותר של נחושת (0.022 מ-מ; 1.40 גר') כגון ה'פיז'ואו' (pugeoise) הנדיר מאוד של הרוזן אנרי משאמפאן, שנטבע בעכו⁷⁸. בעתות משבר והעדר שלטון מרכזי מקובל הופיעו במחזור מטבעות אנונימיים. אף שאין ראיה מפורשת לדבר, נראה שהם שייכים לזמן מסע-הצלב השלישי, והכתובות שעליהם הן: Moneta Regis (מטבע המלך); Turris Davit (מגדל דוד); Sepulchri Domini (של קבר האדון); Via Crucis; San Aerea (מסע-הצלב; דרך הצלב)⁷⁹.

76 נראה שקונראד ממונפירה טבע מטבעות בצור, ר' G. Schlumberger, *op. cit.*, Suppl., pp. 494-5. המטבעות המיוחסות לו הן בנות 16,5 מילימטר בקוטרן ומשקלן 0,65 גר'. ר' N. Du Quesne Bird in *Numismatic Circular*, 73, 1965, p. 207; *ibidem* 74, 1966, p. 152 Cox, *op. cit.*, pp. 56-60 77

78 מטבע-כסף בודד של אנרי משאמפאן בעל חריטה מזרחית מעניינת נתגלה לפני זמן-מה, והדבר מחכה עדיין למחקר ולפירסום. הנתונים של ההרכב המתכתי של מטבעות הצלבנים נחקרים עתה בשיטה חדישה על-ידי א. גורדוס (אן ארבור) ומ. מטקף (אשמוליאן, אוכספורד). התוצאות, המבוססות על מחקר אוספים רבים, תהיינה לתועלת מכרעת לנומיסמאטיקה הצלבנית.

79 מטבעות אנונימיים אלה יוחסו למסע-הצלב הראשון; למטבע האפאטריארך ומטבעות המיסדרים הצבאיים ר' Schlumberger, *op. cit.*, p. 89, 91. N. Du Quesne Bird in *Numismatic Circular*, 74, 1966, pp. 152-3 J. Prawer. השלישי. *in Rev. hist. de droit franç. et étranger*, 1951, pp. 340-1, n. 1

למטבע המלכותית עמדו מתחרים, ביוקרה אם כי לא בערך, כמה מטבעות סיני-ריאליים. הופעתם הראשונה מבחינה כרונולוגית אינה ברורה. קשה לשער טביעתם בימי המלכים התקיפים של הממלכה הראשונה (עד 1187), שאז נענשה הסגת גבול הזכויות המלכותיות בהחרמת הפיאודה, אף ללא פסק-דין של בית-הדין העליון⁸⁰. נראה לנו שרק עם ערעור הסמכות המרכזית בימי באלדווין החמישי ויורשיו התחילו בני אצולה שאפנים לטבוע מטבעות משלהם, והיתה זו הסגת-גבול גלויה, מאחר שמעולם לא הוענקה להם זכות זו בחוק כללי או בפריבילגיות מיוחדות. מימצאים ארכיאולוגיים מוכיחים מציאותם של מטבעות כאלה בכמה סניוריות. מטבעות אלה, העשויים ברגיל בילון או נחושת פשוטה, הוכחה מציאותם: ליפו (אפשר שהם של גוטייה דה בריין אחרי 1205); לצידון בימי רו'ינאלד (אפשר אחרי 1187), עם הסמל המעניין של חץ (בלאטינית: Sagitta), המכוון לשם הערבי של העיר צידא, או בפראנקית (Saietta); לבירות בימי ז'אן ד'איבלין, 'הזקן של בירות' (1205–1236); לטורון (אונפרוא השלישי) ולסניוריה של צור בימי פיליפ דה מונפור וז'אן דה מונפור, אדוני צור וטורון (באמצעה ובמחציתה השנייה של המאה השלוש-עשרה).

ג. סחר בינלאומי

כהרבה צדדים אחרים במסעי-הצלב גם חשיבותם הכלכלית יש המעלים אותה על נס ויש השוללים אותה. בעוד חוקרים אחדים תולים במסעי-הצלב את השגשוג הגדול של פעילות כלכלית באירופה, שגשוג המציין את המאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה, אחרים טוענים שבמוקדם או במאוחר היו העניינים מתפתחים כדרך שהתפתחו אף בלעדי מסעי-הצלב. התייעוד הצלבני העשיר בדרך כלל, דווקא כאן, בצד הכמותי של הסחר שעליו, בסופו של דבר, צריך המחקר הכלכלי להתבסס, רחוק הוא מלהניח את הדעת. לפיכך לא רבות הן המסקנות שאפשר להגיע אליהן, בלי לעורר חילוקי דעות. אף-על-פי-כן נראה, שניתן להתוות כמה קווי-יסוד של התפתחות ולשער על-פיהם את מקומה של הממלכה בסחר הבינלאומי.

ההיאחזויות הצלבניות, אף כי נוסדו בארצות של שפע, לא השתלטו על המרכזים המסחריים החשובים ביותר. השליטה הצלבנית לא התפשטה בדרך כלל מעבר לבקע העמוק שחצה בין חבל-החוף ובין המרכזים המפורסמים של הפנים הערבי: דמשק, חלב ובגדאד. בדרום היה מדבר סיני הגבול, וחץ לפרק-זמן קצר וחריג לא השתלטו הצלבנים לא על קאהיר ולא על אלכסנדריה. ואשר למרכז הגדול השלישי לתעשייה ולסחר בינלאומי, קושטא, אמנם הוא נכבש לשליטה לאטינית בעקבות מסע-

80 ר' לעיל, הע' 59.

הצלב הרביעי (1204), אלא שכיבוש זה לא השפיע או רק במעט על עמדתה המסחרית של ממלכת הצלבנים. בכל השטח שהיה נתון לשלטון הצלבנים נמצאו רק שלוש ערים, שהיו מרכזי-יצור חשובים: אנטיוכיה, טריפולי וצור. כלכלתן, עד לכיבוש הצלבני, מותאמת היתה למסחר עם העורף המוסלמי, עד דמשק ובגדאד במזרח ועם נמלי מצרים בדרך הים או לאורך דרכי-היבשה, אם 'דרך הים' הקדומה ואם על פני עבר-הירדן וסיני.

התוצאה הישירה של הכיבוש הצלבני היה כינונו של מערך חדש של יחסי-מסחר, שקצתם כבר נרמזו במאה האחת-עשרה במגעים הישירים עם אירופה, שסוחרים אמאלפי נטלו בהם, כנראה, חלק בראש. אין זאת אומרת, שההיאחוות הצלבנית שינתה מיסודה את מתכונת הכלכלה של המזרח הקרוב. מצרים הוסיפה לקיים את יחסיה עם סוריה ועיראק – דרך ים-סוף והמפרץ הפרסי. יתירה מזו, אף המסחר בדרכי היבשה לא פסק. הוא נמשך והלך בדרך השיירות על פני סיני, הגב ועבר-הירדן. בימי שלום נוצר 'מודוס ויונדי', שלפיו ערבו הצלבנים לבטחונן של שיירות-המסחר המוסלמיות תמורת מכסי-מעבר. אף-על-פי-כן, על אף טובת ענייניהם של השלטונות הנוצריים והמוסלמיים, נעשו הקשרים בדרכי היבשה ארעיים ורופפים יותר. התוצאה הישירה של הכיבוש הצלבני היתה רתימת הפעילות המסחרית של החוף המזרחי של הים-התיכון לצרכיו ולאפשרויותיו של המערב האירופי. מעתה מילאו ארץ-ישראל וסוריה את התפקיד הכפול של מייצאי תוצרתן, וחשוב מזה בהרבה – של מוצא לתוצרתו ולסחרו של העורף המוסלמי (כולל אפריקה, ערב והמזרח הרחוק); בעת ובעונה אחת נהיו מדינות הצלבנים שער לאסיה בשביל המערב האירופי.

אותם צרכים ואפשרויות של אירופה, שרמזנו להם, נשתנו שינויים מעמיקים ביותר במשך מאתיים השנים של קיום המדינה הצלבנית. חוללו אותם העושר המתרבה של המערב, גידול שוק הלקוחות שהיה מסוגל לקנות סחורות-יבוא מחוץ-לארץ, וסיגול טעמים והשקפות חדשים על טיבם של חיים מרווחים. סיפוקם של הצרכים החדשים מוגבל היה באפשרויות התשלום, אם בממון ואם בסחורות של המערב העשויות להתקבל או להימכר במזרח.

התאמת הכלכלה הארצישראלית והסורית לזו של מערב אירופה היא שהיתה אפוא החידוש הגדול של התקופה. התעשיות הקיימות נשאו מעתה עיניהן אל אירופה יותר מאשר אל העורף המוסלמי, בעוד התוצרת הלא-תעשייתית, בעיקר חומרי מזון, שתוארו בדברי-שבח מופלגים כל כך במאה העשירית, על-ידי הגיאוגרף המוסלמי, הירושלמי אלמוקדסי⁸¹, איבדה חשיבותה כסחורת-יצוא בגלל סכנות התעבורה מארץ ישראל לסוריה ולמצרים.

Mukaddasi in PPTS., IV, pp. 68–72 81

היצוא הצלבני, תלוי היה במרכזי-הייצור של הארץ. מלאכות-מחשבת שגשג בהם בלא ספק, ועל הקראמיקה הצלבנית מעידים מימצאי כל החפירות הארכיאולוגיות; עבודות-ברזל של הצלבנים אף נתפרסמו בעולם המוסלמי, אולם לא אלה היו סחורות היצוא. התוצרת המקומית המכוונת לשוק הבינלאומי היו בעיקרם: אריגים, זכוכית, חומרי צבע, סוכר וכל הנגזר ממנו.

הפריט החשוב ביותר של היצוא היתה תוצרת הטכסטיל. אנטיוכיה וכן טריפולי ירשו את המסורת הקלאסית והביזאנטית של ייצור טכסטיל, שנמשך והלך תחת יד המוסלמים וקוים גם בידי הצלבנים. לפי אחד המקורות הצלבניים, הועסקו בטריפולי בלבד 4000 אורגים בייצור בדי משי וקמלוט (camelot)⁸². בתעשיית המשי נכללו גם אריגי ברוקאד המפוארים והיקרים. 'בגדי אנטיוכיה' (guimples et messares) של משי וברוקאד צוינו במיוחד בתעריפי-המכס של עכו⁸³. לא פחות מהם נודע אריג-המשי הלבן שיוצר בצור, ע אורגיו הסורים היו אחד ממקורות ההכנסה של הוויציאנים בעיר⁸⁴. מרכז תעשייה פחות חשוב היתה בירות, שייצאה אריגי כותנה ומשי. בתקופה מאוחרת יותר נשתלו עצי-תות בסביבותיה לגדל בהם תולעי-משי⁸⁵. סוג זול יותר של אריגים, היינו מכותנה, יוצא גם הוא מן הארץ, ונראה שהכותנה שגדלה במישורי עכו ובבקעת טבריה. נוסף לכך באו אריגי צמר מן השפלה בקרבת רמלה⁸⁶.

אנו יודעים פחות מכן על תוצר-יצוא אחר בעל חשיבות, חומרי צבע. אמנם, רשימות המכס של עכו מכילות מספר רב של חומרי צביעה⁸⁷, אבל רק מרכזי-ייצור מועטים היו בתוך גבולות הממלכה. עם זה ידוע שהאינדיגו גדל בעמק-הירדן והפואה (madder) בעמק אורונטס, הכופר (bitumen) נאסף מים-המלח והצרי (balsam) גדל עד היום בסביבות יריחו, וקרוב להניח שבמידה שלא נוצל על-ידי התעשייה המקומית היו מייצאים אותו לחוץ-לארץ.

Burchardus de Monte Sion, ed. J. C. M. Laurent, Leipzig 1864, p. 28; cf. Heyd, I, 82 p. 179

Livre des Assises des Bourgeois. ed. H. Kausler, ch. 238, p. 284; ed. Beugnot, ch. 83 224, *Lois II*, p. 179

Tafel-Thomas, *op. cit.*, II, p. 359 84

Tafel-Thomas, *op. cit.*, II, p. 233 85
עצי-תות (morvelarii) נזכרים בשנת 1206 (בסביבות עכו או קיסריה): Strehlke, no. 40, p. 32

Zibaldone da Canal, p. 63 (38 v. 6 ff.): 'Li marchanti che volleva andar fora d'Acre 86 a cunprar banbaxio e per lo pplan d'Acre sio si è per li Chaxalli de intorno la tera infina Tabaria' ספר-לימוד זה של המסחר נכתב בשנת 1311, אולם הוא מכון ללא כל ספק לתקופה הצלבנית. כותנה מסביבות עכו Strehlke, no. 112, p. 92, צמר-גפן וחוטי כותנה נזכרים על-ידי פיגולוטי כנמכרים בעכו Pegolotti, p. 63; את הצמר מרמלה מזכיר פיגולוטי, שם, עמ' 101. הצמר-גפן הטוב ביותר נמצא לפי אותו מחבר בעמאן, שם, עמ' 366. *Livre des Assises des Bourgeois*, ed. Kausler, chs. 237-238; *Lois II*, ed. Beugnot, chs. 87 221-3. Cf. Pegolotti, p. 63

עוד מוצר של יצוא היו כלי-זכוכית, שמרכז ייצורם הגדול היתה העיר צור. זכוכית של צור מפורסמת היתה באירופה, ואפשר שתעשיית הזכוכית של ויניציה תחילתה באותה עיר. שני כלים שנשמרו העשויים זכוכית מצוירת, שכנראה נוצרו בצור, מראים מלאכה מצוינת של אומן מקומי, קרוב לוודאי יהודי, ושל איש המערב שצייר על אחד מהם תמונת מאדונה עם כתובת לאטינית⁸⁸. אשר לקיראמיקה, כלים מצופים ומזוגגים שנשמרו הם מן הטיפוס המצוי וצביעתם גסה למדי⁸⁹. יש לפקפק אפוא אם אמנם יוצאו חפצי קיראמיקה מתוצרת המקום על בסיס מסחרי. אדרבא, מצויות הוכחות ליבוא קיראמיקה לממלכה⁹⁰, מן-הסתם סוג משובח יותר של קיראמיקה, כשם שהיה גם יבוא כדים מצוירים ציורים אמנותיים⁹¹. כקוריוז יש להזכיר גם טורקזים מצור, שמונה אותם מחבר ספר-לימוד לסוחרים פיגולוטי, המזכיר גם את הארגמן של צור המהולל מימי קדם.

מבין חומרי-המזון שאפשר שימשו ליצוא יש לשער את יצוא שמן-הזית ושומשום המשובח. מטעי-הזית, שנוצלו ניצול מסחרי על-ידי הוויניציאנים בסביבות צור, ודאי שימשו ליצוא. לא היה בכך חידוש בארץ, שתחת שלטון המוסלמים שילמה חלק של מסיה בשמן⁹². אפשר עולה יותר בחשיבותה תוצרת היין, שהגיעה לפריחה גדולה עם עבור הארץ משליטה מוסלמית לנוצרית. סיפוק צורכי האוניות האירופיות העוגות בנמלי הארץ היה המוצא המינימאלי לתוצרת החדשה, אבל ייתכן שיוצאו יינות גם לאירופה⁹³. לפי פיגולוטי גם אורז סורי היה סחורה מהלכת, אך לא ברור לאיזה חלק של סוריה הוא מתכוון⁹⁴.

בעוד יצוא השמן והיין תלוי היה בטיבם המשובח, כיוון ששני המוצרים מצויים היו בשפע בדרומה של אירופה, היה לגידולו ולייצורו של קנה-הסוכר כמעט מעמד של מעין-מונופולין. המטעים של קני-הסוכר ובתי-המכבשות של הסוכר, שהתרכזו סביב

Cf. Wil. Tyr., XIII, ch. 3, *RHC. HOcc.*, I, p. 559; cf. Müller, *op. cit.*, p. 376 88
הכוסות המצוירות נמצאים במוזיאון הבריטי. ר' י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים, א,
לוח ה', 436–37, J. Prawer, *The Latin Kingdom of Jerusalem*, 436–37. פיגולוטי מזכיר (עמ' 380)
Cenere gravella di Soria סוג של אשלג שמשתמשים בו בייצור סבון וזכוכית. חתיכות זכוכית
צלבנית מחפירות עתלית שמורות במוזיאון רוקפלר בירושלים.

C. N. Johns, *Excavations at Pilgrims' Castle ('Atlit)*, *QDAP*, I, 1932, p. 129 89
(PL. LIII) דוגמאות יפות מצויות במוזיאון העירוני של עכו.

Livre des Assises des Bourgeois, ed. Kausler, ch. 238: 'les labors de poterie, si coume 90
est escuelles et pignates et pos'; 'labour de terre de poterie c'on aporte de paenime
en Acre'

Lois II, p. 179, par. 7, 16 91

Le Strange, Palestine under the Moslems, 45 92

93 מעניין היה לדעת מה קרה ליינות עזה, שהן אחת ההוכחות לתיוות של א. פירן.

94 Mukaddasi, trsl. *Le Strange in PPTS*, IV, 29 מוזכר את בית-שאן כמרכז גדול לגידול אורז.

צור, טבריה (פיגולוטי מזכיר גם סוכר מכרך בעבר-הירדן) ובקעת הירדן, סיפקו צורכי שוק נרחב. הם יוצאו לאירופה בדמות של סירופ, גבישים או אבקה בדרגות שונות של זיקוק⁹⁵. עפרת ברזל שמצויה היתה במידת-מה בקרבת בירות ונוכרת באקראי במקורותינו, קשה להניח היותה מוצר של יצוא, בשים לב לצרכים המרובים של הצלבנים בכלי-נשק ובחומרי בניין.

אם נבקש לסכם את התיאור מנקודת-ראות כלכלית בלבד, ניתקל במגבלה של חוסר אפשרות ההערכה הכמותית. אחד מגדולי החוקרים שעסק בבעיה זו, וילהלם הייד⁹⁶, בא לכלל מסקנה: 'מכל הנאמר נראה שסוריה עשירה היתה במוצרי יצוא', ואולם לאמיתו של דבר עניין לנו כאן בהתרשמות ולא בסטטיסטיקה.

על אף הרשימה המרשימה לכאורה של מוצרי הממלכה, מקומה בסחר הבינלאומי מותנה היה אך מקצתו במעמדה כמרכז של ייצור. היא היתה חשובה יותר בתפקידה הכפול של תחום מעבר למוצרי תעשייה אחרים שבאו מחוץ לגבולותיה וכשער מוצא לתוצרת האירופית לשם צריכתה בממלכה או לשם העברתה למקומות אחרים.

הממלכה בתורת שוק לתוצרת אירופה היתה בלי ספק בעלת חשיבות מסוימת. האוכלוסיה של ההיאחזויות הצלבניות בשיאה ניתן לאומדה כדי רבע מיליון תושבים (בממלכת ירושלים גופה 120,000 בערך, ובטריפולי, באנטיוכיה ובאידיסה מספר קרוב). אוכלוסיה זו ודאי שהיתה שוק לקוחות בכוח למוצרי-אירופה. האריגים ופריטי הלבוש שיובאו לנמלי-הארץ סיפקו בלי ספק את הרגליה המסורתיים של האוכלוסיה הצלבנית. דבר זה נכון ללא ספק לגבי מוצרים מוגמרים, כגון שכמיות משאמפאן או בָּרֵטִים וכיוצא בהם, שבוודאי לא סופקו לשוק המוסלמי. חיקוי והתמד אופנת-הלבוש האירופית אופייניים היו, כפי שנברר, לחברה הקולוניאלית, וכך נתהווה שוק מזומן לכמה ממוצרי המערב.

כנגד אלה הגיעו למזרח מוצרים אירופיים, שבוודאי לא היו מכוונים לבני המערב, תושבי הממלכה והנסיכויות הצלבניות בלבד. טעמים והרגלים של הכובשים הועברו ונספגו עם הזמן באוכלוסייה המקומית, ואף זו, בדרגות שונות, נעשתה לקוחה של היצוא האירופי. עם זה ברור, שהרוב המכריע של היצוא האירופי לא נעצר בגבולות הארץ, אלא המשיך מזרחה אל ארצות העורף המוסלמי.

התנועה הנגדית של סחורות, היינו יבוא מארצות העורף המוסלמי, אף פחות מכן מכוונת היתה לשוק המקומי. אין כל ספק שלאחר שנמכרו סחורות היצוא המוסלמי

⁹⁵ Heyd, *op. cit.*, II, Supplément I, pp. 680–693. יצוא סוכר נזכר גם על-ידי בנימין

מטודילא, מהד' אשר, עמ' 31.

⁹⁶ Heyd, *op. cit.*, I, 180.

לסוחרים נוצרים באחת מערי-החוף, היו קוניהן מפליגים אתן אל נמלי אירופה הדרומית, ומשם הוסעו הסחורות אל מעבר להרי-האלפים. יתירה מזו, כבר במאה השתים-עשרה נעשו איטלקים ופרובאנסאליים מתווכים בין הארצות הרחוקות של עולם האיסלאם, כשהם מסיעים סחורות למצרים, לצפון-אפריקה, ואפילו לספרד. בנוסף לתפקידן החשוב של ארץ-מעבר בתנועת מזרח-מערב שימשו, כנראה, ארצות הצלבנים גם מרכז-עזר של מימון, שסיפק את הצרכים הכספיים של המעגל הפנימי של סחר המזרח הקרוב בין קושטא, אנטיוכיה, עכו ואלכסנדריה.

היתה אשר היתה מעלת חשיבותן של ההיאחזויות הלאטיניות בסחר הבינלאומי, הרי אין צל של ספק שבכל הנוגע לחוף הארצישראלי והסורי שינו הצלבנים את מעמדו מיסודו בהשוואה לתקופה הערבית שקדמה להם.

במשך מאתיים שנה נתעלו ארצות אלה בחשיבותן בכלכלה הבינלאומית, עד שבא הכיבוש המוסלמי החדש של הממלוכים, ומאתיים שנה אחריו – של העותמנים, וחזר ושיקע אותן בתרדמה ובהזנחה עד ימינו אנו.

מעמד זה של מדינות הצלבנים כארץ-מעבר וכמרכז-מימון, שוויסת את זרימת המתכת היקרה והמטבע, הוא במידה רבה מפעלם של הסוחרים האיטלקים. פטורים, במקצת או לחלוטין, מתשלומי-מכס והיטלי-שווקים, היו נמלי הממלכה לגבם כעין הנמלים החופשיים של הים-התיכון. אמנם הזכויות היתירות של הקומונות בלעו נתח נכבד של הכנסה אפשרית לאוצר הממלכה או הנסיכויות. אבל להפסד זה נתלווה שכר: האיטלקים (ובמידה פחותה הפרובאנסאליים) נמשכו אל היתרונות הכלכליים האלה ואל הערבויות הבטחוניות של השליטה הנוצרית. מעטות הסחורות (חוץ מן הסחורות המקומיות שצוינו) שלא היו מצויות במצרים, בארמניה הקטנה או בביזאנטיון. מוצרי דמשק ובגדאד אפשר שאף עלו יותר בממלכת ירושלים בשל תוספת הוצאות ההעברה. מצד שני, פריטי הסחר הרווחיים ביותר, המתוארים בדרך כלל כ'תבליים', באו מאסיה הדרומית והמזרחית, דרך המפרץ הפרסי, בגדאד ודמשק, או קאהיר ואלכסנדריה דרך ים-סוף. אילולא היתרונות הכלכליים שהבטיחו הצלבנים היה המסחר האירופי מתרכז הרבה יותר במצרים. זכויות הקומונות ביצרו אפוא להיאחזויות הצלבנים מעמד, שלא היו זוכים לו מכוח עושרן או מכוח מעמדם הגיאוגרפי.

במשך מאתיים שנות קיומה של הממלכה חלו בתנועת-הסחר של מזרח-מערב שינויים חשובים, הן בעוצמתה והן בתכולתה. על אף פעילותם של כמה מרכזים באירופה לסחר הליוואנטיני: ויניציה, פיזה, גינואה, מארסיי, בארצולנה – ולא מנינו אלא החשובים שבהם – הרושם הוא של הומוגניות מסוימת בטיב סחורות היצוא והיבוא שלהם. אפשר שקיימים היו הבדלים מקומיים קלים, אבל מאחר שאף אחד מן

ציור 81. אוניית-מפרש מן התקופה
הצלבנית

המרכזים הללו לא פעל לסיפוק צורכי עצמו וסביבתו, אלא כיוון עצמו אל השווקים והירידים של אירופה, ממילא ייבא אותם מוצרים. שינויים בנמלי-העגינה, שנגרמו לעתים מטעמים מדיניים (השפעתה של וינציה בקושטא אחרי מסע-הצלב הרביעי; הרחקתם של בני גינואה וונציה, בזה אחר זה, מעכו וכינוס מחדש בצור או בבירות), השפיעו אך במעט על התנועה בכללה, כי היה אשר היה נמל-העגינה, הלקוחות של הארץ והעורף המזרחי הם שקבעו את תכולתו ואת היקפו של הסחר.

לימי הממלכה הראשונה (1099–1187) ידיעותינו שאובות בעיקר מכתבי-הפריבילגיות של הקומונות, מן הרישומים (רגיסטרים) של הנוטריון הגינואזי ג'ובאני סקריבה (Giovanni Scriba) ומספר מועט לערך של תעודות מרישומי נוטריונים אחרים.⁹⁷ על יסוד אלה מתקבל הרושם הכללי, שרוב העיסקות בתחילת מחציתה השנייה של המאה השתים-עשרה חייב זרימה של מתכת יקרה מאירופה למזרח. המערב לא הגיע לדרגת מייצא, שמוצריו מאזנים את הוצאות היבוא מן המזרח. עמדתו היתה זו של לקוח, המשלם בעיקר במטבע קשה. ואולם מצב זה, שהוא נכון לכלל החליפין בין המזרח למערב, אינו בהכרח זה של המרכזים האירופיים לסחר הליוואנט. הכנסתם לא היתה תלויה אך בעיסקת-הסחר הישירות עם המזרח, אלא כללה גם את הובלתם של מהגרים וצליינים, וכבר בזמן מוקדם למדי היו אוניות איטליה מתווכות בין ערי-המסחר של ארצות האיסלאם, כגון מצרים, אפריקה הצפונית ואפילו ספרד. היבוא שלהם נתכסה אפוא אף ממקורות נוספים.

אין אף להפריז בדבר התשלום במתכות יקרות. כמה ממוצרי אירופה נמכרו בליוואנט כבר בזמן קדום מאוד. באמצע המאה השתים-עשרה אנו שומעים על אריגים מסוג נחות⁹⁸ (baldinelli, fustanei, vogiae), וגם על בדים יקרים יותר, מצבע ירוק

⁹⁷ ר' בביבליוגרפיה הכללית, ובמיוחד 14–15 pp. Bach, *op. cit.*,

⁹⁸ Baldinelli: 'tessuto di tela lungo stretto', Zibaldone da Canal, 128

ושני (scarlet), שמוצאם מן הצפון, וכן על פרוות ארנבות, בולי-עץ ועופרת שמוסעים מאירופה אל נמלי המזרח הלאטיני⁹⁹. מוצרים אלה לא היו בחינת חידוש בתעשייה האירופית סביב שנת 1150, ואין אפוא שום סיבה להניח שלא יוצאו כבר דור או שניים לפני כן, אף כי אין בידנו רשימות של נוטריון שיוודאו הנחה זו.

דלות התיעוד הביאה חוקרים מסוימים לכלל מסקנה על קיומה של מתכונת-סחר קבועה מאירופה לסוריה. לשיטתם, נמכרו בסוריה סחורות-היצוא המועטות מאירופה, אולם בעיקר הוחלפו בה המתכות היקרות תמורת סחורות או מטבע מקומי. הכסף שנצבר בדרך זו, קרן וריוח כאחד, הועברו מכאן לסחור בשוק המצרי. דעה זו מיוסדת בעובדה, שהעדות הנוטריונית מוכיחה יצוא לסוריה, אבל לא למצרים; להיפך, היא מעידה על יבוא כבד ממצרים¹⁰⁰. תמונה זו נראית לנו חד-צדדית ביותר. אין בה כדי להסביר, למשל, משום מה נקנו במצרים סחורות שניתן היה להשיג בסוריה – להוציא כמה מוצרים מצריים שהיו בדרך הטבע זולים יותר במצרים, וכמה מהם, כגון פשתת-כותנה, ואלום מסוג משובח, היו מצויים רק במצרים. פתרון לרשומות הנוטריוניות המתמיהות הוא כנראה בכך, שסחורות היצוא למצרים נחשבו במידה מרובה כמעשה הברחה, שהפרו את האיסורים שגזרו האפיפיור, ולעתים קרובות אף שלטונות הערים. כך למשל, היו עצים, ברזל, עופרת וזפת – כולם חומרי-מלחמה שהיו חסרים לחלוטין במצרים – מצרכי-יסוד לבניין אוניות מוסלמיות. עיסקות שהיו קשורות בסחורות אלו, סביר להניח שלא עברו תחת יד נוטריון רשמי, אפילו שהסכם מעין זה נעשה רשמית בין פיזה למצרים¹⁰¹. היצוא הישיר למצרים הוא שהכניס אפוא את הכסף, שאיפשר את קניית המוצרים המיוחדים לארץ הנילוס, או התבלים שיובאו אליה. סוריה הצלבנית היתה במצב שונה. יבוא חומרי-בנייה לאוניות, אף כי יש עליו עדות¹⁰², היה בעל חשיבות משנית (אין עדות על בניית ציים בממלכה) בהשוואה ליבוא האריגים והבדים מאירופה.

קיומה של מתכונת מסחר כמו זו שהוצעה לעיל ניתנת להוכחה גם על-ידי ניתוח הנתונים, שמספקים הרגיסטרים של הנוטריון הגינואזי ג'ובאני סקריבה. מתוך 335 הסכמים מסחריים (ממספר כולל של 1300 שנרשמו על-ידו), 116 נוגעים לאיטליה וסיציליה, 107 לאפריקה הצפונית, צרפת הדרומית וספרד; 112 לליוואנט. הסוג האחרון מתחלק כלהלן: אלכסנדריה 58, סוריה וארץ-ישראל 34, וביזאנטיון 20 הסכמים. היו אפוא ההפלגות לאלכסנדריה פי שניים מאשר לסוריה¹⁰³; ואולם

⁹⁹ H. Schaube, *op. cit.*, pp. 159–160 מבוסס על ג'ובאני סקריבה. *Ibid.*, p. 165

¹⁰¹ G. Müller, *op. cit.*, p. 7; H. Schaube, *op. cit.*, p. 149–150; Heyd, I, 392 ff.

¹⁰² החלטת ה-*Consiglio Maggiore* הוויניציאני לפרוק את כל מטעני העצים והברזל בנמלי הצלבנים. ר' להלן, פרק יח, הע' 56.

¹⁰³ E.H. Byrne, *Genoese trade with Syria*, *AHR*, 25, 1919–20, p. 202

משיעורי ההשקעות עולה תמונה שונה לחלוטין; 9,031 לירות-גינאה הושקעו בסחר לאלכסנדריה; 10,075 ל-ג לסוריה ו-2,007 ל-ג לביזאנטיון. ההשקעה הממוצעת לכל הפלגה לסוריה היתה של 300 לירות-גינאה, 156 ל-ג לאלכסנדריה ו-100 ל-ג לביזאנטיון. מכאן שההגמוניה, לכאורה, של המסחר המצרי מטעה. ההשקעות במסחר עם סוריה וארץ-ישראל היו פי שניים גדולות מאלו של המסחר עם מצרים, ועלו על סך כל המסחר עם מצרים וביזאנטיון ביחד. סוריה הצלבנית תפסה אפוא מקום-מפתח בסחרה של אירופה עם הליוואנט. המספר הרב של ההפלגות למצרים, במקום שנראהו כהוכחה לקשרים הדוקים יותר, אפשר בנקל להסבירו כמעיד על העובדה, שהיצוא לסוריה הכיל סחורות יקרות ובעלות נפח קטן יותר, ואילו סחורות היצוא למצרים היו בעלות-נפח גדול ודרשו מקום ובית-קיבול מרווחים יותר, וממילא חייבו הסעות מרובות יותר בלי להעלות בכך את הסך-הכולל של השקעות-ההון.

בעוקבנו אחרי רשימות נוטריוניות מאוחרות יותר (כולן מגינאה) אנו רשאים לומר, שמחציתה השנייה של המאה השתים-עשרה לא הביאה עמה שינוי ניכר בתכולתו של הסחר הליבאנטיני. כמקודם מייבאות המדינות הצלבניות בעיקר אריגים נמוכי-מחירים. לעתים אנו שומעים על בדים מווירונה ויצוא חרבות (על אף פרסומן של 'חרבות דמשק', שמחירן היה בוודאי גבוה יותר), בנוסף לכסף ולמטבעות. מצויות גם הוכחות ליצוא אריגים, עורות, פנינים וזהב מצרפת לסוריה¹⁰⁴.

לשנת 1184 נרשמו ברשומות הנוטריוניות של אֹבֶרְטוֹ סְקְרִיבָה דֶה מֶרְקָאטוֹ (Oberto Scriba de Mercato) 18 חוזים לסוריה בסך כולל של 1,109 לירות-גינאה. לשנת 1186 רשם אותו נוטריון 14 חוזים לסוריה בסך 3,056 ל-ג; לשנת 1190 רשם 20 חוזים בסך-השקעה כולל של 2,091 ל-ג. כעבור שנה, בלי ספק בקשר למסע-הצלב השלישי, רשם הנוטריון גוֹלִיִּילְמוֹ קָאסִינֶזֶה (Guglielmo Casinese) 42 חוזים, שנסתכמו בהשקעה של 6,387 ל-ג¹⁰⁵. יש לציין את הסכומים הנמוכים בחוזים של שנת 1190 (מהם כדי 2 – 3 ל-ג), אף כי גם בשנה של השקעות כבדות (סכומים למעלה מן 500, 600 ו-700 ל-ג) אנו מוצאים השקעות קטנות של כמה לירות בלבד.

רק ברבע השני של המאה השלוש-עשרה יש בידינו לשרטט תמונה מדויקת יותר של היבוא האירופי מסוריה. בשנת 1233 תיקנה ויניציה תקנה בעניין העברת סחורות לסוריה¹⁰⁶. נפחן ומשקלן של הסחורות נקבעו לפי תפוסת האוניה. תפוסה של 200 עד 1,000 'מיליאר' (milliari) איפשרה את טעינתם של 120 עד 1050 קאנטארים (cantar). הסחורות המיובאות נחלקו לפי משקלן ונפחן. בסוג הראשון נכללו: כותנה,

104 E. Bach, *op. cit.*, p. 91–2

105 מבוסס על הטבלאות של E. Bach, *op. cit.*, Appendix

106 מבוסס על חוקי-הים של ויניציה. *Nuovo Archivio Veneto*, N. S., IV, 285 ff.

חוטי כותנה, צמר לבִּרְטִים, שוש (liquorice), קנה-סוכר ואֶזֶרְבִּין (lavender; spicum). בשני: פלפל, פלפל ארוך(?) (piper-longum), מיליגיטה (melegete), אף הוא מין פלפל, זַנְגְבִּיל, אגוזי-מוסקאט, ציפורן, קֶבֶבָה (cubeb), אורז, סוכר, קמח-סוכר (castor sugar), גומי, לכת-גומי, מור, אֶלוּי (aloe), לבונה, הֵל (car-damon), כרכום-הַזְדוּר, קמפור, אלמוג (sandalwood), אמלג (myrobalan), זנגביל סיני (גלגה), סימוניאקום, אורפימנט אמוניאק; שעווה, אינדיגו, אֶלוֹם, זכוכית, ויטריוֹל, שמיר; משי גולמי, אריגי-משי, בד-מקשה (buckram). בסוג השלישי נכללו: עץ-בראזיל, פשתה, קינמון, כמון, מַס (mace), אניסון (אֶנִיס) וקאמילוט.

חמש-עשרה שנים לאחר-מכן מראה לנו נוטריון ממארסיי, אמאלריך¹⁰⁷, את התנועה בכיוון הפוך, כלומר סחורות אירופה המיוצאות לסוריה ושימשו תמורה חלקית ליבוא של מוצרי-המזרח שסקרנו. אוניות אחדות הפליגו ממארסיי באביב של 1248. הלקוחות של אחת האוניות, 'סנט-אספרי' (Saint Esprit), שהיתה שייכת לאחד ריימון סיפֶרֶן (Raymond Suffren) השתמשה בשירותיו של אותו אמאלריך הנוטריון. בֶּרְגִיסְטֵרִים שלו מותר לראות כעין ספירת-מלאי של הסחורות, אף כי ייתכן שנעשו חוזי הפלגה גם לפני נוטריונים אחרים. בתוך שבועיים להפלגת האוניה (31.2.1248–14.3.1248) נרשמו אצל אמאלריך לא פחות מ-150 חוזים, וקשורים היו בהם כמעט 180 איש, ששליש מהם הפליגו באוניות, והשאר (משקיעי-ההון) נשארו כרגיל במארסיי. ההון המושקע (בכסף או בסחורות) היה בממוצע בין 10–50 לירה במטבע של מארסיי (5 מקרים – למטה מ-10 לירה; 59 מקרים – 10–50 לירה, 24 מקרים – 50–100 לירה; 30 מקרים – יותר מ-100 לירה). בין הסוחרים המפליגים קיבל אחד פייר בֶּלִיגֶ (Pierre Bellaigue) ב-13 חוזים כסף וסחורה בשווי של 1323 לירה (ההשקעות הן מ-7 שילינגים ו-8 דינרים עד 230 לירה). מלבד העברת מטבע מקומי, מעורב ומזרחי, פעמים כהלוואות-ים, פעמים על-מנת שיקנו בהן סחורות מזרחיות, הכיל המטען מספר רב של תוצרת מעורבת (in communibus implicitis), ואולם הרוב המכריע היה של מוצרי-טקסטיל (draparia). אלה שצוינו בשמותיהם באו משאלון Chalons (ירוקים, כחולים, לבנים) וריימס (Reims). במינים אחרים נכללו אריגים מטאראסקון, מֶנְרֶבֶנָה, אריגי-צמר (stamina) מסן-פון ואראס (St Pons; Arras), בדים משאמפאן, מלוביֶיר (Louvrière), אריגים מקאמבֶּרִי (Cambrai), מסן-קֶנְטִין (St. Quentin), סֶטֶנְפֹּרד שחור מאנגליה, בד כותנה וצמר (linsey) משארטר (in chartresio), אריגי-ארגמן (vermilion) ואריגים אדומים מאיפר (Ypres), בדים מבאזל; אריגי-משי, בדים מאביניון, חוטי-זהב (aurum filatum) מגינואה ולוקה

Documents inédits sur le commerce de Marseille, ed. L. Blancard, 2 vols., Marseille 107 1884–5

(Lucca), חוטים מבורגונד, אריגים חומים מדואי (in brunetis; Douai), פשתן גס, ביפס מפאריס, אריגים מגרמניה. שאר הסחורות היו: זעפרן, בדיל (stagnum), אלמוגים, כספית ופרוות שועלים¹⁰⁸.

הרשימה מרשימה, והרושם יגדל לכשננסה להעריך את סחורות היצוא. את הסחורות והכספים שנשאה 'סנט אספרי' אפשר להעריך בכדי 11,100 לירה בכסף מארסיי, 1110, לירות מלגיי (Melgueil), ו-1,228 לירות של טור (Tours)¹⁰⁹. ונזכור-נא שבאותו זמן הפליגו עוד שמונה אוניות ממארסיי בתוך זמן קצר אחרי ה-1 באפריל, 1248.

הרגיסטרים הנוטריוניים של גינואה מן המאה השלוש-עשרה לא פורסמו אלא מקצתם, אבל מחקרים מסוימים מורים על העובדה, שהשקעותיה של גינואה בליוואנט במשך שלושים השנים 1233-1262, חוץ מתקופת מלחמת-האחים של הקומונות בעכו (1256-1258), היו גבוהות מאוד. לעתים, כגון בשנת 1253, הגיעו למעלה מ-50,000 לירות-גינאה, והיו כ-40 עד 70% מכלל חוזי סחר-הים של גינואה¹¹⁰.

לאמצע המאה השלוש-עשרה זורעת תעודה צלבנית מעכו, רשימת מכסים של העיר, אור נוסף על היצוא מן המרכז-המסחרי הצלבני הגדול¹¹¹. כמה מן הפריטים הרשומים כחייבי-מכס אפשר שנועדו לאספקת האוניות ולא-דווקא ליצוא לאירופה. כאלה הם, למשל, הדגים המלוחים שיובאו ממצרים או תוצרת הדיג המקומי, התרגולות, תרגולי-הודו, אווזים ומן-הסתם גם זיתים, אספרגוס, תפוחים, אגסים, חבושים – שכולם ניתן להשיגם באירופה. בין מוצרי תעשייה אנו מוצאים משי, כותנה, חוטי דמשק, לָכָה, בד-פשתה בד-מקשה, שנהב, כלי-חרס מקומיים, קורות ומְרִישִׁים (אולי יוצאו למצרים) ונוסף לכך אוכפים וחגורות. כל זה, כמובן, מלבד מיני פירות וירקות, כגון בצלים (אפשר הבצל המפורסם מאשקלון – הבצלצול – shallot), פרי-שקמה¹¹², תמרים, שומשום, שקדים וכיוצא בהם, שאפשר שיוצאו ואפשר שנמכרו בשביל האוניות העוגות בעכו. ואולם רובו של התעריף מדבר בתבלים, בשמים

108 כל הפריטים מנויים במטען האוניה *Saint Esprit*.

109 100 לירות של מראסיי חושבנו כ-250 ביזאנטינים סרצינאטים. אין ספק שנתונים אלה אינם מייצגים את תעריף-החליפין האמיתי אלא הוכנס לתוכם סיכון של הלוואה או הריבית עליה. M. Balard, *Les Génois en Roumanie entre 1204 et 1261 Mélanges d'arch. et d'hist.*, 110 École française de Rome, t. 78, 1966, pp. 469-502. cf. Table 2. המחבר משתמש בביטוי

Ultramarine בלי לציין את חלקן של מצרים המוסלמית וסוריה הצלבנית.

111 רשימת התעריפים של עכו ראה, H. Kausler, ed. *Livre des Assises des Bourgeois*, cap. 237-38. Cf. J. Richard, *Colonies marchandes privilégiées et marché seigneurial*.

La Fonde d'Acre et ses 'droitures', *Moyen âge*, pp. 333-40.

112 במקור çabar. בעניין זה הוטעית על-ידי השימוש המקובל במלה 'צבר'. הכוונה אינה לצברים אלא כנראה לאֶהֱלִים, אֶלּוּאִי הנקרא 'צבר' בערבית. ור' אהלים באנציקלופדיה המקראית וכן במילון של בן-יהודה בערך 'צבר'.

וצבעים. אנו מוצאים כאן שוש, אלום, לבונה, הל, אמוניאק, אורפימנט, שורשי-קאמפור, קינמון, שמיר, אלווי, ציפורן, מוסקאט, ואפשר מושק, אגוזים, מיני סוכר, אַזוביון, אַמלג, זנגביל, קריש וגאריופילוס.

כל התעודות המצויות מאמצע המאה השתים-עשרה עד מחציתה השנייה של המאה השלוש-עשרה מורות מנקודת-ראות כלכלית על העובדה, שאין למעט חשיבות מקומה של הממלכה הצלבנית במארג הסחר הבינלאומי.

ד. רחוב השרשרת

חיי המסחר בכל עיר-נמל נתרכזו בשני אזורים: ה'קאתינה' (cathena) וה'פונדה' (funda), כלומר רובע הנמל והשוק או השווקים. ה'קאתינה', על שם השרשרת שסגרה את הכניסה לנמל מצד הים – היא רחוב, או רובע השרשרת, כללה את מיתקני הנמל, מקום למחסני-שיוק של סחורות יבוא ויצוא, לשכת המכס, ומותר לשער גם את הבית ששימש כ'בית-דין השרשרת'. ערים ששימשו תחנות סופיות של דרכי המסחר הבינלאומי, נמצאו בהם ח'אנים או קְרוֹנְסֶראים, שימלאו תפקיד דומה לזה של ה'קאתינה'. פה נגבה המכס, נשמרו המטענים, וסוחר-חוץ היו משתכנים במקומות מגורים תחת פיקוח ממשלתי. פקידים דוברי-ערבית, כנראה נוצרים-מזרחיים, הועסקו כאן על-ידי מנהל המכס, שהעומד בראשו היה מתמנה לתפקידו על-ידי אדוני העיר¹¹³.

הפריקה היתה עניין מסובך. שלא כבדיקות-המכס שלנו חייבים היו פקיד-המכס הצלבנים ליתן דעתם לא לבד על הסחורות הנפרקות, אלא גם על מעמדה החוקי של האוניה ושל כל סוחר בפני עצמו. בד שיובא לעכו, למשל, מכסת המכס שלו שונה היתה לא רק לפי טיב הסחורה אלא גם לפי מעמדו המשפטי של הסוחר המביא אותה. אנשי ויניציה, פיזה, גינואה וכיוצא בהם שילמו מכס בשיעורים שונים, והיו הבדלים גם בין יפו לעכו, בירות וצור; הצד השווה שבהן, ששיעור המכס נמוך היה לגבם מזה של סוחר בין מאנשי המקום בין מחוץ-לארץ, שלא נמנה עם בני-הקומונה בעלת הזכויות. ולא זו בלבד, אלא גם המכסים ששילמו האוניות שונים היו, ואף שוני זה בא לידי ביטוי במחירי הסחורות.

113 כך מתאר אבן ג'ביר את כניסתו לעכו: 'הביאו אותנו לדיואן שהוא ח'אן לשם אירוח שיירות. לפני השער נמצאה במה מכוסה שטיח עליה יושבים סופרי-הדיואן מטעם הנוצרים לפני שולחנות של הֶבֶנָה (ebony) מקושטים בפיתוחי זהב. אלה כותבים ערבית וגם מדברים בשפה זו, ובראשם עומד צאחב א-דיואן והם רושמים כל דבר העובר לפניהם'. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, 331. על מקום 'רחוב השרשרת' ראה M. Benvenisti, *Crusaders*, pp. 97—98; D. Jacoby, *L'expansion Occidentale*, pp. 225—287.

האוניות שילמו שני מסים עיקריים: ה'טרציאריום' (terciarium) וה'אנקוראגיום' (anchorage)¹¹⁴. הראשון היה, כפי הנראה, מתחילתו תשלום שליש, אך לא ברור שליש של מה; אפשר שהיה זה שליש של הוצאות ההסעה. זה נראה כמס כבד למדי, אולם אנו מוצאים, למשל, ששלטונות מארסיי גבו מקברניטי-האוניות שליש של מחיר כרטיסי-הנסיעה של הצליינים לארץ הקודש¹¹⁵. מס זה הוא לעיתים קרובות בין זכויות-הפטור של הקומונות.

ה'טרציאריום' שימש לעתים עילה לריב בין שלטונות העיר לקומונה בעלת-הזכויות. הנה קובע ההסכם הראשון עם הוויניציאנים, משנת 1123, שהוויניציאנים ישלמו את המס על הצליינים הבאים או היוצאים את הארץ. הוויניציאנים קיבלו פיצוי על כך מאת האוצר בצורת מענק שנתי של 300 ביזאנטים מהכנסות השוק בצור ואחר-כך מזה של עכו. אף-על-פי-כן טענו הוויניציאנים בשנת 1244, שאין הם צריכים לשלם את המס אלא על הצליינים החוזרים בלבד¹¹⁶. אותו מס אנו מוצאים באנטיוכיה בשם tertienaria, וזיכיון מטעם בוהמון בשנת 1200 שהוענק לפיזה העמידו על מחציתו. בטרופולי נפטרו הגינואזים מן התשלום להוציא המס בעד הסעת צליינים¹¹⁷. קרוב למס זה על התעבורה היה ה'אנקוראגיום', ששמו מעיד עליו שהוא מס על העגינה בנמלה של העיר¹¹⁸. מס אחר, שאין אנו יודעים טיבו ומטרתו, מכונה היה carates, ויש הסבורים שמשמעו חלק ה-24 של ערך הסחורות¹¹⁹.

רק לאחר ששולמו שני המסים העיקריים החל המאבק על המכס גופו. קורא בן ימינו, הבודק בפריבילגיות שהיו בעכו לבני ארצות שונות, משתאה לדעת אם אמנם נמצא מי ששילם ב'קאטינה' או במקום אחר מסים תקינים. המצב מעלה על הדעת את המראה המתגלה לפני בן חוץ-לארץ, הקונה כיום כרטיס נסיעה באיטליה, ביוון ואף בצרפת. משעשע תמיד לראות את בני המקום הניגשים לקופה עם צרור תעודות, המזכות אותם בנסיעת-חינם או בהנחה מדמי הכרטיס כחיילים, שוטרים, נכי-מלחמה, ראשי

114 כך, למשל, בפריבילגיה של ז'אן ד'איבלין-בירות לגינואה ב-1223: 'Omnia uasella ianuensium . . . magna et parua sunt liberi et immunes de terciaria et de ancoragia'. *Liber Iurium*, I, 687.

115 חוק משנת 1288, מצוטט על-ידי Ch. de la Roncière, *Histoire de la marine française*, 280, n. 2.

116 Tafel-Thomas, I, 86; *ibid.*, I, 141; *ibid.*, II, 397.

117 Müller, 80 והשווה אישור משנת 1216, *ibid.*, 90. ר' הפריבילגיה של ברטראן מטריפולי לגינואה משנת 1109. *Liber Iurium*, I, 18.

118 הפריבילגיה של ז'אן ד'איבלין-בירות לוויניציה ב-1221: Tafel-Thomas, II, 231, ואישור משנת 1222, *ibid.*, 232, שבו לא נזכר מכס זה.

119 הפריבילגיות של ויניציה באנטיוכיה: Tafel-Thomas, I, 102, 134, 148. Müller, p. 80: 'De quirato commercii' תשלום בגובה של 2%. Cf. Cl. Cahen, *op. cit.*, p. 90. *et ibid.*, p. 478, n. 4. יש לפקפק אם Tafel-Thomas, I, 134 פירושו: *charroi*.

משפחות גדולות, כל אלה מלבד נוסעי הלוך-ושוב, כרטיסי-עונה וכרטיסים למרחקים... וכל זה כמוהו כאין לעומת המצב במסי ימי-הביניים. כמעט כל אחד תבע פטור ממשו, ואלה שלא יכלו לתבוע זאת עשו כל מה שבידם, בשבועה, בהסתפחות או בעורמה ובתחבולה כלשהי, להיכלל בחוג בעלי הפטור. מספר ערים בסביבות גינואה זכו למעמד של גינואה עצמה; אנשים מטוסקאנה טענו שהם פיזאנים; אזרחי פרובאנס טענו שהם בני-מארסיי, והקאטאלונים ראו, כמובן, את עצמם כבני בארצלונה. מאחר שתעודות-זהות לא היו קיימות, או היו בצורה התחלית בלבד, היתה בוודאי פעולת סיווגם של האנשים, קישורם לדברים השייכים להם וגביית המכסים המחויבים בכל מטבע העובר לסוחר בים התיכון בגדר מעשה רב. לא ייפלא אפוא, שעם בוא שיירת אוניות היו הקומונות משגרות נציגיהן אל הקאפינה לעזור לבני ארצותיהן¹²⁰, על-ידי זיהוים ובהשגחתם שלא ישלמו במכס יותר משמגיע מהם. אף-על-פי-כן נמצאו כאלה שאיתרע מזלם ושילמו את מלוא המכס. כך אפוא מדובר בתעריפי עכו על 'מכס מלא' (coutume enterine)¹²¹, ועצם השם אופייני הוא. המכס המלא בעכו היה, כפי הנראה, בערך 111/2% משווי המטען. ואשר לפטורים – רבים בהם הסוגים עד להדהים. אמנם כל הקורא את ההקדמות לפריבילגיות השונות נדמה לו, שבעליהן לא שילמו כל מס, אלא שההקדמות מטעות.

הפטורים הראשונים צומצמו והלכו במשך הזמן, אף כי ההנחה בתשלומים עדיין הגיעה מפטור גמור במקרים מסוימים עד למחצית המכסים הרגילים. כך שילמו הוויניציאנים באנטיוכיה מכס של 5% בשביל בדים ומשי ו-7% בעד תוצרת אחרת, ומכס זה הורד ב-1153 ל-4%-5%¹²². הפיזאנים שילמו באותו זמן (1154) מחצית המכס הרגיל כמסי כניסה, יציאה, מכירה וקנייה באנטיוכיה, אבל ניתן להם חופש גמור בטריפולי (1187)¹²³. בממלכה גופה צמצם אמאלריך כרוון יפו-אשקלון את שיעורי מכס הפיזאנים ביפו למחצה, והנחה דומה קיימת היתה באנטיוכיה¹²⁴. שורת זכיונות לגינואה בטריפולי, גבל, צור ואנטיוכיה מראה את בני גינואה פטורים לחלוטין מן המכסים¹²⁵. בכל זאת, כל מקום שאנו מוצאים זכיונות מפורטים שם אנו מוצאים תמונה שונה.

¹²⁰ בפריבילגיה של קונראד ממונפירה לפיזאנים בעיר צור: 'Ponant homines pro velle ad catenam et fundam et portas civitatis Tyri qui habeant curam de omnibus Pisanis et de his qui Pisanorum nomine censentur aut de eorum avere ad katenam vel fundam vel portas civitatis intrando vel exeundo'. Müller, p. 26, cf. p. 28, 30

¹²¹ Livre des Assises des Bourgeois, Lois, II, cap. 242-3

¹²² Tafel-Thomas, I, 133

¹²³ Müller, p. 6, cf. p. 16; *ibid.*, p. 25

¹²⁴ *ibid.*, p. 8, 80

¹²⁵ Liber Iurium, p. 18, 230, 358, 364

דבר שעלינו לזכור הוא, שהפטור ב'קאָתינה' היה הצעד הראשון בדרכה של הסחורה לתוך הממלכה (בסחורה של יבוא או מעבר), או הצעד האחרון במקרה של יצוא. כדי שנעריך את נטל המכס על סחורות, עלינו להוסיף את המכס שהיה נגבה לעתים קרובות בשערי-העיר וב'פונדה' או בשוק. במקרים מסוימים נפטרו הקומונות אף מתשלומים אלו, במקרים אחרים נתחייבו בהם, אם כי בהנחה. דוגמה לפטור גמור כזה הוא הזיכיון שהוענק על-ידי קונראד ממונפירה ב-1192, או הזיכיון שהוענק על-ידי ז'אן ד'איבלין מבירות ב-1229¹²⁶. כאן, בנוסף לפטור ב'קאָתינה', נאמר במפורש שסחורות שנקנו בשוק של בירות תהיינה פטורות מתשלומים. בסחורות שנרשמו שם נכללו: כותנה, משי, אריגי משי, פלפל, לבונה, סוכר, כל סוגי התבליים, אינדיגו, נרד, צמר, אריגי כותנה, פנינים, אבנים יקרות, זכוכית וסבון¹²⁷. זיכיון מאותו זמן (1223) לגינואה באותה עיר מעניק לאנשיה פטור גמור ממכס, חוץ מתוצרת קיראמיקה (opus poterie), יין ושמן¹²⁸. לעומת זאת הפיזאנים, לפי זכיונות מן השנים 1200 ו-1216, שילמו בערך מחצית המסים האישיים והמסחריים באנטיוכיה¹²⁹. ושוב, הגינואזים בצור, לפי זיכיון מאת אנרי משאמפאן, שילמו מלוא המסים על סחורות-יבוא מברבריה (צפון-אפריקה), מצרים, המזרח המוסלמי וקושטא, ואילו סחורות במעבר פטורות היו ממכס¹³⁰. מעין זה היה מעמדן של הוויניציאנים בצור באמצע המאה השלוש-עשרה. סחורות שיובאו מדמשק או מארצות מוסלמיות אחרות שילמו בערך 9 1/3% במכס, ואותו מכס נגבה מסחורות-יבוא מוויניציה. ואילו סחורות במעבר דרך עכו לוויניציה שילמו בערך 4 1/6%, וקצת יותר מזה, 5%, אם היו במעבר מוויניציה לדמשק או למחוז-חפץ מוסלמי אחר¹³¹. אף כי נוטים אנו להניח, שה'קאָתינה' טיפלה רק בסחורות יבוא ויצוא, נראה שבמקרים מסוימים לא הצטמצם בכך טיפולה וכך אנו שומעים שז'אן דה בריין פטר את 'הסורים' המתגוררים בחלק המלכותי של העיר צור מחובת מכס ב'קאָתינה' להפסדם של הוויניציאנים, מאחר ש'הסורים' עקרו מרובעם אל הרובע של המלך¹³².

Liber Iurium, 401, 412 126

Tafel-Thomas, I, 233 127 הביטוי: *Nerci* בטפסט זה אולי הוא נרד של המקרא.

Liber Iurium, p. 387 128

129 מחצית המס הנקרא 'de passagio', וחצי ממה שרגילים הלאטינים לשלם בגשר-הברזל. Müller, 80 and 90

Liber Iurium, I, 406 130

Tafel-Thomas, II, 387-8 131

ibid., II, 384-5 132

ה. ה'פונדה' והשוק המקומי

מחבר בן המאה הארבע-עשרה של הספר הנודע 'ספר לימוד של המסחר' (Pratica della mercatura), או ביתר דיוק: 'ספר תיאורי ארצות ומידות של סחורות' (Libro di divisamenti di paesi e di misure di mercantantie), פראנצ'סקו באלדוצ'י פִּיגֶלוֹטִי (Francesco Balducci Pegolotti), מצא לראוי להקדים לדיונו בנושא כמה חרוזים לימודיים:

Mercato in Toscana, e
Piazza in più lingue.
Bazarra e raba in genovesco.
Fondaco in più lingue.
Fonda in Cipri.
Alla in fiamingo.
Sugo in saracinesco.
Fiera in Toscana e in più linguaggi.
Panichiero in grechesco.¹³³

(מֶרְקָאטוֹ בטוסקאנה, פִּיאצָה בשפות רבות. באזאר וּרְבָה בגנואזית. פֹּנְדָאקוֹ בשפות רבות. פֹּנְדָה בקפריסין. אֶלָה בפלמית. סוק בערבית. פִּיירה בטוסקאנה ובשפות רבות. פֶּאניקִיירוֹ ביוונית).

בחרוזים אלה באה לידי ביטוי הרגשת אופיו האוניברסאלי של מוסד השוק, יהיה אשר יהיה שמו בפי סוחריו המקום. 'שמות אלו' – הוא ממשיך – 'מבקשים להורות מקומות, שבהם נמכרת פרקמטיה בערים ובטירות ובעיירות. כל מיני מזונות וכל הדברים הנחוצים לחיי אדם, צמחים ובהמות. כמה מהם קיימים בתמידות; וכמה מהם במועדים מזומנים בשבוע או בחודשי השנה'. ואולם עם שמוסד השוק אוניברסאלי הוא, אין הוא נוהג בכל מקום באותו אופן. הקו המבדיל הוא בין שווקים תמידיים לעונתיים. פִּיגֶלוֹטִי נגע כאן באחת התכונות העיקריות של השוק הצלבני, היינו תמידותו.

כל עיר צלבנית היה לה מרכז מסחרי משלה, שסיפק בעיקר את צורכי תושבי המקום. מרכז מסחרי זה נודע בשם Fonde (בלאטינית Funda), והאיזור שבו נמצא המרכז הוגדר לעיתים כ-plathea או ruga, המקבילות ל-piazza ו-rue של ימינו. הראשונה היתה כיכר מוקפת בניינים; השנייה היתה מעבר בין בתים בנויים בצפיפות,

שקומותיהם התחתונות שימשו לחנויות (stationes או bothegae), או לדוכנים (banchi), הנשענים אל כותלי הבתים. הקומות העליונות של הבניינים שימשו למגורים ולמחסנים (magazine, מערבית מחזאן) של הסוחר ובעל-המלאכה¹³⁴. כמה מן הרחובות הצרים היו מקורים למחסה משמש וגשם, באחרים היו מכסים של בד, שניתן לפורשם או לסלקם לפי צורכי העונה.

בדומה למוסד השוק באירופה נתייחדו שוקי-המסחר הצלבניים לסוגים מסוימים של סחורות ופרקמטיה. שונים היו ממנו בכך, שכאן מצויים היו שווקים לפי מוצאם האתני או הדתי של הסוחרים. נוסף על כך המבנה הפוליטי של העיר הביא לעיתים לריבוי של מרכזים מסחריים, שקיומם נתחייב מכוח האינטרסים הכספיים של הרשויות השונות.

רובו ועיקרו של המסחר המקומי עמד על שיוק מצרכי מזון ותוצרת מלאכה. סוגי תבואה שונים, אך גם שמן, יין, וירקות, כנראה מחמת גודל נפחם, נעתקו לעתים מן הרחובות הצרים של הבאזארים אל כיכרות פתוחות יותר. כך היה קיים בירושלים שוק גדול בסמוך ומשמאלה של הכניסה בשער-יפו, שהיה שוק התבואה של העיר. מקומו הקל את התעבורה וגם את גביית המכס ליד מצודת-העיר¹³⁵.

מרכז מסחרי שני, הציורי ביותר, בירושלים היה הבאזארים של העיר. פירות ותבליים, שנפחם מועט ומחירם רב יותר, מצאו כאן את מקום-מכרם באחד משלושת החלקים העיקריים של הבאזאר. ברחוב התבליים (Rue des Herbes) המקורה, מסופר לנו, 'נמכרים כל הפירות של העיר, הירקות והתבליים'. 'רחוב התבליים' הגיע עד 'שוק הדגים', שפנה אל רחבה, 'שוק העופות', שבו ניתן להשיג עופות, ביצים, גבינה וציפורים¹³⁶. במעברים האחרים של השוק שיכנו את 'רחוב הטבחים' (Malcuisinat = הבישול הרע) ואת מוכרי האריגים¹³⁷. מכלול שני זה של פעילות מסחרים שכנה

134 תיאור מפורט של הרובע הוויניציאני בעכו ראה, J. Prawer, The Italians in the Latin Kingdom, *Crusader Institutions*, pp. 217-250.

שמות המתקנים השונים מצויים בדו"ח המפורט של נציג ויניציה, מארסיליו ג'ורג'י - Tafel-Thomas, II, 351-380, וברישום הרכוש הגינואי Archives de l'Orient latin, II, 215-221.

135 La Citez de Iherusalem, p. 34: 'la ù on vent le blé; Cf. Cont. de Guillaume de Tyr, p. 146 (Itinéraires à Jérusalem et descriptions de la Terre Sainte, éd. H. Michelant et G. Raynaud, Genève 1882). ר' הפריבילגיה של באלדווין השני משנת 1120, המבטלת את המכסים על מצרכי-מזון בירושלים: Cartulaire du Saint Sépulcre, ed. E. Rozière, pp. 83-5.

136 'Une grandisme place là ù on vent les oes et les fromages et les pules et les anes' ibidem, n.t. יש כמובן לקרוא aves כנוסח אחד מכתבי-היד.

137 שם, עמ' 43: 'A ces canges tiennent les iij. rues . . . dont l'une des iij. rues a à non la Rue Couverte. Là vendent li drapier Latin lor draperie. Et li autre a à non la Rue des Herbes; là vent on les espes; et la tierce a à non de Malquisinat', cf. ibid., p. 151 et F.-M. Abel, L'etat de la : (עם מפה מצויינת): p. 155; התיאור הטוב ביותר של השווקים

בקרבתה של כנסיית-הקבר, בהצטלבות שני הרחובות הראשיים של העיר (צפון-דרום ומזרח-מערב). המרכז השלישי שכן בקרבת הר-הבית, בסביבות הכותל המערבי. כאן היה שוק הבהמות (Boverie), ובסמוך לו האיטליונים והבורסקאים. המרכזים המסחריים של ירושלים אין לראותם כיצירת הצלבנים; אדרבה, קרוב להניח שהיו קיימים ערב בוא הצלבנים¹³⁸. אפשר שהנוצרים המזרחיים הם שהעבירו לכובשים ולמתיישבים החדשים את המסורות הטופוגראפיות של העיר. כיוון שהמקומות נוחים היו, קיבלו אותם הצלבנים, וכמה מהם קיימים עד היום הזה¹³⁹. כך מספקת לנו ירושלים דוגמה של מרכזים מסחריים שתוכננו לפי צרכים כלכליים. אם אמנם היו להם לחלפנים הסורים והלאטינים דוכנים מיוחדים בשני רחובות מקבילים משני קצות השוק, ועל 'שוק הבדים' נאמר במפורש שזהו שוק הלאטינים, לא נראה שהיתה לחלוקה האתנית השפעה על מתכונת השיווק בכללותה, אף כי ייתכן ששילמו מסים שונים.

אולם טיפוס זה של שוק לא היה היחיד בארץ. השפעה מכרעת היתה בירושלים לעובדה, שהיא עיר פנים-ארצית, לא עיר-נמל, ולפיכך דיים היו היטלי-השער ומסי-השוק לאפשר פיקוח על כלל המשא-ומתן בשווקים. לא פחות חשובה ואולי אף מכרעת יותר היתה העובדה, שעל אף קיומו של הרובע האוטונומי של הפאטריארך, לא היו בעיר רבעים של בעלי-פריבילגיות. השווקים כמו העיר כולה היו נחלת-המלך. מוסדות של הכנסייה היו להם נכסים בעיר, כגון חנויות¹⁴⁰, או דוכנים בשווקים והמאפיות של העיר. נכסים אלה הבטיחו לבעליהם שכר-דירה, אך לא פטרו את החנוונים מתשלום מסי-השוק הרגילים לאדוני-העיר.

בדומה לזה היה המצב גם בבירות, למשל. האיבלינים אדוני-העיר לא העניקו זכויות טריטוריאליות לזרים, אף כי השפיעו עליהם זכויות מסחריות. גם כאן אנו מוצאים שוק סיניזריאלי, שבו נתייחדו סוגי הסחורות השונים באזורים משלהם. דבר זה היה לא רק תוצאת הנטייה החברתית הרווחת, שמביאה בכל מקום בני אומנויות דומות

Cité de Jérusalem, *Jerusalem, Records of the Pro-Jerusalem Council*, ed. C. R. Ashbee, Jerusalem 1918-1920. על כך מבוססת מפת C.N. Johns, *Palestine of the Crusaders*, Jerusalem 1936. ור' י. פראוור, ירושלים בתקופה הצלבנית, קדמוניות, א (תשכ"ה), 39-47.

J. Richard, *Sur un passage du Pèlerinage de Charlemagne: le marché de Jérusalem*. 138 RBPH, 13, 1965, 552-5. בינתיים התברר, שהשוק המשולש היה כבר קיים במאה השמינית, ר' ע. אלעד, מסורת ערבית קדומה על שוקי ירושלים, קתדרה כד (1982), 31-40.

139 השוק המשולש בירושלים מוסיף להתקיים ולפעול בצורתו מזמן הצלבנים. אף השמות של היום משמרים שמות צלבניים: סוק אל-עטריין הוא שוק התבלינים, סוק אל-לחאמין הוא שוק הקצבים וסוק אל-חואג'את, הוא שוק האדונים.

140 בכניסה לשתי חנויות בשוק ירושלים אפשר לראות חרותות האותיות: SCA ANNA. חנויות אלו היו שייכות במאה השנים-עשרה לכנסיית סנטה אננה. ור' לעיל עמ' 97, ציור 17.

להתגודד יחד (במקרים רבים היו הסוחרים גם מייצרי הסחורות), אלא אפשר שקשור היה בדרישות הפיקוח המינהלי. פיקוח זה בוצע בידי פקח-השוק, המותח־סב (mathesep) ועוזריו¹⁴¹. מתפקידם היתה בדיקת המשקלות והמידות, לא לבד לשם טובת הציבור, אלא לשם קביעת המסים של המלך או הסיניוריה. הללו גבו, כפי הנראה, בשני סוגים של תשלומים: מסי השוק לפי הסחורה והסוחר, ותשלום בעד השימוש במידות ובמשקולות. מדרך הטבע השתמשו במשקולות, ואף יותר מכן, במידות הלח והנפח, רק בסחורות מסוימות. ממילא היו מוכרי סחורות אלו מתגודדים בשכונות מקום. המשקלות והמידות הם סעיף-קבע בזכיונות בכל הנוגע ל'פונדה', והם רשומים ברגיל בין שאר מונופולין סיניוריאליים. כך, למשל, מונות זכויות הוויניציאנים: 'תנור, טחנה, מרחץ, משקולת (statera), מידות קיבולת (modius), מידות הלח (buza – נאד-יין) ליין, שמן או דבש¹⁴². זכות ה'באן' (ban = איסור), שהכריחה את הסוחרים להשתמש במידות הסיניוריאליות, הקלה את הפיקוח על יושר המסחר וגם הבטיחה את הכנסות הסיניוריה.

לעתים קרובות הוחכרו המידות תמורת סכום כולל, כפי שהיה נהוג במונופולין סיניוריאליים אחרים. כך מראה מרשם נכסים מפורט מצור¹⁴³, שהחכרת המשקולות הביאה תמורה גבוהה של 1900 ביזאנטים לשנה ושל מידות הלח ויבש (תבואה, יין, שמן) 310 ביזאנטים. באותו זמן אנו שומעים על מונופולין סיניוריאלי בממכר כלי-נגינה: חצוצרות, חליליות (zalamellae), שופרות (vocini), תופים וכיוצא בהם, שהוחכר תמורת 500 ביזאנטים; זכויות על איטליזים ונחירת חזירים – 400 ביזאנטים; על זכוכית – 350 ביזאנטים; שמן שומשומין – 160 ביזאנטים; מכירת דגים – 70 ביזאנטים; סיד – 160 ביזאנטים; ויין וחלב – 22 ביזאנטים לראשון ו-20 לשני¹⁴⁴.

השימוש במידות סיניוריאליות קשור היה בתשלומים מיוחדים, ולפיכך נעשה עניין לזכיונות. בצור רשאים היו הוויניציאנים להשתמש במידות משלהם במשאם-ומתנם עם בני עירם או במכירות, ואולם בקניותיהם נצרכו להשתמש במידות המלך¹⁴⁵. זיכיון דומה הוענק לפיזאנים בצור ב-1187 על-ידי קונראד ממונפירה¹⁴⁶. בבירות

141 ה-*mathesep* נזכר במפורש בצור. Tafel-Thomas, II, 359. תפקיד דומה היה ב'קאתינה'. ר' Müller, p. 96: *baiuli cathene*.

142 Tafel-Thomas, I, 85-6. הפריבילגיה של באלדווין השני (לעיל, הערה 133) מזכירה *merces modii consuetudinaria*. פריבילגיה משנת 1175 מזכירה מידה אחרת: *rubus* או *rubus*. אפשר שזו, כמו המידה הספרדית *arroba*, היא ממוצא ערבי, Tafel-Thomas, II, 165.

143 Tafel-Thomas II, 385

144 מונופולין אחרים כללו מכירת סבון, נרות, תבליים ובשר. *Ibidem*, II, 367.

145 Tafel-Thomas, I, 85-6

146 Müller, p. 26, 28

קבע זיכיון של ז'אן ד'איבלין את התשלום של דינר כסף אחד לכד של בירות, לשני 'מודיי' (modii) תבואה, ואולם התשלום הוכפל אם במקום שאילת המידות נעשתה השקילה בידי מודד-העיר (mensurator ville) הרשמי¹⁴⁷.

ואולם הגורמים הכלכליים והחברתיים לא היו היחידים, שהשפיעו בעיצוב פניה של העיר הצלבנית. לא פחות מהם חשוב היה התוכן הכלכלי של הפריבילגיות המדיניות. וכך, בשתי הערים הגדולות ביותר בממלכה, חוץ מעיר-הבירה, הצמיחו הזכיונות של הקומונות ושל גופים מיוחדים אחרים מתכונת של ארגון שונה ומסובכת הרבה יותר. בצור הביא קיומו של הרובע הוויניציאני האוטונומי לידי הכפלתו של השוק, ומלבד השוק-המלכותי (לאחר-מכן הסיניוריאלי) היה שם גם שוק-ויניציאני (Funda Venetorum) מיוחד. לכל שוק היו מידות ומשקולות משלו, פקחי-שוק משלו, וכמובן גביית-מסים משלו. כל צד כפה זכות-איסור' שלו על תושבי הרובע שלו. מצב זה מסביר את יוזמת ז'אן דה בריין, שפטר את 'הסורים' שבצור מתשלום מכס ב'קאטינה' שלו, והסב בכך את הגירתם מן הרובע הוויניציאני אל החלק המלכותי של העיר.

המצב בעיר המלכות עכו מסובך היה אף יותר מכך. אף כי ה'קאטינה' נשארה ברשות המלך, כמעט שאין להכיר 'פונדה' מלכותית במבנה הפיסי של העיר. אין לך דבר אופייני מזה, שמתוך מאות מיסמכים העוסקים בעכו מצוי רק אחד שזכרה בו ה'פונדה' המלכותית, ואף זו בלשון סתומה כל-כך שקשה לקבוע על-פיה את מקומה בעיר בדיוק כלשהו¹⁴⁸. ברור שאין להסיק מכך על פחיתות חשיבותו המסחרית של השוק בעכו. אדרבה, מותר לשער את ההיפך לגבי עיר שמקץ המאה השתים-עשרה גרו בה כ-30,000 נפש, וכנראה כפליים מזה באמצע המאה השלוש-עשרה. מיעוט חשיבותה של ה'פונדה' המלכותית אינו אלא מעיד על ההתפתחות המרשמת, שכיסתה את פני העיר בחצי-תריסר 'פונדות' עצמאיות. ויניציה, גינואה ופיזה היו להן שווקים בתוך רבעיהן, וכמוהם נהגו אחר-כך הפרובאנסאלים בהנהגת מארסיי. יתירה מזו, נראה שהמיסדרים הצבאיים אף הם היו להם שווקים משלהם, כפי שאנו יודעים מפי פיגולוטי, שהשתמשו במידות משלהם¹⁴⁹. כמובן שלא בכל אחד מן השווקים האלה

Liber Iurium, I, p. 687 147

J. Richard, Müller, no. 27 (p. 33) 148. ר' הנסיון לאתר את ה-funda של עכו על-ידי, *Moyen-âge*, 1953, pp. 334-5. זוהי ה-fonde, שבה רצחו צליינים מקרוב באו את האיכרים

המוסלמים ב-1290. המקום היה קרוב ל-cambium או change. Marino Sanudo, p. 230. Pegolotti, ed. A. Evans, p. 64: 'Grano e orzo e tutti biadi, e noce e castagne e 149 nocelle, si vendono in Acri a moggio, ed è il moggio del signore e della ruga di Pisa e della ruga di Vinegia tutto uno con quello delle magione dello Spedale de Tempio' אולי יש לקרוא: 'dello Spedale e de Tempio', כלומר של ההוספיטאלארים והטמפלארים.

מצויות היו כל הסחורות, כך שהשווקים המתייחדים בסחורות מסוימות לא נעלמו. אלא שהגורם המינהלי חזק היה למדי לפלג ולפזר את המרכוזים הכלכליים של העיר. במסגרת זו עלינו לראות את תעריפי-המכס המיוחדים של העיר עכו. בין שכל תושבי העיר עכו הלא-פראנקים אנוסים היו להתגורר ברובע מסוים, ובין שאנוסים היו רק להשתמש בשוק מסוים – ברור שאסיזה מלכותית פורסמה לשם הבטחת הכנסת המלך ממסי-השוק של הלא-לאטינים, נוהג המקביל לזה שהנהיג ו'אן דה בריין ב'קאפינה' של צור¹⁵⁰.

היחסים בין ה'קאפינה' ובין ה'פונדה' לא בכל מקום ברורים הם. נוטים היינו לשער, שה'קאפינה', שהכילה בלי ספק גם שוק ולא לשכת-מכס בלבד¹⁵¹, שימשה ליצוא בלבד, ואילו ה'פונדה' למסחר המקומי. אף-על-פי-כן אין הדבר בגדר ודאי, ובכל אופן אינו ברור וחותך. אם האורגים הסוריים מצור נפטרו בצו-המלכות מתשלום ב'קאפינה', במקום התשלום ב'פונדה' הוויניציאנית, הרי שהיחסים היו מורכבים יותר משנראים לעין.

התכונה האופיינית ביותר של השווקים המקומיים היתה מידתם והתמדתם. היא משקפת מצד אחד מסורת מזרחית עתיקה ואת כלכלת הכספים, ומצד אחר היא תולדה של הגורמים הדימוגראפיים האופייניים לחברה הצלבנית, היינו המבנה העירוני המובהק שלה. אף האצולה לא היתה בכללה מעמד של בעלי-אחויות שהתפרנסו מנכסי קרקעות בלבד. קניינים אלה לא היו אלא נחלת השכבה העליונה ומספר מצומצם לערך של אבירים; האחרים החזיקו בפיאודה כספיים, אף כי נכללו באלה לעיתים תשלומים במצרכי-מזון כגון חיטה, שמן ויין. לפיכך הרוב המכריע של האבירים הצלבנים היה קונה מצרכי-מזון בשוקי העיר. מצב זה היה כללי כמובן לגבי הבורגנים וחברי הקומונות, שחוץ מעי ירק או פרי היו אסורים לפי החוק להחזיק באחויות פיאודליות. האוכלוסיה הפראנקית בכללה היתה אפוא אוכלוסיה של צרכנים,

150 מחקרו של י. פראוור העלה קיום של גיטו ללא-פראנקים בעכו, והמחבר עמד שם על האספקטים החוקתיים של הבעיה. *Rev. hist. de droit franç. et étranger*, 1951, 329–51. דעה זו לא נתקבלה על-ידי קלוד כהן (*ibid.*, 1963, 287–90), המסכים בכל זאת שהיה קיים איזור סגור בפני הלא-פראנקים. כיוון שכך שאלת התואר 'גיטו' הופכת לבעיה סימאנטית גרידא. ז. רישאר, (Jean Richard, *Moyen-âge*, 1953, 325–9) נתן פירוש שונה ואנו הולכים כאן בעקבותיו, כלומר קיומו של שוק שבו אינטרס כלכלי לאדוני-העיר, ושבו הוכרחו הלא-פראנקים לקנות ולמכור את סחורותיהם. פירוש זה אינו מונע, כמובן, קיומו של שטח-מגורים סגור בפני לא-פראנקים. החלטה ויניציאנית המכריחה את הנתינים היהודים של ויניציה לגור בתוך הרובע של הקומונה מורה אולי על פתרון נוסף, כלומר שהחקיקה הצלבנית לאחר כיבוש עכו מידי צלאח אדין נוגעת ל'יהודי-המלך' של עכו. ור' לעיל, עמ' 319 ואילך.

151 F. B. Pegolotti, *op. cit.*, 63: il cantare della fonda e il cantare della catena. אם הקונה אינו מזכיר במפורש את סוג הקאנטאר, הכוונה היא לקאנטאר של ה'פונדה'.

התלויה במידה מרובה ביותר באספקת מזונות מן החוץ, מבלי שתהא לה שליטה ישירה על מקורותיהם.

לסיפוק הצריכה המתמדת מכיון היה המבנה הכלכלי והמינהלי של החקלאות בארץ. העדרה של מערכת מאגוריאליה והשימוש בפיאודה כספיים, שמנע את פילוגן ופיזורן של האחוזות החקלאיות, הולידו עודף של תוצרת חקלאית בשני קוטבי החברה. השכבה העליונה של האצולה מזה והאוכלוסיה האיכרית מזה נמצאו מחזיקים, חוץ מבשנים שחונות או גשומות ביותר, בכמויות של מוצרים חקלאיים העודפות על צורכיהם. הכתר ומשפחות האצילים בעלי האחוזות הגדולות, לאחר שמילאו את אסמיהם לסיפוק צורכי השנה וצורך הזריעה בשנה שלאחריה, מכרו את העודף מתוך שליש היבול שקיבלו מאחוזותיהם, והוא הגיע לשוק החופשי של הערים. במצב דומה נתונים היו מוסדות הכנסייה, בין כנסיות ומנזרים ובין מיסדרים צבאיים, שכולם היו משופעים בנכסי קרקעות. ההכנסות מאחוזותיהם ומן המעשרות סיפקו את צורכי-הבית, מילאו את אסמיהם, והעודף הועבר לשווקים. אמנם, לגבי המיסדרים הצבאיים ספק הוא אם מותר להניח מציאותו של עודף רב, כיוון שמבצריהם מצוידים היו בצידה לשנה שלמה ואף יותר מזה. אף כדאי היה לייבא בכל שנה, כשהם פטורים ממכס, תבואה מאירופה, כדי לאזן את סיפוק צורכיהם. כנגדם המנזרים, ובייחוד כמרי-הכנסיות, היה להם כנראה עודף של מצרכי-מזון יסודיים, שהגיע לשווקים.

מקור-האספקה השני היה של האיכרים עצמם. לאחר ששולמו תשלומי-החובה לאדוני-האחוזה נשארו שני-שלישים ואף שלושה-רבעים של היבול בידי האיכר. אף כי לא היה היבול משופע ביותר בשנים רגילות, הרי עודף היה על צורכי בית האיכר גופו. אם הסכם בין דמשק לירושלים בענין אֶסוּאד (Terre de Suheite) יכול היה לקבוע, שהשליטים הפראנקים ודמשק מקבלים כל אחד שליש היבול, הרי משמע שבדרך כלל היה השליש הנשאר מספיק לצורכי האיכרים המקומיים. אין זו אלא עדות-בעקיפין, ואולם ברור מתוכה שמשפחת האיכר המחזיקה בשני שלישים של היבול יכולה היתה לשווק כמות מסויימת למרכזי הצריכה. כמובן שצריך היה לאגור גרעינים לעונת הזריעה הקרובה, ושנות בצורת עלולות היו להביא את האיכר לידי פשיטת-רגל ולידי הצורך לשאול גרעיני זריעה מאדוני האחוזות. בדרך זו סופקו אפוא צורכי המזון של האוכלוסיה העירונית באספקה חופשית מאחוזות האצולה ומאדמות הכפריים.

במסגרת זו ייקל עלינו להבין את קשייה הכלכליים של הממלכה השנייה. חוץ מפרקי-זמן קצרים היתה הממלכה מוגבלת בעצם לרצועת-אדמה צרה על חוף הים. זו לא היתה אלא כשליש ואף פחות מזה מן הממלכה הראשונה, בלי לכלול בחשבון את הנגב (עבודת האדמה דרומה לחברון מעטה היתה, אם לא נעדרה כל-עיקר), ועבר-

הירדן. ואולם אף הסטאטיסטיקה אינה מבליטה למדי את בעיית המזון. הפסדי הממלכה בעקבות הקרב של חטין היו בעיקר בשטחי-חקלאות מובהקים, ורק עיר גדולה אחת, ירושלים, היתה ביניהם ושלושה מרכזים עירוניים קטנים: שכם, טבריה ונצרת. ניצולי המרכזים העירוניים האלה היגרו בהסכמת צלאח אדין קודם לצור ואחר-כך, אחרי מסע-הצלב השלישי, למרכזים עירוניים אחרים שחזרו ונכבשו בידי הצלבנים. כך לא קיפחו ערי-החוף את אוכלוסייתן. ולא עוד אלא שהמהגרים מאירופה, במידה שבאו, נשתקעו במרכזים אלה בלבד. מכאן שהאופי העירוני של החברה הפראנקית נתעצם והלך, ואוכלוסי המרכזים העירוניים תלויים היו במזונם-תיהם באדמות המעטות הראויות לעיבוד שעל החוף. הצורך עמד אפוא בעינו, בעוד האספקה נצטמצמה כמעט עד כדי מצוקה. האצולה ומוסדות הכנסייה שוב לא יכלו להביא לשוק את יבולי אחוזותיהם המקוטעות, והיתה אמת מרובה בקובלנתו של ז'אן אדוני בירות, שאנוס היה לבצר את עירו בכספי הכנסתו מאחוזותיו בקפריסין¹⁵². האוכלוסייה הפראנקית בערי החוף, שבוודאי לא יכלה לספק צרכיה מן האחוזות הכפריות של הממלכה, נעשתה תלויה עוד יותר באיכרי החלק המזרחי של הארץ, שהיה נתון עתה לשלטונם של האיוֹבִּים ואחר-כך של הממלוכים. אין בידנו לומר מה היו היחסים בין שני חלקי הממלכה הקודמת, ואולם ניתן להניח בוודאות שלא הגיעו לרמת המצב שהיה קיים בימי הממלכה הראשונה. ברור למדי, שהמרכזים העירוניים הצלבניים מוכרחים היו מעתה להיסמך לעיתים קרובות על יבוא מזונות מקפריסין, ארמניה ואירופה¹⁵³.

Les Gestes des Chiprois, 41-2 152

153 למשל ממארסיי ב-9-1244. Delaville le Roulx, *Cartulaire*, II, 615 ; על הפיזאנים

בטריפולי בשנת 1202: Müller, 83

אמנות וארדיכלות

א. ארדיכלות כנסייתית

צליין מן המערב שעשה דרכו, לפני שבע מאות שנה, מעכו לירושלים או למקום קדוש הנערץ בגליל, נצרת, אפשר שנדמה לו, בעוברו על פני כפרים מיושבים מוסלמים, כי בא לארץ אפסוּטית. ואולם הרגשה זו חלפה במידה-רבה משהתקרב לערים. על אף הקו האופקי של גות הבתים שבערי המזרח, הכיפות המתנוצצות בחמה והצלליות התמירות של המינֶרטים, היו בהן צדדים מוכרים שהעלו על הלב את זכרון ארץ-מולדתו. אמנם, מוזר היה קול הסטאקאטו היבש, הקורא לתפילה בכנסיות המזרחיות וקול-הנכאים של המואזין הקורא את המאמינים לתפילה. אולם בקולות אלה נתערבו גם צלצולי הפעמונים ממגדלי הכנסיות הלאטיניות. הערים הבצורות עוצבו בצורות זרות, וכמוהן המבצרים והמצודות העצומים. אך כנסיות, מנזרים ובתי-תפילה הזכירו את אירופה, כשם שהזכירה אנשי הכמורה הלאטינית ותפילותיהם.

עד לימינו לא נודעה בתולדות ארץ-ישראל תקופה של מאתיים שנה, שבה נראתה להיטות עצומה, קדחתנית של בנייה כזו שאנו עדים לה בתקופת הממלכה הצלבנית. טעמים רבים ומורכבים להתפרצות זו של גאות הבנייה, אך ביסודו של דבר, העתקת המוני אדם ממערב למזרח היא שקבעה את קצב הבנייה והיקפה. לא היה צורך בבניית בתי-מגורים; גירוש האוכלוסיה הקודמת השאיר את הערים ריקות, והכובשים החדשים לא הספיקו אפילו ליישב את כל השטח המיושב מקודם. מה שאין כן בבנייני ציבור. אמנם מספר רב של מיסגדים וארמונות מוסלמים נהפך לכנסיות ולמגורי בני-האצולה. אלא שהיה צורך במספר רב יותר של בניינים מסוג זה; והלוחמים, הצליינים והמתיישבים בממלכה חזרו וכונו, בארדיכלות של בנייני-הפאר שלהם, את ארצות מוצאם – על אדמת הארץ החדשה. הכנסיות, המנזרים, המצודות והמבצרים שימשו הקליפה החיצונית ליצירות אמנות – בפיסול ובציור, בעיטור ובפסיפס – שהפכו את השימושי למהודר ואת הפשוט למפואר.

מבצרים, מצודות וביצורי ערים מעמידים את ההישג הארדיכלי הבולט והמזדקר ביותר של 'עבר-הים'. כאן ניחד את הדיון רק בארדיכלות שאינה צבאית.

הכנסיות והמנזרים שנבנו, שופצו או נהפכו לשימוש כנסייתי, משקפים את ההרגלים הרוחניים של החברה החדשה¹. ראשית-כל היתה דרישה לתפילה-בציבור בכנסיות מצד אוכלוסיה, שהיתה דתית ביסודה ומרבה לבקר בבתי-כנסייה. כל יישוב צלבני הניח קיומה של כנסייה מקומית. ואולם בנוסף לכך, ההירארכיה הכנסייתית של הממלכה, שהיתה כבדה מדי לארץ ענייה לערך אך עמוסה מטען של מורשה, חילקה בישופויות וייסדה קאתידראלות בהתאם לחלוקה הכנסייתית הביזאנטית הקדומה. ולא זה בלבד, אלא שגם המיסדרים הצבאיים, ההוספיטאלארים, הטמפלארים, הטיבטונים ואחרים קיימו כנסיות, או מכל מקום קאפילות משלהם, לצורך אביריהם ומשרתיהם. מעמד דומה היה נחלת הקומונות. הרבעים העירוניים שלהם היו מובלעות בתחומה של הכנסייה המקומית, והם קיבלו שירותיהם מכמורה בת-ארצם, שנתמנתה על-ידי ההירארכיה המטרופולית שלהם. בנוסף לכך הוקם מספר רב של בניינים כתוצאה ממה שכינינו 'הגיאוגראפיה הקדושה של ארץ הקודש'. מתוך שנתקשרו במסורת התנ"ך והברית החדשה או הספרים החיצונים נתקדשו הרבה אתרים כמקומות קדושים, וכל אחד מהם הונצח בקאפילה, אם לא כנסייה, שבהן יוכלו הצליינים לשפוך נפשם בתפילה, או גם לזכות למחילת עוונות. היו גם קהילות של כמרים או אגודות נזירים, שנתכונו בממלכה הלאטינית: בנדיקטינים, קליניאצונים ופרימונסטריאטונים מבין האגודות הוותיקות; פראנציסקאנים ודומיניקאנים מבין האגודות החדשות יותר; וכמה אגודות חדשות מעיקרן כגון הפרמליטים, אגודת רוח-הקודש, הנזירות של מרים ממגדלא ועוד. כולן בנו מנזרים, כנסיות ובתי-תפילה, בדרך כלל בערים הצלבניות, אך לעתים גם באחוות שנפלו בחלקן.

מספר הכנסיות בתקופה הצלבנית עלה בהרבה על הצרכים הסבירים אף של אוכלוסיה אדוקה בדתה. אף כי אין בידנו לאמוד את המספר הכולל של הכנסיות, עשויים נתונים אחדים לשמש הדגמה לריבויים. בממלכת ירושלים היו כמאה יישובים צלבניים, כלומר ריכוזים של אוכלוסיה צלבנית. במספר זה נכללו ערים, כפרים, מבצרים ומעוזים קטנים, וכן כמה מנזרים מבודדים. בדומה לכך אנו יודעים שבעיר עכו בלבד היו כ-40 כנסיות; בירושלים – כ-30, ובצור כ-16; ומספרים אלה (שלא

1 המחקר המוקדם של ארדיכלות כנסייתית הוא בחיבורו החשוב של Cte M. de Vogüé, *Les églises de la Terre Sainte*, Paris 1860. (צילום המקור עם הקדמה ועידכון ביבליוגראפי על-ידי י. פראוור בהוצאת מסדה-טורונטו פרס 1973). המחקר הקלאסי הוא החיבור המונומנטאלי של C. Enlart, *Les monuments des croisés dans le royaume de Jérusalem. Architecture religieuse et civile*. 2 vols. Paris 1925–1928. T. R. S. Boase, *The Arts in the Latin Kingdom of Jerusalem*. *Journal of the Warburg Institute*, 2 (1938/9). P. Deschamps, *Terre Sainte romane*. Paris 1960. F. M. Abel, *Jérusalem nouvelle*. Paris 1926. וראה ביבליוגראפיה לפרק זה.

נכללו בהם בתי-תפילה קטנים), השאובים מתוך תעודות התקופה, מייצגים רק חלק קטן של כלל המוסדות הכנסייתיים.

גודלן והידורן של הכנסיות הצלבניות לא עלו בקנה אחד עם מספרן. אדרבה, חוץ מאחת או שתיים יוצאות מן הכלל היו הכנסיות של הצלבנים, לעומת המידות המקובלות באותו זמן באירופה, צנועות למדי, אף אפשר לומר: קטנות. רק כנסיית הקבר-הקדוש וכנסיית המולד, 'מקדש האדון' ו'מקדש שלמה', ניתן היה לתארם כמפוארים. ואולם משלושת האחרונים היתה הכנסייה בבית-לחם בניין ביזאנטי, ושני ה'מקדשים' היו קודם מסגד-עומר ומסגד-אלאקצא של המוסלמים. הכנסיות של טריפולי ושל טורטוזה (טרטוס בלבנון), שנבנו בידי הצלבנים, היו גדולות לערך אך מחוץ לגבולות הממלכה. אפשר שעצם ריבוי מספרן של הכנסיות היתנה את ממדיהן. הכנסיות הקאתודראליות שבירושלים, בשכם ובעכו (זו שבעכו, כנסיית הצלב, נעלמה לחלוטין) היו גדולות ומפוארות; ואולם באותן הערים קיימות היו כנסיות אחרות ששימשו לבני מקומן, למשפחות נזירים או לקהילות איטלקיות, והללו היו קטנות מאוד. השאיפה למעמד מכובד (כגון של המיסדרים הצבאיים) אוזנה על-ידי הצרכים הממשיים של הקהילה בקביעת ממדיה והידורה של הכנסייה.

רובם של הבניינים הכנסייתיים של הצלבנים הוא מן המאה השתים-עשרה, כלומר מן הממלכה הראשונה. במאה השלוש-עשרה הרבה שופץ ושוקם בעקבות חידושה של הממלכה, אולם אף שהצלבנים החזיקו במאה השלוש-עשרה בכל ערי-החוף, לא בנו, כנראה, כנסיות חדשות. אפשר שרק בעכו, שנעשתה אז בירת הממלכה, הוקמו כנסיות חדשות, כגון בפרבר החדש מון-מיזאר, מחוץ לחגורת החומות הישנות.

ואולם אף במאה השתים-עשרה ניתן לצמצם את תקופת הבנייה כדי חמישים שנה. חוץ ממבצרים וביצורים לא נראתה פעולת-בניין מרובה לפני 1125 בערך, שהיו ימים של לחימה שאינה פוסקת כמעט, כשהממלכה הדלה נאבקה על עצם קיומה. רק ברבע השני של המאה היו להם לצלבנים שהות ואמצעים לבנייה – ופעולת הבנייה נמשכה כימי שלושה דורות – עד לתבוסה בחטין ואבדן הממלכה הראשונה ב-1187.

הארדיכלות הכנסייתית והאזרחית של הממלכה זמנה אפוא כולו בתקופה הרומאנֶּ-סקית. הסגנון הגותי הקדום כבר התחיל מחולל נפלאות באירופה, אך השפעתו בארץ-ישראל מצערת היתה כנראה. הוא התחיל מתבלט בחשיבותו במאה השלוש-עשרה, אך באותו זמן היתה כבר תקופת-הבנייה הגדולה, חוץ מן המבצרים, דבר שבעבר. ארדיכלות צלבנית גותית יש לבקש בקפריסין, מעט מאוד בארץ-ישראל.

הסגנון הרומאנסקי חייב חוב גדול לרוח-היוצר של המזרח, בשואבו הרבה מתכונותיו

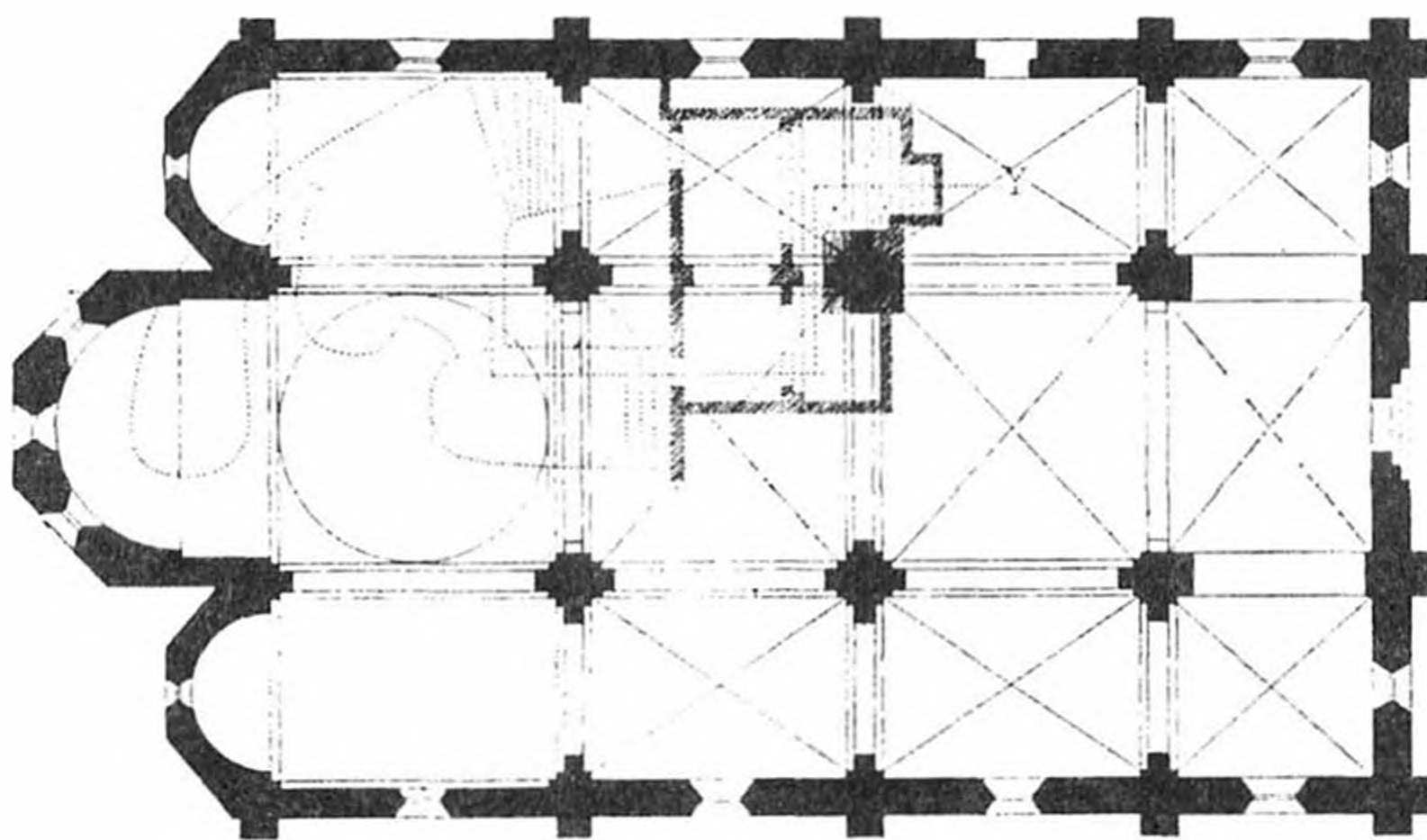
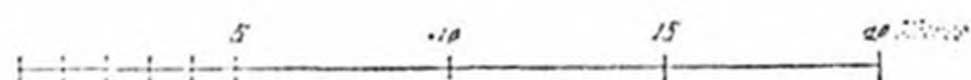
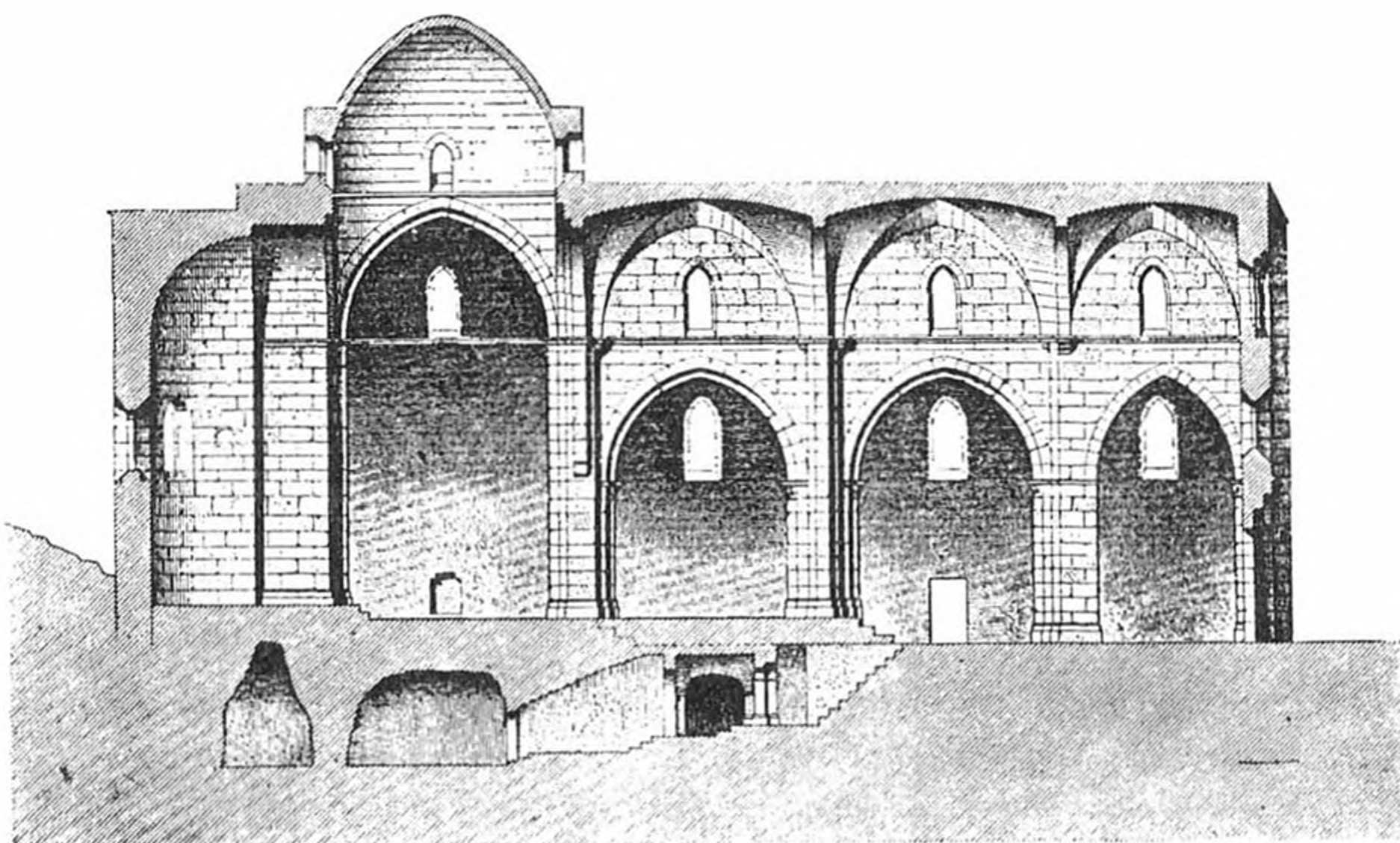
מביוזאנטיון ומיורשיה המוסלמים. אם צפה ובאה השפעה זאת לאירופה על גלי הים-התיכון ואם הסתננה בעד שערי-הפירינאים, במאה האחת-עשרה נצנפה וירדה על צרפת, והצמיחה אסכולה של ארדיכלות מופלאה שמתייחדת בתכונותיה העיקריות המשותפות על אף שינויים מקומיים שבה. מה מוזר אפוא, שהבניינים המונומנטאליים של הצלבנים, שנבנו בתחומה של הארדיכלות הביזאנטית והמוסלמית, אפשר בקושי להבחין בהם השפעה מסגון הסביבה. הסגון הרומאנסקי הצלבני על המוטיבים המזרחיים שבו הובא במישרים מאירופה, במיוחד מפרובאנס ומבורגונד. רק מסגד עומר הפוליגוני שימש דוגמה לחיקוי ממש, ואף זו לא על שום ערכו האמנותי, אלא מאחר שנהיה לסמל של הטמפלרים, ניסו לחקותו לא לבד בממלכה, אלא מאוחר יותר גם באירופה. כל מקום שאתה מוצא את המיסדר, שם אתה מוצא כנסייה פוליגונית או עגולה.

בדרך כלל היו הכנסיות של הצלבנים כ-35 מ' אורכן (מפתח הכניסה עד האפסיס) וכ-20 מטר רוחבן. היחס בין האורך לרוחב השתנה לעתים קרובות מן המרובע המוארך (2:1) עד לתבנית המתקרב לריבוע, אף כי לא של ריבוע ממש. הן היו ברגיל מטיפוס הבאסיליקה התלת-חלקית, מורכבת אולם-תווך (nave) ושתי סטראות (aisles) מקבילות משני צדדיו; לעתים רחוקות יש רק אולם אחד בלבד. כל הכנסיות פונות מזרחה, כשאלם התווך נסגר בקצה המזרחי באפסיס מעוגלת, שמשני עבריה, מצפון ומדרום, האפסידות הסוגרות את הסטראות. בכמה מקומות גודל האפסידות של הסטראות כגודל האפסיס המרכזית והן מסתיימות באותו קו; במקומות אחרים המזבח העיקרי עמד באפסיס המרכזית או במלבן שבחזיתה; מזבחות נוספים ניצבו לעתים באפסידות של הסטראות.

לבד מכנסיית-הקבר לא היה בשום כנסייה צלבנית מקוף (ambulatory), כלומר מעבר שהוביל מן הסטראות אל מאחורי האפסיס המרכזית. להיפך, אחת התכונות האופייניות של הכנסיות הצלבניות היא כותל-המזרח (chevet) הישר, המכיל את האפסידות, שאין קיומן ניכר מבחוץ.

שני טורי אומנות ועמודים משני צדי אולם-התווך מבדילים אותו מן הסרטאות. האומנות הנן כבדות, דמויות-צלב, עם חצאי עמודים מעוגלים תקועים בהן. האומנות היוצרות אַרְקָאדה כפולה הנמשכת ממזרח למערב משני צדי אולם-התווך, תומכות בכותרותיהן את קשתות אולם התווך והסטראות.

אולם התווך הוא ברגיל בעל קמרון חֲבִיתִי (barrel vaulted), המתחלק למפרצים (bays) על-ידי קשתות עגולות או מחודדות במקצת. רק לאולמות תווך מועטים קמרון מצולב (groin vaulting), אך הוא מופיע כמעט תמיד במפרצי הסטראות. בכותלי הסטראות, הקשתות, שלעתים רחוקות הן מצולעות (ribbed), נשענות על

ציור 82. תוכנית הכנסייה הצלבנית סגטה אננה בירושלים
והתך אורכי של הכנסייה. המאה הי"ב

זיזים – קונסולות בכתלים בגובה הכותרות של אומנות אולם-התווך. אולם זה בעל הקמרון החביתי והסטראות נחצים על-ידי מצלוב (transept). בכנסיות הצלבניות אין מצלוב ממש הבולט והיוצר גבליה כלפי חוץ. בארץ שבה סמל הממלכה הוא הצלב, כמעט שאין להבחין בתכניות של כנסיות דמויות-צלב, בעלות גבליה מודגשות כלשהן. הבימה (choir), היינו מקום המקלה, במיפגש המצלוב ואולם התווך, היא במקומות רבים כמעט מרובעת. הכיפה במקום המיפגש נשענת לעתים על משולשים קמורים (pendentives) המתאימים את צורתה העגולה לחלל המרובע שמתחתיה. לעתים 'פנס' (lantern) רב-צלעי או עגול תומך את הכיפה. לצד מזרח מתחברת היא עם חצי-הכיפה של האפסיס המרכזית הסוגרת את אולם התווך.

פנים הכנסייה מואר בעד חלונות צרים בכותלי אולם-התווך, המתנשאים מעל לג הסטראות. גם בכיפת הבימה אפשר שהיה צוהר; לעתים קרובות יש חלון בחצי-הכיפה של אולם-התווך, וחלון גדול, עגול, 'עין הפר' (oeil de boeuf), או חלון מחודד (lancet), מעל לאפסיס הראשית.

מבחוץ נראות הכנסיות הצלבניות מרובעות ורובצות בכבדות, והרושם הזה מתחזק על-ידי העדר בליטות האפסידות בחלק המזרחי של קיר הכנסייה. האפסידות המשוקעות בכותל-המזרח האטום (chevet), מראות מבחוץ קיר ישר המתחבר עם הקירות מצפון ומדרום בזוויות ישרות. הכבדות הזאת מודגשת לעתים על-ידי שיבוץ הכיפה של הבימה בתוך 'תוף' רב-צלעי ועל-ידי חיזוק הקירות הצדדיים על-ידי תומכות (buttresses) זקופות הצמודות אל הקירות. נראה שכנסיות הצלבנים נבנו לא רק לצורך תפילה אלא גם לצורך הגנה.

חומרת הרושם והעוצמה המגושמת של הבניינים מתרככת כמעט תמיד על-ידי החזית המערבית, מקום השער הראשי. אמנם, לבד מכנסיית-הקבר אין חזית צלבנית רומאנסקית ראויה להיקרא מפוארת ביותר. אדרבה, נראה שימוש ממושמע וחסכני בעיטורים חיצוניים, ההולמים תכליתית את הבניין והמולידיים הרגשה של הידור פשוט ורגוע. בבנייה-המונומנטאלית של הכנסיות האבנים הן כמעט תמיד קטנות יחסית, אף כי בנדבכים התחתונים ניתן לראות אבנים מרובעות גדולות יותר. האבן היא אבן-גיר צהבהבה, או שחומה קימעה, או אבן-חול אדמדמת, המשווה חמימות למשטח החלק של הכתלים. הסיתות הפשוט והחלקלק של האבנים הוא מן המשוכללים ביותר ששרדו לנו, והקווים המלוכסנים המקבילים, עקבות המקבת המסתתת, מעידים דרך קבע על מעשה-ידי צלבנים במאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה. התכונה האופיינית האחרת בסיתות-האבן הצלבנית, אבן ריבועית או מלבנית עם שוליים צרים, המבליטים גבושית מחוספסת (rustic boss) במרכז, אינה מצויה כמעט בשום מקום בבנייני כנסייה. היא שייכת לסוג הארדיכלות החסונה יותר, זו של כשרון-היוצר הצבאי.

דוגמה מושלמת של כנסייה צלבנית בת המאה השתים-עשרה ואחת היפות ביותר בסגנון הרומאנסקי הוא בית-הנזירות הבנדיקטיני בירושלים, כנסיית סנטה-אֶנְה. החזית המערבית היא קיר מרובע מרכזי גבוה שלוש קומות, המכוסה גג משופע כלשהו, כמעט שטוח, ומשני עבריו, מצפון ומדרום, כתלים שגובהם שתי קומות. החלק המרכזי של החזית, המוליך אל אולם-התווך, נבדל מן הקירות הסוגרים על הסטראות בתומכות זקופות בולטות כלשהו המגיעות עד לראש הקומה השנייה. החזית, העשויה אבן מצוינת, נקרעת על-ידי הכניסה הראשית לקאתידרלה. שלוש אומנות חזוית-ריבועים ונסוגות מעמידות את הפתח המבוא (embrasure), ומעליהן קשתות עשויות אבנים חטובות. הקשתות הנסוגות אינן מקושטות, ורק גבן מלמעלה מכיל עיטור פשוט בתבנית מעוין. פנים-הקשת (הטימפאנום), שעתה מכיל הוא כתובת של צלאח אדין לזכר הפיכת הכנסייה ל'מדרסה' אחרי כיבוש ירושלים, החסוי תחת אבני-הקשת, נשען ישירות על ראשי האומנות הפנימיות.

בפחות מנדבך-אבנים אחד מעל לכניסה נמתח כרכוב של ארבע שורות של קישוט-עיגולים (billet), ומעליו שורה של עיטורי 'ביצה ולשון' (egg and tongue), והוא המפריד בין הקומה הראשונה לשניה. חלון מחודד נשען על הכרכוב, אחד משורה רצופה של חלונות הנמשכת לרוחב החזית ולאורך הכתלים הצדדיים של הכנסייה. חלון אורנאמנטאלי מתנשא מעל לחזית שלושת נדבכי-אבנים שמעל לחלון המחודד. האבנים המשופעות שבמיפתחו מסוגרות בין שני עמודונים קצרים, נפרדים כלשהו מן הקירות החיצוניים. הם מסתיימים בכותרות עטורי ציצים. מזיז ישר שמעל כותרות העמודים נמתחת קשת מחודדת במקצת, ומקיפה מעליה קשת-חיצונית (archivolt) בעלת בליט-קוציץ (acanthus) מקומר, המשלים את הידורו ופשטותו של עיטור החלון.

פנים הבאסיליקה כולו אומר שקט והרמוניה. הנכנס עובר מתוך הכניסה הראשית אל אולם התווך שבין שתי שדרות העמודים, המכוונות את מבטו הישר אל המזבח שבאפסיס הראשית. שלושת מפרצי אולם התווך ומקביליהם בסטראות נחלקים על-ידי קשתות כמעט עגולות, הנשענות על אומנות בולטות. אומנות אלה הן חלק של אלומות (cluster) דמויות-צלב התומכות, במישור הקשתות, את הצמתים (groins) המרובעים של כל מפרץ. שדרות העמודים מפרידות בין אולם התווך ובין הסטראות והצמתים של המפרצים הנמוכים יותר של הסטראות. המצלב מוגדר יפה אך אינו בולט, ומעל לבימה נשען על משולשים קמורים 'פנס' רב-צלעי המכוסה כיפה קטנה. היא מתחברת מצד מזרח עם חצאי-הכיפות של האפסיס המרכזית. מעטים כאן הקישוטים והעיטורים. זיזים אחדים מסוג המדרגות הנסוגות, כותרות פשוטות בעלות דגם גיאומטרי או גילופי קוציץ, הם כל קישוטיו של הפנים. פשטות זו היא בלי

ספק פרי כוונת המתכנן; שלא יסיח הפאר את דעתו של המתפלל מן התפילה וההתייחדות. התאורה מצוינת, אף כי ייתכן שהיתה מעומעמת יותר כשמשמשות צבעוניות מילאו את מיפתחי החלונות. החלונות של הקומה הראשונה מעבירים אל הסטראות את האור הנוהר בעד שדרות העמודים לתוך אולם התווך. הבימה מוארת לעצמה מחלונות ה'פנס' של הכיפה; ולבסוף, שלושה חלונות מאירים את האפסיס של המזבח הראשי, ואילו חלונות יחידים מאירים את האפסידות של הסטראות. האור הנופל מכיוונים שונים, לעולם אינו מבהיק אלא הוא רך ומתון מוליד משחק של אור וצל על האומנות דמויות-הצלב, הארקדות והקשתות, המדגיש את טוהר התבנית של בית-התפילה.

בכניסתו לירושלים בשערה הראשי, שער יפו, היה הצליין בימי-הביניים עובר על פני המצודה, היא 'מגדל דויד', וארמון-המלך הסמוך לו; סיבוב חד שמאלה הביאו לתוך רובע האפטריארך והפאסיליקה הגדולה שבו, כנסיית הקבר הקדוש, המקדש הנערץ ביותר של העולם הנוצרי². כיום צריך אדם לאמץ הרבה את רצונו ודמיונו כדי לשוות לנגד עיניו את תפארתה הקדומה של הקאתידראלה הזאת, אחת הגדולות ביותר שנבנו במאה השתים-עשרה. החצר המוזנחת שלפני שערה הראשי; העירבוביה הכעורה של בניינים המצטופפים סביבה; השיפוצים המשוניים שנעשו בחומר שאינו תואם ובעבודה שאינה מומחית; ה'שיפורים' מן המאה התשע-עשרה שנעשו באפסיס הרומאנסקית – כל אלה הפכו לשריד של חורבה בניין שהיה מופת ההוד וההדר³. כי אמנם אל ההוד וההדר כיוונו לבם הארדיכלים הפראנקיים, בבנותם את הכנסייה הצלבנית של הקבר הקדוש.

בזמן כיבוש ירושלים בידי הצלבנים שרדו כאן בשטח שבסביבת הקבר הקדוש שתי כנסיות ביזאנטיות, ששופצו כמה פעמים בימי שלטון המוסלמים (בפעם האחרונה אחרי חורבן בידי שליט מצרים הפאטמי אֶלְחַכְם, 1010). היו אלה חורבות כנסיית הצליבה והכנסייה העגולה של התחייה (Anastasis). בסמוך להן הגולגולתא והקאפילה

L. H. Vincent, D. Baldi, L. Marangoni, A. Berluzzi, *Il Santo Sepolcro di Gerusalemme*, Bergamo 1949; W. Harvey, *The Church of the Holy Sepulchre, Structural Survey*, London 1935; G. Jeffery, *A Brief Description of the Holy Sepulchre, Jerusalem*, London 1919; F. M. Abel, *op. cit.*, note 1; K. Schmaltz, *Mater ecclesiarum; Die Grabeskirche in Jerusalem*, Strassburg 1918 ; C. Couâsnon, *The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem*, Oxford 1974.

3 בשנות השישים הגיעו, אחרי מאמצים רבים, שלוש העדות העיקריות: לאטינים, יוונים, ארמנים, לתכנית-שיקום משותפת. תכנית זו משקמת רובה ככולה את הכנסייה הצלבנית מן המאה הי"ב. רוב חזית הכנסייה וכן הקאפילה של הגולגולתא שופצו בינתיים, והן החלק הרומאנסקי של הפנים, כלומר המארטיריון. עיקר העבודה נעשית עתה ב'אנאסטאסיס'.

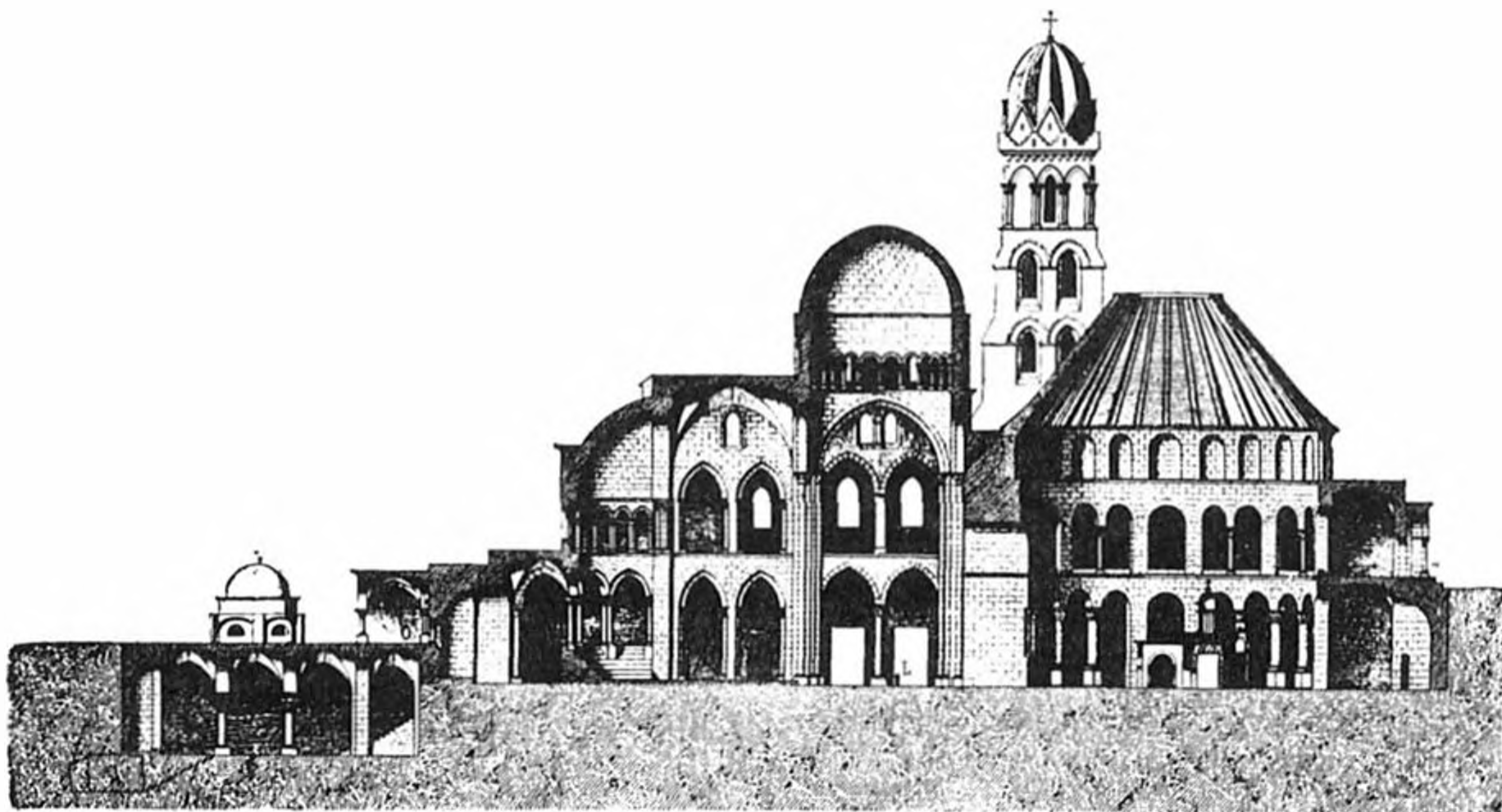
של הקיסרית הלנה, ומערת גילוי הצלב (Invention of the Cross). היתה זו תכנית נועזת מצד ארדיכל-אמן להכיל את כל הבניינים האלה בתוך מקדש רב-מידות, שישכן תחת גג אחד את מצבות-הזיכרון שהוקמו למזכרת הצליבה, הקבורה והתחייה של ישו. בנוסף לכך היתה לפניו בעיית המגורים של אפטריארך ירושלים ושל הכמורה, שלאחר הריפורמה של 1114 היתה לאגודה אוגוסטינית. אין אנו יודעים את שמות הארדיכלים, אף אין אנו יודעים את תאריך הנחת אבן-היסוד. מקובל שהתכניות מוכנות היו ב-1130 בערך, ושכל מיכלל הבניינים נשלם לפני 14 ביולי 1149 – יום חנוכתה של הבאסיליקה החדשה ומלאת חמישים שנה לכיבוש ירושלים בידי הצלבנים.

מנקודת-ראות אמנותית ההישג הגדול ביותר היא הבאסיליקה של הקבר-הקדוש, אף כי גם ארמון האפטריארך ממערב וכן האכסדרה הפנימית (cloister), אולם-האוכל (refectory), אולם-ההקהל (chapter hall) והפנימיות (dormitories) של הנזירים האוגוסטינים אינם נטולים ערך אמנותי. הבאסיליקה החדשה, שנבנתה סמוך למפנה מחציתה של המאה השתים-עשרה, היא אפוא בת-זמנן של שארטר ווֶזֶלֵי (Vézelay); אף כי חסרה היא רוח האחדות והחזון המצינת אותן, תופסת היא בכל זאת מקום של כבוד בין כנסיות בנות זמנה. היא קודם-כל ובעיקרה מצבת-זיכרון לעריסת הדת, והיא גם בית-גזים היסטורי לגלגולי קורותיה של הנצרות. הקבר היהודי החצוב בסלע, שיירי הבאסיליקה המפוארת של הקיסר שהכריז על הנצרות כדת האימפריה, עושר המוזאיקות הביזאנטיות המאוחרות, השערים, אולם התווך והפיסול של הצלבנים היו גלי-עד מאובנים לתולדות הנצרות. עצם התווייתה של תבנית אינטגרטיבית היתה בגדר אתגר גדול. היא חייבה את מיזוגן של תכניות ארדיכליות, שהותקנו בקושטא במאה הרביעית והשישית, בתכניות שהותוו בידי אנשי המערב של המאה השתים-עשרה – ואת ביצוען בידי בנאים וסתתים מקומיים. תערובת זו של קונצפטים תכניים וצורניים לא היתה מסוגלת מלכתחילה לקיים אחדות אמנותית הן בשלבי התיכנון והן הביצוע. ואולם הניסיון נעשה, אף כי התוצאות רחוקות היו מהצלחה מזהירה.

הצליין שנקלע ל'רחוב נושאי-הלולים' (הלולב של עץ-התמר היה סמלו המסורתי של הצליין בארץ-ישראל), אפשר שהיה משתאה למראה הכניסה הראשית לכנסיית-הקבר שאינה, כמקובל בקאתדראלות של אירופה, מן המערב, היינו מכוונת כלפי המזבח הראשי. הכניסה היא מצד דרום, ובעוברו דרך הארקדה הנשענת על חמישה עמודים ביזאנטיים, ומעבר לחצר-הכניסה (parvis), ניצב לפני תאומי-השערים של הכנסייה. מצד ימין הובילו מדרגות אל אכסדרת הגולגולתא. קו-האופק של הבניינים שנראה לעיניו של הצליין הצלבני מוזר היה, דומה לתצוגה קוביסטית של צורות.

מכאן ואילך מזרחה התנשאה כנסייה רומאנסקית. אולם התווך והסטראות נחצו על-ידי מצלוב בלתי-בולט, ובמקום ההצטלבות נמתחה כיפה מעל לבימת-המקהלה. כאן, מסומן בצלב על המרצפת, היה ה'אומפאלוס' (omphalos) המפורסם, טבור הארץ, לפי הגיאוגרפיה התיאולוגית של ימי-הביניים (על-פי יחזקאל לח, יב; שופטים ט, לו). הזרוע הצפונית של המצלוב נסתיימה בקיר הנשען על שתי אומנות עצומות, שחצאי-עמודים תקועים בהן, ואילו הזרוע הדרומית, הארוכה יותר של המצלוב, נפתחה אל שערי הכנסייה הגדולים והחצר. אולם-התווך הפונה מזרחה נסתיים בחצי-עיגול, שבו עמד המזבח הראשי, בעוד שהסטראות נגמרו במקוף חדש, מזרחי, שממנו נפלגו שלושה חדרי-תפילה.

מגדל-הפעמונים לא נכלל, כפי הנראה, בתכנית הראשונה של הבניין והוקם לאחר-מכן, משנגמרה בנייתו. המגדל המרובע, שגובהו חמש קומות, הוא מבנה כבד ומוצק; מחוזק על-ידי תומכות בלתי-בולטות, יש לו מראה מיצד של ימי-הביניים, אלא ששלושה זוגות של חלונות כפולים או משולשים בכל קומה, שקשתותיהם הקמורות קימעה נשענות על אלומות עמודונים תמירים והדורים, מרככים במקצת את חומרת מראהו. למגדל המרובע גג מוזר. גוזזתה מרובעת בולטת עם מעקה מחורר הקיפה את הקומה העליונה. מתוך הגוזזתה הזאת התנשאה כיפה בתבנית גביע רב-פנים עם צלעות מודגשות הנשען על משולשים דמויי עלי-כותרת. ראש הכיפה הסתיים בציצת-פרח.

ציור 84. חתך המיבנים של כנסיית הקבר. המאה הי"ב

מגדל זה המזכיר מבנים דומים בפרובאנס ובספרד, היה מן-הסתם 'מזרחי' במראהו הרבה יותר משאר הבניינים של כנסיית-הקבר. אך מאחר שנוסף לאחר מעשה, לא שולב בתבנית הכנסייה והוא מסתיר חלק של המצלב הדרומי שלה, כשהוא אוגף את שורה השמאלי (המערבי).

תכנית-הקרקע של הבאסיליקה עשויה בצורת מלבן מתקרב לריבוע, הסגור משני קצותיו בחצאי-עיגולים, שהמערבי שבהם היה גדול כמעט פי שניים מן המזרחי. בשני הקצוות שלוש אפסידות מפציעות מכל אחד, אלה שבצד המערבי הן הגדולות יותר מאלה שבמבנה הצלבני החדש. האפסידות המזרחיות עשויות בתבנית הרומאנסקית הרגילה: חצי-עיגול עם קאפילה ומזבח, שלפניהם רחבה מרובעת, והכניסה למקוף דרך ארקדה נשענת על ארבע אומנות.

כנסיית-הקבר יוצאת מכלל התבנית הרגילה שלפיה נבנו כנסיות הצלבנים. לא לבד מידתה, אלא גם צורתה, צירופם של בניינים ישנים בתוך מבנה קיבוצי חדש, הולידו בעיות שלא נתקלו בהן הארדיכלים במקום אחר. כנסיית המולד בבית-לחם ו'מקדש שלמה' (אלֶאקצא) בירושלים, הראויים לעמוד בהתחרות בכנסיית הקבר, הרי לא היו בעצם מעשה-ידי הצלבנים; הם רק שופצו וסוגלו לצורכי החברה הצלבנית. הבאסיליקה של הקבר הקדוש היתה מפעל יחיד במינו. היסוד הביזאנטי נכפה עליו בכוח מציאותו; החדש היה כולו מערבי. גלגולי ההשפעה המערבית הזאת סוכמו בידי חוקר הסגנון הרומאנסקי בזה הלשון: 'אמני אסכולת-הבניין של טולוז הם שערכו את תכנית הכנסייה הלאטינית שעל קבר ישו, אך נורמאנדיה, לא לאנגדוק, היא שהיתה אחראית להוצאתה אל הפועל. טולוז נתנה את תכנית-הקרקע ויציעי הסטראות, אך צרפת הצפונית היא שתרמה את שינוי דמות האומנות, הקמרונות ועיצוב החלק העליון של הבימה. אז, בהשפעת האפטריארך פולק, תפסה אקוויטאניה את מקומה של צרפת הצפונית. לו אנו חייבים את החזית והכיפה. ולבסוף חזרה וגברה השפעתה של צרפת הצפונית, והיא שהביאה לצדה של החזית האקוויטאנית את מגדל-הפעמונים הצפון-צרפתי. מאידך נראה, ששום פסל מן הצפון לא השתתף בעבודה, ובעוד אסכולות טולוז רישומן ניכר בכותרות ובכרכובים, החזית נראית כמצביעה באורח בלעדי שיד אומני-פרובאנס היתה בבנייתה'⁴.

לא לבד ההשפעה הביזאנטית, אלא אף ההשפעה המזרחית, המוסלמית, כמעט שאינה ניכרת כאן. וכך, שלא כדרך התפתחותה של הארדיכלות הצבאית, הארדיכלות הכנסייתית של הצלבנים שאלה הרבה מאירופה ומעט מאוד מן המזרח. כמעט לא

4 מצוטט לפי K. Schmalz, *Mater ecclesiarum*, 238. יש ספק רב בהערכות אלו, והן מובאות כאן רק כדי להדגיש את המורכבות האמנותית של הכנסייה.

ייאמן, שארדיכלי הצלבנים לא נתרשמו כלל למראה הבניינים הביזאנטים והמוסלמיים. אף קנאי שבקנאים לא יכול להתעלם מהישגיהם העצומים. ואולם הכובשים זקוקים היו להרגשה של שייכות, ואותה השיגו על-ידי יצירתה-העתקתה של סביבתם-מולדתם, אפילו לא תאמה את סביבתם החדשה. ויש צידוק רב לדברי החוקרים שבאו לכלל מסקנה: 'באמנות האידיאלית, היינו בארדיכלות הכנסייתית, האמנות הקולוניאלית של הלאטינים במזרח, נעשה הדבר לעניין של יוקרה להימנע מיצירת שעטנו אפשרי, ולהישאר נאמן ככל האפשר לאמנות ארץ-המולדת'⁵.

ב. פיסול

אף כי שני הזמן העמיקו לכרסם בחומות ובבניינים של הצלבנים, הרי עקבות ההרס בהם הם כאין לעומת החורבן הגמור כמעט של הפיסול הצלבני. גנות שנתמוטטו, תקרות שנשמטו או בניינים שעלו באש, קברו תחתיהם את הפסלים או שניפצו אותם לחלוטין. מה שניצל משיני הזמן נפל קורבן בידי הקנאות נותצת-הפסילים של המזרח. חוץ מאשר במקרים נדירים אי-אפשר למצוא כיום צורת אדם בציור, או בפסיפס, או דמות-אדם מפוסלת שזכתה לשמור על ראשה בשלימותו⁶. כשאנו באים לדון בהישגי המערביים באותן דוגמאות ששרדו לנו, אנו רשאים לבוא לכלל מסקנה, שהאמנים שפעלו במזרח לא העמידו מעולם אסכולה מקורית בפיסול; אף-על-פי-כן קיים היה כאן מרכז חרוץ של אמנות רומאנסקית, שנוצר לא בידי אסכולה אלא בידי יחידים. נוסף נא, שהאמנים לא היו ממוצא פראנקי-מזרחי; כמעט בגדר ודאות הוא, שהם היו אנשי אירופה שהוזמנו מטעם השלטונות החילוניים או הכנסייתיים המקומיים לבוא מזרחה; או אפשר שהוזמנו במקום, כשהגיעו כצליינים לארץ הקודש. היתה אשר היתה דרך בואם לממלכה הצלבנית: דיה הצצה מקרוב, אף במלאכה פשוטה כגון סיתות האבנים או הישנותו של דגם פרחוני, שנבחין באיכות המצויינת של העבודה. הכרכובים (cornices) והמשקופים המגולפים להפליא, אבני-מפתח וזיזים וכותרות, גילופיהם הדקים הם בלי ספק מעשי-ידי אומנים מומחים. אך יש להסתכל במשקופים שעל שערי כנסיית-הקבר, בכותרות העמודים של כנסיית-הבשורה בנצרת, ועל הכול במשקופים של כנסיית-הקבר כדי לחוש, שלא רק שיאי אמנות רומאנסקית לפנינו אלא יצירות של אהבה.

G. G. Dehio — G. V. Bezold, *Die kirchliche Baukunst der Abendländer*. Berlin 5 1887, II, 433. על הפיסול הדיקוראטיבי ראה להלן.

6 מחקרי הפיסול הצלבני צוינו בביבליוגראפיה הכללית לפרק. ר' גם: P. Deschamps, *La sculpture française en Palestine et en Syrie à l'époque des croisades. Mém. de la fondation Piot*, 31 (1930).

מעשי-פיסול אלה נתמזל מזלם. בעוד מגדל-הפעמונים של כנסיית-הקבר, מבנה מתבלט ביותר מאחר שנפל לא ניתנה רשות לשקמו, לא נגעו לרעה בקאתי-דראלה, וכך נשמרו השערים ומשקופיהם. בנצרת זימון-מקרים נדיר גרם לכך, שהכותרות שרדו. בישוף נצרת הוא שציווה ערב הפלישה של צלאח אדין לטמון באדמה את הכותרות של הקאתידראלה שלא נשלמה. בדרך זו ניצלו הכותרות, שחזרו ונגלו כמעט בשלימותן שבע מאות שנה לאחר-מכן, בתחילת המאה הזאת, הן תפארת התקופה הצלבנית. מימצאים קטנים, קטעים, המצויים כיום בבתי-הנכות של דמשק, קושטא, ירושלים ובלובר, וכן כמה רישומים מלפני כשמונים שנה של חפצי-אמנות שאבדו מאז, עשויים רק להגביר את דאבון הלב על כל אוצרות היופי שאבדו לבלי שוב.⁷

להלן נתרכז בשלוש יצירות ראשיות של הפיסול הצלבני: שני המשקופים מעל לשערי הבאסיליקה של הקבר-הקדוש ושורת כותרות-העמודים המפוסלות שבכנסיית-הבשורה בנצרת. בכנסיית הקבר מצויה לנו המסגרת כולה, היינו החזית בקצה הזרוע הדרומית של המצלב (transept); בנצרת שרדו לנו רק הכותרות ועלינו לנסות לשחזר את המקום שנועד להן. אף כי תיאור החזית שייך לתחום הארדיכלות, אנו מציעים אותו כאן בהקשר לאמנות הפיסול.

כאמור, נקבעה הכניסה הראשית לקאתידראלה בחצר שלפני הקצה הדרומי של המצלב, המסתיים בחזית דו-קומתית עם שערים כפולים במישור הקרקע וחלון כפול בקומתה השניה. מסביב למיפתחים אלה הפעילו הארדיכלים, הפסלים והסתתים הצלבנים את כל כושר המצאתם ומיומנותם. לשערים ולחלונות המקבילים מידה אחת אם הם נמדדים מצד הגב (extrados) של הקשתות החיצוניות (archivolts) ואולם בעוד שהשערים תופסים את כל השטח שביניהן ממש, המיפתחים העליונים הם כמעט חלונות מחודדים היורדים מן הקשת הפנימית עד לאמצע גובה העמודים. עם זה, אותה מסגרת של הקשתות החיצוניות, גילופי-הפריזות (goudrons) המודגשים של הקשתות החיצוניות, המחודדות קימעה, והשערים והחלונות המתפשקים פנימה, מהווים שלמות הרמונית, המחולקת לשני חצאים על-ידי כרכוב משופע בגילופים שמעין הבארוק.

⁷ קטעים מעניינים של הפיסול הצלבני נדונו במאמרו של C. Clermont-Ganneau, *Monuments inédits des croisés. La présentation du Christ au temple d'après un chapiteau provenant de Jérusalem. Revue archéologique*, 18 (1877). כמה תבליטים נרשמו על-ידי M. de Vogüe (ביבליוגראפיה כללית). הכותרות של קיסריה, שהן כנראה מאמצע המאה הי"ג, לא זכו עדיין למחקר. על כמה שרידי פיסול ראה M. Barash, *Crusader Figural Sculpture in the Holy Land*, Jerusalem 1971, על שרידי הפיסול בכנסיית-העלייה לשמים ר', G. Kühnel, *Crusader Sculpture at the Ascension Church on the Mount of Olives in Jerusalem*, *Gesta*, 16 (1977), 41-50, ור' ביבליוגראפיה לפרק זה.

תאומי השערים נפרדים זה מזה על-ידי אלומה של חמישה עמודים. הם נשענים על אדן דמוי-צלב ומתנשאים עד לכותרות המפוסלות פיסול עשיר. לעמוד החיצוני מתחברות הקשתות עם קישוטי-הכריות של שני השערים, שמתאחדות בטורים של כרים מרובעים, בעוד שלשני העמודים הפנימיים מתחברות הקשתות הסוגרות על פנימי-הקשתות (tympana) של שני השערים. ייתכן שכאן עמדה אומנה בין שני השערים. לפי תיאורו של צליין גרמני (1172), תיאודוריק:

‘מחוץ לשער הכנסייה (המכוסה ארד טהור) בריווח שבין שני הפתחים ניצב האדון המשיח בלבוש קדושים, כמו עלה עתה מן המתים, בעוד מרים המגדלית שוכבת, משתטחת לרגליו, אך בלי לנגוע בהן. האדון פושט אליה מגילה המכילה פסוקים אלה (בלאטינית): “בן-אדם, למה תבכה, בכורעך לפני מי שאתה מבקש במתים? / אל תגע בי, ראני חי, ראוי להיערץ”.⁸

אם קבוצת-פסלים זו שימשה אומנת-ביניים, או שהיתה נפרדת מעמודי השערים, קשה עתה לקבוע.

המסתכל, הנותן עיניו בראשונה בכותרות העמודים, הנאתו מובטחת למראה שפע גילופי העלים, עלי הקיצוץ התלויים ויורדים על העמודים או סלסולי-הקווים הפשוטים יותר מלמעלה. מעל לראשי-העמודים המגולפים עלים עדינים ושורה של דגם ‘חרוים-וסלילים’ (bead and reel), העין מגיעה אל שני משקופי-השיש של הפתחים, שמעליהם מתנשאים פנימי-הקשתות, הריקים כיום, אך לפנים, כנראה, היו עשירים בפסיפסים. שני המשקופים⁹ נבדלים בסגנונם ובנושאים הבדל מעניין ביותר. אי-ההתאמה הזאת, שאין להסבירה, משבשת את ההרמוניה של העיטור המפוסל המשותף לשערים¹⁰. ברור שהאמנים שפיסלו אותם נזקקו לנושאים שונים ונשתייכו לאסכולות שונות לחלוטין. כפי שהם מופיעים לעינינו כיום, וכפי שהיו בתקופה הצלבנית, הבדל זה מעורר תהייה. כמעט שאנו נפתים לשאול: אפשר כללה התפיסה הראשונה שלושה שערים, ולא שני שערים תאומים? אילו כן היה, היו משקופי השערים הצדדיים מכילים את העיטור הפרחוני הערפסקי, המיטיב כל-כך להשתלב עם פיסולי הכותרות, ראשי העמודים והקשתות החיצוניות, וכך היו מהווים מסגרת

Theodorich in *PPTS*, V, 19 8

9 המשקופים הורדו מן השערים לשם שימור. הם נמצאים כיום במוזיאון רוקפלר של אגף העתיקות בירושלים.

10 פרט למחקרי Abel, Enlart, P. Deschamps, ראה: C. Enlart, *Sculptures de l'église du Saint Sépulcre à Jérusalem*, *Bul. de la Soc. des Antiquaires de France*, 1923; A. Fabre, (1922) 21 *Echos d'Orient*, *La sculpture provençale en Palestine au XIIe siècle*. וראה ביבליוגרפיה לפרק זה.

הרמונית טבעית למשקוף־הדמויות של השער האמצעי? האם מגדל־הפעמונים המרובע, הכבד, הנכנס בגבול הצד השמאלי של החזית, הוא שהפריע לביצועה של תכנית זו?

את זמנם של שני המשקופים איי להבוע בדיוק. מאחר שאינם קשורים במישרים בבניין גופו אפשר שבוצעו בזמן כל שהיה בין 1130 בערך ובין כיבוש צלאח אדין ב־1187. עובדה היא, ששום 'מדריך' צלבני (היינו תיאור ארץ־ישראל), שברגיל הוא מרבה לייחד את הדיבור על המקומות הקדושים, ולעתים קרובות גם על קישוטיהם, אינו מזכיר את מציאותם של המשקופים!

המשקוף הימני הוא טבלת־שיש מרובעת דקה, המראה תמונה סובבת שפוסלה בחן ובהרמוניה. הדגם הבסיסי הונח סמוך מתחת לאמצע המסגרת השמאלית של המשקוף: ענף עץ־עבות צומח ועולה מתוך צרור עלי־תמר מסוגנים; ענף זה, המעוטר בשורה מקבילה של עלים מוארכים משולשי־עוקצים שנקדחו לתוך פני שטחו, מתפתח ומשתרע בחצאי־עיגולים על פני כל אורך המשקוף. בדרך פיתוחו הוא יוצר חמישה משטחים מוגדרים, שלושה מעל לענף ושניים תחתיו. כל אחד משלושת המדורים שמעל לענף העיקרי ממולא קו לולייני מסוגן המיצר והולך, שמתהווה על־ידי פארה מסוגנת, זרועה ריבועים ולצדיה שורה כפולה של נקבים קטנים. הקו הלולייני מסתיים בגבעול עם פרח דמוי־קֶנֶרס (ארטישוק), המזדקר מתוך אגד של ארבעה עלים קצרים, שהוא שוב מחזיק בצרור פתוח של עלים. גבעולים ועלים קטנים מהם מסתעפים במסובך לכל עבר.

שתי דמויות־נערים זקופות ואחת אופקית, כשגופיהן משולבים בקו הלולייני הראשי, ממלאות את שלושת המדורים. הנערים הערומים אוחזים בקו הלולייני כאילו כופים אותו לתנועה סחרחרת. ואכן, שלוש החטיבות מקנות רושם של גלגלי־פרחים נעים לאיטם.

בעוד הספנים (panels) הראשונים והאחרונים הם סימטריים ונבדלים רק בכיוון תנועת הגלגל (השמאלית היא במנוגד לכיוון מחוגי השעון, הימנית בכיוון השעון), הספין האמצעי מראה כמה סגולות־ייחוד. במסגרת של אותו קו לולייני, דמוי צמח הליאנה, הנע בכיוון השעון, הדמות הזקופה משמאל דומה לעמיתיה בשאר הספנים, ואילו הדמות הזקופה מימין שונה מהם. היא דמות הקֶיֶנטאור יורה־הקשת (centaur sagittarius), שפניו מופנים בפרופיל של שלושה־רבעים. החלק האנושי של גופו מורכב בצורה פגומה באחורי גוף הבהמה (צורה משונה זו מצויה גם בכמה עיטורי ספרים צלבניים); הוא מחזיק בחץ ויורה אותו כלפי הסירונית בשוליים. לסירונית ראש של אשה מורכב על גוף של עוף גדול המזכיר את דמות הכרובים בכמה מעיטורי ימי־הביניים.

שאר הספינים בתבנית חצאי-עיגולים מראים אותו דגם של הקו הלולייני המשולש. אלא שבמקום שיסתיים הקו באשכול עלים ופירות התלוי כלפי מטה, הוא גוטה כלפי מעלה. שלוש דמויות-האדם המאוזנות שעל כל אחד מן הספינים הקודמים הוחלפו כאן בדמויות של עופות. בכל גלגל שני עופות מנקרים בעלים בחלקיו העליונים ואחד בשוליו. הריווח שבין חמשת המדליונים ממולא בשלושה קווי-עלים לולייניים, כשכל אחד ממלא את המחצית העליונה או התחתונה של הריווח.

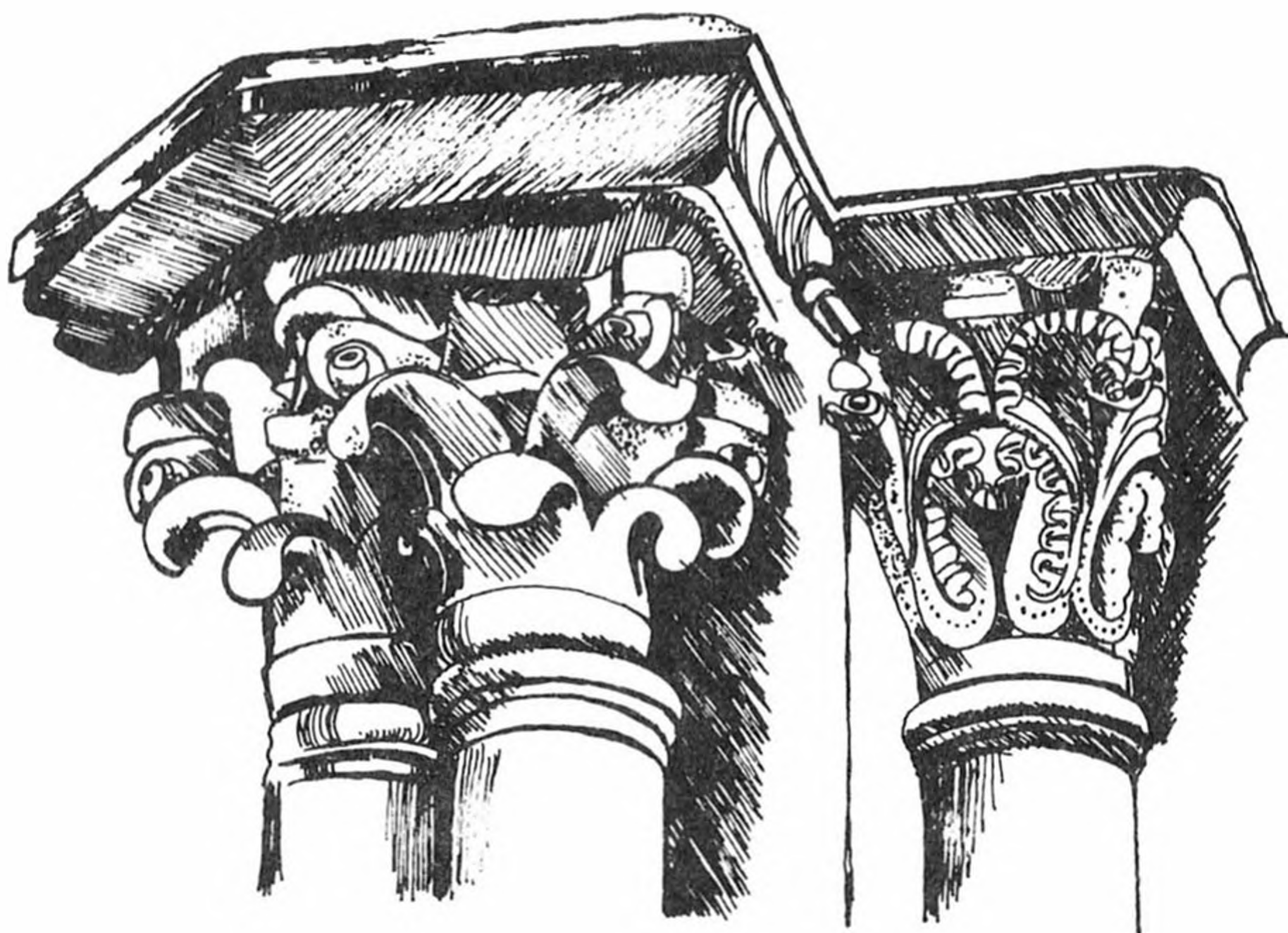
הוכח שהפיסול של טולוז של אותו הזמן וכמו-כן הפיסול הקופטי משתמשים באותו מוטיב של עיטורים, שנשתלשל מן האמנות הקלאסית: אוהבים וציפורים מלקטים ענבים בתוך כרמי-הגפן. יהיה אשר יהיה המוצא, המשקופים עושים רושם ברור, שמקור השראתם בדוגמאות קלאסיות ופאגאניות. תספורת הנערים היא כעין תספורת רומית, אך מוזר הדבר שהשיער גולש בצמה יחידה על הצוואר והכתפיים. ואף כי הגופים לא תמיד מכוונים הם מבחינה אנאטומית (מחוזה כעין-בבליית של יד שמאל של הדמות הראשונה מימין; חזה מודגש בדמות הימנית בקבוצה השנייה), מצג הגופים בתנועה מבוצע כבאמנות הקלאסית. אף זה ראוי לציון, שהדמויות הן ערומות, וזכרותן לא לבד משורטטת בבירור, אלא, במקרה או בכוונה, מופעת באמצעות הידיים הימניות של הדמויות הזקופות בספינים הראשון והאחרון.

כפי שהזכרנו כבר, שונה המשקוף השמאלי שעל השערים ברוחו, בסגנונו ובנושאו. אין רושם כאן של וירטואוזיות של האמן המתגלית במשקוף הימני. במקום החן וההרמוניה וקצב התנועה, שפע העלווה המסתחררת וממושמצת כאחת, והמצג החופשי של הגופות העירומים, מופיעה כאן תמונה קופאה, שבדרך כלל, אם אמנם מעידה היא על מיומנות לא פחותה, הרי מבחינת הדמיון היוצר נחותה היא מן המשקוף השמאלי.

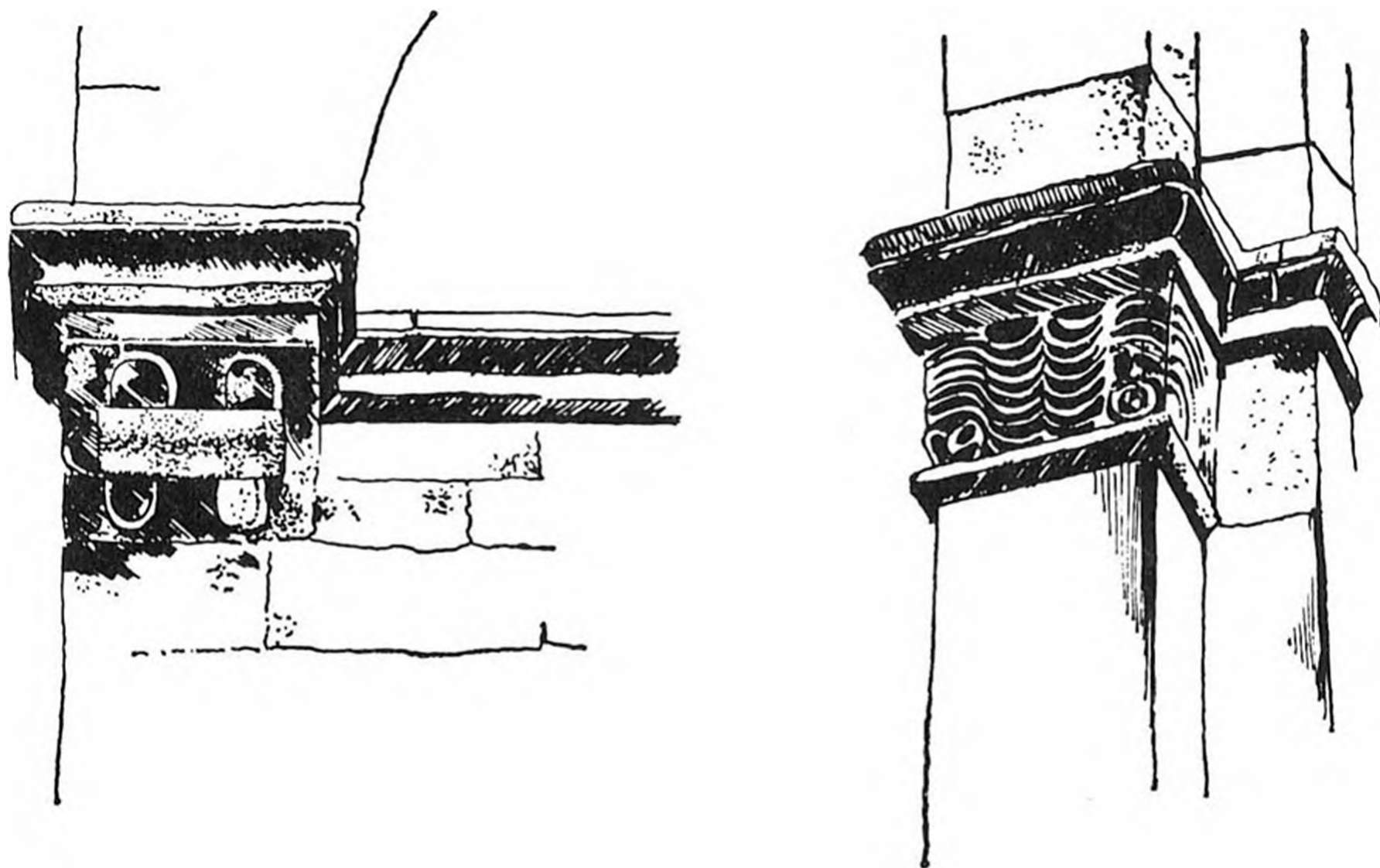
משקוף זה ששה ספינים בו, שמתוארים בהם מאורעות מחיי ישו, כולם קשורים במישרים בעיר ירושלים וסביבותיה. אפשר לומר, שהן מביאות את חיי ישו אל סף כנסיית-הקבר. שאר האירועים המסופרים באוונגליון גולמו בפנים הכנסייה. הספינים מציגים את המאורעות ברציפותם ההיסטורית – חוץ משני הספינים הראשונים שמשום-מה נתחלפו במקומם. הראשון מתאר את תקומת לעזר מן המתים, השני את מרים ומרתה המפצירות בישו לעשות את הנס. מבחינה אמנותית שניים אלה הם המצוינים שבמשקוף; בכל זאת כל המשקוף הוא מעשה ידי אמן אחד, וסגנונו אחד, וכמה מן הדמויות בספינים הראשון והאחרון (הסעודה האחרונה) כמעט זהות.

הספין הראשון מתאר, כאמור, את החייאת לעזר. מאחר שהנס אירע בתוך בית, מופיעה מצד שמאל מסגרת קישוטית של עמוד, שהוא גם מסמן את תחילתו של הספין. מן הכותרת, הנשענת רפופות על העמוד, מתרוממת ועולה ארקדה משולשת, המייצגת עיר. בראשי הארקדות כיפות מוזרות, כעין הדלעת. שולי הקשתות מלאים

בניינים מעניינים, מגדל מרובע דו־קומתי משמאל, שער ומגדל עגול, כיפה עם כרבולת (הדומה במיוחד לצריחי 'מגדל דויד' בחותמות מלכי־ירושלים). הדמויות ערוכות בשלוש קבוצות, במקביל לקשתות הארקדה המשולשת. את שטחה של הארקדה הראשונה ממלאה דמותו המיתמרת, בעלת־הזקן, של ישו. הוא לובש גלימה ארוכה וסנדלים לרגליו. ידו האחת מחזיקה בספר פתוח, בעוד ידו השנייה מורמת בברכה הלאטינית. הילה דמויית־צלב עוטרת את ראשו, ומשרת מציץ מאחורי כתפו. בצד שמנד ארבע דמויות ממלאות את הארקדה הראשונה. לעזר, הקם מן המתים, עומד כבר על רגליו, כשהוא לבוש חלוק עם ברדס ועטוף במין תכריך, שאחד המשרתים מנסה להתיר. מאחוריו עוד שני אנשים, אחד מהם מחזיק מטפחת לאפו ולפיו; בחזית איש המסיר את מכסה־האבן של הקבר. ולבסוף, בארקדה האמצעית, שלושה אנשים; הגבוה שבהם סוגר בידו אפו ופיו, כשידו הימנית מחזיקה במטה עם גולה; בסמוך לו איש המרים את ידו, כאילו מתוך התפעלות למראה הנס שא רע לעיניו; ובאחרונה הדמות המחוטבת בצורה היפה ביותר, דמות איש מוצק המכסה בידו את עיניו. בחזית מִרְתָּה הכורעת מעתירה או מודה לישו, בעוד איש אחר מסייע בהסעת מכסה הקבר והקביים של המת שקם לתחייה.

ציור 85. כותרות צלבניות מבנייני ירושלים. המאה הי"ב

ציור 86. כותרות צלבניות בכנסיית סנטה אנה בירושלים. המאה הי"ב

הקומפוזיציה בכללה ערוכה ביד אמונה: עשר הדמויות שבלוחית ממוקמות יפה בשלושה מישורים של עומק, ואף כי מלאכת הגילוף אינה מגיעה למידת אמנות מיוחדת, התמונה בכללה רבת-רושם. האנשים הסובבים את ישו לבושים גלימות ארוכות עם קפלים מתבלטים, משולשים או אופקיים; זקניהם, חלקים או גליים, אומרים הדרת-כבוד. דמויות מעניינות יותר הן של שני האנשים המסירים את מכסה-האבן של הקבר. הם כנראה משרתים, מאחר שחלוקיהם אינם מגיעים לקרסוליהם; אלה הם חלוקים קצרים של פועלים, כפי שתוארו לעתים קרובות בפיסול ובציור של ימי-הביניים. הם גם נועלים נעליים, בעוד האחרים סנדלים ברגליהם. המחוות של מרתה המתחננת ושל האנשים המכסים פיהם ואפם עשויות יפה. ההסבר הרגיל למחוות האחרונים הוא, שהם מתגוננים מפני הריח הרע העולה מגופו של לעזר. ואולי ניתן גם לפרש אחרת את התנועה. אחד האנשים, לפחות, מחזיק אצבעותיו לעיניו, ולא מן הנמנע הוא, שמחוות כולם מביעות צער. מחוות דומות של נגיעה-באף, שאפשר למצוא בכמה עיטורים וציורים המיוחסים לממלכה הלאטינית, ברי שהן מביעות צער.

הספין הסמוך לו, הקודם מבחינת הזמן לראשון, מתאר את מרים השטוחה לרגלי ישו ומרתה הכורעת לפניו והן מתחננות ששיב לחיים את לעזר. דמותו המיתמרת של ישו באמצע הספין מחלקת אותה לשניים. הדמות (ראשה נופץ) אינה נטולה רוממות, אך אינה מתאמת כל-צורכה לכלל התמונה; ישו עומד על כדור-הארץ ומחזיק ספר בזווית שאינה אפשרית. כל המראה דומה יותר למראה 'העלייה-

לשמים'. משמאל, על רקע מגדלי העיר, נראים ארבעה אנשים הקשורים בבית-עניא (Bethany). כולם מחזיקים בידיהם מקלות, להדגיש הילוכם מן העיר להקביל פני ישו. הדמות הפאטריארכאלית עם מצנפת מזרחית לראשה אפשר מייצגת את שמעון. במקביל לארבע הדמויות משמאל ישנן ארבע דמויות מימין, בלי ספק השליחים, כשהשניים שבחזית מחזיקים ספרים בידיהם.

שלושת הספינים שלאחריהם ניזקו, והסברה שהחלק האבוד של המשקוף נתגלה ונמסר ללובר, הנה מוטעית. הספין השלישי משמאל מחולק אופקית לשניים: למעלה ישו ממלא ידי שמעון כיפא ויוחנן למצוא לו מקום בירושלים לחוג את הפסח: למטה, במסגרת מיפתח של שבעה ציצים, שני השליחים מכינים את השה לזבח פסח. לאחר-מכן, בספין הסמוך, מתוארת מציאת החמור שעליו ירכב ישו בכניסתו לירושלים. הספין שלפני האחרון מתאר את כניסת ישו לירושלים: האוכלוסייה מריעה לו, אחדים מטפסים על דקל, אחדים נראים מבין העפאים, ועוד אחרים כשהם מטפסים אחד על גב חברו לראות במחזה. מעל לשער במבוא ירושלים מצוי עיטור מוזר. הוא מציג כנראה מקדש בעל כיפה מוקפת שינות ושני צריחים דקים עגולים המסתיימים בשני גביעים עטורים חרכי-ירי.

ציור 87. כותרת רומאנסקית
בכנסייה צלבנית, המאה הי"ב

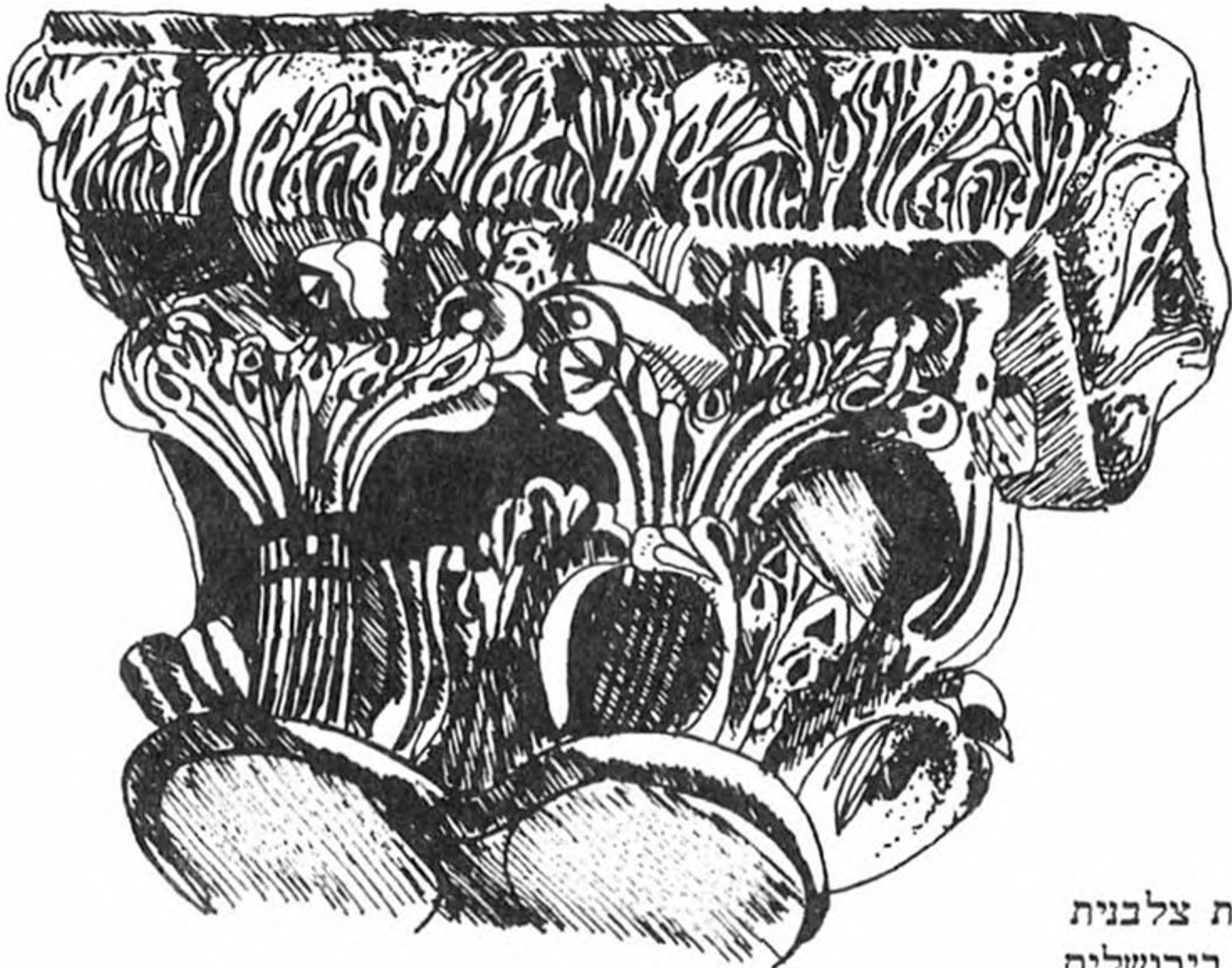
התמונה האחרונה מראה את הסעודה האחרונה. שלוש הארקדות, כבספין הראשון משמאל עם תיאורי-עיר שבה, מסתיימות בעמוד מעניין. על הכן המרובע עומד אדן מחורץ (fluté) ועמוד בעל-מקלעת (שכדוגמתו אפשר למצוא בקברי המלכים הצלבנים בירושלים ובכמה בניינים-צלבניים). הספין מחולק אופקית על-ידי שולחן עגול-למחצה ומכוסה מפה, הנשען בצורה גולמנית ישר על ברכי השליחים. מספרם עשרה, והם כיושבים על מין דוכן. יוחנן, בלי זקן, מיסב שלא-בנוח לפני ישו; השליחים מימין הם אותן הדמויות שראינו בהחייאת לעזר. יהודה איש-קריות נראה מצדו השני של השולחן, מקומו המסורתי באמנות ימי-הביניים. ברור שכל הספין אינו, מבחינה אמנותית, הישג גדול, אך מאחר שתיאר את ההיסטוריה הקדושה תיאור מוחשי היה בו משום הכשרת הלב של הצליין להיכנס לפנים הכנסייה ולקחת חבל בפאסיון של ישו, בצליבתו ובתקומתו מן המתים.

קיימת עוד רק דוגמה אחת של פיסול צלבני משומר כל-צורכו, והוא של כותרות-העמודים הרומאנסקיות של נצרת. אם אמנם היו כותרות אלה אופייניות ליצירות הפיסול ברבע האחרון של המאה השתים-עשרה, הרי ניתן להסיק מכך שלא חסרו בה בממלכה לא אמנים ולא שכיות-אמנות¹¹.

חמש כותרות מפוארות נשקפות כיום למבקר בקיר מיוחד בבניין החדש של כנסיית הבשורה בנצרת. הבניין החדש מקיף במרחבו רב-המידות את שרידי הקאיתדראלה הצלבנית, שלבד מכנסיית הקבר היתה הגדולה ביותר בכנסיות שנבנו בממלכת ירושלים. היתה זו באסיליקה, שאמורה היתה להתחרות עם בנות-זמנה באירופה, 75 מ' אורכה ו-30 מ' רוחבה, עם שלוש אפסידות, שסגרו על אולם התווך ושתי הסטראות. יותר משישים עמודים שניטעו בקאיתדראלה זו שיוו לה הוד, שחסרונו בולט כל כך בשאר כנסיות צלבניות.

חמש הכותרות שייכות היו, קרוב לוודאי, לשער הראשי, המערבי, שהוליך אל המזבח בקצה המזרחי של הכנסייה. הגדולה בכותרות, שהיא גבוהה כדי שליש מחברותיה, קישטה, כפי הנראה, עמוד מרכזי, ורק שלושה קצעים (facets) שלה מפוסלים. שאר הכותרות, בעלות שמונה קצעים, שניים שטוחים, להתאימם לעמודים שהיו צמודים לקירות או משוקעים בהם, ושישה קצעים מפוסלים. כיום, כשהכותרות אינן בראשי עמודיהן, הן עושות רושם מוזר של במה בשביל תיאטרון-בובות. הבמה מאוכלסת עולם מלא של דמויות, לא פחות מ-48, שהוקפאו בעצם תנועתן והן מדובבות סיפורן לעולם החיים.

11 הכותרות נתגלו ונחקרו על-ידי: R. P. Viaud, *Nazareth et ses deux églises de l'Annon-* ciation et de l'Atelier de St. Joseph, Paris 1910. וראה מחקרה של ז. יעקבי בכיבליוגראפיה לפרק זה.

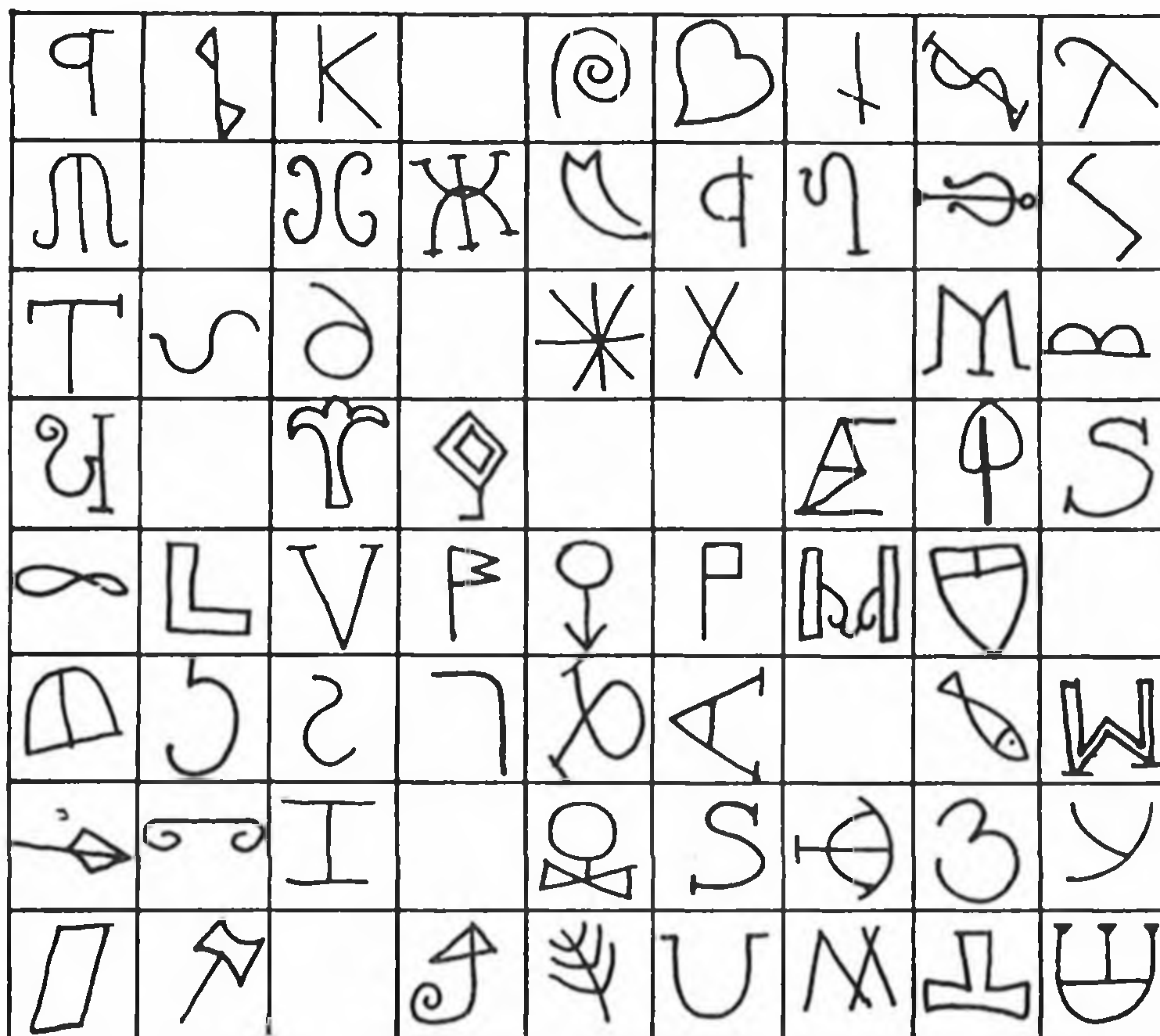

ציור 88. כותרת צלבנית
בשער השלשלת בירושלים

התכונה המשותפת והמאחדת של הכותרות היא רצועת-הקישוטים העליונה. זה קו של קשתות, המעוטרת חרוזים מרובעים והתומכות ארקדה, סמל של עיר. הארקדה הצרה והתמירה מעלה על הדעת, בעמודיה הדקים ובקשתותיה העגולות, אקוודוקט רומאי. מעל לנקודת-מוצאן של הקשתות, גג, הנראה מלמעלה, מבליט בניין-פינה, וכמה קשתות שמעליו רומזות לבניין-פינה או למגדל נוסף על גבו. בכותרת הגדולה ביותר נראית במקום הקשת המרכזית קשת כפולה, שנקודות מוצאה נעוצות בראשי-עמודים אופקיים מן הסוג התומך, משני הקצוות, שני בניינים בעלי גות מחודדים ומשופעים.

הקו הרצוף של קשתות זהות, הנמשך באותו גובה על פני העמודים לסוגיהם מאחד את הקומפוזיציה. ייתכן שאין כאן אלא ואריאציה של השימוש בכרכוב רצוף בכנסיות הצלבניות. אך הרושם החזק ביותר הוא של הראש דמוי-החופה של כל כותרת. מתחת זו, המעוטרת בעדינות להפליא, היו החורים, שנקדחו לתוך הקשתות ושהביקו לפנים בצבעי אדום וכחול, שעדיין ניכרים בהם, אשר בתוכם הציב האמן את הדמויות המפוסלות הזעירות שלו (כ-25 ס"מ גובהן).

אין תנועה רבה בדמויות, מלבד שתיים-שלוש מהן, שהאמן נתכוון בפירוש להניען. הוא השיג זאת על-ידי מצג הרגליים, אבל לעתים קרובות יותר על-ידי ניפוח הלבוש, הנראה יותר כמושב ברוח מאשר בתנועת הגוף. אבל בדרך כלל הדמויות הן במצב ההיראטי הקופא: הקדושים, כולם אומרים יראת-כבוד והתבוננות, ולמחוותיהם

ציור 89. סימני הסתתים מן התקופה הצלבנית

כבדות בוטה. הילות שטוחות, מאונכות, עולות מכתפיהם ומתנשאות מאחורי ראשיהם, כקערות-כנסייה גדולות. ובכל זאת אין הדמויות המפוסלות האלה משרות על הצופה שלוות-נפש, ואינן מעוררות אותו להתבוננות ולהתייחדות. בכל כותרת מובלע יסוד פנימי של מתיחות. מתיחות זו הוכנסה כאן על-ידי שיווי פרספקטיבה כפולה ומגודת לכל כותרת, שבמבט כולל היא מהווה מצב לא-מציאותי. בעוד העיר בעלת הארקדות, על מאות גותיה וצריחיה הדקים והקשתות שעליהם, מוצגת כנראית מלמעלה, כשהיא מציגה את גותיה המשופעים והמקמרות התלויות מעליהם, הדמויות מוצגות כמי שנראות לצופה בהן מלמטה. אף-על-פי שראשיהן, רגליהן וידיהן אינם בולטים מחזית גוש-האבן המפוסל, הרושם המתקבל הוא בכל זאת כאילו הן מטות עצמן כלפי הצופה, רושם שהיה חזק בוודאי יותר כשהיו הכותרות כשלושה עד ארבעה מ' מעל לקרקע. טכניקות שונות יצרו את הרושם הזה: על-ידי העמקת החלל שבין הראשים לבין רקעם, בעוד החלק התחתון של הגוף צמוד לרקעו; על-ידי השימוש בדיסקות חלקות, קעורות כלשהו, על רקע מחוספס להילות של הקדושים; על-ידי הדגשת העומק של המיפתחים העגולים בשולי הבגדים, שניתן לראותם רק מלמטה.

נושא הפיסולים, סיפור-המעשה שנתכוונו לספר לבאים להתפלל, לאדוקים שבבני המקום ולצליינים, מפתיע לכאורה. הכותרת הראשית, שאפשר נועדה לקשט את האומנה שבין שני אנפי השער, או את האומנה שבין השערים, מציגה את 'האומנה' (או אולי: הכנסייה) כמלכה, המוליכה קדוש או שליח. לבושה המרפרף, המפוסל עד זעירי פרטיו, של המלכה, על קפלי הרבגוניים, מתעגל סביב שדיה (אף לקדושים זכרים ניתן אותו קפל-בדים, אף כי רק שד מעוגל אחד להם). היא מחזיקה בימינה מטה עם צלב לראשו, בעוד שמאלה אוחות בידו של הקדוש. דרכה של המלכה נחסם על-ידי שני דימונים מפוסלים בהידור, האחד מותח קשת והשני מאחוריו מצויד בצינה משולשת ורומח. זוג מקביל סימטרית של שדים עומד מאחורי הקדוש. השטנים המעורטלים למחצה ושריריהם מעוצבים להפליא; יש בהם הרבה יותר חיות מאשר בדמות המרכזית. קשה ביותר מצבו של הקדוש, שאף כי נדחף הוא בידי השטנים, הוא נראה כממאן מאוד ללכת אחרי המלכה הגאיונה, ממש כאילו כפאו שד.

הכותרת הראשית, שנושאה כללי הוא, תואמת היתה את שורה של כנסייה זו, וכן עשויה היתה להלום כל כנסייה אחרת בעולם הנוצרי. ואילו נושא הפיסול בשאר ארבע הכותרות מעורר בנו הרגשה מוזרה. עניינו, בזה אחר זה, תומא וישו, שמעון-פֶּטְרוֹס, נס הדייג, פטרוס וטביתא, השליחות האפוקריפית של בר-תלמי להודו, השליחות האפוקריפית של מתי לחבש, וקטרוגו ומותו של יעקב הזקן. הנושא העיקרי הוא לכאורה השליחים או מעשה שליחותם, בחירה מוזרה בעצם לכותרות שנועדו לכנסיית הבשורה במקום הבשורה. ברי שהמיסיון הנוצרי לא תפס במחשבת הצלבנים מקום נכבד כזה, שמזכהו להיות מוצג על גבי השערים של הכנסייה המקודשת בנצרת. אפשר רק לשער, שתמונות הקשורות בבשורה פוסלו וצוירו, או בוצעו בפסיפס, במשקופים שמתחת לקשת, או שנתייחדו לפנים הקאתידראלה.

תיאור קצר של הכותרות יסייענו להמחיש לנו את תוכנן. שתי הדמויות הראשיות באחת מן הכותרות הקטנות, הפונות ישר אל הצופה, הן של ישו ושל תומא הקדוש, כל אחד ניצב בגומחה שלו, דמוית-אפסיס. ישו, עטוף גלימה המכסה את כתפו השמאלית ואת החלק התחתון של גופו, מרים יד ימינו להראות לתומא את הפצע בצדו. היד המורמת מזדקרת מעבר לקו המבדיל את גומחתו. תומא פושט את ידו השמאלית, שהוא תומך אותה בימינו, לנגוע בפצע. היד הפשוטה יוצאת מתוך כסות כבדה ביותר; ידו השנייה מחזיקה בקצה גלימתה (כל הקדושים עסוקים משום-מה בהידוק לבושם לגופם). הגלימה מפוסלת בשפע, מעוצבת בעיגולים סביב הפרקים (ברכיים, מרפקים, כתפיים), ומסתיימת בצווארון מקושט במעוינים, שעליו נופל מאחור תלתל רך משערו של הקדוש. בשל נוהג מקובל על פסלי הסגנון הרומאנסקי, שהיו מקצרים בשוקיים ומאריכים בירכיים, מפוסל הלבוש כך שהוא מדגיש את הברך, ויוצא שמצג הדמויות,

בייחוד אלה הנתונות בתנועה, נראה גמלוני, כמי שמדשדש ומהלך במים. שמונה שליחים, שניים-שניים בכל אחת משתי הגומחות אשר בצדן של שתי דמויות ראשיות, ממלאים את שאר ארבעת הקצעים.

הכותרת של שמעון-פטרוס מתארת שני אירועים שונים בשליחותו, כשכל אחד משתרע על פני שלושה קצעים. מול הצופה מימין הוא סיפור נס הדיג. הפן הימני מתאר סירת-מפרש קטנה, בתבנית חרמש, ובה שני שליחים, שאחד מהם מחזיק במשוט דמוי-כף. סרטי-הגלים מתחת לסירה שוטפים ועוברים למדור השני, שבו פטרוס מהלך על פני הגלים. הדמות הקרובה היא של ישו העומד ופניו אל השליחים. שלושת הפנים הנותרים של הכותרת מכילים את מעשה פטרוס בהחייאת טביתא ביפו. טביתא, במיטה של עץ (בצלע המיטה מצויות קשתות מסוג האקוודוקט הנראה בעיר שלמעלה מן הדמויות), שוכבת ערומה-למחצה, מנסה לקום בעזרת היד התומכת של איש צעיר (אולי יוחנן הקדוש). שרירי ידה הימנית מתוחים, להביע את המאמץ שבקימה. השדיים מבוצעים ביצוע בינוני מאוד. השליחים תופסים את הפן האחרון של הכותרת.

שני סיפורים מסופרים בכותרת הבאה, אף כי לא ברור אם נתייחדו לכל אחד שלוש גומחות, או שלאחד שתיים ולשני ארבע. הראשונה מראה את שליחותו של בר-תלמי להודו, שם הוא מקים לתחייה את בנו של המלך פוליאניוס (Polyanius). בתו של המלך, שרוח רעה מבעתתה, מונהגת בידי שד לבוש אדרת-שער, שפיו הפעור מראה שיניים מזויזות. הבת הנגועה נושאת עיניה אל הקדוש שיגאל אותה. הקצעים האחרים מתארים את המארטיריון של יעקוב הקדוש המורשע בפי הכוהן הגדול אביתר לפני המלך הורדוס אגריפס. שני האישים לבושים מעילים מהודרים בעלי-צווארונים עגולים, עדויי עיטורים וכפתורים. אחד מהם חובש כיסוי-ראש בעל צורה משונה, עם סרט כפול נסרח מאחוריו. סמוך לו הקדוש, שבהליכתו למיתה הוא מטביל את הסופר יאשיהו, אף כי ידיו כפותות לצווארו בחבל חזק. אחר בא תיאור המיתה כשהתליין מניף את חרבו על ראש הקדוש הכורע. כמה אנשים שאין לזהותם ניצבים בגומחה האחרונה ומסתכלים או מסיחים בנעשה. מוזר הדבר, שהתליין, שרגליו חשופות עד לברכיהן, הוא אולי הדמות המפוסלת בצורה הנאה ביותר. חרבו המונפת כפופה כדי שתתאים לקמרון הקטן של גומחתו, והופעתו יותר משהיא של תליין היא של רקדן או סייפן גמיש.

הכותרת האחרונה מציגה את הסיפור האפוקריפי של מתי הקדוש. היא מתארת את שליחותו לחבש, שבה השיב השליח לאיתנו את בנו אגליפוס (Eglippus), מלך חבש, למבוכתם ולמורת-רוחם של החרטומים המקומיים, צרוע וארפכשד. המלך, בנו והחרטומים ערוכים בחן רב. הנושא משתנה, ועל הבמה מופיע המלך היראפס (Hyrax), העונד כתר משונה לראשו. תשוקתו לשאת לאשה את בת-אחיו איפיגניה

ציור 90. פיסול צלבני בכנסיית
'העליה לשמים' בהר-הזיתים.
המאה הי"ב

נתקלת בהתנגדותו של מתי, ואיפיגניה כורעת על ברכיה לפניו ומתחננת אליו להצילה. קבוצה של ארבעה, שניים, שאחד מהם בעל זקן, לא מזוהים, ושני שדים, שגורשו על-ידי השליח, ממלאים את שני הקצעים הנותרים של הכותרת. הפיסולים של נצרת הוכרו על-ידי בעלי-סמך כא. אנלאר (Enlart) ופ. דישאן (Deschamps) כדוגמאות של יצירות-פיסול היפות ביותר באמנות הרומאנסקית. הן הושפעו, כפי הנראה, מן האסכולה הבורגונדית, וכמה מקישוטיהן מתקשרים בבירור בברי (Berry). אין ספק כי הן מעשה-ידי פסל גדול. אמנותו מערבית כולה; אף יסודות שניתן למוצאם במזרח באו מן המערב. הדמויות המייצגות, כנראה, טיפוסים שמיים, מצויות כדוגמתן באסכולה הבורגונדית. אין לך דבר מתמיה מזה, שפיסולים להנצחת הבשורה של נצרת יש בהם רק נגיעה מקרית אחת בארץ הקודש, בים של טבריה, עיר שמעון-פטרוס. מה מוזרים הם גגות הבניינים מעל לעמודי העיר – לא שטוחים ולא בעלי כיפות כדרך הגגות במזרח. גג אחד מעלה דמיון לחלק של הפסיפס במידבא מן המאה השישית, אך אין זה אלא דמיון משלה. הגגות הם הגגות המשופעים, המחודדים של הצפון, והם מתנשאים מעל לעמודים דמויי אקוודוקט רומאי. בכללה היצירה הפיסולית היא פרי יבוא, בין בתיכונה ובין בביצועה. שני דורות של שגשוג הממלכה הצלבנית לא הספיקו ליצור בה מרכז אמנותי משלה. בפיסול כבכל שאר ענפי האמנות כמעט, כפי שנראה, היתה והמשיכה להיות הממלכה הצלבנית בגדר מושבה, וככל מושבה נוטה היא לייבא או לחקות את מה שמקובל בארץ-האם.

ג. מיניאטורות ועיטורי ספרים

הפתגם הרומאי *habent sua fata libelli* (ספר ספר ומזלו), והפתגם העבר המקביל לו: 'הכל תלוי במזל', אפילו ספר תורה שבהיכל', נתקיימו בגורלם של הספרים שנכתבו במזרח הצלבני. אין ספק שרוב הספרים שנכתבו כאן אבדו, אבל לא כולם. בספריות הגדולות במערב, ולעתים גם במקומות פחות גלויים לעין, נתגלו ספרים שכתבתם ועיטורם בממלכה הלאטינית. כיום אפשר אפוא לייחד פרק לתחום זה של אמנות, שאיש כמעט לא שיער את מציאותו לפני עשר שנים.

עשרים ספרים מעוטרים זוהו עד עתה ויוחסו למזרח הפראנקי, ומן-הסתם עוד יתווספו עליהם בעתיד. מספרים אלה ארבעה-עשר הם בעלי תוכן דתי בלבד: ספרי תהילים, סדורי סאקראמנטים, סידורים (Missals), סידורי תפילה ופולחן לבישופים (Pontificals), וכן תרגומים לצרפתית מן התנ"ך והברית החדשה; שלושה הן כרוניקות כלליות; ושלושה הן כרוניקות צלבניות מן המאה השלוש-עשרה. את הספרים שנשתמרו ניתן לייחס לשני מרכזים גדולים של העתקת ספרים ועיטורים, ה'סקריפטוריום' (Scriptorium) של כנסיית-הקבר בירושלים וה'סקריפטוריום' בעכו במאה השלוש-עשרה. תמוה הדבר, שהעיר הצלבנית העשירה ביותר, אנטיוכיה, אינה מיוצגת עדיין, אולם יש תקווה, כי עתידות גם יצירות אנטיוכיה, וכמו-כן של קפריסין הצלבנית, להיגלות¹².

כמעט כל הספרים האלה משופעים ומהודרים כל-כך בעיטוריהם, שכמעט אין ספק כי נועדו ללקוחות שהם עשירים מופלגים. בית-המלכות בירושלים, ולאחר-מכן זה שבקפריסין, מסוגל היה להזמין את כתיבתם ועיטורם של אותם 'וולומינה' מופלאים, ומתקבל על הדעת שגם שאר הספרים מיועדים היו לבתי-מלוכה ולבתי-אצילים באירופה. מותר לשער, שגם מרכזים כנסייתיים באירופה רכשו להם שכיות-ספרים כאלה, אך עד היום לא זוהו ספרים מסוג זה. אפשרות חדשה נפתחה עתה, כנראה, עם גילויים, במקום בלתי-צפוי לחלוטין, של ציורים האמורים להיות ממוצא צלבני. הכוונה לאוסף גדול של איקונים במנזר סנטה-קאתרינה בסיני. מאחר שעד עתה פורסם רק מחקר ראשון בנדון, לא נכלול איקונים אלה בדיוננו¹³.

הרושם הראשון שמתרשם הצופה בעיטורי הספרים, בייחוד אלה של המאה השתים-

12 המחקר החלוצי והקלאסי הוא של H. Buchthal, *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Oxford 1957 ובעקבותיו J. Folda, *Crusader Manuscript Illumination at Saint-Jean d'Acre, 1275-1291*, Princeton 1976
K. Weitzman, *Icon Painting in the Crusader Kingdom*, *Dumbarton Oaks Papers*, 13 XX, 1966; J. Folda, *A Crusader Ms from Antioch*, *Rend. della Pontificia Acad. Rom. di Archaeologia*, 42, 1969-70, 283-290

עשרה, הוא שהנה הועתק בבת-אחת לספירת התרבות הביזאנטית. התמונות ההיסטוריות הגדולות של האונגליון, אלה הקשורות בצליבה ובעלייה לשמים, נראות כמו נלקחו במישרים מ'סקריפטוריום' ביזאנטי. הרקע המוזהב העשיר, הדמויות ההייראטיות, הכתובות היווניות מצטרפים יחד כדי רושם של התקופה הביזאנטית התיכונה. אלא שבחינה מפורטת במיניאטורות מגלה שאין הן מוצר ביזאנטי אמיתי. לא זו בלבד שהטכסט הלאטיני באותם סידורי-תפילה וספרי-תהילים נכתב בידי איש המערב; לא זו בלבד שהלוח הכנסייתי מערבי הוא; אלא שהמיניאטורות גופן מגלות את דרך מלאכתם של אנשי המערב, מראות אותם כשהם שוקדים על חיקוין של דוגמאות ביזאנטיות. בדרך חיקויו היה האמן נתקל בדוגמה שלפניו כדבר מקודש, והיה חושש לסטות או להשתמש בטכניקה ובכוח-הדמיון של עצמו. הטכניקה של המחקים דלה היתה בעצם, וגם על כוח-הדמיון שלהם אין להפליג בדברים. כל שינוי ששינו המעתיקים מן הדוגמה שלפניהם נוטה להוריד את הרמה ולפגום בטיב הספר המועתק. העתקת מקומן של הדמויות בתמונה, שינוי מעמד או מצג או מחווה הולידו ברגיל רושם מגושם, ציור מהוסס ולפעמים אף מצחיק. הטוב בחיקויים היה זה שבו האמן שעבד עצמו כליל לדוגמה שלפניו.

אחד המוצרים הראשונים של ה'סקריפטוריום' של כנסיית-הקבר הוא שכונה 'ספר התפילות של המלכה מְלִיסַנְדָה' (Queen Melissande's Psalter), שזמנו נקבע בתקופה של 1131–1143. אחת המיניאטורות היפות שבו היא תמונת ה'ביקור' (Visitation), המתארת את מרים ואליזבת המתחבקות. לבושן המתנפנף, האריג המשובץ המעוצב מעשה-פסל של חלוקיהן ומעיליהן, הבד העשיר והמלא והדמויות החטובות יפה עושים רושם. יש מתח דראמאטי בתנועות הגוף, בנשיקה המלטפת ובחיבוק החמים. האור שברקע מבליט את הלבוש הכהה, בעוד האור של הציור והקווים הכהים מדגישים את החיבוק הספונטאני, הנסער כמעט¹⁴. ואולם כנגדה של זו, מיניאטורה אחרת בספר, תמונת הבאת הנער ישו למקדש, היא קפואה ונטולת-חיים. הרישום הטוב היחיד הוא של כיפת המקדש, כיפה דמוית-בצל עם תוף קצר, הנשענת על בניין עגול. הכוהן הגדול, המחזיר את ישו לידי אמו, מצויר נאה למדי. אך מרים, כפי שציירה האמן, כמעט ממאנת לקחת בחזרה את הנער. ידו המושטת של ישו נתקלת באם מסתייגת לכאורה. יד ימינה, שאגודלה כלפי מטה, נראית כמשותקת. יוסף, בפנים עצובים, כמעט פוסע על רגלה הימנית של מרים. הנביאה מימין, עם מגילה כתובה יוונית, היא דמות נטולת-חיים. הוסבר מתוך עיון נוקב, שהאמן סטה כאן מן הדוגמה שלפניו, שבה מרים מוסרת את ישו לידו של הכוהן הגדול. מתוך

ציור 91. 'הביקור'
כ"י צלבני מאויר.
המאה הי"ב

שהפך את התפקידים ומשלא היתה לפניו דוגמה לחקותה, נסתלפה כל עמידתה של מרים וידיה הושמו שלא במקומן.

לעתים קרובות השתמש צייר המיניאטורות בדוגמאות שונות וניסה להרכיב מהן תמונה אחת. התוצאה לא עלתה יפה בכל מקום. כך במיניאטורה של החייאת לעזר, כל דבר שניתן לדמות בה הוא שלא כדרך הטבע. הקבר נראה כבית שבפתחו כבר ניצב לעזר, ומראה פניו בריא כל צורכו. אך החלק המוזר ביותר הוא בחזית. מרים ומרתה, לרגלי ישו, מצוירות באמת-מידה של גמדים; שני השמשים מצוירים באותה אמת-מידה; מכסה-הקבר, התלוי על בלימה, אינו הולם את הקבר; ואחד השמשים, כאילו בורח מהרמת מכסה-הקבר! מיניאטורה זו היא גרוטסקית יותר משהיא מעוררת למצוות.

ברור שהאמן העתיק דמויות מדוגמאות שונות, אבל לא עלה בידו לצרפן כדי קומפוזיציה אחת.

החיקויים יוצרים לעתים תמונות מלבבות. הניסיון לתאר את הכניסה לירושלים ב'חג התמרים' הצמיח תמונה כעין-חלומית. אנשים יוצאים משער העיר, שמעליו נראה ציור סכימאטי של המקדש. דקל כעין המניפה והאיש המטפס עליו הם קישוטיים ביותר. משמאל מייצגת גבעה דמיונית את הר-הזיתים, שמאחוריו עומד מקדש רומאי עם צלם של אליל! הדמות המתבלטת היא זו של ישו בחזית. הוא רכוב במצודד על חמור, כך שניתן לראותו במלוא פניו, אלא שהחמור אינו נוגע בקרקע. ריחופו באוויר מעלה על הלב יותר את המסע הלילי של מוחמד על סוסו האגדי בוראק מאשר כניסתו של ישו לירושלים...

האמן שצייר את המיניאטורות בשביל ספר-התהילים של המלכה מליסנדה חתם שמו במיניאטורה של ה-Deesis. תחת רגליו של ישו, הנשענות על שרפרף, אנו קוראים: Basili(us) me fecit – נעשיתי בידי באסיליוס. אף כי ייתכן שנמצאו שמות יווניים בקרב הצלבנים, קרוב יותר שהיה זה כינוי ספרותי של האמן, שבא להעיד על הכשרתו הביזאנטית ושימש לו מעין דיפלומה מוסמכת. וכן ייתכן, ששם צלבני רגיל כגון Rex או Rei תורגם לצורך פרסומת ליוונית. אך מוזר הדבר ביותר, שהאמן שפעל ב'סקריפטוריום' הירושלמי בשנות השלושים והארבעים של המאה השתים-עשרה וחברו שגילף את המשקוף השמאלי של כנסיית הקבר לא ידעו כלל איש על עבודתו של חברו. כמה מן התמונות, כגון החייאת לעזר, הכניסה לירושלים והסעודה האחרונה מתוארות בעבודת שניהם, אבל אין כל רמז לקשר כלשהו בין השניים. אפשר שעניין לנו כאן בקנאת אמנים, אך אפשר כמו-כן שלא חיו בזמן אחד. דבר אחד ברור, שצייר המיניאטורות, שפעל בירושלים, לא העז להכניס לתוך דוגמאותיו הביזאנטיות מצבע המקום, אם אפשר לומר כך. חוץ מן הכיפה שבראש המקדש – ואפילו כיפה זו מעט מאוד בה מן הדמיון ל'מקדש האדון', או מסגד עמר – אין ברקע כל שייכות לסביבה הממשית.

ברור למדי, שהעיטורים לספר התהילים של המלכה מליסנדה נעשו בידי אנשים אחדים, ולא בידי אמן אחד. שורת קדושים הקשורים בתפילות בוצעה ביד אחרת ופחות אמונה. גם כאן חיקה האמן דוגמאות ביזאנטיות. מבחינה אמנותית המיניאטורות הן מסוג הבינוני, והן מעידות על מעלת הדוגמאות ונחיתות המחקה. אבל עוד אמן אחד עסק בעיטור הספר, הוא שצייר את השערים ותיבות-הפתיחה (Incipit) של חלקי-התפילות השונים. הצופה מתרשם בדפים אלה מעושר הרקע המוזהב, שעליו מצוירות תיבות-הפתיחה בשחור, בעוד הטכסט בהמשך העמוד כתוב באותיות זהב על גבי רצועות ארגמן. בחינה מעמיקה גילתה, שתיבות-הפתיחה האמנותיות האלו

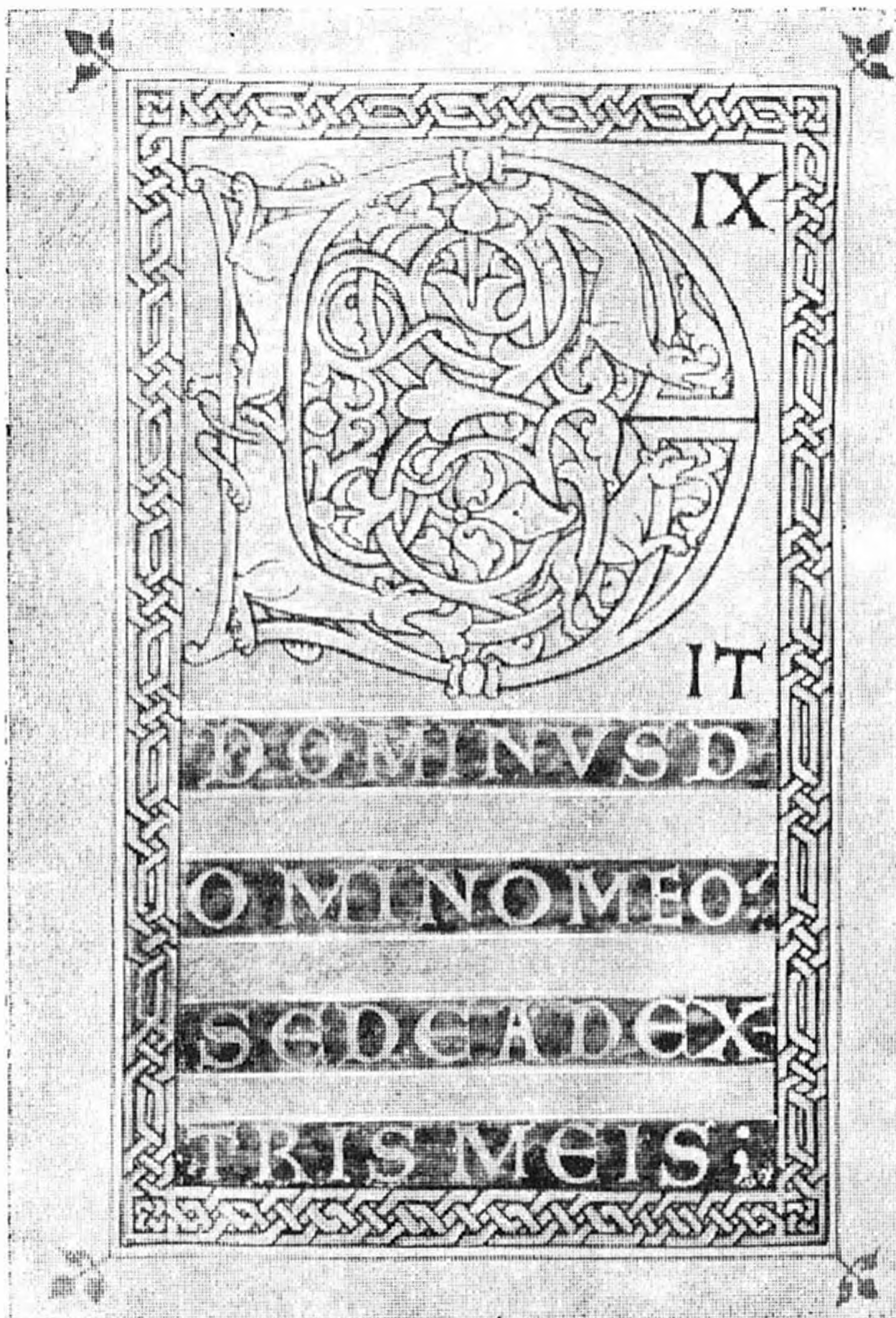
בוצעו בהשראתם של מקורות אחדים, שלאחר שעברו גלגולים שונים מצאו לבסוף דרכם אל הממלכה הלאטינית. כך, למשל, אות B המצוירת להפליא שבראש התיבה Beatus, מקור השראתה הוא הצפון הרחוק, אנגליה. שני האשנבים שבאות משכנים קנטאור יורה קשת בחלק העליון ודרך־קון מטפס הנושך פרח בחלק התחתון. המקלעת (interlace) הקרויה 'פראנקו־סאכסונית' מחברת את ראש הקנה ואת רגלו אל קשתות האות. כל אלה הם רישומים רומאנסקיים מובהקים של הצפון. כזה הוא גם הפיתול הפרחוני של קשתות האות, וכן המסכה המחברת אותן, עם הפרס והציפור־הסירונית בקשת העליונה, וכן הדמות המלכותית של דויד המנגן בנבל. כל הציורים האלה ניתן למצוא שורשם באנגליה של המאה השתים־עשרה¹⁵. בכל זאת לא היו הדוגמאות האנגליות מקור־ההשראה היחיד, ובוודאי לא הישיר לאמן העיטורים האלה. השפע המתפרץ של הסגנון הרומאנסקי נכבש בדפוס של דגם ממושמע, קלאסי ביסודו¹⁶, ובכך מתקשרת ירושלים ל'סקריפטוריום' במונטֶה קאסינו. דוגמה אחרת להשפעה מורכבת מעין זו היא אות D בראש התיבות Dominus illuminatio mea¹⁷. אנו נפתים לקשרה בדוגמאות מוסלמיות, ואמנם שני צמדי הריבועים שעל פניה מצויים בדוגמאות פאטמיות במצרים השכנה. ואולם הדוגמה לא באה במישרים מן המזרח המוסלמי. ה'היפוקאמפוס' (מפלצת־ים אגדית, גוף סוס וכנפיים וזנב־דג) בראש האות משמאל, והגריפונים (חיות אגדיות בעלות גוף ורגלים של אריה, כנפיים ומקור של עיט ואוזניים נטויות להקשיב), בעיטורים דומים של תיבות מקורם באיטליה הדרומית, קרוב לוודאי בהשפעת ה'סקריפטוריום' במונטֶה קאסינו. עוד כמה כתבי־יד מעוטרים מתייחסים על ה'סקריפטוריום' הירושלמי במאה השתים־עשרה, אלא שמעלתם האמנותית חשובה פחות מחשיבותם ההיסטורית כעדויות נדירות למעשה האמנות בבירת הממלכה.

כמאה שנים לאחר־מכן נוצרה במזרח ביבליה מפוארת, הנודעת כ'ביבליה של הארסינאל' (Bibliothèque d'Arsenal) בפאריס. ספר נהדר זה של ליקוטים מתוך תרגום צרפתי של התנ"ך והספרים החיצונים יש בו עשרים עמודים שלמים של עיטורים, המשמשים שערים לחלקי הביבליה השונים. ההידור שבעיטורים מעמידם במדרגה אחת עם Bible moralisée המפורסמת ועם התנ"ך בציורים שבספריית מורגאן. מאחר שמוכח מתוכו שמוצאו מארץ־ישראל במאה השלוש־עשרה, מותר לראות ספר מפואר זה כפרי הזמנה של לואי הקדוש בעת שהותו בממלכה בין השנים 1251–1254. אבל לא לבד הביצוע המרהיב־עין הוא המעלה על דעתנו את דמיונו של הספר לביבליות הנפלאות שבאירופה, אלא קיים באמת גם קשר ישיר ביניהם; אמן הביבליה הצלבנית, שעבד בוודאי בעכו, השתמש באותן ביבליות אירופיות

Ibidem, plates, 14a 17

Ibidem, p. 13a 16

Buchthal, plates, 13 15

ציור 92. D רבתי
בשער פרק מן
הברית החדשה

כדוגמה. דמויות בודדות ואף תמונות שלמות, שאפשר למצוא שורשן בדוגמאות ביזאנטיות, לא מהן נשאלו במישרים, אלא מדוגמאות אירופיות, ובעיקר צרפתיות, שכבר עיבדו את החומר הביזאנטי.

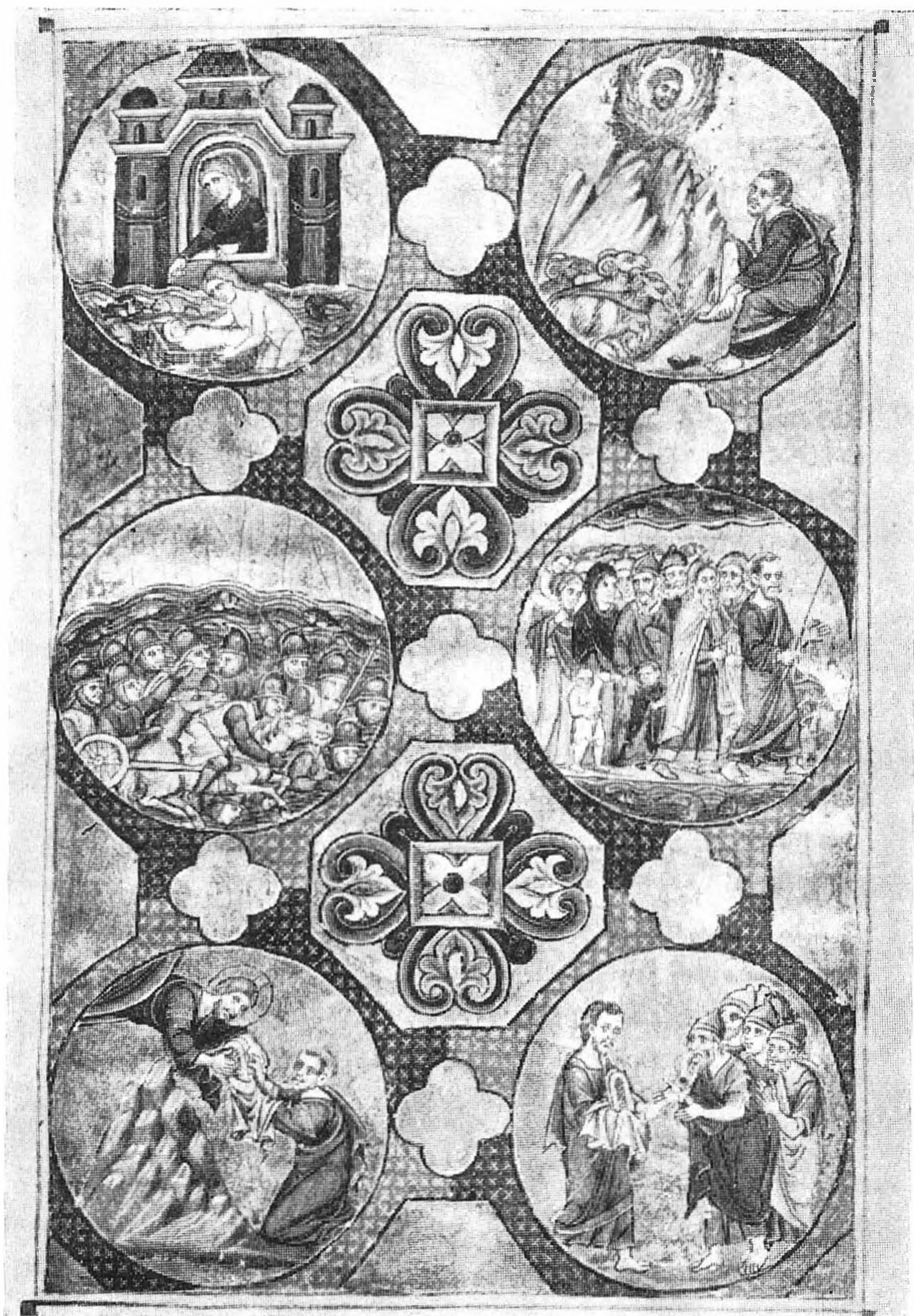
שתי דוגמאות עשויות להטעים את הידורה של 'הביבליה של הארסינאל'. השער לספר שמות¹⁸ מורכב שש תמונות (כמה מן המיניאטורות שבעמודים השלמים מכילות עד 12 תמונות), המצוירות במידליונים עגולים התופסים את מלוא העמוד. הן מתארות מאורעות עיקריים של ספר שמות, החל בבת פרעה המוצאת את משה ביאור. לפני ארמון המלך נראים מי הנילוס המשופעים בדגים, ששם מוצאת בת המלך את התיבה הצפה ובה התינוק בחיתוליו. גופה העירום והחשקני מצויר יפה. אחריה באה

18 Ibidem, plates, 63 ר' להלן עמ' 527

התמונה של הסנה הבוער. אלוהים, הנראה כמוקף נור של עלי-דפנה, מופיע בסנה בראש הר חורב. משה, לרגלי ההר, משיל נעליו, כשעדרו, המיוצג בארבע כבשים, לוחך את העשב. תמונה מרהיבה היא זו של חיל פרעה הטובע בים-סוף. נחשולי המים הגואים של הים מתרוממים ושוטפים את חיל מצרים. המצרים חובשים קסדות מצויצות, וגופיהם מכוסים שריון-לוחות ומעילים על גבם. בחזית נראה רכב מצרי רתום לשני סוסים. הסוסים, שעל אחד מהם רכוב חייל, הם במלוא דהרתם. התמונה כולה נרשמה יפה, ויש לשער שהיא הועתקה מתמונה של מירון כליר-רכב. ואולם משום שהרכב הדוהר נשאל מדוגמה נפרדת, אין הוא משתלב יפה בכלל התמונה. כך, למשל, רתמת הסוסים מיושנת ואינה הולמת את המקובל במאה השלוש-עשרה, והסוסים נראים כפורחים באוויר.

התמונה הסמוכה היא של בני ישראל העוברים בים סוף, לאחר שניצלו מיד רודפיהם המצרים. משה עומד ביבשה, גלימתו מתבדרת ברוח מאחוריו. על-ידו ניצב אהרן, המחזיק בתיבה כעין ארגטל. מאחוריהם בא כל העם, אנשים ונשים המוליכים ילדים בדיהם, או נושאים אותם על גביהם. הם צועדים ביבשה, בעוד המים, שדגים מצוירים בחזיתם, מתארים את נס קריעת הים. ציור מלבב הוא המידליון שבשוליים, המתאר את מתן התורה, עם הר סיני במרכזו של הציור. אלוהים מרחף בשמים ונותן את הלוחות לזקני ישראל. בני ישראל חובשים כובעים משונים, המזכירים את הכומתה הפריגית.

עדיין לא הגיעה השעה ועדיין חסרה הוודאות הדרושה להערכת חשיבותם האמנותית של העיטורים ושל ציורי המיניאטורות שנוצרו במזרח הצלבני. לא זו בלבד שהחומר המצוי הוא מקוטע, בעוד הקשרים עם אירופה ועם המזרח צריכים עיון נוסף, אלא שעדיין ניתן לפקפק בדבר ייחוסם של כמה מכתבי-היד ל'סקריפטוריה' הצלבניים. בכל זאת אפשר לשרטט תמונה כללית. ציירי העיטורים והמיניאטורות היו, כפי הנראה, כולם אנשי המערב. כמה מהם אפשר שנשתקעו בממלכה, אחרים היו צליינים שהוזמנו לעבוד בשביל ה'סקריפטוריום' של כנסיית-הקבר במאה השתים-עשרה או בשביל הקאתידרלה של עכו, כנסיית הצלב הקדוש, במאה השלוש-עשרה. הם עבדו בסגנונות ובטכניקות של ארצות מולדתם. צרפת הצפונית, אנגליה הנורמאנית ואיטליה היו, כפי הנראה, ארצות מוצאם ועריסות השראתם. במדינה החדשה שקמה זה עתה מתוך האנדרולומוסיה של הכיבוש, בחברה קשוחה של לוחמים שבאו מבתים וטירות מבוצרים באירופה, מצאו דברי אמנות את שוחריהם רק בקרב אנשי-הכנסייה העשירים והמשכילים יותר ובבתי המלכות של השושלות המושלות במזרח הלאטני. מעשה האמנות הושפע אפוא ממסורות ארצות-המוצא האירופיות, מצורכי הליטורגיה ומרצון הפטרונים המלכותיים. עם זה, עם שהיו, כנראה, צרפת, אנגליה ואיטליה

ציור 93. שער מאויר לספר שמות. כתב-יד צלבני. המאה הי"ג

מרכזי ההשפעה על האמנות בממלכה, האמנים עצמם בבואם למזרח נמצאו מבקשים דוגמאות ביזאנטיות. כתבי-היד המעטורים, לפחות אלה המצויים בידנו, כנראה נוצרו בשביל בית המלכות או בתי הנסיכים; ובמזרח הלאטיני, על אף ההשפעה הצרפתית החובקת הכל, הדרת-מלך מיוצגת היתה בדמות ה'באסילאוס' הביזאנטי. מכאן הביקוש מצד אמני אירופה לדוגמאות ביזאנטיות, אף מעבר לכוח-המושך של האמנות הביזאנטית. ספר-תהילים עם מיניאטורות ביזאנטיות, על עושרן והדרן, כאילו אמר כבוד לבעליו והעיד על מעמדו המיוחס. ואם אמנם הוזמן הספר על-ידי המלכה מליסנדה או בשבילה, והיא חציה ארמנית, אך טבעי היה שהספר ייעשה 'א' לה ביזאנטיון'. אם הצייר מכנה עצמו בשם באסיליוס, אפשר שבמקרה זה אמנם שמו, אבל אפשר שקריאת-שם זו היא פרסומת טובה לעושה-עיטורים, ולא חייבה התמחות קודמת בקושטא¹⁹. ספריית כנסיית הקבר, שהיתה יוונית עד לכיבוש הצלבני, עשויה היתה לספק כמה דוגמאות, ואנטיוכיה, אף לאחר הכיבוש, נשארה יוונית באופיה. אופנת החיקוי, שלעתים קרובות הצמיחה צמחי-כלאיים משונים, נשתנתה בהמשך המאה, ויותר מכן בממלכה השנייה. מאחר שאין בידנו כל חוליות השרשרת, אנו יכולים רק לשער שאחרי אמצע המאה השתים-עשרה התחיל יקר תפארתה של מלכות ביזאנטיון שוקע עם ירידת עוצמתה המדינית. עדיין השתמשו אמנים בדוגמאות ביזאנטיות, אך במידה מסויגת יותר, ובפחות השתעבדות בחיקוין. אנו מהססים לומר, שצמחה אסכולת-עיטורים מקומית, והיא נתקיימה בממלכה. קרוב יותר להניח, שהאמנים הוסיפו לבוא מן המערב כשהם מביאים אתם דוגמאות מארצות-מולדתם. ניתן לחשוף השפעות ביזאנטיות ומוסלמיות בעיטורים של המאה השלוש-עשרה, אך בדיקתם מעלה, שהן הגיעו דרך חופי-אירופה. הן נקלטו ושימשו מקור לחיקויים באנגליה, בצרפת ובאיטליה, ובסופו של דבר הגיעו לעכו. ייתכן שבכתב-יד מסוים ניתן להבחין בהשפעה מיוחדת, שאפשר שהיא משקפת את רצון הפטרון שהזמינו. על אף כל מאמצי החוקרים כמעט אי-אפשר למצוא זיקה בין מקום העבודה ובין מלאכת העיטור גופה. מקרה נדיר הוא, אם אנו מוצאים את מגדל-הפעמון של כנסיית הקבר במיניאטורה של המאה השלוש-עשרה. לעתים אנו מבחינים בכיפת מסגד עמר או ברוטונדה של ה'אנאסטאסיס'. ברם הלבוש והשריון והמחזות ה'מזרחיים' כולם מזויפים. אפשר שכך דימו להם בני אירופה את ה'מזרח', והאמן סיגל את עצמו לדרישות דמיונם. הוא היטיב יותר לצייר את הגמל האפסוטי מאשר את הלבוש והבניינים והנוף הסובב אותו. היש דבר מוזר יותר מן המיניאטורות בכמה מכתבי-היד של התרגום וההמשך הצרפתי לחיבורו של ההיסטוריון הצלבני הגדול, וילהלם מצור? הוא נולד בממלכת ירושלים, נתחנך בצרפת והיה בן-בית באירופה ובקושטא

19 ר' להלן, הע' 25-26.

כאחת. הכרוניקה שלו היא אוצר בלום של ידיעות גיאוגרפיות; תיאוריו הם ציורי-מלים של מראות הטבע. ומה טיבן של המיניאטורות שצורפו לכרוניקה נפלאה זו, אחת המצוינות שנתחברו בעולם הנוצרי במאה השתים-עשרה? לא זו בלבד שקשה למצוא בהן עקבות יסוד מזרחי כלשהו, אלא שאין בדמויותיהן שום דבר המרמז לממלכה הלאטינית. הציורים הם של צרפת, שהיא מעבר לים. ציורי החלונות שהיו קיימים פעם במנזר סן-דני בצרפת וכן כמה פרסקאות אירופיות מן המאה השתים-עשרה, המתארות מראות-קרב בין הצלבנים לכופרים, הם אספקלריה נאמנה יותר למזרח מן המיניאטורות שציירו בממלכה הלאטינית.

אנו עדים בתחום עיטורי הספרים לאותו חיזיון, שכבר עמדנו עליו בתחום הארדיכלות והפיסול הכנסייתיים. האמן היוצר הצלבני עצם עיניו מראות בסובב אותו. משנשתחרר מהשפעתה המכבידה של העליונות הביזאנטית, חזר ללכת בעקבות האמנות המקובלת בארץ מולדתו. קשה אפוא לומר, שארץ-ישראל העמידה מתוכה אסכולה של אמנות, שניתן לזהותה כסגנון אוטנטי של הממלכה הצלבנית.

ד. פסיפסים, ציורים ומלאכה אמנותית

בעוד הזמן קפח על הארדיכלות והפיסול הצלבניים מבלי להחריבם כליל, ונחשולי ההיסטוריה הפיצו על פני ארצות שונות את הספרים המעוטרים שסופרי ה'סקריפטוריה' הצלבניים שקדו על כתיבתם, הביאו ההזנחה, הקנאות והכיתתיות לידי כך, שיבול אמנותי עשיר, כנראה, של ציורי-קיר ופסיפסים כלה ועבר מן העולם. אף-על-פי-כן, מה ששרד מעיד שהביזאנטים העמידו, במשך מאתיים שנה, תלמידים ויורשים הרבה בממלכה הלאטינית. כשאנו מצרפים את הדוגמאות ששרדו אל המקורות הכתובים של בני הזמן, אנו מסוגלים לשוות לגדנו את האוצרות האבודים של אמנויות אלו. אין המחשה יפה מזו המצויה בדין-וחשבון של ציר גרמניה הקיסרית למזרח הלאטיני, בתארו (1212) את ארמונה המפואר של משפחת ד'איבלין בבירות:

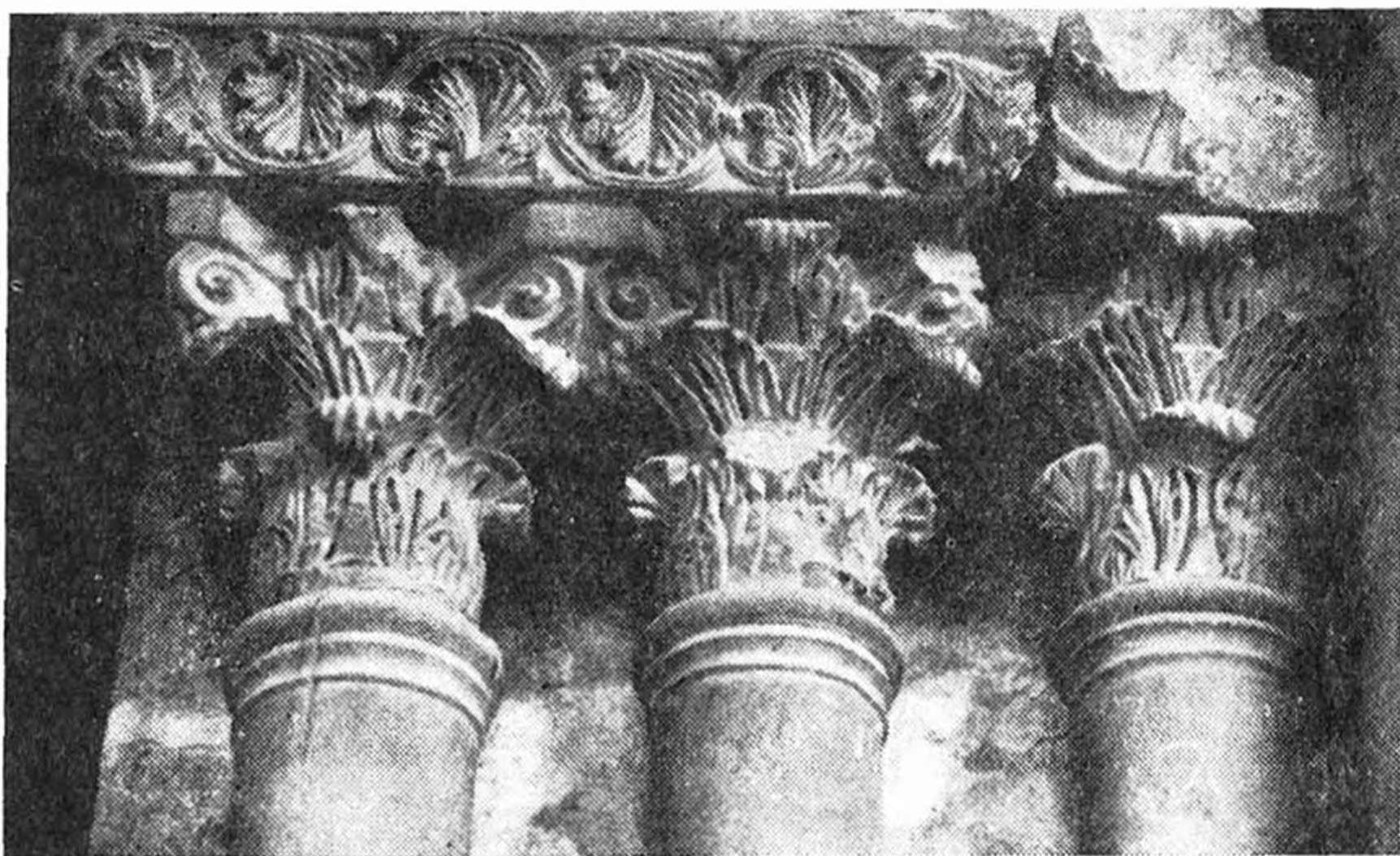
'באחד המגדלים האלה, שנבנה מקרוב (בחומת העיר)' – כותב הוא – 'ראינו ארמון מקושט בתכלית היופי, שבדעתי לתאר לפניך בקיצור, במידת יכולתי. הוא בנוי בנייה חסונה במקום שנבחר יפה. מצד אחד הים והאוניות העוברות בו, ומצד אחר כרי-דשא, גיי-פרי וסביבה מאוד נעימה. מרצפתו עשויה שיש, ומראהו כעין המים הנעים במשב-רוח קל. וזה נעשה בעדינות כזו, שכל הפוסע עליהן דומה עליו כאילו הוא מפסיע במים, כשהוא תמה על שאינו משאיר עקבותיו בחול המצטייר. כותלי הבית מצופים כולם לוחות-שיש, שעבודה מתוחכמת עיצבה

בהם אגרטלים שונים. התקרה מצוירת באופן יאות כל-כך באותו צבע ממש של האוויר, עד שנדמה לך כי מבחין אתה בעצים המרחפים; כאן יושב צפריר, וכאן השמש, השנה, הירחים, הימים והשבועות השעות והרגעים נעים בגלגל. בכל אלה, הסורים, הסאראצנים והיוונים הם המשתבחים במלאכת-המחשבת של היצירה הערבה המשתנית-תדיר. בפנים הארמון באמצע, מצויה בריכה הבנויה שיש ססגוני, מורכב מקוביות בעלות גוונים שונים... הן מתארות מיני פרחים לאין ספור. משמנסה הצופה להבדיל ביניהם, הריהם מתמוגגים והופכים אשליה. באמצע יש שם דראקון, הדומה כשואף לתוכו את החיות המתוארות. הוא מתנשא מתוך מזרקה צחה כאלגביש. זו מתיזה מים בשפע כזה, שהם מתרוממים לאוויר הזורם בעד החלונות הערוכים לתפארת. בעונת החום הם מטחיבים ומקררים את האוויר. המים גולשים מכל עברי הבריכה, מסתעים ויורדים אז דרך מיפתחים קטנים, ובלחשם החשאי הם משרים מנוחה על האדונים היושבים מסביב²⁰.

לדאבוננו, לא נשאר דבר שישווה לנגד עינינו את תפארתו של ארמון-רוונים פראנקי. השרידים הארדיכליים של הבנייה האזרחית הם כולם מן הסוג התועלתי, בתים קטנים, רחובות ושווקים. רק באחדים מבנייני-השכייה, כולם בנייני כנסיות, נשמר יותר הקישוט הפנימי, ואף כאן אין השרידים אלא חלק מזער ממה שהיה בהם מקדם. צריך לקרוא את תיאורו של צליין, כגון זה של הגרמני תיאודוריק (1172 בערך), כדי להעלות בדמיונו את האמנויות הדיקוראטיביות של המאה השתים-עשרה במקום קדוש כגון כנסיית-הקבר:

'במצבה של כנסיית הקבר היתה תמונה מעשה פסיפס, של יוסף וניקודמוס השמים את גופת אדוננו לתוך הקבר, כשגבירתנו, אמו, עומדת עליהם ושלוש מרים... עם כדי בשמים ועם המלאך שגם הוא יושב על גבי הקבר ומגולל את האבן מעליו'²¹. ברוטונדה: 'פני הקיר... מבהיקים במעשי פסיפס שאין ערוך ליופים. שם, בחזית הבימה... אפשר לראות את הנער ישו, המעוצב באותו פסיפס, אך מעשה ידי אומן קדום, מתואר בצבעים מבהיקים עד לטבורו, בפנים יפות עד מאוד; משמאלו אמו, ומימינו המלאך גבריאל מבשר ואומר הברכה הידועה: 'שלום לך, הבת רוחמה, אלוהים עמך, הברוכה בנשים, וברוך פרי רחמך'. הברכה הזאת כתובה בלאטינית וביוונית מסביב לאדון המשיח עצמו. הלאה מזה, מצד ימין, מתוארים שנים-עשר השליחים בשורה באותו פסיפס, כשכל אחד בהם מחזיק בידיו שבחי המשיח במלים המרמזות למיסטריות

Wilbrandus de Oldenburg, ed. J.C.M. Laurent, pp. 166/7 20
Theodoric, *PPTS*, V, 8 21

ציור 94. עמודים צלבניים בשער השלשלת בירושלים. המאה הי"ב

הקדושות. באמצעם, בתוך מגרעה המשוקעת מעט בתוך הכותל, יושב בהוד מלכות, או ב"טראפִיָּאָה" (לבוש מלכות), הקיסר קונסטאנטינוס... וכמו־כן, מאחורי השליחים, המלאך מיכאל המבורך מתנוסס בעדי עדייו המופלאים. משמאל נמשכת שורה של שלושה־עשר גביאים, ופני כולם מופנים כלפי הנער יפה־המראה, והם מדברים אליו ביראת־כבוד, כשהם מחזיקים בידיהם את הנבואות שהוא אצל עליהם מאז מקדם. באמצעם, מול בנה, יושבת הקיסרית הלנה הברוכה, לבושה הדר'22.

כמה מן הפסיפסים מוצאם ביזאנטי, אף כי שוקמו וחודשו תחת שלטון הפראנקים, כעדותן של הכתובות ביוונית ובלאטינית. התחרו בהם הציורים שבכנסייה, שהם אף פחות נודעים מן הפסיפסים. בעוד האחרונים קישטו בעיקר את הרוטונדה הביזאנטית, קישטו הציורים את קשתות הצד המזרחי של הקאית־דראלה, מאחורי בימת־המקהלה. ושוב אנו מביאים מדבריו של הצליין תיאודוריך, הממחישים לנו את תפארתו של יונים הכנסייה:

'המזבח הגבוה יותר קודש . . . לאדונו וגואלנו, ומאחוריו מוצב כס האפטריארך, שמעליו תלויה מקשת ההיכל תמונה גדולה ונלבבה של גברתנו, תמונה של יוחנן המטביל, וכן תמונה שלישית של גבריאל הקדוש, שושבינה. בתקרת ההיכל מתואר אדונו ישו המשיח, המחזיק את צלבו ביד שמאלו, נושא את אדם בימינו, כשעיניו נשואות במבט-מלכות לשמים, ורגלו השמאלית מורמת בצעד-ענק, כשרגלו הימנית ניצבת עוד על האדמה, בכניסתו לשמים, בעוד שהאחרים עומדים מסביב – היינו, אמו, יוחנן המטביל וכל השליחים'²³.

בפאר לא פחות מזה קושט חדר-התפילה של הגולגולתא:

'רצפתו מכוסה בצורה נהדרת בסוגים שונים של אבן-שיש, וקמרוננו או סיפוננו מקושט בדרך נאצלה ביותר בדמויות נביאים – דויד, שלמה, ישעיה, ועוד – המחזיקים בידיהם כתובים מעניין סבלות המשיח, החקוקים עליהם בפסיפסים ביופי כזה ששום יצירה תחת השמים לא תשווה ולא תערוך לו, אילו יכולנו לראותם בבירור; כי מקום זה מואפל במקצת על-ידי הבניינים העומדים סביבו'²⁴.

מה ששרד לנו כיום מכל תפארת הפסיפסים האלה נשמר בעיקר בכנסיית המולד בבית-לחם²⁵. (אמנם, קיימת עוד תמונה מפוארה של 'ישו בהדרו' בקמרן הגולגולתא.) אולם-התווך ובימת-המקהלה הצילו משיני הזמן קטעי-פסיפס, שגם אם אינם דווקא ממיטב פעליה של אסכולת ביזאנטיון, הרי לפחות יש בהם כדי ללמדנו על דרך הקישוט בפסיפס בכנסיות הצלבניות הגדולות. ולא עוד אלא שנשתמרה כאן כתובת בלאטינית וביוונית, המודיעה לנו את שמותיהם ותאריכיהם של הפטרונים והאמנים בשעת פעולתם. צייר הפסיפס אפרים, נוצרי סורי, ואפשר יווני, משבח בכתובתו את גדיבותו של הקיסר עמנואל קומֶנֶנֶוס, את פטרונותם של המלך הפראנקי אמאלריך ושל הבישוף הנורמאני של בית-לחם, ראלף, שבזמנם ביצע את היצירה המוזמנת. השנה הרשומה היא 1169. השמות הנזכרים עניין בהם מצד עצמם, והם מעבירים את סגנונה, ובמידה מרובה גם את תוכנה של היצירה.

הפסיפסים של בית-לחם תיארו מעין קיצור ההיסטוריה של הדוגמה הנוצרית. הם הנציחו את הוועידות האיקומניות וכמה ועידות ארציות, בתארם את הערים שבהן נערכו ואת תמצית הוראותיהם. נושא ראשי זה שוקע כרובד אחד בתוך מערך קישוטי אופקי בן חמש רצועות. זו מול זו בצד צפון ובצד דרום של אולם-התווך, הרצועה

PPTS, V, 19 24

PPTS, V, 13 23

F.M. Abel et L.H. Vincent, *Bethléem. Le Sanctuaire de la Nativité*, Paris 1914; R.W. 25 Hamilton, *Structural Survey of the Church of Nativity*, London 1935; Id., *A Guide to Bethlehem*, Jerusalem 1939; B. Bagatti, *Gli antichi edifici sacri di Betlemme*, Jerusalem 1952

ציור 95. עבודת פסיפס מן התקופה הצלבנית ב'כנסיית המולד'
בבית-לחם. אמצע המאה הי"ב

התחתונה מתארת את שתי שלשלות-היוחסין של ישו, זו שבמתי וזו שבלוקאס. מעליהן משתרעות רצועות רצועות הוועידות, שלראשן פס של עלים. בגובה זה מגיע הפסיפס אל החלונות, והריווח שביניהם נתמלא בדמויות מלאכים. ולבסוף, למעלה מהם, שוב פס של עלים. ברי שהפסיפס לא נסתיים באולם התווך; מתיאורים של אותו זמן ושל המאה השבע-עשרה אנו יודעים, שהכותל המערבי של אולם-התווך הכיל את 'אילן ישי', עם ראשי נביאים בענפיו ומגילות המנבאות לביאת המשיח. בצד השני נשמרו בעמודי המצלב ציורים צלבניים, ובריווח שמעליהם, וכן בחצאי-הכיפות של האפסידות, היו פסיפסים, שאחדים מהם נשתמרו. הפסיפסים בחלק זה של הכנסייה תיארו תמונות מתוך הברית החדשה. כשאנו משווים לנגדנו את כנסיית סן-מארקו בוויניציה אנו מסוגלים להחיות בדמיוננו את האווירה, את שפעת גוני הזהב והכחול והארגמן שנוצצו בכנסיות הצלבנים בבית-לחם ובירושלים.

תיאור אחדים מן הפסיפסים יסייעו לעמוד על סגנונם וטיב ביצועם. הפסיפסים של הוועידות הכלליות: ניקאיה א (325), קושטא א (381), אפסוס (431), כאלקידון (451), קושטא ב (553), קושטא ג (680) ניקאיה ב (787) תופסות כותל אחד, ואילו הכותל שממולו מתאר את הוועידות הארציות: קרת חדשת (255), לאודיקיאה (350 בערך), גאנרי (340 בערך), סארדיקה (347 בערך), אנטיוכיה (272) ואנקירה.

אין הרבה יופי בתמונות לימודיות אלו, אבל נראית בהן יכולת-ביצוע מצוינת. אפשר שלא היה בו בנושא כדי לעורר או לספק את הדמיון. מטרתן היתה להציג לעיני הצופה את עיקרי האמונה הנוצרית.

כל מועצה איקוֹמֵנית בכותל הדרומי מיוצגת על-ידי אַרְקָאָדָה כפולה הנשענת על שלושה עמודים. בכל ארקדה עומד מזבח או עמוד-קריאה עם האיונגליונים, ולמעלה ממנו הטפסט של החלטות המועצה, בעוד המזבח מוקף נברשות או כלי-קטורת תלויים. המועצות הארציות, המוצגות בכותל הצפוני, מורכבות יותר. הפסיפס שנשמר יותר מאחרים, המתאר את המועצה בסארְדִיקָה, מקנה לנו מושג כללי על השאר. אף כי המיתאר הסכימאטי של הכנסיות והערים שונה זה מזה, ביסודו של דבר כולם ערוכים לפי אותו דגם. חתך לרוחב של כנסייה תלת-אולמית משמש המסגרת החיצונית של הספין, וארבעה עמודים מסמנים בבירור את חלקי הבניין. אולם-התווך והסטראות מסתיימים באפסידות, כשהמרכזית שבהן מקושטת בצלב מקרין בתוך חצי-כיפה. בתוך האפסיס המרכזית החלטות הוועידה, בעוד כל חלל הסטראות תפוס על-ידי תבנית של מעוינים, המציינים כנראה פרוכת שהפרידה בין האפסידות ובין הסטראות. כיפה על גבי תוף משונן (scaloped), שמשני עבריו צריחים עטורי-צלבים, מתנשאים מעל לבימת-המקהלה הדמיונית. בחלק העליון של חצאי-הכיפות של האפסידות נראות נברשות וצפחות (ampullae) שטוחות, מעין הבקבוקים השטוחים שהשתמשו בהם הצליינים. למעלה מהן, בפנים הקמרונות הצרים של התקרה, מצויים אגרטלים עם פרחים המחוברים אליהם בצורה גולמנית.

תיאורי שאר המועצות עשויים, ברב או במעט, כדוגמה זו. הרווחים שבין הספינים של המועצות ממולאים בקישוטי פרחים מורכבים. הדגם הבסיסי הוא אילן דמיוני, השתול בכד גדול, שממנו מתנשאות ועולות שורות אחדות של ענפים אופקיים, עלים מסוגגנים, או קרני-שפע (cornucopiae). בצדי עיטור פרחוני מרכזי זה מצויים לעתים שני דגמים פרחוניים דומים, אך דקים וזקופים יותר. הם מורכבים מאגרטלים אחדים, שמתוכם מתנשאים דגמי-עלים גיאומטריים. 'כנפיים' – פריט מעניין באחד מן הדגמים האלה – באות במקום העלים בשורה העליונה. הן מעלות מוטיבים מיסופוטאמיים קדומים. אף כי דגמי הפסיפסים בכותל הצפוני והדרומי דומים זה לזה, אין כל ספק בעדיפות הביצוע של הכותל הצפוני. קישוטיו מורכבים ועשירים יותר; האמן אף השתמש בצדפים נוצצים, להקנות לצופה רושם של בניין משובץ אבנים יקרות נוגהות.

כמה מן הכתובות בפסיפסים אלה המציעים את תולדות הדוגמה הנוצרית מתייחדות בתופעה מוזרה. בעוד הכתובות של הוועידות הן ביוונית, כתובה אחת, זו של ניקאיה ב-787, בלאטינית. טעם הדבר הוא בוודאי הנידוי, שהוכרז שם על קיסרי ביזאנטיון ועל האפטריארך של קושטא. שלא לפגוע ברגשות האוכלוסיה היוונית ניתנה הכתובת

בלאטינית. ברם יש לזכור, כי החלטות הוועידה האיקומנית הזאת, הוועידה השביעית, לא נתקבלו בנקל גם במערב. מבחינה זו יש לראות הנצחה לאטינית של מועצה זו כביטוי לכעין 'רוח איקומנית', המצינת את מעשה הפסיפס של כנסיית בית-לחם. כפל הכתובות, ביוונית ובלאטינית, מופיע בקביעות בפירוט יוחסי ישו, בשמות המלאכים, הקדושים והשליחים.

טיפוס אחר של קישוטי-פסיפס בבאסיליקה של בית-לחם, שנשמר למדי להקנות לנו מושג על אחרים שאבדו, הוא של תומא המפקפק, בזרוע הצפונית של מצלוב הבאסיליקה. אף כי הקומפוזיציה בכללה רפויה היא, התמונה מלאה חיים. החלק המרכזי תפוס על-ידי דמותו של ישו בהילתו, העומד לפני שער כפול אגפים ומחולק לספינים. משני הצדדים ארקדות משולשות, הנשענות על עמודים בעלי כותרות מן הסוג הצלבני, עם קישוטי עלים, עם קנים מעוטרים ובסיסים עגולים. שתי קבוצות, חמש דמויות בכל אחת, מייצגות את השליחים. מתבלטת צורת עמידתו התמירה, הקלאסית כמעט, של השליח בקצה הימין, שהוא קרוב לוודאי יוחנן הצעיר, חסר-הזקן. יש מתח דראמאטי בתמונה המרכזית, שבה ישו חושף צדו הימני, תופס ביד המושטה של תומא ודוחפה לתוך פצעו.

במקרה נשתמרו בכנסיית-המולד גם מיטב הדוגמאות של ציורי-קיר צלבניים²⁶. רק ציורים מועטים ידועים לנו מלבדן (בית-פגי, אבו גוש, שומרון בממלכה, וטריפולי), שארית דלה של אחת האמנויות ששגשו בממלכה. ציורי הצלבנים קישטו את העמודים העגולים של הבאסיליקה²⁷. כיום הם דהו במידת מרובה, אלא שפעולת השיקום שנעשתה לפני כמה שנים שיחזרה במקצת את דמותם הראשונית. הטור הכפול של עמודים המתמשך מן הכניסה עד למצלב, מהם בעלי כותרות ביזאנטיות, מהם בעלי כותרות צלבניות מסוג קישוט-העלים השופע, קושטו בציורי דמויות הקדושים. הנכנס כמו חש בליווי מסתורי של קדושים, בצעדו מן השער אל עבר מערת-הלידה. שלושים ושניים ציורים יתחלקו חלוקה משונה בין העמודים. עשרים ושלושה ציורים על פני אחד-עשר עמודים בשני עברי אולם-התווך (העמוד האחרון מצפון שני ציורים עליו), ועוד שמונה ציורים הם על פני עמודי הסטרא הדרומית (לשני עמודים שני ציורים לכל אחד). ניתן היה לשער, שהסטרא הצפונית תכיל גם היא ציורי-עמודים מקבילים, ואינם בה.

26 הציור נדון במחקרים שצינו בהערה הקודמת, ור' עוד: L. Dressaire, Les peintures exécutées au XIIe siècle sur les colonnes de la Basilique de Bethléem, Jérusalem, 27 (1932), 365-9; V. Juhász, Las pinturas de los Cruzados en la Basilica de Belén. *Tierra Santa*, 1950, 313-318; 349-353; G. Kühnel, *The Column Paintings of the Nativity Church of Bethlehem* (Ph.D. Thesis), Tel-Aviv 1980. Abel-Vincent, *op. cit.*, pl. XIII 27

למטה מן הרקע המוזהב של הפסיפסים על כותלי אולם התווך והמצלוב מופיעים הציורים על פני העמודים המונוליטיים עם ראשיהם הפרחוניים העשויים אבן לבנה, אפורה או חומה כלשהו. למטה מן הכותרות הצבע השליט היה כחול-בהיר, ששימש רקע לחלק העליון של גופי הקדושים, והוא נתון במסגרת אדומה או לבנה. רקע החלק התחתון היה כנראה אדמומי כהה יותר.

על הקדושים מכריזות כתובות דו-לשוניות, ביוונית ובלאטינית, ברגיל סמוך להילות שבראשי הקדושים. פעמים שהשמות מופיעים על מגילות שהקדושים מחזיקים בידיהם, ולעתים רחוקות – לרגליהם. אין טעם למנות ולפרט את תיאורי הקדושים כולם. נתאר רק דמויות מספר, שיש בהן עניין אמנותי או היסטורי²⁸.

שורה ארוכה של קדושים בטור-העמודים הצפוני נפסקת על-ידי ציור מפתיע בעצם של מרים המיניקה²⁹. אין כאן כל כתובת, מאחר שהנושא אינו צריך ביאור. מרים עוטה חלוק ארוך, מצבע כחול-עמוק, ועל גבו צעיף ורוד המכסה את ראשה וכתפיה. ביד שמאל היא מחזיקה בילד המחולל העטור הילה, בעוד יד ימינה מועכת את שדה השמאלי החשוף. הציור הוא בינוני, הדמות, בראשה המוטה קימעה, קפואה. קפלי הלבוש מרומזים בצורה גרועה. היסוד הקישוטי הוא הכר, הכס המעוטר בקוצץ והשטיח שעליו נחות הנעליים השחורות של מרים.

מבין הקדושים זכה סטיפן לעיבוד משוכלל יותר. הכתובת הלאטינית מופיעה משני צדי הראש עטור-ההילה. הכתובת היוונית, ככל שאר הכתובות סביב ציורי הקדושים, מתייחדת בכך, שכמה מאותיותיה (E, S, A) אינן בעצם יווניות, אלא חיקוי לכתובת הלאטינית המקבילה. האחרון בחוקרי הציור הזה, פ. יוהס (P. Juhász), מעיר שראשו של הקדוש מצויר באופן מיוחד. מלמטה הוא נראה כאילו הסתכל כלפי מטה, ואילו מלמעלה נראים הראש והמבט חזיתיים לחלוטין. הקדוש עוטה חלוק ארוך מאוד עם צווארון מיוחד במינו. שוליו המצויצים של החלוק נראים מעל לסנדלים. מזדקרת ביותר לעין האיצטלה העליונה הרקומה רקמה עשירה. צווארונה, שוליה ושרווליה עטורים בזר זרוע פנינים ואבנים יקרות גדולות יותר. שני פסים מעוטרים עיטורים גיאומטריים מדגישים את חזיתה של האיצטלה, המשופעת בקישוטים. בתוך מדאליונים עגולים נתונים עיטים לבנים פורשי כנפיים ופרחים קטנים ברווחים המרובעים שבבין המדאליונים. הקדוש מחזיק בצלב פרחוני ביד ימינו, בעוד שמאלו, עם המטפחת, מחזיקה ספר בכריכה עשירה.

28 רפרודוקציות מלאות אצל: Bagatti, *op. cit.*, 96 ff.

Ibidem, 97, fig. 23; cf. V.P.S. Sandoli, Il piu antico tipo di Madonna allattante 29 della Palestina. *Terra Santa*, 25 (1950), 302-4; Idem. *Corpus Inscriptionum Crucce-signatourm Terra Sanctae*, Jerusalem 1974, pp. 193-237

ציור 96. ציור צלבני על עמוד
אולם-התווך של כנסיית-
המולד בבית-לחם. המאה י"ב

ציור אליהו והעורבים³⁰ מתייחד מכל שורת הציורים. הכתובת היוונית אומרת בפשטות: 'אליהו הקדוש', ואילו הלאטינית מכילה פסוק מסורס: 'מזון בכל יום מביא העורב ובן זוגו לאליהו'. שלא כרקע שאר הציורים, שחלק הוא ברגיל, אליהו יושב בשדה של פרחים בסמוך לנהר, והר נראה באופק. הוא לבוש חלוק כחול ואדרת ורודה. עמידתו כשל אדם שקוע במחשבות; יד ימינו שעונה על ברכו ותומכת ראשו, הפונה אל שני העורבים הבאים מצד ימין מלמעלה עם כיכרות-לחם שטוחות, מצולבות.

ציור של מרים עם התינוק ושלוש דמויות מתפללות חשוב מכמה טעמים. הציור משובח בהרבה מזה של מרים המיניקה, והוא מתאר את הבתולה והילד החובק את צווארה. הילד טבעי יותר, וכן הוא הבד המתקפל רכות של החלוק הכחול והאדרת הוורודה. משני צדיה של מרים דמויות מתפללים, גבר צעיר משמאל ושתי נערות מימין. מעוררות בייחוד סקרנות הכתובות הלאטיניות. מעל לראשה של מרים אנו קוראים: 'בני, שאלוהים אתה, אני מעתירה כי תחוס על אלה'. אחר בא רמז מקוצר מאוד של

Bagatti, *op. cit.*, 101, fig. 28 30

התאריך, שפיענוחו הוא: 'בשנת 1130 להתגשמות, מחזור שמיני, 15 במאי'. יוצא שציור זה נעשה בימי שלטונו של באלדווין השני, כימי דור ויותר לפני הפסיפסים, השייכים לתקופת שלטונו של המלך אמאלריך. בשולי הציור פסוק בלאטינית: 'בתולה שמימית, אצלי נחמה לעצובים'. ומשני הצדדים שתי אותיות מסתוריות, W-A, בלי ספק חתימת שמו של הצייר³¹.

בשל העניין ההיסטורי שבהם ראוי להזכיר עוד שני ציורים מפתיעים של מלכים-קדושים: המלך אולאף (Olaf) מנורבגיה והמלך קאנוט (Canute) מדניה³². הם עוטרם עטרות עגולות ולובשים אדרות רחבות עם בטנה של פרווה, הסגורות באבזמים על חזם. יד שמאל נשענת על מגן מלבני קצר עם צלב משובץ אבנים יקרות באמצעו, בעוד יד ימין מחזיקה בחנית.

ברור שציורי העמודים של בית-לחם לא נתפסו מלכתחילה כסדרה אחת. הקדושים והמאדונות צוירו כנראה לפי הזמנות נדבנים. הקדושים של מזרח ומערב, הקדושים הסקאנדינביים והאיטלו-נורמאנים מייצגים את הלך-רוחם של צליינים הבאים מארצות שונות. מותר בלי היסוס לקבוע את זמנם של הציורים במאה השתים-עשרה, אף כי רק באחד מהם צוין בפירוש התאריך (1130). הציירים היו, כנראה, אנשי מערב, אבל מקצת הטכניקה שלהם היא ביזאנטית, וייתכן שכמה מן הציירים היו נוצרים מזרחיים מקומיים, שקיימו בידם מסורות של ציור ביזאנטי. כך אפוא משקפים הציירים ונושאי-הציורים כאחד את המיפגש של זרמי תרבות ממזרח וממערב.

ה. מלאכת-מחשבת

רק דוגמאות מועטות מעידות על קיומן ועל טיבן של מלאכות-מחשבת בממלכה הצלבנית. כמה מהן נעלמו לחלוטין. כזה היה גורלה של אמנות הצורף, שאם נדון לפי מספר האנשים שהתגדרו בתואר aurifaber (חרש-זהב), היתה מופלגת בעושרה. יש לקרוא את תיאורי הסלידה, שעוררה הופעתם של כמרים פראנקיים במערב, כדי לעמוד על נטייתה המופרזת של האצולה הצלבנית לסגל לה את העושר המזרחי בבגדים ובעדיים. שאר מלאכות-מחשבת, כגון חקיקת-אבן, מיוצגות במידה מסוימת ומצבות-קברים שנשתמרו נותנות לנו דוגמה של מלאכת החקיקה הצלבנית³³. אמנות החריטה מיוצגת בחותמות של מלכים, אצילים, מוסדות ויחידים; ומלאכת הטביעה

31 Hamilton, *op. cit.*, 79, fig. 14; Bagatti, *op. cit.*, pl. 36, fig. 62-63

32 Bagatti, *op. cit.*, 100, fig. 26. ר' לעיל ציור 96, עמ' 537.

33 דוגמה מצוינת של קישוט מצבה נשתמרה במצבת-קבורה מעכו משנת 1290; J. Prawer, A Crusader Tomb of 1290 from Acre and the Last Archbishops of Nazareth, *IEJ* 24 (1975), 241-251, pl. 54

במטבעות המלך, ובזמן מאוחר יותר, במטבעות הסניוריאליות. בדוגמאות אלה, בין מבחינת הערך האמנותי ובין מבחינת טיב הביצוע, אין אלה מייצגות דרגת מיומנות גבוהה במיוחד. כתובות-הספד, חותמות ומטבעות עשויים כולם במתכונת מערבית, ובדרך כלל רמתם ירודה מזו שבאירופה באותו זמן. במלאכת הטביעה, בייחוד ב'ביזאנט הסאראצני' המפורסם ניתן להבחין התקדמות הדרגתית משלב החיקוי הגס בתחילת המאה השתים-עשרה עד לביצוע המצוין של כמה מטבעות באמצע המאה שלאחריה. אבל ייתכן כמו-כן שהתקדמות זו הושגה על-ידי השימוש באומנים מקומיים, מוסלמים או נוצרים מזרחיים, שקודם-לכן, כיוון שהיו חשודים, נמנעו הצלבנים להעסיקם בטביעת-מטבעות³⁴.

הקיראמיקה הצלבנית, המעניינת מבחינה ארכיאולוגית, אינה מושכת ביותר את העין. דבר זה נכון, על כל פנים, לגבי הדוגמאות ששרדו. הטכניקה והקישוטים הם אותם שהשתמשה בהם האוכלוסיה המקומית, ולא נבדלו כמעט משל התקופה הקודמת, הערבית, ומשל התקופה שלאחר-מכן, היינו הממלוכית. אותו סוג של כלים ניתן למצוא בקפריסין ובסיציליה במערב ובמרכזים המוסלמיים במזרח. רק סמלים נוצריים מובהקים, כגון צלבים או דמויות, מעידים על מוצאם הצלבני של הכלים המזוגגים יפה בצבעי ירוק וחום השולטים בהם. אבל אין בהם מעשי-אמן – על כל פנים באלה המצויים לנו – שניתן להשוותם ליופי העדין של מעשי קיראמיקה מצריים, סוריים או פרסיים מאותו זמן³⁵.

היינו מבקשים לדעת יותר על מלאכת הזכוכית הצלבנית ועל אומנות האריגה הצלבנית. אריגים טוו באנטיוכיה, בעוד כלי-זכוכית מרכזם הגדול היה בצור. מצויים שני כלי-זכוכית יפים בגאלריה של אדוארד השביעי במוזיאון הבריטי, כנראה מתוצרת צור במאה השלוש-עשרה. ציור המאדונה עם כתובת בלאטינית על הזכוכית הלבנה כעין החלב מצוין במומחיותו; על הזכוכית האחרת סמל-אצילים שלא זוהה.

מלאכת-הגילוף בשנהב מיוצגת בכריכת שנהב של 'ספר-התהילים של המלכה מליסנדה', שכבר נזכר למעלה³⁶. כיוון שהכריכה היא בלי ספק בת-זמנו של פנים הסידור, הרי מוצאה משנות השלושים של המאה השתים-עשרה.

34 ר' לעיל, עמ' 460 ואילך.

35 דוגמאות יפות של קיראמיקה צלבנית נמצאות במוזיאון העירוני של עכו. על הקיראמיקה של עתלית ראה: C. N. Johns, Excavations at Pilgrim's Castle. *Quart. of the Dept. of Antiquities in Palestine*, 1-6 (1931-1936)

36 על כריכות 'ספר התהילים של המלכה מליסנדה' ראה: O. M. Dalton, *Catalogue of the Ivory Carvings of the Christian Era of the British Museum*, London 1909, pl. XV-XVI והסברים בתוך הטכסט. ור' צלום הכריכות: J. Prawer, *The Latin Kingdom of Jerusalem*, 1972, pl. pp. 436-7

בתוך מסגרת של פיתוחי עלים ועיטורים גיאומטריים על הדף העליון של הכריכה נתונות שש תמונות מחיי דויד המלך. המסגרת עצמה עשויה מקלעת-גפן מורכבת. משני כדים בשפתה העליונה יוצאים שני ענפי-גפן, הנפגשים במרכז במישור גיאומטרי. משני הצדדים נמצא דג בעל זנב פרחוני וציפור מנקרת בבסיס הכד. ענפי-הגפן מגיעים לפינות בדגם-עלים מסוגן ויורדים בסלילי עלים, עם שני דגמים גיאומטריים משולבים במרכז, אל השוליים, שבהם מסתיימים הסלילים בדגם פרחוני, שמשני עבריו שתי ציפורים מנקרות. זר של מעוינים בפנים וזר של חרוזים מחוץ סוגרים את מסגרת הכריכה.

שש התמונות מחיי דויד מגולפות בשישה מדאליונים עגולים הקשורים בדגם של 'חרוזים וסלילים' (bead and reel) עם ארבעה אבזמים פרחוניים. שני המדליונים שלמעלה מתארים את דויד הרועה צאנו, הורג את הארי ומגרש דוב. דויד, בעל שיער ארוך, חלוק קצר מרפרף, עם כתובת מעל לזרועו הימנית, דורס ברגלו את ציפורני הארי ומפשק את לועו (דומה יותר למעשה שמשון). דוב בורח, והגדי, כל עדרו של דויד, ניצל. השמות agn(us) urs(us), leo, david, (דויד, אריה, דוב, גדי) חקוקים באותיות אדומות על לוחות קטנים. אחר באה תמונת משיחתו של דויד בידי שמואל. האחרון, איש בא בימים, בעל זקן ובעל שיער ארוך, לבוש חלוק ואדרת המהודקת מתחת לצווארו; הוא מחזיק בקרן-השמן ביד שמאלו, וימינו נוגעת בראש דויד הכורע על ברכיו. מצד ימין שער עם הכתובת: Bethlehem, ומעליה יד אלוהים נוגעת בקרן השמן. הכתובת החקוקה מכילה: ungitur David (נמשח דויד) ו-Samuel. בשורה האמצעית המדליון משמאל מתאר את מלחמת דויד וגלית. הם נלחמים בשדה מפולש, המרומו בשלושה ענפים. גלית, בשריון-קשקשים, קסדה דמוית-חרוט ומגן ארוך שהיה מקובל במאה השתים-עשרה, מניף חניתו על ראש דויד. במדליון הסמוך אבימלך הכוהן נותן חרב ביד דויד. המנורה התלויה מן התקרה מרמזת שהם עומדים בתוך מקדש. מאחורי אבימלך, הלבוש חלוק ומעיל בעל ברדס, נראית עוד דמות-אדם עם הכתובת: Doeg.

בשורה התחתונה משמאל, דויד הניחם על חטאו, עתה בעל זקן, בכתר ולבוש מלכות, כורע לפני מזבח שאש מתלקחת עליו. הקיר שברקע מייצג, מן-הסתם, את גורן ארוונה. ממעל מלאך מנופף חרבו. מימין הנביא, המסומן p(ro)ph(eta) Gad, מחזיק מגילה עפה ובה הכתובת: construe altare d(omi)no (בנה מזבח לה'). מעל לראשו של דויד הכתובת: ego peccavi (חטאתי). המדליון האחרון מתאר את דויד נעים הזמירות. הוא מגן בתיבת-מיתרים כשהוא מחזיק שני מקושים בידיו. על כתפו יונה המסמלת את רוח הקודש. החלק העליון של גוף דויד מתואר בחזיתו, החלק התחתון במצודד. משני הצדדים המנגים של המלך, המסומנים כדת: Etan, Eman,

Asaph, Iditun. שניים מנגנים בנבלים שונים בצורתם, אחד בקתרוס-כינור, והאחר בוויול משולש. הרקע הוא כשל ארמון שתקרתו עטורת תלתן עם במה מקומרת בשוליים.

הרווחים שבין המדליונים תפוסים על-ידי תיאורי 'המאבק של המידות הטובות והרעות'. בחלק העליון שתי נשים, המסומנות: bonitas (טוב) ו-benignitas (טוב-לב), ביניהן fides (אמונה) רוגמת באבנים ללא רחם את idolatria (עבודת אלילים), המיוצגת על-ידי אשה המחזיקה בדגל. בשורה התחתונה Pudicitia (צניעות) שוחטת את libido (תאוה). שתי הנשים חובשות כובעים דמויי-חרוט, שמלות הדוקות עם שרוולים מרווחים וסרוחים שלא כרגיל, וחגורות ממעל למותניהן. באמצע, humilitas (ענוה) עטורה, הנעזרת על-ידי דמות אחרת, המחזיקה בנדן, שוחטת את superbia (גאווה) בחרב שלופה. האחרונה מתוארת בדמות לוחם לבוש-שריון, עם חרב ומגן עגול, שנפל לתוך בור. מימין עומדת paciencia (סבלנות) ומביטה ב-ira (כעס) הטורפת את נפשה בכפה. בשורה שלמטה מזה משמאל sobrietas (צלילות-דעת), עם דגל, תוקפת בצורה כושלת את luxuria (מותרות). באמצע fortitudo (גבורה) משורינת דוקרת בחניתה את avaritia (חמדנות), הנאחזת בשק הכסף שלה. מימין concordia (אחוה) תוקעת שלח בראשה של discordia (מריבה). ולבסוף, בשניים התחתונים, מופיעות שלוש מידות טובות: beatitudo (אושר), largitas (רחבות-לב) ו-leticia (שמחה).

טבלת-הכריכה האחורית ערוכה לפי אותה מתכונת כללית, אלא שהמסגרת העיטורית ותוכן המדליונים שונה. אף כי המוטיב הבסיסי של המסגרת הוא עלווה (foliage), כטבלת-החזית, הדגם ערוך במתכונת שני ענפים ראשיים. האחד מהווה דגם-תלתן כפול, שניים במסגרת העליונה ושניים במסגרת התחתונה של הדף, שלושה מצד ימין וארבעה מצד שמאל, בעוד הענף השני ממלא את פנים התלתנים, והרווחים הריקים מלאים עלים וענבים. בין התלתלנים וצרורי העלים משני סוגים, פושטים עלי-גפן, ודגם דמוי-פרג. בדרך כלל מקשטות אבנים טובות את הרווחים האלה. בפינות מצויים דגמי-עלים דמויי-נבל, האגודים יחד בגימוניות עגולות, שמתוכן עולים הענפים הראשיים של סלילי עלי-הגפן.

ששת המדליונים, המחברים ברצועות-שרשרת, מכילים תיאורים של מעשי חסד; הרווחים שביניהם מלאי חיות. מעשי החסד, שכולם מסומנים בכתובות לאטיניות, הם: הזנת הרעב והצמא, הכנסת אורחים, הלבשת נצרכים, ביקור חולים, ביקור אסירים. האיש העושה את כל מעשי-החסד האלה מתואר בארבעה מדליונים כדמות מלך הלוכש בגדי מלכות של קיסר ביזאנטי. האיש הנצרך לבוש החלוק הרופף של הפועל. ארבעה עופות מכל צד של דף-הכריכה ממלאים את החללים הצדדיים. שתי תמונות

גדולות יותר, של חיות נלחמות זו בזו, ממלאות את החללים שבאמצע. ארנבת היא בשוליים, ועוף גדול המסומן herodius הוא בחלק העליון של הדף.

מלבד שנהב השתמש האמן גם באבנים טובות. עיני דמויות-האנשים עשויות אבני אודם ואבנים ירוקות, בעוד שהעלווה של הגבולות נוצצת באבני תורכז, אֶחְלָמָה (amet-hyst) וכמה פֶּדְכּוּדִים (carbuncles).

שני דפי-הכריכה הולמים את בעליו המשוער של הסידור. המלך דויד היה מוטיב אמנותי קבוע כבר בימי-קדם, ואל-נכון משך במיוחד את לבם של אנשי הממלכה הלאטינית, שכונתה תכופות 'מלכות דויד'; אחד ממלכיה הוכתר בבית-לחם ולא בירושלים. העוף 'הֶרודיוס', כפי ששוער, הוא כינוי אחד ל-Fulcia, וסימל את הדבקים בישו ובמידותיו. בו בזמן היה בו רמז לפולק, מלך ירושלים, בעלה של מליסנדה, המקובלת כבעלת ספר-התהילים.

תוכן המדליונים חוזר בדרך כלל על מוטיבים אמנותיים ידועים יפה, כגון מלחמת המידות הטובות והרעות, המיוסדות בפואימה של פרודנטיוס (Prudentius) מן המאה הרביעית, Psychomachia.

הדבר המעורר סקרנות הוא דבר זהותו של האמן. מלאכת הגלופה אין בה כדי להעיד על מוצאו. הרושם הוא בכל זאת, שהמתכונת הכללית היא מערבית, לא מזרחית. הלבוש והשריון בתיאורי 'ספר-התהילים', שלא כלבוש וכשריון הדמיוניים בעיטורי כתבי-היד, תואמים את המקובל במערב במאה השתים-עשרה, כפי שהתקיים באירופה ואף בממלכה הלאטינית. הקיסר הביזאנטי אפשר משקף הוא את המציאות ואפשר שאינו אלא ביטוי לנטייה שנוכרה למעלה מצד מלכי ירושלים לחקות את הגדול במושלים הנוצרים. כמו-כן אין ללמוד הרבה מסגנון הפיאור, שאף כי מזרחי הוא בדגמו, במאה השתים-עשרה כבר היה נחלת המזרח והמערב כאחד. בדרך כלל יש לשער שבן המערב, אפשר מדרומה של איטליה, היינו בספירת התרבות הביזאנטית, הוא האיש שגילף את דפי הכריכה של 'ספר-התהילים' למלכה מליסנדה.

סקירת האמנויות השונות, שפעלו בהן אמני ממלכת ירושלים, מעלה תמונה רבת-פנים ובעלת דרגות שונות של הישג ושלמות. שרידיה המעטים, המתפשטים על פני תקופה ארוכה של מאתיים שנה, אינם מאפשרים הוצאת משפט או קביעת הערכה ללא סיכון. אף-על-פי-כן יש מקום לכמה הערות כלליות.

ברור שארץ-ישראל תחת יד הצלבנים לא נעשתה מרכז של יצירה מקורית, אף ספק בדבר, אם האמנים, הידועים והאלמונים, שיצירותיהם נשתמרו, היו תושבי-קבע. הם היו בעיקרם אנשים שהורתם וגידולם באירופה, שניזונו מן המורשה האמנותית של

מקומות מוצאם, שנדרו לארץ הקודש ושם עסקו באומנותם. אין אנו יודעים, אם נשארו בארץ-ישראל או חזרו למולדתם. מכל מקום, אין בידנו ראיות מוכיחות שנתהוו כאן אסכולות מקומיות. ייחוסם של כתבי-יד מעוטרים לירושלים או לעכו נשען ביסודו על קביעה כרונולוגית, המאה השתים-עשרה או השלוש-עשרה, ופחות מזה על תכונות-קבע שיש בהן כדי לברר את שייכותם לאסכולת העיטור של ירושלים או של עכו.

דברים אלה, הנכונים לגבי אמנות העיטור והציור, נכונים אף במידה מרובה יותר לגבי אמנות הפיסול ואביזרי-הקישוט של הארדיכלות. לא זו בלבד שאין הם שייכים לאסכולת אמנות ארצישראלית, אלא שאף אין לשייכם לאחד המרכזים האמנותיים המסוימים באירופה. לאנגדוק ופרובאנס, כבורגונד ושאמפאן חקקו השפעתן בשיש-ירושלים ובאבניה. אותה שעה סתתים מבני-המקום, נוצרים מזרחיים, הנציחו את התמד ההשפעה הביזאנטית בפיסול הקישוטי, הלא-פיגוראטיבי של הצלבנים³⁷.

לפיכך קשה להעריך את היצירה האמנותית של הממלכה כחטיבה כוללת אחת. חפצי-האמנות השונים ניתנים להערכה במונחים של המחוזות השונים של אירופה, או לפי הדגמים הביזאנטיים של אותו זמן, אך לא במונחים של ארץ-ישראל. וכשאנו נוטים אמת-מידה זו של השוואה אנו נוטים לומר, שחוץ מחריגים מועטים (הכותרות של נצרת; העיטורים של עכו) אין יצירות האמנות בממלכת ירושלים משתוות במעלתן למיטב האמנות בת-זמנן. המסקנה הגלויה תהא, שגדולי האמנים של התקופה לא היגרו לממלכה הצלבנית. הם היו מעורים במולדתם, והשמים החדשים לא משכו את לבם ביותר.

בספירות אחדות של הפעילות האמנותית טבע אמנם המזרח את רישומו בצלבנים. הפסיפס היה והוסיף להיות אמנות של בני-המזרח, והמשיך בתחומו מסורות קדומות, ביזאנטיות ומוסלמיות. אין די חומר מצוי בידנו, שנוכל לבדוק אפשרות של חדירה חוזרת של השפעת המערב על אמנות מזרחית זו. מה שהגיענו בתיאורי צליינים ובשרידי בית-לחם הוא מזרחי במוטיבים ובביצוע.

בהשפעות מזרחיות ניתן להבחין גם במלאכות-מחשבת כגון קיראמיקה, וכמה מן היסודות הקישוטיים שבארדיכלות. חפצי הקיראמיקה הצלבנית כמעט שאינם נבדלים מאלה של הערבים או הממלוכים. רק באתרים שבהם נתונים ארכיאולוגיים והיסטוריים מאפשרים לקבוע כרונולוגיה מדויקת, או במקום שהדמויות (כמרים, צלבים ושאר סמלים נוצריים) מתקשרים בפירוש בצלבנים, יש בידנו לייחס בוודאות כלי

37 נ. כנען, אסכולה מקומית באמנות הצלבנית בירושלים, קדמוניות, שנה ו, חוברות 3-4 (19-20) [תשל"ג], 131-130. N. Kenaan, Local Christian Art in Twelfth-Century Jerusalem, 131-130. המושך המחקר בדפוס. (1973), IES, 23, pp. 167-175, 221-229.

מסוים לתקופה הצלבנית. מכאן מתחייבת ההנחה, שבקיראמיקה המקומית הוסיפו לעסוק האמנים המקומיים, נוצרים-מזרחיים או מוסלמים. הללו יצרו את הכלים בדרך המסורתית המקומית, אך נענו לדרישות לקוחותיהם החדשים והוסיפו בכליהם סוגים חדשים של דמויות וסמלים.

וכשם שההשפעה המזרחית גלויה היא בתחומים אלה של אמנות, כך אנו מגלים אותה בכמה פריטים שבקישוטים הארדיכליים. פריטים אלה אינם מספיקים לשוות חזות מזרחית לבניינים, אך מורים הם על כך שבין הבנאים, הסתתים ומנהלי-העבודה היו נוצרים ומוסלמים מבני המזרח, שהשתמשו בכמה מן הטכניקות המקובלות עליהם בהקמת הבניינים הצלבניים, שהותוו ותוכנו בידי אנשי-המערב.

התיעוד הקיים מוכיח, ללא ספק, התקדמות מסוימת במלאכת עיטור כתבי-יד, אך לא נשתמר לנו די חומר להעריך על-פיו את הפסלות, מלאכת הפסיפס והארדיכלות, המופיעות לעינינו כמרוכזות כולן בתוך פרק-זמן של חמישים שנה בערך. ההתקדמות כשהיא לעצמה מעניינת, שכן היא מראה את המעבר מחוסר-מיומנות אף בחיקוי אל סגנון חופשי יותר ופחות השתעבדות לדוגמאות. בו בזמן מדגימים מעשי הפיסול והעיטור מגמה הטבועה בחברה הצלבנית: היענות ללא-הבחנה לטעם ולדרישות של אירופה, בעוד מצויות היו דוגמאות מקומיות מצוינות, שעשויות היו להוסיף ליצירה האמנותית גוון מקומי כלשהו. הפסל של הכותרות היפות של נצרת, שחרת באבן תמונות מן המזרח, לא העלה על דעתו לתאר בהן קווי-אופק מזרחיים על כיפותיהם וגותיהם השטוחים. הדוגמה שהוא משווה לנגד עיניו היא זו של ערי אירופה והדרך המקובלת בתיאורן. בתיאורי מראות ביבליים בארץ הביבליה, לעתים רחוקות מאוד ניתן להבחין בהם ניסיון מצד האמן להעתיק את מראה הגוף שבו חי, ואפילו החומר הפשוט והגלוי של הלבוש המקומי. בעוד אמני המאה התשע-עשרה יקבלו את הלבוש הערבי כלבוש ההולם את הדמויות הביבליות, אמני ארץ-ישראל של המאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה התאמצו במיוחד ובמכוון להלביש את דמויותיהם במיני לבושים זרים שלא נודעו בארץ-הקודש. דמויות בני-המזרח ביצירותיהם חובשות כומתות פריגיות, או גם כיסויי-ראש מזרחיים יותר. כך ציירה לה אירופה בדמיונה את המזרח, והאמן הצלבני נענה לדרישות התדמית הזו, על אף המראות הנשקפים לעיניו במקום יצירתו.

לחשבון התקופה

א. מסעי-הצלב כתנועה קולוניאלית

אירופה הגיעה לפרקה עם סופה של המאה האחת-עשרה. החוטים ההיסטוריים שנטו בחצי-אלף השנים הקודמות נארגו כדי תבנית, שכבר ניתן להבחין בה את קלסתר פניה של אירופה המודרנית. יעבור עוד חצי-אלף שנים, ואירופה שוקקת חיוניות ומרץ תתפשט ותפיץ אוכלוסיה ומוסדותיה ותרבותה על פני כל כדור-הארץ.

בתקופת-הביניים, בין תמוטתה של הקיסרות הרומית ובין תור ההמצאות והגילויים, היו מסעי-הצלב ותוצאותיהם המוחשיות תקיעת-יתד אירופית ראשונה מחוץ לגבולותיה הפיסיים של אירופה. וכך, מבחינת הזמן, מסעי-הצלב הם פרק-הפתיחה בדבריימי ההתפשטות האירופית, ונרמזו בהם התנועות הקולוניאליות של אירופה בזמנים מאוחרים יותר.

קולוניזאציה אינה תופעה שנתחדשה בתולדות אירופה. דוגמאות מרובות מצויות מימי קדם מן התקופה הקלאסית ומתולדות המזרח הקרוב. אבל אין לערבב נדידה וקולוניזאציה. נדידה והגירה בדרכי שלום או בדרך מלחמה אפשר שיביאו ואפשר שלא יביאו לידי קולוניזאציה; רק כשהיסוד המהגר נעשה הכוח השליט ביישוב או בחברה שנוצרו בדרך זו, מותר לדבר על קולוניזאציה. לעתים יש מקום להערכות נוגדות, כגון בנדידת העמים הגרמנים בתחילת ימי-הביניים, הידועה בלשון הגרמנית בשם *Völkerwanderung* (נדודי-עמים), ואילו מעבר לגבול נתכנתה (בכל הלשונות הרומאניות) *Invasions des Barbares* (פלישות הבארבארים).

עד למסעי-הצלב היו תנועות הקולוניזאציה שהשאירו רישומן בתולדות התרבות בעיקר אלו של עמי הים-התיכון: צור ופניקיה, יוון ורומא. התפשטותה של התרבות היוונית חבקה את חופי הים התיכון; הוא הדבר בתקופת הריפובליקה של האימפריה הרומית. תחום ההתפשטות הקולוניאלית נתקשר מבחינה גיאוגראפית בתחום 'הים שלנו' – *mare nostrum*, הרי זה המרחב האירופי, מקום הורתן של היהדות והנצרות, היוונות והציביליזאציה הרומית כמרכיבי-היסוד של תרבותו. לעומת התרכובת הזאת, הים-תיכונית ביסודה, הביאו עמהם הצלבנים למזרח לא לבד

מורשת ים-תיכונית משותפת, אלא כבר היו נושאי מורשת משותפת של תרבות אירופית. הם נמנו עם הענף המערבי, הרומי, של הכנסייה הנוצרית, נתחנכו על אותן מסורות, חיו באותו עולם של מושגים והתייחסויות, וריבודם החברתי מיוסד היה באותן הנחות מוסריות ואידאולוגיות. לא מקרה הדבר, שבעיני העולם המוסלמי 'אל-פראנג' משמעו בן-אירופה, ולמחברי-הכרוניקות הנוצרים Franci משמעו כובשי-המזרח האירופיים.

ואם הדבר המיוחד את מסעי-הצלב לעומת ההתפשטות הים-תיכונית של הזמן העתיק הוא תפקידם בתרבות כלל-אירופית, ההולכת ומרחיבה גבוליה, הרי תפקיד זה משמש גם חוליה מקשרת בין מסעי-הצלב לבין תור התגליות הקולוניאליות הגדולות. בין תנועות הקולוניזאציה של יוון ורומי ובין זו של אירופה במאה האחת-עשרה משתרע הפסק של אלף שנים, ואילו עתה יש המשך רצוף ממסעי-הצלב לגילויים של האיים הקאנאריים ושל יבשת חצי-הכדור המערבי.

עם מסעי-הצלב אנו עוזבים במידת-מה את הים-התיכון כ'מרכז של קולוניזאציה'; הם מביאים את אירופה הצפונית לתוך המערכה. מחוץ-חפצם היה מזרח הים-התיכון, שהיה אז מוסלמי בדתו וערבי בתרבותו. ואף-על-פי-כן, על אף מספרם המכריע של הכוחות שמעבר לאלפים, מילא הים-התיכון תפקיד נכבד בתנועה. לא רק משום שהיה מחוץ-חפצה של תנועה זו, ולפיכך גם הושפע במישרים ממנה, אלא שבו בעיקר נספגה המורשה הקולוניאלית של מסעי-הצלב וזו נאצרה בתוך עמי הים-התיכון, ובכך שימשה גורם ממריץ וראש-גשר לפעולות קולוניאליות עתידות.

כשאנו משקיפים מנקודת-ראות הצורות, שלבשה הפעולה הקולוניאלית במרוצת הזמנים, עלינו להבדיל הבדלה יסודית בין מסע-הצלב הראשון ובין כל שאר תנועות, בין שנקראו ובין שלא נקראו מסעי-צלב¹. אנו מתכוונים קודם-כל לאופיו ההמוני של מסע-הצלב הראשון, כשרבבות אנשים ונשים נוטשים את אדמת מכורתם ושמים פניהם לארצות חדשות במזרח. מסעי-הצלב שלאחר-מכן, או תנועות ההגירה בעתות שלום בבין המסעות הצבאיים, שוב לא יהא להם אותו אופי. סימן-ייחוד בולט לא פחות מכן היא העובדה, שמסע-הצלב הראשון לא היתה לו, אם אפשר לומר כך, שום הכנה, כמעט שום תיכנון. לא קדמוהו ניסיונות בקנה-מידה קטן יותר. לא היו בדיקות קודמות, תכנית נסיונית, לא היו שם יחידים עזי-נפש שהעפילו וסללו דרך

1 על אופי מסע-הצלב הראשון ראה: P. Rousset, *Les origines et les caractères de la première Croisade*, Neuchâtel 1945; M. Villey, *La Croisade. Essai sur la formation d'une théorie juridique*, Paris 1942; A. Dupront, *Croisade et eschatologie. V. Convegno internazionale di studi umanistici*, Padova 1960, 175–198.

לבאים אחריהם. בעיני הכרוניסטים בני-הזמן, שלא היו רגילים להמונים נעים כאלה, נראה הדבר כיציאת-אירופה כללית, ואמנם כינוי זה, יציאת אירופה על משקל יציאת מצרים, נראה כהולם את המראה לא רק מבחינה זו. המונים גדולים נעו מזרחה. היתה התפעמות דתית, אבל אין זו מוציאה את האפשרות שבקרב האלפים לחשה בלב כל אחד תקוותו הקטנה, תוחלתו האישית לשיפור מצבו, ציפייה לעושר שיפול בחלקו או לצורות-סיפוק אחרות. אף-על-פי-כן הוחל מסע-הצלב הראשון לא כפועל-יוצא של הסך-הכולל של ציפיות כאלו, והאידיאולוגיה שלו, שהסעירה מאות אלפים, לא היתה רק כסות-עיניים לתאוות בצע ושלל. המוני-אדם בשיעורים כאלה לא יטשו את מקורות מחייתם המקובלים בידיהם, אף אם לא פירנסום ברווחה יתירה, ויפרצו מתוך הסתכנות אל הבלתי-נודע והבלתי-צפוי. המצב ישתנה מעיקרו בתנועות שלאחר-מכן. אז ידעו, או לפחות דימו שידעו, על ארץ הגירתם, על הכוח המושך ועל הקשיים שבה, וכבר יכלו לשקול סיכונים אפשריים כנגד טובות-הנאה צפויות. מכאן שבאופי ההמוני של מסע-הצלב הראשון, חוסר-ההכנה וטיב המניעים שונה הוא ביסודו מכל שאר תנועות של התפשטות וקולוניזאציה.

קרובה לכך בעיית החומר האנושי שלקח חבל במסע-הצלב הראשון. משניותם של הגורמים החומריים בין המניעים של התנועה השפיעה על הרכבה האנושי. היסודות הטיפוסיים שאנו מוצאים בכל מפעל קולוניאלי, אנשי-שוליים של החברה הממלאים תפקיד חשוב כל-כך בתולדות הקולוניזאציה, לא היו בולטים כל-עיקר במסע-הצלב הראשון. חסרים כאן אותם יוצאי-דופן, אותם קשי-יום ועזי-נפש, שבהמשך הזמן יהיו לקונקוויסטאדורים; חסר כאן ההרפתקן, אם שודדים ואם סוחר או מגלה, חסר המיסיונר או האציל המנודה. אמנם גייסות מסע-הצלב הראשון רחוקים היו מלהיות צבא קדושים; היו בתוכם שודדים ורוצחים, זונות ועבריינים מכל הסוגים, אנשים שבעטו בחברה, שחיו בשוליה. ואולם סוג זה של אנשים אינו מסוללי דרכים. הם אינם אלא גרורים, ורק לעתים רחוקות ינועו מרצונם לשדות-מרעה חדשים; אפשר שבעלי יוזמה הם על-פי דרכם, אבל הם מסוג האנשים המקבלים עליהם טורח הגירה לאונסם ולא לרצונם. ואילו צבאות מסע-הצלב הראשון, הרבבות שנעו בו, היו מגופה של החברה היציבה והמיושבת. האציל, האביר, העירוני, הכומר והצמית שהלכו מזרחה לא היו נידחי-החברה, אלא עצם מעצמיו של סדר-החברה הקיים לכל פלגותיו. מנהיגיהם לא היו קונקוויסטאדורים שעניהם לשלל ולמלקוח. אדרבה, הם ייצגו את החלק המסורתי ביותר במבנה החברתי של אירופה.

המוני האבירים והאיכרים הלכו מזרחה בשם רעיון, הוא גאולת הקבר הקדוש משעבודם של הכופרים. רעיון זה, שצמח מתוך התפעמות אֶסכאטולוגית, לא הניח מקום לתיכנון, אם מדיני ואם כלכלי. במקורות המרובים לערך של הזמן אין זכר

לנוסחה כלשהי בדבר עתידו של הקבר הנגאל. שתיקתם של המקורות מעידה על אי-הגדרתן ואי-הצהרתן של המטרות המדיניות של מסע-הצלב. שום ארגון מדיני לא נראה מעבר לפעולת הצלתה של הנצרות המזרחית. ואולם זמן רב קודם השגתה של מטרה זו חל שינוי בהלכי-הרוח של המחנה הצלבני. המסע מזרחה נמשך כמעט שלוש שנים. בטבע האנושי שהמסע, שיצא לדרכו כתנועה דתית רצופה ציפיות משיחיות, לא קיים את עצמו ואת מתחו הדתי במשך שלוש שנים רצופות. בסטיות ניתן היה להבחין כבר בסיומו של המסע על פני אסיה הקטנה. כזו היתה התנהגותם של באלדווין וטאנקרד בקיליקיה ואחר-כך באידיסה, אלא שרק לאחר הניצחון הגדול באנטיוכיה נתגלתה לעין המציאות החדשה: מסע-הצלב עמד להתפורר, כשכל מנהיג פושט על דעת עצמו בסביבה וכובש כפרים וערים. מחצית השנה ששהו סביב אנטיוכיה חשפה את פשיטת-הרגל המוסרית של השאיפות וההנחות הראשונות של מסע-הצלב: ירושלים והקבר הקדוש הוסחו מן הדעת; אפשר להסתפק בסוריה הצפונית ואין הכרח דווקא בארץ כנען. אף-על-פי-כן, על אף התפרצות תאוות הבצע והכיבוש, לא חשבו עוד המנהיגים – אפשר חוץ מבוהמון, שהיה בן גזע נורמאני נודע של מייסדי-ממלכות – במושגים בהירים של ארגון מדיני. הם חשבו בראש-וראשונה על שלל וביזה. אין לך דבר המציין זאת כ'חוק הכיבוש', שנעשה אחר-כך חלק בחוקת הממלכה. לפי 'חוק הכיבוש', כל המעמיד ציון על נכס בשטח הכיבוש, כגון בית או כפר, נעשה בכך לבעליו. היתה אשר היתה הנוסחה המדויקת, שבוודאי הוגבלה על-ידי המושגים המעמדיים של התקופה, היא נתנה לפרט חלק אישי בכיבוש. מצב זה הוא סימפטומאטי למעבר מן השלב הדתי או המשיחי אל השלב המדיני.

תמורה זו לא התבצעה בלא התנגדות. חוגים במחנה הצלבני, שנשארו נאמנים לגדרם הראשון, ניסו לבלום את המגמה החדשה. הם איימו שיעלו באש את הערים הנכבשות, אם לא יעזבו המנהיגים מיד את סוריה הצפונית וימשיכו במסע לירושלים. האיום פעל, והצבא עלה על יהודה וירושלים. ברם לא היה זה אלא ניצחון לשעה. שוב אי-אפשר היה להתחמק מהתנגשות בין הלכי-הדעות המנוגדים, וזו נתגלעה סמוך לכיבושה של ירושלים ומיד אחריו. מפלגה אחת בצבא, 'העניים', כפי שהוגדרו, כנראה איכרים וכמרים נמוכים, ואפשר גם אבירים פשוטים, התנגדו לכינונו של מימשל כלשהו. ניהיליזם? לאו-דווקא. הללו נשאו נפשם למלכות שמים שתהיה על הר-ציון, ועמה ומכוחה ייבנה וייכונן סדר-עולם חדש. בסדר-עולם חדש זה ישלוט הצדק המוחלט, זה חלומה הנצחי של האנושות: חסרי-כול הם שיוכרו כבחירי-אדם, הם יהיו ראשונים שייכנסו לירושלים של מעלה. שתי המפלגות היריבות האחרות לעומתם, זו שדרשה בחירת מושל חילוני לשמור על הממלכה והאחרת שביקשה להקדים בחירת

אפטריארך למושל, לא דגלו באידיאולוגיות מהפכניות. שתייהן ייצגו את הסדר הקיים, אף כי נחלקו בעניין העדפתו של יסוד אחד על משנהו. תוצאת ההתנגשות ידועה: גוטפריד מביון נבחר לשמור על הכיבוש ולשלוט בפירותיו. בחירתו היא נקודת-מפנה מכריעה לא לבד בתולדות מסע-הצלב אלא גם באידיאולוגיה שלו: ההחלטה לכוון ממלכה וחברה אירופית בתוככי ארץ הקודש. אף-על-פי-כן, חוסר-הבהירות הקודם לא סולק לגמרי. תוארו של גוטפריד: 'אֶדְבּוּקָאטוּס', או 'מגן הקבר הקדוש', הצביע לא לבד על תפקידו המובן-מאליו להגן על הקבר המשוחרר, אלא גם על כפיפותו לאידיאולוגיה קודמת. עדיין אין הוא מלך, והישות המדינית החדשה עדיין אין היא ממלכה. היא בעצם אוצר או פיקדון אשר הופקד בידו, עד שתתקבל החלטה רצויה יותר ומכרעת. כפיפות זו לעבר הוכרה וגובשה במושגים ארציים ממשיים, כשהכריז עצמו גוטפריד מביון כוואסאל של האפטריארך והבטיח למסור לידו את ירושלים ויפו. ההתחייבויות הללו נתפסו בלשון-המונחים המסורתית, מערכת-מושגים פיאודאליים יחידה שידעה אז אירופה. עם זה היה בהן גם משום ביטוי לזיקה למה שלמעלה-מן-העולם, כפיפות נציג השלטון הארצי לשלטון הטרָאנסְצֶדֶנטָאלי של הכנסייה. הקשר האידיאולוגי לא הותר עדיין.

דבר זה אירע לבסוף בשלהי שנת 1100, שנה ומחצה אחר כיבוש ירושלים. באלדווין הראשון, אחיו ויורשו של גוטפריד מביון, הוכתר למלך בכנסיית-המולד בבית-לחם. הוא דחה בפירוש את התואר הסתום של 'מגן הקבר הקדוש', וכינה את עצמו: 'מלך ממלכת ירושלים'. בהתנגשות של אידיאולוגיה ומציאות ניצחה המציאות. שיחרור הקבר הקדוש משמעו מעתה ייסודה של ממלכה נוצרית בארץ הקודש, והכובשים היו למרכיביה של חברה חדשה, לאזרחיה של מדינה חדשה. האידיאולוגיה של גאולת הקבר הקדוש, אידיאולוגיה שלא הכינה כל תכנית למחרת הכיבוש, נסתיימה ביצירת מכורה חדשה לאלה שבאו ולאלה שיבחרו לבוא בעתיד ולקבוע מושבם במדינה הנוצרית והאירופית החדשה תחת שמי המזרח.

ההכרעה שנפלה – הגיונה תלוי היה בגישה מציאותית למוסדות שהם מעשה ידי אדם ולחברה ארצית. ההכרעה צריכה היתה הסבר וצידוק. קודם-כל עצם הכיבוש, שצריך היה לכַּשֵּׁר אותו על-פי ההנחות המוסריות-דתיות של התקופה. קווים ראשונים של הַכֶּשֶׁר זה כבר הותוו בידי אורבֶּאן השני, שהצדיק את המסע בזכותו החוקית של העולם הנוצרי להחזיק בארץ המובטחת; את פיתוחו אנו רואים אחרי כיבוש ירושלים. דוגמה לסוג זה של הסבר ניתן למצוא, למשל, בדו-שיח הדמיוני בין האפטריארך של ירושלים ובין תושבי קיסריה המוסלמים בעת המצור (1100) על עיר זו. המוסלמים

סומכים טענותיהם נגד הכיבוש על איסור שפיכות-דמים וגזל שבתורה. האפטריארך שנצטרך להתגונן בפני פסוקים מתוך כתבי-הקודש שלו, השיב:

'אכן, חוקנו אוסר את הגזל ואת הרצח ואין אנו מבקשים לצוותם או לעשותם. אך עיר זו לא שלכם היא, אלא היתה של פטרוס הקדוש ושלו עליה להיות, ואבותיכם הם שגירשוהו בזרוע מן העיר. ואם אנו, שהענו ממלאי-מקומו של פטרוס, רוצים לחזור ולהחזיק בארץ הזאת, הרי ברור שאין אנו גוזלים מכם את ארצכם'.²

כך הוצדק והוסבר, או יותר נכון תורץ הכיבוש. הכיבוש וייסוד הממלכה נתפסו כהחזרת מצב לקדמותו, כהשבת נחלה לבעליה החוקיים. אותו הלך-מחשבה, שצידק את ייסודה של הממלכה כמעשה של השבת-נחלה, נאחז בהיסטוריה גם כדי להרכיב את הממלכה החדשה על גבי העץ עתיק-הימים. הותוותה שלשלת-יוחסין קדומה ומכובדת, והמדינה החדשה היתה לא רק 'ממלכת ירושלים', או 'ממלכת הירושלמים', אלא גם 'מלכות דויד'. לא היתה זו אסמכתא היסטורית גרידא, אלא צידוק היסטורי לקיומה, בעיני עצמה ובעיני זולתה. צידוק זה אף נוח היה להתקבל, כיוון ששיפך את הפחד-מפני-החדש הטיפוסי לימי-הביניים. מנקודת-ראות זו לא היה מסע-הצלב תנועה של אימפריאליזם וקולוניזאציה; אדרבה, מנקודת-ראות נוצרית היתה זו תנועה של דיקולוניזאציה. מצויד בצידוק היסטורי ובשלשלת-יוחסין מפוארת עמד מושל הממלכה החדשה, באלדווין הראשון, והכריז עד-מהרה על תכניתה המדינית בכנותו את עצמו 'מלך בבל ומצרים' – אמונה בכוח הקסם של מלים, שעצם הבעתן מחוללת מציאות. ארבע שנים לאחר-מכן 'העניק' באלדווין הראשון לאנשי גינואה שליש משטחה של קאהיר ונחלות-שדה בסביבתה!³

בעת שקמה ממלכת הצלבנים הלכו והתכוננו עוד שתי מדינות נוצריות על חורבות המימשל המוסלמי שקדם להן: ספרד וסיציליה. יש הרבה מן המשותף בחצי-האי האיברי, סיציליה וההיאחזויות הצלבניות במזרח. אך יש בהם גם הרבה מן השוני. עובדת הכיבוש ואחדות הזמן לא הולידו אותן צורות. דומה שההבדל העיקרי אינו נעוץ בספירת ההנמקה והאידיאולוגיה. הכינוי הספרדי Reconquista אף הוא מעיד על תפיסת מעשה הכיבוש כהשבת נחלה ו'דיקולוניזאציה', כפי שאכן ראינו בכיבוש ארץ-ישראל. את ההבדל העיקרי יש אפוא לבקש במסיבות הפיסיות ההיסטוריות.

Danta, *Paradiso*, cant. XV. גם Caffaro, chap. 15, *RHC. HOcc.*, V, 62–65 ²

Liber Iurium, I, no. 8 ³

האופי ה'קונטיננטאלי' של כיבושן ויישובן של ספרד וסיציליה הוא המבדיל מן הקולוניזאציה 'מעבר-לים', המאפיין את ההיאחזות הצלבנית במזרח. מבחינה טיפולוגית היו מעשי-הכיבוש והיישוב של סיציליה ושל ספרד קרובים יותר לסוג הקולוניזאציה שביצעו הגרמנים באזורים הסלאביים והבאלטיים מאשר לזה של הצלבנים. בקולוניזאציה הספרדית והגרמנית ניתן להבחין במרכזים, שמהם יוצאת פעולת הכיבוש והיישוב, והם מוסיפים למלא תפקיד נכבד בתהליך הקולוניזאציה לאחר שנשלם מעשה הכיבוש. 'יבשתית' באופיה, מחייבת כאן ההתפשטות ראשי-גשר וגבול משותף עם האויב, והם שקבעו את טיב הכיבוש וטיב השליטה בשטחים הנכבשים, כשם שהכריעו בעיצובה של החברה החדשה באותם שטחים. היה כאן עורף קיים ועומד, שהבטיח נהירה חופשית של מהגרים אל האזורים הנשמים של הספר הנע והולך. במקום שהניצחון היה מלווה השמדת האוכלוסיה הקודמת, זרמה ובאה אוכלוסיה חדשה ותפסה את מקומה. במקום שניטשה האדמה, הבאים חזרו וחרשוה. במקום שהאוכלוסיה הנכבשת נשארה בחיים וניתנה לשליטה נוצרית, נתרופפו או נשברו מסגרותיהן החברתיות, והיא נעשתה חשופה יותר לטמיעה על-ידי המרת-הדת והתערבות בעם הכובש. בכל אלה נבדלו ספרד וסיציליה ממה שהתרחש בארץ-ישראל. העובדה שהצלבנים לא פשטו לתוך האזורים הסמוכים למקום מוצאם, כדרך שאירע לספרדים בחצי-האי האיברי, היתה לגורם ראשי בעיצובן של המדינה והחברה הצלבנית. ייתכן שתקופה טכנולוגית אחרת, בעלת יכולת לקרב מרחקים או להגדיל מטענים, היתה רואה כאן התפתחות שונה במקצת, אך במפנה המאה האחת-עשרה היה בתנאים הפיסיים משום מעצור שאין להתגבר עליו, והם שקבעו את דרכה וקצבה של ההתפתחות.

לא פחות מכך הכריעה תקופת-הזמן של הכיבוש. כדי להצליח שומה היתה על הצלבנים לנוע במהירות, למחוץ ולכונן בסיסיהם. אם לא כן, היו כוחותיהם הנגרעים והולכים בדרך הטבע, בלא מאגר של כוח-אדם מעבר לגבול שיחזור וימלא אותם, מתפוררים וכלים. משהוקמו הבסיסים נתכוננו מעין גבולות וראשי-גשר, שמתוכם ניתן היה לפשוט ולפלוש לתוך שטחי האויב, ולכבוש אותם. סוג זה של כיבוש דרש עוצמה צבאית גדולה בעת ההסתערות, ואמנם צבאות מסע-הצלב הראשון עלו במספרם על כל צבא, שיכלו הצלבנים מאז להוציא למערכה. וכך, בעוד הכיבושים בספרד או בארצות הבאלטיות התנהלו במשך דורות, הכיבוש הצלבני וההיאחזות הצלבנית לא היו תהליך, אלא מאורע קצר, זמני מאוד, כמעט חד-פעמי. אף אם נביא בחשבון את הגבולות הסופיים של הממלכה, לא נדרשו אלא עשר עד חמש-עשרה שנים לכינונם. לפיכך, שלא כהשתלשלות המאורעות בספרד לא נעשה תהליך הכיבוש גופו גורם בקביעת גורלה של החברה הצלבנית.

אופיה של המדינה הוכרע מיד עם הכיבושים הראשונים. בדרך כלל שתיים היו האפשרויות: נקודות מבוצרות, בעיקר ערי-נמל, בחינת מובלעות בשטח זר, שישלטו על מוצאי-הסחר וישמשו מרכזים להפצת תוצרת מולדתם האירופית; או מושבות כעין-מדינות באופיין, הנשלטות ואפשר גם מאוכלסות על-ידי חברת מהגרים. לא היה כל ספק באשר לבחירה. מדינות הצלבנים לא נוצרו מתוך שיקולים מסחריים, והרעיון של מרכזי סחר היה חסר-משמעות במסגרת ההנחות האידיאולוגיות של התנועה. המושבות הצלבניות העתידות לא יהיו מסוג המושבות של צור או קרת חדשה מימי קדם, ולא כמושבות הפורטוגזיות, הצרפתיות והאנגליות בהודו ובמזרח הרחוק בזמן מאוחר יותר. הן תהיינה דומות יותר למושבות האנגליות והספרדיות שבחצי-הכדור המערבי.

הקולוניזאציה, בין מסוג מרכזי-סחר ובין מסוג מושבות של מתנחלים, היתה תוצאת פעילותם של מרכזים מיישבים. המרכז המיישב, מדינה, עיר או חברת-מסחר, גייס את כוח האדם ואת ההון ולעתים קרובות אף סיפק את הידע המעשי הדרוש להצלחת המיבצע. מפעל קולוניאלי אפשר שיקבל ואפשר שלא יקבל מתחילתו מענק של זכויות או של סמכויות מטעם המרכז המיישב. במקרה של חברה מסחרית מובטח לה יתרון-מעמד על-ידי המעצמה המדינית, ואילו זכות החברה להעניק זכויות היא זכות משנית מכוח מעמדה המיוחד.

במוקדם או במאוחר עתידה המעצמה המדינית, העומדת מאחורי המפעל המצליח, לפשוט לתוך השטח הנכבש או המיושב, לעשות את נוכחותה מורגשת ומוכרת ולתבוע לעצמה שליטה במקום, בנוסף להכנסות ויתרונות אפשריים. קשרי תלות, שלה לכה לא נעדרו כאן מעולם, ילבשו מעתה צורה ממוסדת. דרכי ההתערבות שונות הן, אבל המגמה משותפת לכולן. ההתפשטות היבשתית, האפשרויות של קשרים ישירים עשויות להבטיח יתר פיקוח ואחיזה תקיפה יותר בשטחים שנרכשו, מאשר קולוניזאציה מעבר-לים. בהתפשטות היבשתית־היה רק־כפסע בין המעצמה המדינית שמאחורי המפעל ההתיישבותי, המתבצע בדרכי שלום או בדרך מלחמה, ובין המתיישבים והכובשים. העצמאות, או האוטונומיה החלקית, אפילו הוענקה להם תחילה, קוצצה עד מהרה, ומגננון של פיקוח, הנוצר במרכז המיישב, נוטה בכל מקום לשלב את המושבה בתוך המישור המדיני של המרכז המיישב. כך אירע בממלכות השונות של חצי-האי האיברי (פורטוגל, קאסטיליה, אראגון), וכן במזרח הרוסי ובפרוסיה של המיסדר הטיבטוני.

שונים היו פני הדברים בקולוניזאציה מעבר-לים, ששם לא היתה אפשרית השתלבות הממשית. כאן אנו נתקלים במצב של תלות, הנהפך לסלע מחלוקת ומאבק בין המרכז

המיישב ובין המושבה, עד שבמוקדם או במאוחר יותר הקשר על-ידי המתיישבים. כל עוד קיימים קשרי התלות, מקובל שהמרכז המיישב חייב להגן על המושבה, ואילו המושבה חייבת לשמש לצורכי מולדת-האם וקודם-כל להיות לה מקור הכנסה. חשובה לא פחות מכן, בתקופות מאוחרות יותר, משנעשו המושבות כלי-משחק במדיניות הבינלאומית, היתה מפת האסטרטגיה הקולוניאלית והיוקרה הבינלאומית, בתחרות ובקנוניות של המעצמות הקולוניאליות או המיישבות.

מסעי-הצלב כתנועה קולוניאלית נראים אפוא מנקודת-ראות זו כתופעה יחידה במינה, ודבר זה משווה לה דמות מיוחדת ומקנה לה חשיבות מיוחדת. ייחודם מיוסד בעובדה, שלא היה כאן כל מרכז מיישב במובן המסוים של הביטוי, ולא היתה כאן כל ארץ-אם מיישבת, בעלת תביעות מדיניות או כלכליות על כיבושים עתידיים. האידיאולוגיה הכלל-נוצרית של מסע-הצלב, ההשתתפות הכלל-אירופית בו, שעל אף התגודדותה הלאומית ראתה את עצמה ככלל-נוצרית, מנעה מלכתחילה תביעות מדיניות או כלכליות בתחום הממלכה מצד חטיבה מדינית כלשהי. להלכה יכול היה כס-האפיפיור להעלות תביעות כאלו, אבל ספק גדול הוא אם דרישתו של האפט-ריאריך דיימברט, שגוטפריד מבויון יישבע לו שבועת נאמנות, באה על דעת האפיפיור, ומכל מקום לא הושמעה עוד שנית דרישה כזו. האידיאולוגיה הכלל-נוצרית ששלטה במסע-הצלב הראשון קבעה את עתידם של הכיבושים כישויות מדיניות עצמאיות, ללא קשר של תלות במרכז מיישב כלשהו. מלכי צרפת או אנגליה, קיסרי גרמניה, הנסיכים והדוכסים של באוואריה או הונגריה לא ראו מעולם את מסעותיהם הצבאיים כ'לאומיים', אף כי לפי מושגי ימי-הביניים היה כל מסע צבאי שמלך עומד בראשו עניין של המדינה. הכספים שנשלחו לממלכת ירושלים היו חלק במאמץ האירופי הכללי לתמוך ולקיים את ההיאחזויות הצלבניות. ראשי מדינות באירופה השתתפו במסעי-הצלב, נלחמו לממלכה ותמכו בה מתוך הכרה מלאה כי נלחמים הם לנצרות.

במתכונת כללית זו היו, עד מקום שניתן לנו לראות, שלושה חריגים, ששניים מהם הם בעלי משמעות מיוחדת, מאחר שהם מדגימים עמדה שונה ואפשרויות של תפיסות שונות. בעת מסע-הצלב השלישי היה מעין הסכם בין פיליפ השני אוגוסטוס, מלך צרפת, ובין ריצ'ארד לב-הארי, מלך אנגליה, לחלק ביניהם את הכיבושים העתידיים.⁴ בו בזמן הבטיחו שני השליטים לאנשי גינואה שטחים באזורים שייכבשו ושלא היו שייכים קודם לממלכה.⁵ למעשה נמסרו השטחים הנכבשים (שלא היו אלא חלק של הממלכה

Itinerarium Ricardi I, I, II, cap. 9 (p. 150); II, cap. 18 (p. 166), Ambroise, vv. 365– 370; *Ibidem*, 1045 ss.

5 הבטחות ריצ'ארד לב-הארי לגינואה: *Liber Iurium I*, nos. 381–382; ושל פיליפ השני לגינואה: *ibid.*, no. 384

הקודמת) למלך ירושלים, אלא ששני השליטים האירופיים שמרו לעצמם כוח הכרעה לגבי הזכויות לכתר הפנוי-למחצה של מלכות ירושלים.

המצב נשתנה ב-1225, כשנשא הקיסר פרידריך השני מבית הוהנשטאופן את איזבל, בתו של ז'אן דה בריין, יורשת ממלכת ירושלים. לשורה הארוכה של תאריז הוסיף מעתה הקיסר את התואר מלך ירושלים. היתה זו התקשרות אישית, שעשויה היתה לקבל משמעות בינלאומית, אילולא מנעו המסיבות המדיניות את התפתחותה החופשית. אך כפי שנשתלשלו הדברים לא חזר וביקר עוד פרידריך השני את ממלכתו במזרח, ואחרי תקופה של אדנות-ממרחקים חזרה האצולה אל השליטים המקומיים, אל בית ליוניאן שבקפריסין. אך גם במאורע חולף זה של שליטת הקיסר מבית הוהנשטאופן ניתן להבחין ביסודות שיתגלו בנסיונות קולוניאליים שלאחר-מכן. מסע-הצלב של הקיסר (1228-1229) הביא לידי התנגשות עם האצולה המקומית, שנידרדרה אחרי יציאתו כדי 'מלחמת הלומבארדים' הידועה. בעימות זה ניסה הקיסר לנהוג לפי עקרונות מסוימים של המשפט הקיסרי, אך נבלם מיד על-ידי הבארונים המקומיים, שענו לו ביהירות, כי הם נוהגים לפי חוקים ומנהגים משלהם⁶. האפיזודה הקצרה של העימות בין הצלבנים ובין מעצמה מדינית זרה דיה היתה להוליד ניסיון לכפות את מנהגי 'ארץ-האם' על השטחים הנכבשים. ואולם לא זו בלבד שכבר הוחמזה השעה לניסיון מעין זה, אלא ש'ארץ-האם' שלא היתה מעולם מרכז מיישב, ודאי שלא היה בכוחה להסדיר את החיים באחוזותיה שמעבר-לים.

רק בשנותיה האחרונות של הממלכה נעשה ניסיון, שהיה בו כדי לשמש מפנה חדש בתולדות הקולוניאליזם, והיינו יצירת סוג מיוחד של קשרי-מדינה בין ההיאחזויות הלאטיניות ובין המערב. זה היה רעיונו של אחד האישים הבולטים במאה השלוש-עשרה, בינדיטו זכריה (Benedetto Zaccaria). ב-1287, כשהתמרדה רוזנות טריפולי בגלוי נגד מושלה, הציע זכריה, הנציג של גינואה, הסכם שעל-פיו תהא הרוזנות לחלק של הריפובליקה של גינואה. היה בכך משום שינוי רב-משקל ממעמדן האוטונומי המקובל של הקומונות בערי-החוף של הממלכה. חידוש זה היה מביא לידי כך שמדינה צלבנית, מהיותה חלק בריפובליקה אירופית, היתה נשלטת על-ידי נציב עליון, או מושל (podestà), הנשלח למשימה זו מזרחה. ואולם הרעיון לא הוצא אל הפועל, ונפילתה הקרובה של רוזנות טריפולי ביד המוסלמים מנעה את התגשמותו⁷.

לבד מחריגים אלה הרי ההיאחזויות הצלבניות הן חיזיון מיוחד במינו בתולדות הקולוניאליזם בכך, שמתחילתן ועד סופן התקיימו כמדינות עצמאיות. תלותן בכס האפיפיור היתה בגדר משען מוסרי, ועל אף התלות הכלכלית שנצטרפה לה לא

⁶ Gestes des Chiprois, § 127 p. 41-2

⁷ ר' י. פראוור, תולדות ממלכת ירושלים הצלבנית, ב, עמ' 520-522.

לחשבון התקופה

הוגדרה במושגים מדיניים. אף כי מגמת הרחבת השליטה הטריטוריאלית לא היתה זרה לרומא, שאיפות מסוג זה, אפילו קיימות היו, לא לבשו צורה של הגדר או חוזה בכל הנוגע לממלכה הצלבנית. אמנם מותר לראות את כס האפיפיור כ'מרכז מיישב' מיוחד במינו. הוא שיצר וניסח את האידיאולוגיה הצלבנית, הוא שהיה הרוח המניע של התנועה, מוקד פעולת הגיוס וההטפה, ולעתים קרובות גם אוצר-הכספים של התנועה ושל הממלכה. מעל לכל ייצג כס-האפיפיור את האידיאולוגיה הכול-נוצרית. אף-על-פי-כן ולמרות כל זאת, לא נקנה לו מעמד של ריבונות בהיאחזויות הלאטיניות במזרח⁸.

עצמאות מדינית זו של ההיאחזויות הלאטיניות היא עובדה מתייחדת בהיסטוריה הקולוניאלית. יש בה כדי ללמד לקח רב-משמעות. עצמאות מתפרשת, או ניתנת להתפרש, גם במובן זה שהיישוב העצמאי נעזב לגורלו. בתקופת ההתהוות של המושבה מידת הסיוע מצד ארץ-האם הכרחית היא להתפתחותה; בתקופות מאוחרות יותר אפשר שתהא בעלת חשיבות מכרעת להמשך קיומה, אם נשקפת לה סכנה של התחרות או של התנקשות מצד מעצמות זרות. וזו שהיתה תורפתה של הממלכה הלאטינית. מהיותה עצמאית אנוסה היתה להישען בראש-וראשונה ובעיקר על כוחות עצמה. תוקף תביעתה לתמיכה אירופית מותנה היה בתוקפה ובחיוניותה של האידיאולוגיה הכלל-נוצרית, שהיא, הממלכה הצלבנית, היתה האצלתה המוחשית. בהסדר קשרי-תלות מדיניים היתה אפוא התמיכה האפשרית להיאחזויות הצלבניות תלויה בגורמים שהיו כמעט לחלוטין מחוץ לתחום השפעתן; היא תלויה היתה בהתפתחותה הרוחנית של אירופה.

בשני סוגי הקשרים שחיברו את הממלכה והעולם הנוצרי, החומרי והאידיאולוגי, היה הראשון תלוי במידה מרובה בשני. לא זו בלבד שהתמיכה הכספית של אירופה בהיאחזויות הצלבניות תלויה היתה בחיותן וחיוניותן של ההרגשות הכלל-נוצריות, אלא שאף ההגירה וההתיישבות במזרח קשורות היו בהן במישרין. כל זמן שאירופה, או העולם הנוצרי, הרגיש שיש לו חלק בממלכה, יכול היה לעורר ולהניע המונים לנהור מזרחה. אך לאחר מסע-הצלב השלישי ופשיטת-הרגל המדכאה של מסע-הצלב הרביעי לא יצא עוד אל הפועל שום מסע-צלב גדול, אף כי רבים תוכננו, לבד מזה של לואי הקדוש. הטרובַּאדור רִיטְבֶּף (Rutebeuf) תיאר את המצב בתמציתו:

8 על מקום האפיפיורות בהנהגת מסע-הצלב הראשון: J. Richard, La papauté et la direction de la première Croisade, *Journal des Savants*, 1960, 49–59. תביעת 'הסוביריניות' האפיפיורית התבטאה בדרישת תשלום 'דינר של פטרוס הקדוש': C. Daux, L'Orient latin: censitaire du Saint-Siège, *ROL*, 10, 1905, 225–251; Cf. J. L. La Monte, La Papauté et les Croisades. *Renaissance*, t. 2/3, 1944/5

'הוי אנטיוכיה, הוי ארץ הקודש – זאת קינתן המרה: אין גוטפריד בתוכן, אש האהבה כבתה בלבות הנוצרים. זקן ונער כאחד לא עוד יתנו אל לבם את מלחמת האל'⁹. לא מעניינו כאן לעמוד על הגורמים השונים, שהביאו לידי שקיעתה של הפעילות הצלבנית¹⁰. נצביע רק על כך, שעם דעיכת הרעיון הקיץ הקץ על המסעות הצבאיים ועל ההגירה בדרכי שלום למזרח גם יחד. רק כס-האפיפיור, והוא לבדו, הוסיף להיות תומכה ובעל-בריתה הנאמן של הממלכה. משני המייצגים הרשמיים של האידיאולוגיה הכלל-נוצרית קיפחה הקיסרות הרומית הקדושה את תוקף תביעותיה ומעמדה הבינלאומי עקב צמיחתן של הממלכות הפיאודאליות; כס-האפיפיור, שנחלש במידה ניכרת באמצע המאה השלוש-עשרה, שוב לא היה בידו הכוח החולש שהיה נחלתו בימי אינוצנטיוס השלישי בתחילת המאה. ירידת כוחו בזמן שהצלבנים הועמדו מול האחדות הממלוכית החדשה של האיסלאם במזרח הקרוב השאיר את הממלכה כשהיא רפויה וחשופה. עם הכוח הפוחת והולך של כס-האפיפיור הלך ונעלם הגורם היחיד במערב, שהצלבנים יכלו להישען עליו. העצמאות המדינית לא היתה אפוא התרופה הכל-יכולה למפעל הקולוניאלי.

ב. קולוניזאציה על גבי קולוניזאטורים – הניסיון האיטלקי

דור ראשון של מהגרים ומיישבים אחר הכיבוש הניח את היסודות של החברה החדשה, שבמשך הזמן התגבשה לפי מתכונות שהובאו מאירופה. גלי ההגירה שלאחר-מכן נשתלבו, וכנראה ללא קושי מיוחד, במסגרות הקיימות של הליכוד החברתי. ואולם מה שהושג בהצלחה בתחום הארגון החברתי לא נמצא לו מקביל בתחום השילוב המוסדי. שילוב זה לא הושלם מעולם. אף גופים כגון המיסדרים הצבאיים, שמילאו בממלכה תפקיד מסוים ומוגדר, לא נשתלבו פורמאלית. הם היו חלק במושבה, בלי שהוגדר מעמדם מבחינה חוקתית, או בלי שהכירו במרותה (אף כי לא ערערו על ריבונותה) של הממלכה. מאחר ששום קשר פיאודאלי לא קשר אותם אל הכתר של ירושלים, ומאחר שלא היו נתיני הממלכה במשמעות המקובלת של הביטוי, נשאר המצב מעורפל, ואילו באנטיוכיה ובטריפולי נתייחדו כמעט כחטיבות מעין-מדיניות עצמאיות. לא כך היה מצבן של הקומונות האיטלקיות, שמעמדן הוגדר מבחינה משפטית בחוזים בין ארצות-האם האירופיות ובין הרשויות (הכתר ומאוחר יותר הסניורים) של הממלכה.

Rutebeuf, La complainte d'Outremer (1265-6), *Onze poèmes de Rutebeuf concernant la Croisade*, pub. par J. Bastin et E. Faral, Paris 1946, 86-94
 10 P. A. Throop, *Criticism of the Crusades*, Amsterdam 1940. י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בא"י, תשל"א, ח"ב, 360 ואילך.

שתילת הקומונות האיטלקיות במזרח הלאטיני ניתן לתארה כתהליך מקביל וחופף של התיישבות: כקולוניזאציה על גבי ההתיישבות הצלבנית. מטרתה לא היתה לא כיבוש שטחים מוסלמיים ולא השתלטות על אוכלוסיה מקומית וניצולה הכלכלי. אם היו תופעות כאלה – לא היו הללו אלא תולדות-לוואי, תולדה של מענקים שניתנו לקומונות בשכונות עירוניות ובאחוזות כפריות. התכונה העיקרית המציינת את ההיאחזויות האיטלקיות, כפי שנתפתחו אחרי תקופת הכיבוש, היא השימוש בטריטוריה צלבנית כבסיס לקיום מדיני וכלכלי. הממלכה הצלבנית היא ששלטה בארץ וניצלה אותה, ואילו האיטלקים השתמשו בהיאחזויות הלאטיניות לצורכי קיומם הם, הבלתי-פיאודאלי, ודרכי הניצול המיוחדים שלהם. ברי שזוקים היו לטריטוריה – שטח-ארץ מוגבל כבסיסם; אחוזותיהם הכפריות וזכויותיהם האדנותיות עשאוּם במידת-מה עצמאיים, אף כי רחוקים היו מלהגיע לכלל אוטארכיה כלכלית, ואולם אלה היו בגדר שיקולים משניים. עיקר החשיבות היה כאן למסגרת-המדינה הידידותית של הממלכה הצלבנית, שהזכויות שהעניקה להם איפשרו ליצור רקמת קשרים מסחריים בתוך הממלכה, ובאמצעותה גם בארצות השכנות.

הם ניצלו את קיומה של הממלכה ואת תושביה הפראנקים כבסיס לפעולותיהם, כמאגר לקוחות לסחורותיהם וכשוק של חומרי-גלם ומוצרים מעובדים לשם יצוא לארצות אחרות, לכל מקום שמצויים בו דרכים מתוקנות, כוחות רצויים ויחסי ביקוש-והיצע המבטיחים ריווח. כך אפוא מן התכונות המיוחדות את מסעי-הצלב כתנועה קולוניאלית – קיומם של שני רבדים, כל אחד ומטרותיו ודרכיו המיוחדות, כל אחד תכונותיו והישגיו.

מרובים היו קווי-דמיון במפעלן הקולוניאלי של 'שלוש הגדולות', ויניציה, גינואה ופיזה. עם זה ניכרו גם הבדלים משמעותיים, בייחוד בראשיתו. הקומונות הפרו-באנסליות, ולאחר-מכן הקאטאלניות, שהתכונו בארץ-ישראל, הוסיפו על מיגוון הרבעים המסחריים.

אין בידנו לעמוד בוודאות על מניעים ייחודיים של האיטלקים, העשויים להבדילם מן הזרם העיקרי של מסעי-הצלב. אך טבעי נראה שמניעי ההשתתפות באוכלוסיה של סוחרים יהיו חומריים יותר מאשר של תנועת-ההמונים במסעי-הצלב. במידת-מה אפשר למצוא חיזוק לכך בעובדה, שבשום מקור שמוצאו מוויניציה, גינואה או פיזה, לא נמצא רמז לציפיות משיחות הרווחות במקורות שמעבר-האֵלֶפִים. ואולם אין בכך ראיה לחסרונם של מניעים דתיים; אין כאן אלא עדות – אם אמנם אנו מודים באופיים הייצוגי של מקורותינו – על היעדרה של התלהבות, שלעתים קרובות הולידה חזיונות אֶסְכַּאטוֹלוגִיִּים. אם נדון לפי סיפורו של הכרוניסטן מגינואה, קאפארו דה

קאסקיפֿיליאָנֶה (Caffaro de Caschifeleone), בן-זמנן ומשתתפן של ההפלגות הראשונות לארץ הקודש, מותר להניח קיומו של מאזן אמביוואלנטי בין שאיפות דתיות ובין תאוות-בצע. אפשר שלא נשגה אם נאמר, שהיתה זו הרגשה נפלאה שבעוד שואף האדם לטובות-הנאה ארציות הוא יודע שגם מזכים את חשבוננו השמימי. בעיני אחר מבני-זמנו של מסע-הצלב הראשון, והוא בא מעבר-לאלפים, אלברט מאַאֶכֶן, היו כל אותם פיזאנים, גינואזים, ויניציאנים, אמאלפיטאנים שבמסע-הצלב אנשים 'שהיו רגילים להילחם ולבוז בז, כשהם פורשים בספינות כדרך השודדים (או הפיראטים)'¹¹.

כדי לעמוד על חשיבותו ההיסטורית של הניסיון הקולוניזאטורי האיטלקי, עלינו לנתח כמה מתכונותיו העיקריות. ננסה לעשות זאת לפי חלוקה משולשת: אירגון של ההפלגות הראשונות, עמדת המושבות ביחס לערי-האם, ופיתוחה של שיטת ניהול ופיקוח של עיר-האם על מושבותיה.

השאלה הראשונה היא שאלת אירגון של ההפלגות הראשונות. כמיבצעים ימיים נבדלה שיטת מימון מזו של מסע-הצלב ההמוני. האציל שמעבר-לאלפים קיבץ כסף מזומן וצידה ככל שהשיגה ידו, כשהוא ממשכן לפעמים לשם כך את אחוזותיו, ונצטרף אל המחנה הגדול. משכלו צידתו וכספו היה תכופות נתמך או נשכר לכל ימי המסע על-ידי אחד מן המנהיגים הגדולים. מעין זה אירע אף לאציל כטאנקרד, ובוודאי שהיתה זו מנת-חלקו של האביר הפשוט. לא כן בערי-החוף. בעיית המימון היתה כאן ביסודה בעיית אוניות וציודן – השקעת-הון עצומה במפעל שסיכנו מרובה ביותר. והנה עם מסע-הצלב הראשון מתגלות לעינינו מהירות ויעילות בל-ייאמנו בבניית ציי-אניות אדירים ובהשטתם בתוך פחות מעשר שנים.

כבר בנקודה זו אנו מבחינים בהבדלים חשובים בין הערים האיטלקיות. לעומת הציים המאוחרים שבכל הערים שנבנו וצוידו, בחלקן לפחות, מהכנסות של שוד-ים ומלקוח במזרח, הרי מימנם של הציים הראשונים שונה היה בגינואה מבפיזה ובוויניציה. ציים ראשונים שיצאו מגינואה ושהשתתפו בכיבוש אנטיוכיה וירושלים היו מפעלי יחידים, ללא השתתפות רשמית מצד הרשויות העירוניות. בפפיזה ובוויניציה היו הרשויות העירוניות, או מעין הרשויות העירוניות, מעורבות במיבצע מתחילתו.

עשרה בני-אצולה נזכרים בשמותיהם על-ידי קאפארו כמנהיגיו של הצי הגינואזי הראשון. יחד ציידו שתי-עשרה גאלירות ואונית תובלה אחת עם שלושה או ארבעה אלפים לוחמים ומלחים על סיפונן¹². אין אנו יודעים אם קיבלו האנשים שכר;

Albertus Aquensis, x, 45 11

12 אלה הנתונים לגבי מלחים ואוניות בצי של שנת 1100. בצי של ברטראן מטריפולי: 40 גאלירות – 4,000 איש מלבד מלחים. Liber Iurium, I, p. 18

אף אפשר שהלוחמים (להוציא המלחים המקצועיים) תרמו ושילמו הוצאות דרכם וצידתם. אף-על-פי-כן, השטתו של צי כזה חייבה השקעת-הון עצומה. מנהיגי המסע היו בהכרח גם הנושאים בעול מימונו, והם שהשקיעו בו את כספם ואולי גם כספי אנשים אחרים שלא השתתפו במסע. מאלה שנודעו בשמותיהם היו רובם מי שהחזיקו במשרת הויקונט או הללו שנמנו על משפחות שהחזיקו במשרה המכניסה של 'מגיני-הכנסייה' (advocati)¹³. ההכנסות שנצטברו מרכושם הקרקעי כבר הושקעו, כנראה, אף קודם במסחר, ובכללן היו בוודאי גם השקעות בבניית אוניות. ואף כי לא מן הנמנע הוא, שתריסר האוניות הראשונות שהפליגו מזרחה נבנו בין 1096, שאז הגיעה לעיר קריאתו של אורבאן השני, ובין 1097, זמן הפלגתן מזרחה, הרי מותר להטיל ספק בדבר. קרוב יותר להניח שהאוניות, ולפחות כמה מהן, כבר נבנו מקודם וגויסו עתה לצורך המסע. אחרי הפלגה ראשונה זו אנו שומעים שוב ב-1097 על שתי גאלירות של האחים אמבריאקו (Embriacco) מגינואה (המושלים העתידיים של גבל בלבנון) שהפליגו מזרחה, ואחריהן, ב-1100, על הפלגת צי של עשרים וארבע גאלירות וארבע אוניות תובלה, עם שמונת אלפים איש על סיפון, של גוליילמו אמבריאקו; ושוב ב-1101: שמונה גאלירות, שמונה golabi ואוניית תובלה אחת. אפילו נניח שבכמה אוניות השתמשו הלוח וחזור (קצתן פורקו, כגון האוניות של אמבריאקו שפורקו ביפו והם קנו חדשות לחזור הביתה), עדיין מתחייבת מכאן פעילות קדחתנית של בניין אוניות והשקעות-הון ללא תקדים. בחלקו מומן מיבצע ענקי זה על-ידי המחזור המתיר והגבוה של ההשקעה ההתחלתית, אבל גם על-ידי משיכה מתמדת של אמצעים כספיים חדשים מקרב מעמד הסוחרים בגינואה. אם נדון לפי מתכונת הסחר של גינואה עם המזרח הצלבני נהיה רשאים להניח, שמספר המשקיעים לא היה מרובה, אך הסכומים גבוהים מאוד. אילי-ההון של התקופה הם שהשקיעו סכומים גדולים וציפו לתמורה הגונה להשקעתם. מלחים וחיילים לא השקיעו כספים, אך גם הם נשאו עיניהם לחלק בביזה ובשלל הניצחון.

מבחינה אירגונית ניתן לראות בהפלגות הראשונות מגינואה אבטיפוס של חברת-הסחר המאוחרת. היא מומנה על-ידי חבריה, גייסה את אנשיה ומלחיה וקיוותה להכנסה מהשקעותיה. בהפלגה הגינואזית של 1101, שהשתתפה עם באלדווין הראשון בכיבוש קיסריה, אנו למדים כמה פרטים על דרך חלוקת השלל. לאחר כיבוש העיר הופרשו 10 אחוזים, היינו מעשר, לכנסייה, 5 אחוזים של הביזה הופרשו לאוניות (היינו לבעליהן); לאחר-מכן באו השילומים למשתתפים לפי מעמדם, ולבסוף מקבל כל משתתף 48 סולידי של פואטו (Poitou) ושתי ליטרות פלפל¹⁴. עם חלוקת השלל,

R. S. Lopez, *Storia delle colonie Genovesi nel Mediterraneo*, p. 80 13
Caffaro, *De liberatione civitatum Orientis*, chap. 18. RHC. HOcc, V, 65 14

שבלשון נקייה אפשר להגדירה כתשלום דיווידינדים על השקעות, פורקה החברה של 1101. מיבצע חדש, כנהוג בעסקי הסחר של התקופה, חייב כינונה של חברה חדשה. ואולם לא נתפלא אם נמצא אותם אנשים, או אותן משפחות, חוזרים ומופיעים כמשקיעים וכמנהיגים של הפלגות-אוניות מגינואה. דבר זה הביא, לאחר תקופת-הכיבוש, לידי התהוותו למעשה של מונופולין על המסחר במזרח הצלבני. זה מוחזק היה בידי משפחות אצילים מסוימות, אותן המכונות 'קונסולאריות', היינו משפחות שהחזיקו בעיר-האם במשרות-המפתח של קונסולים של הקומונה וייצגו את שכבת האריסטוקרטיה המסחרית של העיר.

פיזה וויניציה הלכו בדרך אחרת. מנהיגותו של דיימברט (Daimbert) בהפלגה הפיזאנית (קיץ 1099) לא היתה רק כשל ארכיבישוף של העיר. דיימברט היה הנכבד באנשי פיזה לא רק בגלל מעמדו הכנסייתי אלא גם בגלל מעמדו בריפובליקה הפיזאנית הצעירה. הוא שהצליח ארבע-עשרה שנה לפני-כן, ב-1085, לשכך את סערת הרוחות שכמעט הביאה לכלל מלחמת-אזרחים. סמכותו הנחלשת והולכת של המארקז של טוסקאנה, משפחות האצילים שניסו לכונן במקומה את סמכותן, נציגו של המארקז בעיר, הוויקונט, שעבר אל המפלגה העממית – כולם אחוז בנשק, עד שנכרתה, בתיווכו של דיימברט, 'אמנת השלום' (Carta pacis) ועשתה את פיזה לקומונה עצמאית. שנתיים לאחר-מכן (1087) הופיעו הקונסולים הראשונים של הקומונה. בצאתו בראש הצי הפיזאני בן 120 האוניות בתור 'מצווה ומנהיג' (rector et ductor)¹⁵, ייצג אפוא דיימברט את הכוח המזוין של הקומונה בדרכו מזרחה. הצי הפיזאני, שלא כצי הגינואזי, נוצר ביוזמת הקומונה. אין פירושו של דבר, שהקומונה מימנה את כל המסע. מאה ועשרים האוניות שהשתתפו במסע היו שייכות בוודאי לסוחרים הגדולים שבעיר, אף כי אפשר שאחדות מהן נבנו על-ידי העיר, או שהוצאות בנייתן באו מאוצר הבישופות העשירה. אולם הצי הפליג כמיבצע קולקטיבי של הקומונה של פיזה.

דומה היה המצב בוויניציה, אף הובלט בו יותר חלקה של הרשות. החסות היתה רשמית יותר, מאחר שהקומונה של ויניציה כבר היתה מוסד ותיק וקשרי-הסחר שלה עם המזרח, בייחוד עם ביזאנטיון, קיימים היו מאות בשנים. הצי הוויניציאני הגיע למזרח לאחר שכבר נסתיים מסע-הצלב הראשון, וההיאחזויות הצלבניות היכו שורש באנטיוכיה ובירושלים. נשמר לנו תיאור של מסע ויניציאני ראשון זה, שהחל בקיץ של 1099. הוא הגיע לארץ-ישראל רק ב-1100 ונסתיים בכיבושה של עיר-הנמל הקטנה חיפה. סיפור-המסע, פרי-עטו של הנזיר האנונימי מלידו, שעיקר עניינו היתה 'העברת שרידי ניקולאוס הקדוש ממירה (Myra) לוויניציה', אחת השדידות החסודות

Bernardus Marangone, *MGH. SS. XIX*, 239 15

של הזמן, יש בו משהו מרוחו של קאפארו לגבי גינואה¹⁶. הבאה ישירה מסיפורו אין כמוה להארת המצב. שלוש שנים, כותב הנזיר, עברו מתחילת מסע-הצלב.

'הוויניציאנים, מפאת מצב עירם, השתמשו באוניות כמו שאחרים השתמשו בסוסים. אומה זו, המאומנת יותר מאחרים בקרבות-ים, ואפשר לומר רגילה כביכול בדרך הטבע להגיע לידי ניצחון, הכינה בשקידה ובהוצאה מרובה מספר רב של אוניות לשירות "דרך האל" (מסע-הצלב) וציידה אותן כראוי באנשים ובציוד צבאי. אך מאחר שלא פורש עוד בבירור, מי ישלוח בצי ומי יפקד על הצבא, נהרו כולם כאחד אל כנסיית מארקוס האיונגליסט והכמורה והעם יחדיו דרשו בקול אחד את אנריקו, הבישוף של קאסטילאנה (Castellana) שיהא "מנהיג ומפקד" (rector et preceptor), ואת ג'ובאני, בנו של מיכאל (Michiel) הדוג'ה, שמו בראש הצבא והצי. וכך אנריקו הבישוף של קאסטילאנה, אף כי לא רצה בכך, נכנע מתוך המשמעת לאפטריארך, מפני מצוות הדוג'ה ומפני תחנוני הכמורה והעם'¹⁷.

המסע הוויניציאני הראשון למזרח הצלבני נערך אפוא בחסות-מדינה. הבישוף של קאסטילאנה, אנריקו קונטארני (Contarenus), בנו של הדוג'ה דומיניקו קונטארני, נמנה עם שכבת האצולה השלטת של העיר, ובדומה לדיימברט, הבישוף של פיזה, שימש 'ריקטור' של המסע. הפיקוד הישיר על הצי ועל הצבא היה בידי ג'ובאני מיכאל, בנו של הדוג'ה המושל ויטאלה מיכאל. ולא עוד אלא שהמסע אורגן לפי פקודה רשמית של הדוג'ה. התנגשות קצרה, שנגמרה בנצחונם, עם הצי הפיזאני ברודוס (סתיו 1099), העמידה את הוויניציאנים על הסכנה מצד הציים של פיזה וגינואה, שהיו בגדר פנים חדשות בים-התיכון המזרחי. על התערובת של יראת-שמים ותאוות-בצע במסע הוויניציאני מעידים התנאים שלפיהם שוחררו השבויים הפיזאנים: 'לעולם לא יבואו עוד בגבולות רומאניה (= ביזאנטיון) למטרות מסחר, לעולם לא יילחמו עוד בנוצרים בכל צורה שהיא, אלא אם כן יעברו (בים) מתוך הנהייה אל הקבר הקדוש'¹⁸. המסע נסתיים, כלשונו של הנזיר מלידו, בהאדרת שני הכתרים, זה של צליינות וזה של הניצחון¹⁹.

למורשה העתידה של הקולוניאליזם חשובות היו, לא פחות מאופן ארגונו של המסע, הזכויות והחובות שהיו נחלת הקומונות האיטלקיות. מלבד עצם תוכן זכויותיהן, שכבר

Monachus Littorensis, *Historia de translatione Magni Nicolai*, RHC. HOcc, V, 253 s. 16
התיאור נכתב ב-1116, אולם הוא מבוסס על מקורות קודמים מזמן המאורעות.

Ibidem, chap. 2, p. 255 17

Ibidem, chap. 43, p. 278 19

Ibidem, chap. 7, pp. 258–9 18

נדון, אנו מעוניינים כאן בהתהוותה של צורת מעמד, בפיתוחו של מושג מיוחד של יחסים, שימלאו תפקיד נכבד בתולדות הקולוניזאציה האיטלקית בעתיד. הזכויות לא הוענקו, אף לא במקרה הגינואזים, לשיירת האיטלקים המנצחים, לאותם שהשתתפו בפועל ממש במסע. כל הזכויות הוענקו לחטיבה קיבוצית ולצאצאיה. זכויות מעין אלה מקובלות היו לגבי מוסדות הכנסייה (כגון מנזרים) או קבוצות אתניות (כגון היהודים), אבל היה בהן משום חידוש לגבי אנשי-חול נוצריים. עובדה זו כשהיא לעצמה היה בה משום הכנסת יסוד חדש לכללי המשפט של התקופה. אמנם, הן הועתקו בלי ספק מן המתכונות הפיאודאליות, אבל רק מתוך הודאה-שבשתיקה במושג של 'ואסאל קיבוצי'. עם זה לא נחשבו מעולם הקומונות כוואסאלים של הממלכה. בדרך הכישלון-והניסיון הלכה כאן ולבשה צורה נוסחה חדשה, נוסחה שעניין בה לדורות.

אם עתידות היו הפריבילגיות להיות לכוח קבוע ועומד, אי-אפשר שיתבטלו עם פירוקה של ההתאגדות שאירעה את המסע. דבר זה חשוב היה במיוחד לגינואה, שבה לא נערכו המסעות בחסות המדינה. פתרון אחד גלוי-לעין היה זה שאנו מוצאים מאוחר יותר ב-1188, כשהוענקה פריבילגיה לאגודה פיזאנית שנודעה בשם *Societas Vermiliorum* (אגודת האדומים). לאחר ההגנה המוצלחת על צור העניק קונראד ממונפֶּרָה לאגודה זו ולירשיה נכסים בעכו ובצור. עם זה, נאמר בפריבילגיה, אם יחליטו חברי האגודה לחלק נכסים אלו שניתנו להם במקובץ, יוסיף הוֹיכִיוֹן לעמוד בתוקפו כל עוד קיימת האגודה. גדולה מזו, המענק יעמוד בתוקפו אף אם תפורק האגודה, וכל חבר יהא בעלים לחלקו²⁰. אין אנו יודעים, אם סוג זה של פריבילגיה הוענק פעם לפני כן, אף כי להלכה אפשרי היה פתרון שכזה. ואולם המושג הקבוע היה זה של קולקטיב או קורפוראציה. כך הוענקו הזכויות הגינואזיות הראשונות על-ידי בוהמון נסיך אנטיוכיה ב-1098 ל'כל אנשי גינואה שבעיר אנטיוכיה', והביטוי הורחב בשבועת הגינואזים לנסיך אנטיוכיה, שנשבעו 'האנשים הטובים של גינואה', ומכאן 'אל כל אנשי גינואה, היינו אלה שניקבו בשמות וכל השאר (או האחרים) שיהיו בעיר אנטיוכיה או במקום כזה (שהוא בתחום השלטון של בוהמון), שבו יוכלו להישבע'²¹. הקשר שהוקם בין הגינואזים ובין הנסיך כלל כבר אפוא את כל בני גינואה העתידים להתיישב בנסיכות. ב-1104 העניק באלדווין הראשון פריבילגיה ל'כנסיית הגינואזים על שם לורנצו הקדוש', והקאתידראלה של סאן לורנצו מגינואה תמלא מעתה תפקיד נכבד בתולדות המושבות הגינואזיות במזרח²². בעוד מעמדן של הכנסיות הקאתידראליות של פיזה ווניציה מוסבר על-ידי

20 Hagenmeyer, *Epistolae*, XIII, pp. 155-6 21 Müller, *op. cit.* nos. 27-28, pp. 33-34

22 *Ibidem*, no. 11 : 1109 ושוב כך בטריפולי בשנת 1109. *Liber Iurium*, I, no. 8, p. 16

התפקיד שמילאו בישופיהן במסעות הראשונים למזרח, הרי עניין גינאה צריך ביאור. האצילים-הסוחרים של גינאה, מארגי המסעות הראשונים, ביקשו יתד לתלות בה את הפריבילגיות החדשות שנקנו להם. לא עלה על הדעת להעניקן לאיש יחיד; הפריבילגיה היתה בהכרח קיבוצית, ולכן נראה היה כרצוי ומבטיח להשתמש בכנסייה הקאתידראלית כבעלת הפריבילגיה²³. פריבילגיה למוסד כנסייתי כרכה עמה תועלת גלויה, כגון תמיכת הכמורה וסמכותה לכופ את שמירת ההבטחות. אין גם להסיח את הדעת מכך, שהמסע הגינאזי הראשון חל כמעט בעת ובעונה אחת עם המהפכה שיצרה את הקומונה²⁴, והבישוף של העיר, איש הכנסייה הריפורמית, היה כנראה גורם נכבד בתנועה. כיוון שהקומונה היתה עדיין מוסד חדש וטרי, נראה היה כנכון ומועיל לנקוב בשם הכנסייה כבעלת הפריבילגיה.

האופי הקיבוצי של הפריבילגיה העמיד את הצלבנים לפני שאלה שלא נוסו בה, היינו הגדרת החובות וההתחייבויות של שני הצדדים של ההסכם. בפריבילגיה הגינאזית מכונה ההסכם *securitas* (ביטחון), ובפריבילגיה הפיזאנית *convenientia et pactum* (ברית ואמנה)²⁵. אין כאן שבעת הומאגיום ואמונים פיאודאלית, אבל במקרה הראשון נשבעים שני הצדדים אותה שבועה זה לזה: שלא לרצוח ולחבל זה בזה, שלא לשבות שבויים זה מזה, ושלא לרדת זה לתוך נכסי זה. נוסח השבועה רחוק מאוד מהסכם שבין מדינות, כשם שהוא רחוק מרוח האבירות²⁶. עוד ב-1156 מבטיחים הדדית באלדווין הרביעי והפיזאנים להימנע ממעשי אלימות. במשך הזמן שונה נוסח השבועה ברוח אבירית יותר ונקודת-הכובד בלטה בהדגשת חובות-עשה. כך נשבעו ב-1169 הגינאזים לבוהמון נסיך אנטיוכיה:

‘הם יעזרו לי ויגדילו ויאדירו כבודי; יעו כמיטב יכולתם על אנשי וקנייניהם וכל אשר לי. ישמרו ויקיימו אותם כנגד כל איש’²⁷.

Cf. V. Slessarev, *Ecclesia mercatorum* and the rise of merchant colonies. *Business Hist. Rev.*, 41 (1967), 177-97; J. Riley-Smith, Government in Latin Syria and the Commercial Privileges of Foreign Merchants, *Relations between East and West in the Middle Ages*, ed. D. Barker, Edinburgh 1973, pp. 109-132.

24 קשה להסכים לדעתו של באך, שהקומונה נוצרה כדי לבנות צי ולהגן על הרכישות במזרח. E. Bach, *La Cité de Gênes au XIIe siècle*, Copenhagen 1955, p. 13.

25 הפריבילגיות של באלדווין הראשון ב-1104-5 ושל ברטראן מטריפולי ב-1109. הפריבילגיות שהוענקו על-ידי טאנקרד לפיזאנים באנטיוכיה ב-1108 ועל-ידי באלדווין הרביעי בממלכה ב-1156. Müller, *op. cit.*, nos. 1, 5.

26 אפשר שזהו טיפוס שבועה הנהוג בדרום-צרפת. J. H. and L. L. Hill, *The Convention of Alexius Comnenus and Raymond of St. Gilles*. *AHR*, 58, 1952-3, pp. 322-7. מה שנראה משונה הוא ניסוח דומה של חובות של אב מנזר סנטה מריה לאטינה וטמפלום דומיני לאפאטריארך ירושלים 1, 3. Rozière, *op. cit.*, nos. 1, 3.

27 *Liber Iurium*, no. 276, pp. 249-50.

אף-על-פי-כן יש למצוא עקבות המצב הקודם (אמנם, בזמן של מתיחות) עוד ב-1193, כשדרש אנרי משאמפאן, שליט הממלכה, מאת הקונסולים והנתינים של פיזה להישבע לו 'כל זמן שהם יושבים בארצי ובתחום שלטוני – לשמור על חיי ועל כבודי ועל ארצי כנגד כל איש'²⁸.

המיוחד שבהסכמים הקדומים ניכר גם באופן, שבו ניסו לקבוע כללים מיוחדים לחילוקי-דעות שיתגלעו בין הקומונה לכתר. נראה שאי-אפשר היה לסמוך על הכללים הפיאודאליים הקיימים, ונדרשו הסדרים הולמים יותר. כך נתחייב באלדווין הראשון (1104) לפתור את תלונות הגינואזים בתוך שלושים יום להגשתן; בֶּרְטְרַאן מטריפולי (1109) אף צמצם את הזמן לחמישה-עשר יום בלבד²⁹. אף כי לא פורשו הליכי השיפוט קשה להניח, שנתכוונו כאן לדרכי-השיפוט הרגילים. אפשר שהיה לשיפוט אופי של בוררות יותר מאשר של פסק-דין. בזמן מאוחר יותר ניסו הרשויות הצלבניות לשבץ הליכים אלה בדפוסי-שיפוט רגילים. כך הובטח בפריבילגיה של בֹּוֹהֶמֶן לגינואזים באנטיוכיה (1169) תיקון העיוותים בתוך 40 יום להגשת התלונה (שזו הארכה הרגילה בשיפוט הפיאודאלי), במקרה של impedimentum (מניעה, מושג מקביל ל-essoins הצלבני) הותרה דחייה לחמישה-עשר יום נוספים, וההליכים שיש לנהוג לפיהם הם 'בהתאם לנהוג ולמוסדות של בית-דיני'.

החידוש שבמצב, פריבילגיה קיבוצית מצד אחד וממלכה מתהווה והולכת מצד אחר, מסביר את ההסכמים שהם חלק בניסיון קולוניאלי חדש, עימות ראשון שבו שני הצדדים מנסים להכיר זה את זה, כשעדיין לא ברור מהי תועלתו האפשרית ומה הן התביעות-שכנגד של הצד השני. הפריבילגיות העיקריות הוענקו לקומונות ברבע הראשון של המאה השתים-עשרה, כלומר שהן מקבילות לתקופת ההתפשטות וההתבססות. מכאן ואילך אנו נכנסים עם הקומונות לתוך שלב חדש של התפתחות, שעיקר מגמתו להגדיר את מעמד רכישותיהן בתוך הממלכה מכאן ומעמדתן לעומת ערי-האם מכאן.

מה היו האינטרסים של עיר-האם במושבות? האם נשאה עיניה להכנסה ישירה שתבוא מן המושבות, או לתועלת שבעקיפין שתצמח לה מהיותה בעלת מושבות? הקומונות נתייחדו להן שכוונות בערי-החוף החשובות של הממלכה. נכללו בכך נכסים של ממש, ולעתים הכנסה קבועה ממקורות שונים³⁰. המקורות שבידנו עוברים בשתיקה על כך,

Müller, *op. cit.*, no. 37 28

Liber Iurium, nos. 8, 11 29

30 רשימת הכנסות מנכסי-מקרקעין מצויה באינוונטארים של גינואה וויניציה בצור ובעכו. Quatre titres des propriétés des Génois à Acre et à Tyre, *AOL.*, II, 213–230. Tafel-Thomas, II, 215–221, 351–398. הכנסות קבועות בעיר, בנמל או 'קאתינה', ר' למשל: *Liber Iurium*, nos. 8, 374, 401, 405; no. 29

אם היה לעיר-האם חלק כלשהו בהכנסה ממקורות אלה. אבל יש מקום להשערות. אין ספק שהיו להן למושבות הכנסות מרובות. חברי הקומונה ואחרים שהתגוררו ברובע של הקומונה שילמו שכר דירה של ממש או רק cens, תשלום של הודאה, בעד נכסיהם שהיו קניין הקומונה. בתים אחדים הופרשו למטרות מסוימות, כגון להשכרה לנתיני הקומונה בעת ה-passagium. מוסדות לשימוש הציבור, כגון מאפיות, אטליות, מרחצאות, לא רק הופקעו מיד הרשות הסיניוראלית, אלא גם נעשו מונופולין של הקומונה. היתה הכנסה גם מאחוזות-כפר. בנוסף לכך היו הכנסות משיפוט של הנתינים, ובמקרים מסוימים של כל תושבי הרובע.

סכומים אלה בצירופם הגיעו בוודאי להכנסה ניכרת. חלק של ההכנסה שימש בדרך הטבע לכיסוי ההוצאות של המינהל המקומי, שנכללו בהן לא לבד משכורות הפקידים המקומיים³¹, אלא גם הוצאות הכנסיות המקומיות. דרוש היה כסף גם לצורך הבטחת יחסים טובים מצד השליטים המקומיים. הכסף שנצטבר באוצר המקומי אף שימש לפעמים לתשלומי הוצאות-חוץ. כך, למשל, ציוותה 'המועצה הגדולה' (Maggior Consiglio) בוויניציה על נציגיה בליוואנט לשלוח כסף לפקידיה בארמניה³². במאה השלוש-עשרה, כשאילצה מלחמת-האחים של הקומונות בממלכת הצלבנים לבנות חומות-מגן סביב רבעיהן, לרכוש ציוד צבאי יקר ולגייס אנשים להגנה, היה צורך בסכומי-כסף גדולים, בוודאי יותר משהיה כדי ההכנסה המקומית לספק. לנוכח הוצאות מקומיות מרובות אלו יש לפקפק, אף כי אין הדבר בגדר הנמנע, אם אמנם הועברה הכנסה של ממש מן המושבות לעיר-האם³³.

קרוב אפוא להניח, שהאינטרס העיקרי של עיר-האם לא היה בהכנסה הישירה שניתן להוציא ממושבותיה, אלא באפשרויות של עסקי סחר וממון שפתחו הללו לפני נתיניה. לא מן הנתינים שבמושבות שאבה עיר-האם את הכנסתה, אלא ממעמד הסוחרים העשירים היושבים בעיר-האם גופה, שעסקיהם שגשגו, בין שאר הגורמים, בגלל קיומן של המושבות.

היחסים בין עיר-האם למושבות, על אף נקודות-מוצא שונות, התפתחו בכל מקום לפי קווים דומים. בדרך כלל באה התפתחות לידי ביטוי במיסודם של היחסים על-ידי כינון מגנון של פיקוח, תופעה בעלת חשיבות מכרעת בתולדות הקולוניאליזם. הקומונות האיטלקיות שבתוך הממלכה 'שייכות' היו לעיר-האם. ואולם 'שייכות' כמה

31 ראה להלן, הע' 51.

32 החלטה משנת 1282: Cessi, *op. cit.*, III, p. 3. ראה להלן, הע' 47.

33 חריג אפשרי הן ההכנסות שהוענקו לכנסיות הקאטדראליות. כך, למשל, ההכנסות של המושבה הפיזאנית בקושטא מוענקות (1160) לבניית הכנסייה הקאטדראלית בפיוזה. Müller, *op. cit.*, no. 7.

דרגות ומשמעויות היו לה. כך, למשל, העיר גֶּבֶל, ברחנות טריפולי, שהיתה שייכת לגינואה עד שאבדה לה לעיר-האם השליטה עליה באמצע המאה השתים-עשרה, כמעט עמדה להיות לחלק במה שאפשר לכנות 'גינואה שמעבר-לים'. וכן השליש הוויניציאני של העיר צור היה לא רק בעל 'אוטונומיה' מרובה, אלא ניתן לומר גם בעל מעמד מדיני כה גבוה בממלכה שהוויניציאנים יכלו לראות בשליש זה של צור חלק של ויניציה. הדבר היה מוטעם פחות ברבעים הקומונאליים של גינואה ופיזה במקומות אחרים. לא נפריו אם נאמר, שבמשך הזמן עשויה היתה מגמת ההתפתחות להביא את המושבות האיטלקיות לידי מעמד חד-משמעי: לא רק מובלעות אוטונומיות בגוף הממלכה, אלא חטיבות מיוחדות בגוף המדיני של עיר-האם שלהן.

אין אנו יודעים כיצד העבירו לידן עירי-האם את פריבילגיות נתיניהן מעבר-לים. שאלה כזו אפשר שלא היתה קיימת לגבי פיזה וויניציה, משום שמסעותיהן נערכו מעיקרם בחסות העיר. מה שאין כן בגינואה. ואולם אין כל יסוד להניח, שהתערבותה של עיר-האם נתקלה במורת-רוח או בהתנגדות מצד השלטונות הצלבניים, או מצד המתיישבים האיטלקים. הראשונים מעוניינים היו בלי ספק בכינון יחסים ישירים עם עירי-האם האיטלקיות, מקור כוח ותמיכה אפשרית; האחרונים אך נשכרו מהיותם מיוצגים על-ידי עיר-האם האדירה.

כדי להבטיח את קיומן והתפתחותן של המושבות נטלה עיר-האם לידיה כבר בהקדם את הטיפול בניהולן. מחציתה הראשונה של המאה השתים-עשרה היתה תקופת נסיונות, שבדרך כלל התנהלו בשני כיוונים: השימוש בצורות הבדוקות של מינהל פיאוֹדאלי, כגון מענקי-פיאודה מכאן וכינון ביורוקרטיה במינהל שמעבר-לים מכאן. ראשי העושים בתקופה הנסיונית היו כנראה אנשי-גינואה היוזמים.

הפקידים הראשונים שהפקידה גינואה על שמירת נכסיה וזכויותיה היו פשוט 'שומרים', ואחד הראשונים הידוע לנו היה הכומר המקומי של כנסיית סאן לֹוֶרֶנְצוֹ הגינואזית³⁴. לאחר-מכן נעשה ניסיון להשתמש במנעון הפיאודאלי לצורכי מינהל. אחד הנכסים שקיבלה גינואה במדינות הצלבניות היתה העיר גֶּבֶל, שכונתה בפי הצלבנים גִּיבֶּלֶט (Gibelet). הויכיון הראשון העניק להם שליט, אך ב-1109 הורחב המענק ונכללה בו העיר כולה³⁵. היה זה המקרה הראשון, וכפי שהוכיחה ההיסטוריה, היחיד, שבעלים לא-פיאודאליים החזיקו בעיר צלבנית שלמה. גינואה העניקה את העיר בתורת פיאודום לאציל ששמו אֶמְבְּרִיאָקוֹ (Embriacco), שנעשה בכך ואסאל של הקומונה ובה בעת ואסאל של רוזן טריפולי. מבחינה חוקית היה רוזן טריפולי ריבונו הפיאודאלי של אֶמְבְּרִיאָקוֹ, ואולם בני משפחת אֶמְבְּרִיאָקוֹ, אדוני-גֶּבֶל, היו בעת ובעונה

34 ראה להלן, הע' 41.

35 פריבילגיה של ברטראן מסן-וִיל: *Liber Iurium*, no. 11.

אחת ואסאלים של הקומונה הגינואזית או של הקאתידראלה שלה. ואין לבאר יחס זה כוואסאליות מיוחדת (*homagium ligium*) לרוזן וכוואסאליות רגילה לקומונה. היה זה מצב מיוחד במינו, שבו נשבעו בני בית-אמבריאקו שתי שבועות פיאודאליות לשני ריבונים שונים על אותו פיאודום. הפיאודום של גבל ולאחר-מכן של נחלות גינואה האחרות בארץ-ישראל ובסוריה הוענקו לבית אמבריאקו בתנאים נוחים ביותר. אין אנו יודעים את המצב שלפני אמצע המאה השתים-עשרה, אך ב-1154, שנת משבר לאחר כשלונה של גינואה במערבו של הים-התיכון, החכירה הקומונה לבית-אמבריאקו למשך עשרים ושמונה שנים את כל נכסיה באנטיוכיה בשכר 80 לירות של גינואה; את נכסיה בגבל ובלאודיקיאה (לד'קיה) שבטריפולי בשכר 270 ביזאנטים ופרוכת בשווי של 10 ביזאנטים למזבח של סאן-לורנצו; ואת נכסיה בעכו בשכר 50 לירות של גינואה (לארבע השנים שלאחר-מכן 100 לירות). העברת גבל נעשתה בטקס רשמי, כשגוליילמו אמבריאקו 'במליאת הפארלאמנט קיבל מאת הקומונה של גינואה את דגל-המשי כסמל של הפקדת המקומות האמורים בידו עד לסיום המועד ההוא'³⁶. הגינואזים ראו הענקת פיאודום זה כמוגבל בזמן, ובסיומו של המועד הנקוב יהא צורך לחדשו. גוליילמו אמבריאקו הבטיח בהתאם לכך ש'ישמע לרצונם ולפקודתם של הקונסולים באשר למקומות הנ"ל, לכשיבוא המועד לסיומו', התשלומים שהוסכם עליהם המשיכו, כנראה, להתבצע עד 1168, אך ב-1179 השתמטו האמבריאקי מן השבועה ומן התשלומים, וב-1186 כבר איים האפיפיור אורבאן השלישי על ביתם בגידוי ובהחרמת הפיאודום, וללא הועיל³⁷. גבל אבדה לחלוטין לגינואה ונהפכה לאחוזה פיאודאלית של משפחת אמבריאקו, שבעליה חייב היה בשירות פיאודאלי לרוזן טריפולי. אף-על-פי-כן נשאר כלשהו מן הקשרים לגינואה אף במאה השלוש-עשרה, אפשר בגלל המתיישבים מבני גינואה שבעיר, אבל קשרים רשמיים לא נכוננו מחדש. השתחררותו של בית-אמבריאקו מזיקתו הפיאודאלית לעיר-האם לא הקיפה את כל נכסי הגינואזים. בעת מסע-הצלב השלישי והעזרה המרובה שהגישה הקומונה הגינואזית להגעתה של צור ולהסעתם של צבאות הצלבנים (דבר אחרון זה תמורת תשלום גדול) חזרה וקנתה לה הקומונה את זכויותיה ואת נכסיה, חוץ מגבל³⁸.

הניסיון לשמור ולקיים את הזכויות והנכסים בדרך ניהול פיאודאלי נסתיים אפוא בכישלון. הלקח נלמד, ושוב לא חזרו עליו בממלכה הצלבנית. פיזה אף לא ניסתה,

36 *Liber Iurium*, nos. 196, 197, 198, המצוטט ממספר 197.
 37 *Ibidem*, no. 353, מכתב האפיפיור אלכסנדר השלישי, בעקבות תלונה על ארכיבישוף והקפיטולום של גינואה, שם, מס' 321. לגבי אורבאן השלישי: *ibidem*, nos. 351, 352, 354, 359.
 38 *Ibidem*, nos. 363, 374, 401.

כנראה, לאחוז בשיטה זו, ואילו ויניציה השתמשה בה בצורה חלקית וזהירה. כשנתן באלדווין השני (1125) את אישורו ל'הסכם וארמונדוס' (1123, Pactum Warmundi), שהעניק לוויניציה שליש העיר והסניוריה של צור, הותנה שהקומונה תעמיד שלושה אבירים לשרות הצבאי של הכתר.³⁹ הוויניציאנים מסרו אז בתורת פיאודום חלק מנכסיהם לאציל ויניציאני רולאנדוס קונטאריני (Rolandus Contarenius), והטילו עליו את האחריות למילוי החובות הצבאיות. הנכסים שנמסרו לו כפיאודום גדולים היו לאין שיעור לעומת השירות הצבאי שבו נתחייב: 10 או 12 כפרים שלמים (מכלל 21) ושליש בשלושה או בארבעה כפרים (מכלל 51), שבהם היו לקומונה נכסים. משפחת-אצילים אחרת, של פאנטאליאונה (Pantaleone), קיבלה אף היא פיאודום מיד הקומונה (תמורת-שירות לא נודע). יוצא שכמעט מחצית הנכסים הכפריים של ויניציה נמסרו כפיאודה. אף כאן, וכמעט באותו זמן, למדו הוויניציאנים, כגינואזים, את הסיכונים שבניהול באמצעות מוסדות פיאודאליים. אלמנתו של רולאנדוס קונטאריני, הגבירה גיד (Guide), מסרה את עצמה ואת קנייניה לחסות המלך (לאחר 1164), ובכך נשתלב הכתר בשלשלת היורשים של הפיאודום.⁴⁰

המרחק שבין המושבה ובין עיר-האם הכביד את ההשגחה על היחסים הפיאודאליים והאצולה הפיאודאלית. מגמתם הגלויה של רוזני טריפולי או מלכי ירושלים להסיג את גבולות הזכויות, שהעניקו קודם בנדיבות יתירה, עשתה את הניהול בדרך זו לרב-סיכונים. שורת ההיגיון דרשה אפוא לפתח טיפוס שונה של מינהל, הנשען על פקידות ביורוקראטית. לאמיתו של דבר, כמעט מיד לאחר שהוענקו המענקים הראשונים לקומונות, משחזרו משתתפי המסעות לארצות מולדתם, נתארגן גרעין מינהלי ראשון. תוארו של הפקיד הממונה על נכסי הקומונה בליוואנט באותה תקופה ראשונה אינו ברור⁴¹; לאחר זמן נתכנו 'ויקונט' (vicecomes), והכינוי הזה מעורר כמה בעיות באשר למוצאו. חוץ מוויניציה מצוי התואר בכל המושבות של הקומונות במזרח, אבל יש לזכור שהוא קיים היה גם במנגנון המינהל של הממלכה. בממלכה היה זה תפקיד לא-תורשתי של מושל, קודם בערים של הכתר ואחר-כך בערים של הסיניוריות, שהיה יושב בראש 'בית-דין הבורגים'. האם עלינו לראות אפוא את התואר הזה כמוסד איטלקי, או שיש להניח שהאיטלקים שאבוהו מן המינהל הצלבני? הנתונים בנידון זה אינם ברורים כל-צורכם. היה אשר היה, ראוי לציין שבגינואה היתה עדיין

39 Tafel-Thomas, *op. cit.*, I, pp. 90-94

40 *Ibidem*, II, p. 375, 387, 389. Cf. J. Prawer, *Byzantion* XXII, 1952, pp. 14-16

41 התואר *Vicecomes* מופיע לראשונה בטרפולי. לאחר כיבוש גבל שמר לעצמו הרוון שני-שלישים של העיר: *et vicecomitem suum ibi posuit et Januenses in tertia parte*: *Ansaldum Corsum pro guardia posuerunt*. Caffaro, *RHC. HOee*, V, 70

באותו זמן לתואר *vicecomes* משמעות פיאודאלית אקטואלית ומפורשת. הוויקונט היה האדון הפיאודאלי הגדול בעיר וב-*contado*, כלומר בשטח הכפרי שסביב העיר. בני משפחת Visconti (שהתייחסה על ויקונט אידו בן המאה העשירית) היו עד לסופה של המאה השתים-עשרה כוח גדול בעיר, ומספר רב של קונסולים ראשונים בקומונה באו מענפיה השונים של משפחה זו⁴²; המשרה הפיאודאלית הקדומה הזו לא נתחדשה עם כינון הקומונה בעיר. פקידיה הראשיים היו הקונסולים. אם אפוא מוצא התואר 'ויקונט' הוא מגינואה, אנו עומדים לפני תופעה מוזרה: העתקת מוסד גינואזי למזרח בזמן שכבר היה שוקע ונעלם בעיר-האם גופה. ככל שהדבר נראה משונה, הרי נמצא תופעה דומה בהתפתחותו המאוחרת יותר של המינהל הגינואזי מעבר-לים⁴³.

היה אשר היה מוצא ה'ויקונט' האיטלקי מעבר-לים (שלאחר-מכן נתקבל גם על הפרובאנסאליים והקאטאלנים), בסופו של הרבע השלישי של המאה הנהיגו, פיזה⁴⁴ תחילה (1179) ואחריה שאר הקומונות במינהלן מעבר-לים תואר חדש, הוא של ה'קונסול'. הוויקונט מלפנים נהפך לפקיד כפוף לו, אף כי לעתים צורף התואר הזה כשם-לוואי לתואר קונסול החדש. שינוי התואר לא היה מקרי; הוא מעיד על חשיבותן הגדלה והולכת של המושבות בעיני עיר-האם. התואר 'קונסול' מקביל לתואר הפקידים העליונים בעיר-האם גופה. רק ויניציה נמנעה מלהשתמש בתואר זה, ואולם עניינה במושבותיה מתגלה במינויו של פקיד מיוחד אחר, הוא הבאי (baiulo); (baiulus).

כך היתה השגחת ערי-האם על מושבותיהן בממלכה השנייה (1187-1291) קפדנית יותר, אף אפשר לומר ממושטרת יותר. כל הקומונות ניסו לכונן נציגות מרכזית לכל איזור ארץ-ישראל וסוריה, שמקום מושבה היה ברגיל בעכו או בצור. כך היה לה לווניציה באיי, הוא נציב עליון ויניציאני לסוריה, שלו כפופים היו הנציגים המקומיים, אף הם בעלי תואר באיי, ולעתים קרובות פקיד נחות יותר שמכונה ויקונט. גינואה ופיזה יצרו מערכת קולגיאלית מעניינת; הראשונה היו לה שני קונסולים כלליים, לעתים בעלי תואר 'קונסולים וויקונטים בסוריה', ופקידים נמוכים מהם, בעלי אותו תואר, אלא מוגבלים בסמכותם על-ידי צירוף שם העיר או מקום-המגורים לתוארם

שמר עדיין שליש העיר בשנת 1109, כאשר כל העיר הוענקה לגינואזים *ibid.*, p. 73. בעכו, כבר בשנת 1105, אנו מוצאים קאנוניקוס של כנסיית סאן לורנצו עם התואר: *vicecomes Siguembaldus, ibid.*, p. 72

E. Bach, *op. cit.* (n. 16), p. 34 42

43 הגינואזים מינו 'קונסולים' מעבר לים, בזמן שבעיר-האם מילא משרה זו 'פורדיסטה'. R. Lopez, *Storia delle colonie Genovesi nel Mediterraneo*. Bologna, 1938, p. 92. לופז

שם לב לראשונה לתופעה מוזרה זו.

Müller, *op. cit.*, I, p. 159 44

(של עכו, צור, בירות). פיזה התחילה (1192) בשני קונסולים, כמו גינואה, אך עברה לקולגיום של שלושה קונסולים בעלי תואר: 'קונסול של הקומונה של הפיזאנים בעכו ובכל סוריה'⁴⁵. הנהגת השיטה הקולגיאלית אפשר שבאה מטעמי יעילות, אך קרוב יותר, כבכל מקום אחר, שהיתה זו שיטה של פיקוח הדדי. כמקרה מעניין ראוי לציין את הפדראציה של הקומונות הפרובאנסאליות והקאטאלאניות בצור עם ששה או שבעה קונסולים, אך בית-דין משותף אחד, שבראשו ישב ויקונט, ואילו מארסיי ומונפלייה החזיקו קונסולים משלהם בעכו⁴⁶.

הליכי המינויים וסמכותם של הממונים מעבר-לים היו סדורים בקפידה, ופעולתם נתונה היתה להשגחה מדוקדקת. כך מפרשת 'המועצה הגדולה' (Maggior Consiglio) של ויניציה פרטי-פרטים של בחירתם, סמכותם ופעולתם של הבאים שלה⁴⁷. הבאי הוויניציאני וכן היועצים (consilarii) שלו נבחרו בוויניציה, ובצאתם למקומות כהונותיהם (שכונן, לתמהוננו, 'סיניוריות')⁴⁸ קיבלו תדריך (comissio) מיוחד, שעליו היתה 'המועצה הגדולה' מוסיפה מזמן לזמן החלטות מיוחדות שנשלחו אל מעבר-לים. לידו ולפקודתו של הבאי עמדו סרג'אנט ונושא-כלים (scutiferus), בנוסף לנוטריון רשמי (tabellio)⁴⁹. הבאי ויועציו ייצגו את עיר-האם כלפי מתיישביה, ובה במידה ייצגו את המושבה כלפי הרשויות הצלבניות. עיר-האם שלטה במושבתה באמצעותם, ולעתים קרובות מאוד היתה נותנת להם פקודות המפתיעות בפירוטן, שעליהם לנהוג לפיהן במושבות. מצד שני אנו מוצאים באיי כוויניציאני מארסיליו ז'ורזי (Marsiglio Zorzi) המפורסם, שדומה כי היתה לו יד חופשית בטיפולו בבעיות מדיניות חשובות בממלכה⁵⁰, אף כי מן-הסתם במסגרת תדריך שקיבל מאת 'המועצה הגדולה'. כפקידי הקומונה היו הבאי ויועציו והנוטריון שלו מקבלים משכורת, וכנראה משכורת גבוהה למדי⁵¹, ובנוסף לכך היה להם חשבון-הוצאות

45 ה'באיולוס' הכללי מופיע בשנים 1192–1198 לערך. Cf. W. Heyd, *op. cit.*, p. 331 ; p. 333.
46 *Ibidem*, I, p. 334

47 הדיון להלן מבוסס על: *Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia*, vol. 2, publ. par R. Cessi, Bologna, 1931: *Septima rubrica continens in se consilia omnibus et singulis Rectoribus de Ultramarie et Tunixo pertinentia*, *ibid.*, pp. 352 ff. Cf. G. M. Thomas, *Die ältesten Verordnungen der Venezianer für auswärtige Angelegenheiten. Abhandlungen d. König. Akad. d. Wissenschaften*, I Classe, t. XIII, 99–145

48 A. D. 1249. *Liber officiorum* in *Deliberazioni*, II, p. 350: Potestates Constanti-nopolis, Duche Cretensis, Baiuli Accon, Tyri et Negropontis et Castellani Corone et Motone qui modo iverint in dictis signoriis

Septima rubrica, I, 9, cf. I, 3

50 Tafel-Thomas, *op. cit.*, II, 354 ff.

51 משכורתו השנתית של ה'באיולו' היתה 1400 ביזאנטים, הכנסה השווה כמעט לשלושה פיאודה אביריים. הסרו'אנט, בהתאם להחלטה משנת 1270, מקבל 25 ביזאנטים ושני בגדים,

לא-קטן⁵². בניהול נכסי הקומונה נעזרו על-ידי שני סגנים לפחות, שכונו שמאברלינים (camerarii). הללו ממונים היו על החכרת נכסים, גביית תשלומים לאוצר (casella communis) וניהול פנקסי-החשבונות (quaterna). פעם בחודש היו הבאיי ויועציו בודקים את החשבונות ומבקרים בנכסי הקומונה⁵³. לא פחות חשובות היו סמכויות הבאיי כראש בית-הדין הוויניציאני האוטונומי. בידו נתון היה חלק מסמכות השיפוט בממלכה, מאחר שסמכותו של בית-הדין הוויניציאני נתפשטה לעתים על כל תושבי הרובע (היינו, אפילו שאינם בני ויניציה) הקומונאלי. קרובה מאוד לסמכות השיפוט היתה הסמכות הקשורה ברישומם של כל החוזים המסחריים של הוויניציאנים; הרישום נעשה בפני הבאיי, והיועצים שימשו עדים לחוזים⁵⁴. ההשגחה על הבאיי עצמו היתה קפדנית מאוד. נאסר עליו לשאת עמו סחורות ביציאתו למזרח, אף כי לא ברור, אם נאסר עליו לעסוק במסחר בזמן ששימש בתפקידו. כדי למנוע משוא-פנים לא הותר לו לבאיי להעביר מנכסי הקומונה לשום אחד מבני משפחתו⁵⁵.

מפליא לראות, כיצד היתה 'המועצה הגדולה' היושבת בוויניציה מתערבת בעסקי יום-יום של מושבתה, אף כי כמה מפקודותיה היו חלק במדיניות הכללית כלפי המושבות מעבר-לים. ב-1272 מצווה עיר-האם ש'עשרים מן הנכבדים מן הבורגנים שלנו הגרים או שוהים בעכו' יישבו לפחות שנה בתוך החומה והשערים של הרובע הוויניציאני. שנה אחת קודם (1271) חזרת בה 'המועצה' מהחלטתה הקודמת וגזרת שהיהודים (כנראה תושבי הרובע הוויניציאני משכבר, וממילא כפופים למרותם של הוויניציאנים) חייבים לדור בתוך הרובע. לשם הבטחת האינטרסים הוויניציאניים נצטוו נתיניה שלא לשכור בתים בעכו אלא אם כל הדירות והחנויות של הקומונה תפוסות הן. אף צווים בעלי אופי מדיני או מסחרי נשלחים לבאיי על-מנת שיוציאם אל הפועל. כך נגזר, למשל, שכל המטענים של ברזל ועצים מוויניציה חובה לפורקם בצור או בעכו, ואסור לחזור ולייצאם בלי רשיון מיד הבאיי⁵⁶, (בוודאי כדי למנוע הברחת חומרים הדרושים לבניין אוניות לארצות המוסלמים); בהחלטה אחרת אוסרות הרשויות בוויניציה יבוא מעבר-לים, אלא אם כן הוא שיך לוויניציאנים.

Septima rubrica, I, § 3. בשנת 1276 נאמר שהוא יקבל 12 ביזאנטים לשנה ו-3 ביזאנטים כהוצאות, *ibidem*, § 8; בנוסף לכך קיבלו הוצאות העברה: ה'באיולו' 40 den. grossi ועוד 10 den. grossi בשביל העברת סוסו. ה'קאמראריי' קיבלו מחצית הסכום להוצאות ההעברה ואת אותו הסכום כהוצאה להעברת סוסיהם. *Lieber officiorum, Deliberazioni*, II, 350. 52 ה'באיולו' מקבל סך של 100 ביזאנטים: *ibidem*, I, 1, in conviviis et correidis. A.D. 1273, *ibidem*, II, 1-3 53 *Liber officiorum*, 1272, *Deliberazioni*, II, pp. 109-110 54 *Septima rubrica*, I, 3, 5 55 *Ibidem*, I, 12; *Liber officiorum*, VII, p. 402; *Septima rubrica* I, 16; *Ibidem*, I, 15 56

תחיקה מקבילה ניתן למצוא בפיזה⁵⁷. ה'קונסול של עכו וכל סוריה' וכן שני יועציו והנוטריון נבחרו בהצבעה חשאית על-ידי 'המועצה הגדולה' באסיפה חגיגית, במעמד שני פראנציסקאנים ושני דומיניקאנים בקאתידראלה של העיר. איש רשאי היה להיבחר למשרות אלו רק פעם אחת בחייו, והבחירה היתה לכל המשרות בבת אחת, ופירוש הדבר שכל קונסול חדש הביא עמו צוות-מינהל חדש. כל המשרות היו בשכר, והמשכורות (שכונו 'פיאודה') שולמו כנראה מן ההכנסה המקומית. מעניין הדבר, שמשני היועצים חייב היה אחד להיות עורך-דין (*iuris peritus*) והאחר סוחר נודע (*publicus mercator*). התקנות מדגישות את החשיבות של שמירת זכויות-המונופולין של פיזה. לפיכך ייקנס הקונסול קנס כבד, אם ירשה למי שאינו פיזאני לקבל את יתרונות-המכס בנמל (*catena*) העיר.

לצורך השוואה כדאי לסקור תחיקה דומה לזו במארסיי⁵⁸. חשיבותה היא לא רק בעובדה שעניין לנו כאן בקומונה לא-איטלקית, אלא בכך שמארסיי, משום שאיחורה להופיע על הבמה, היתה בעלת פריבילגיות מועטות בלבד וארגון הקומונה שלה מעבר-לים שיקף מצב ראשוני יותר, שאפשר שהיה קיים בקומונות האיטלקיות מאה שנים קודם, בעודן פוסעות פסיעותיהן הראשונות במינהל מעבר-לים. במקומות שאין בהם קונסול, נאמר בתקנות עיריית מארסיי, אם יש בהם עשרה או עשרים נתיני העיר, יבחרו מתוכם קונסול ויהיו לו כל הסמכויות של משרת הקונסול. למקומות גדולים יותר נבחר הקונסול וגם יועציו על-ידי הרשויות העירוניות של מארסיי: הריקטור, הסינדיקים וראשי הגילדות. ואולם הקונסול הנבחר, אף כי הוא פקיד של מארסיי, מעמדו שונה מזה של בני-כינויו הפיזאנים או הוויניציאנים. ראשית-כול הוא סוחר העוסק בסחר הליוואנט⁵⁹, והוא סוג האדם שוויניציה חששה מפניו בגלל האפשרות של הפקת תועלת פרטית מכוח המשרה ואסרה את בחירתו לתפקיד זה. ואולם אף מארסיי מנעה מן המשרה הזאת אנשים בעלי פריבילגיות אישיות בסוריה וכן בעלי אוניות וקברניטים⁶⁰. איש הנבחר למשרת קונסול וממאן לקבלה, נקנס קנס כבד. מלבד שמירת הזכויות של הקומונה היה עיקר עיסוקם של הקונסול והיועצים השיפוט והרישום של חווי-מסחר. כוח-הכפיה שלו כלל הסמכות להטיל קנסות על הנתינים. אך הריקטור של מארסיי שימש ערכאה לערעור ויכול היה לבטל את הקנס. הקונסולים אחראים היו לפנקס הרשומות והעורך של בית-הדין (*cartularium*), שהנוטריון,

57 הנאמר להלן מבוסס על: *De consule Accon et totius Syrie in Statuti inediti della città di Pisa*, publ. F. Bonaini, I, pp. 333–5; Müller, *op. cit.*, 380–1

58 הנאמר להלן מבוסס על תקנון מארסיי: *De consulibus extra Massiliam constituendis*, *Les statuts municipaux de Marseille*, publ. R. Pernoud, Monaco-Paris, 1949, pp. 29–31

Ibidem, § 4, 1 59

Ibidem, § 7: *qui majori libertate vel franquesia gaudeat vel utatur in Syria* 60

או בהעדרו לבלר האוניה, היה ממונה עליהם. בחזירתו למארסיי היה ה'קארטו-לאריום' מופקד בבית-הדין⁶¹. לא נראה, שהפקידים האלה קיבלו שכר, אלא חלקו עם רשויות מארסיי קנסות וקיבלו מחציתם⁶². מעמד חשוב במינהל שמעבר לים היה למנהל ה'פונדק' (fundegarius fundici), כלומר הרובע של הקומונה, ולחברו בהנהלה, שכונה nabetinus. הללו היו, כפי הנראה, תושבים קבועים במושבה, ואף כי ייתכן שהיו כפופים לקונסול, המשרות שהחזיקו בהן הוחכרו להם בתורת זיכיון ישר מיד הריקטור של מארסיי, ולו גם נשבעו אמונים⁶³.

ג. החברה הקולוניאלית

הכיבושים הצבאיים של מסע-הצלב הראשון יצרו את הקליפה הפיסית, וגלי ההגירה שלאחר-מכן מאירופה, בעיקר מצרפת, מילאוה אוכלוסיה חדשה. מדינות קמו וחברה חדשה באה לעולם. בעוד הכיבוש היה, כפי שכבר צוין, תהליך קצר מאוד בזמן, הרי עברו כמעט שני דורות עד שנתקשו כל-צורכם דפוסי הארגון המדיני והחברתי. היה זה תהליך של התפתחות ללא תכנית מוקדמת, אף לא נחזו מראש צורות מבנה החברה ודרכי ליכודה. ואף-על-פי-כן לא החלה לא המדינה ולא החברה בלוח חלק. אדרבה, שתיהן החלו מתוך מורשה אירופית, שכוח היה בה להתגבר על ההבדלים של החלקים המרכיבים אותן. האוכלוסיה החדשה נטתה להתרכז לפי קבוצות אתניות ותרבותיות, הנורמאנים באנטיוכיה, הפרובאנסאלים בטרופולי, ואילו ממלכת ירושלים שיכנה אוכלוסיה מעורבת יותר, ברם הצרפתים הצפוניים הם שנעשו כאן היסוד המכריע והשליט. התרכזות זו הקלה על הליכוד והמיזוג החברתי בכל אחת מן היחידות המדיניות, אף כי במהלכו נדחקו ונשחקו כמה חטיבות-מיעוט תרבותיות או אתניות⁶⁴.

חברה חדשה פירושה מהגרים, המביאים אתם את מסורות תרבותם לסביבה חדשה. היו אשר היו היסודות הסוציאליים שהתיישבו אחרי מסע-הצלב הראשון והיה אשר היה המבנה הסוציאלי של אלה שבאו אחריהם, בסופו של דבר חזרו וכונו במקומם החדש את מתכונת החברה האירופית. הנייעות הסוציאלית, תופעה המתלווית כרגיל לארצות הגירה, העלתה אנשים ממעמד למעמד ומילאה את החללים שאפשר קיימים

⁶¹ Ibidem, §§ 5, 8

⁶² בתביעות שסכומן עלה על 10 ביזאנטים יקבל הקונסול 1/10 מן המפסיד בדין; בסכום שהוא פחות מ-10 ביזאנטים יקבל 1/3 מן המפסיד. Ibidem, § 3, § 19

⁶³ De consulibus, §§ 2, 8, 9 מקור השם nabetinus אינו ברור. אולי הוא מ-nabutum – מטען.

⁶⁴ ראה לעיל, פרק ארבעה-עשר.

היו בקרב המתיישבים. בכל זאת, בבחינה חשובה אחת נבדל המבנה החברתי החדש מזה שבמולדת הישנה: החברה הצלבנית היתה החברה הפיאודאלית האירופית היחידה, שלא ידעה בתוכה את מוסד הצמיתות, כל-שכן מוסד העבדות⁶⁵, או כל סוג אחר של שיעבוד משפטי או כלכלי. עם היותה היירארכית היתה זו חברה של בני-חורין, שאפילו עני שבענייה היה לא לבד בן-חורין, אלא גם בעל מעמד חוקי נעלה מזה של העשיר באוכלוסיה הכבושה של ילידי המקום. הבדל נכבד זה לא תורות סוציאליות הולידוהו; הוא היה תולדתן של ההנחות האידיאולוגיות של מסע-הצלב, שלפיהן כל המצטרף למסע נעשה בן-חורין לפי החוק⁶⁶. משהצליח צמית להגיע לממלכה כבר היה בן-חורין, ושוב אי-אפשר היה להורידו למצב של צמיתות או עבדות.

כך חזרו וכונו המתיישבים החדשים את חברתם, כשהם מוותרים על מוסד הצמיתות, שחסרונם נתמלא, בצורה של אריסות כפויה (villeinage), על-ידי האוכלוסיה הכבושה. לעומת זאת שומה היתה על החברה החדשה לכוון מתכונת של דו-קיום עם האוכלוסיה המקומית.

להלכה אפשריים היו שלושה פתרונות: חברה נוצרית-לאטינית טהורה, חברה מעורבת של נוצרים לאטיניים ומזרחיים, או חברה מעורבת של אירופים ואנשי-המזרח (מוסלמים ונוצרים). האפשרות הראשונה של ייסוד חברה נוצרית כרכה עמה את נישולה וגירושה של האוכלוסיה המקומית, יישובם של מהגרים במקומה ויצירתה של חברה חדשה בת-קיים בפני עצמה, שכל התפקידים הכלכליים והמשימות החברתיות יתמלאו בה על-ידי המתיישבים החדשים. משמעו של דבר, שהאיכר והאומן, הסוחר והפקיד, השליט והנשלט יהיו כולם מקרב האוכלוסיה האירופית המיישבת את הארץ. הפתרונות האחרים, של חברה אירופית ומזרחית מעורבת, כרכו עמם את השארתה ושיעבודה של האוכלוסיה המקומית, לשם ניצולה הכלכלי על-ידי מתיישבים חדשים, המשתמשים בכוחם המדיני והצבאי. פתרון זה היתנה קביעת מעמד חוקי וחברתי מיוחד ומוגדר לאוכלוסיה המקומית, או לחלקיה השונים (נוצרים, מוסלמים) במדינה החדשה.

65 העבדות, שלא היתה קיימת כלל בין הפראנקים, היתה נפוצה בארץ במידה מועטת. מקרי עבדות ידועים בקשר לשבויי מלחמה שנוצלו על-ידי הצלבנים בעבודות ביצורים וכדומה. המיסדרים הצבאיים השתמשו בהם כבעלי-מלאכה. *Le Templier de Tyr*, par. 318. עד כמה שידוע לנו, לא הועסקו עבדים בחקלאות, אולם יש שהועסקו בעבודות-בית. המקורות הצלבניים מערבבים אותם לעתים עם צמיתים: Serfs.

66 ראה אוסף המחקרים החשוב של J. A. Brundage, *Medieval Canon Law and the Crusader*, Madison 1969

בבחירה בין שתי האפשרויות הכריעה המציאות, והמציאות דיברה בלשון הדימוי-גראפיה. אומדים שבעת מצור ירושלים (יוני-יולי 1099) היו בצבא הצלבני כעשרים אלף איש. היה זה צבא בעל היקף גדול, העשוי לשמש גורם חשוב ביישובה של ארץ-ישראל. ואולם חודשים מספר לאחר-מכן, בשלהי 1099, גידלדל מספר זה דלדול מסוכן וירד עד כדי כמה מאות משפחות, כולל אבירים ולא-אצילים. מצד שני, הארץ שנועדה להתיישבות לא היתה ריקה, אף לא דלילת אוכלוסיה. לפיכך היה גירוש הילידים מעשי (בדרך שנהגו הכובשים בערים שנכבשו לפני 1110), רק אילו מובטח היה מראש זרם גדול של מהגרים, ואילו היו המתיישבים החדשים מוכנים מבחינה נפשית להכות שורשים בארץ כעובדי אדמתה. שני התנאים האלה לא נתקיימו בצלבנים, לא בזמן ייסוד הממלכה ולא לאחר-מכן. ארץ-ישראל היתה ארץ מאוכלסת, חקלאותה מבוססת, ואוכלוסייתה מיוצבת, ובמקומות אחדים, כגון בסביבות ערים, אף צפופה ביותר. נוודים, הבדואים, מצויים היו רק בקצותיה. כנגדם הצבא הצלבני, אותם פרשים לוחמים שהעמידו את עיקר כוחו, ודאי לא חזו את עתידם כעובדי-אדמה בארץ-הקודש. חייהם בעבר הכשירו אותם למלחמה ולהתפרנסות מדמי אריסות ואגריה של חברה כפרית. שאינו-אציל, עם שהיה ברובו בן איכרים, אפילו חשב להמשיך במשלח-ידו המסורתי, ודאי לא צפה את עתידו כצמית מנוצל, אך לא כאריס המשלם דמי-אריסות כבדים. ולא עוד אלא שהמבנה הדימוגראפי וטעמי ביטחון הביאו לידי ריכוזו של הרוב המכריע של אוכלוסיית המהגרים בתוך ערי הממלכה. מכאן שאת התושבים המקומיים ניתן היה לגרש מן הערים בלבד, אולם אי-אפשר היה להתקיים בלעדיהם בחבלים הכפריים.

מצב זה חייב אורח-קיום ברור וחתוך: הצלבנים לא נתכאנו מעולם להיות מייצרים של מזונותיהם, או של מוצרים אחרים שעליהם פרנסתם. הם צפו את עתידם כשכבה עליונה של מושלים, המנצלים ניצול כלכלי את האוכלוסיה המקומית; האחרונה הורדה למדרגה של מספקי אמצעי המחיה בתוקף לחץ מדיני וצבאי. כך אפוא הועמדה מלכתחילה החברה החדשה על מדיניות שתקיים אותה כמורכבת מכובשים ונכבשים, ומבחינה כלכלית – של מנצלים ומנוצלים.

מצב כזה לא היה יוצא-דופן באזורי כיבוש אפילו באירופה בת הזמן. הדבר המיוחד את הממלכה הצלבנית כ'קולוניאלית' הוא, שמושגים ועובדות-מציאות, שצמחו כתוצאה ישירה של הכיבוש, נשארו קבועים ועומדים במשך מאתיים השנים של קיום הממלכה. 'המצב הקולוניאלי' נתהווה מכוח העובדה, שהחברה הכובשת מגוי וגמור היה עמה מלכתחילה לקיים ולהתמיד מתכונת זו של דו-קיום. כשם שנעשתה זו בסיס למבנה כלכלתה, כך היתה לעיקר באידיאולוגיה הדתית-חברתית שלה. מכאן הדיכוי של כל ניסיון של טמיעה והתבוללות.

החברה הצלבנית עתידה היתה אפוא להתקיים כחברה דואלית של כובשים ונכבשים, מנצלים ומנוצלים. השימוש בשמות-תואר אלה הולם הוא בלי ספק, ואולם אין אנו עומדים על משמעותם הממשית אלא אם אנו מרחיבים את מובנם מעבר להשלכות הכלכליות גרידא המתחייבות מהם. הניצול הצלבני, על כל פנים, לא היה גדול יותר, וקרוב לוודאי שאף היה פחות מזה שבתקופת השלטון המוסלמי הקודם, או מזה שבמשטרים בארצות המוסלמיות השכנות. האיכר המקומי, שקיפח זה כבר את חזקת הקניין שלו ונהיה לאריס של בעל קרקעות מוסלמי, של סוחר עירוני מוסלמי או של מוסד-צדקה דתי מוסלמי (ואקף), היה נתון תמיד לניצול כלכלי, ולעתים, כאמור, אף במידה מרובה יותר מאשר תחת יד הצלבנים. המשטר החדש, להוציא קשיים שהזמן גרמם כגון מלחמה או מעשי-שרירות של אדונים פראנקים מקומיים⁶⁷, לא היה דכאני יותר מזה שקדמו. השינוי היה בכך, שבמשטר הצלבני נצמדה המשמעות של מנצל ומנוצל לכובש ונכבש, וצמידות זו יצרה מתכונת חדשה של יחסים. אף בקשה שבשלטון המוסלמים היה המנוצל חלק באותו ציבור דתי, עיקר חשוב מאוד בחברה המוסלמית; אף נמנה, כמנצלו, באותה הוויית-תרבות. ייתכן שקיבל את מנת חלקו בהלך-נפש פאטאליסטי, כשם שעמיתו הצמית האירופי קיבל את מעמדו שלו כגזירה מן השמים. ייתכן שראה את הניצול או מעשי-עושק נפרזים כחטא שעליו ייענשו בעולם הזה או בעולם הבא. המחשבה החברתית הרווחת, הוראות הדת – שניהם כיוונו חיצי תוכחתם כלפי האדון והמושל האכזרים. אולם עם זה לא היתה כאן הרגשה של השפלה וביזוי, אלא רק הרגשת קיפוח חברתי וכלכלי, מעורבת בהתמרמרות על מעשי-עוול. במשטר הצלבני נצטרפה לו לאותו ניצול משמעות שונה. ההתמרמרות ספוגה היתה כאן הרגשות שלא מן התחום הכלכלי. היתה כאן הרגשת השפלה בשל הכיבוש, הרגשת ביזיון של כניעה לכופר, דבר שהוא בפירוש למורת-רוחו של אללה. המנצל והכובש היה נכרי, אויב הדת, עוכר המאמינים. מצב זה יצר פער בל-יגושר בין כובש לנכבש, שאפילו ניצול פחות או יחס רתיוני יותר לא היו עשויים לצמצמו.

כך נוצרו משני הצדדים אידיאולוגיה והתייחסות של אי-היענות. לא לבד טמיעה, אף התקרבות גרידא לא היתה אפשרית כאן, כששני הצדדים דוחים זה את זה אהדדי. בעיית התמדתו של 'מצב קולוניאלי' זה היא בעלת חשיבות ראשונה-במעלה. מדוע ההתמד? מדוע לא חל בו, או כמעט לא חל בו שום שינוי במשך התקופה הלא-קצרה של מאתיים שנה? הטעם הגלוי ביותר הוא: תלותם הכלכלית של הכובשים בנכבשים

67 להערותיו של קלוד כהן, להלן, הע' 74, יש להוסיף את מחקרו החשוב של E. Sivan, *Refugiés syro-palestiniens à l'époque des Croisades*, *Revue des études islamiques*, 25, 1967, pp. 135–147,

למחייתם יום-יום. דבר זה כשהוא לעצמו חייב הרבה יותר משליטה מדינית בכוח הזרוע; הוא דרש מדיניות, שעיקרה מניעת כל התקרבות או טמיעה, העלולה לערער את המשטר הקיים. להלכה קיימת היתה אפשרות של טמיעה. ההנחות האידיאולוגיות של התהום בין פראנקים ללא-פראנקים היו הדת ועובדת הכיבוש. ואולם מצב זה לא היה מהכרח טבעו בלתי-משתנה. היסוד האנושי הוא שגרם התמדתו. לא לבד הכובשים הראשונים, אלא גם צאצאיהם אחריהם, לא לבד ראשוני הבאים אלא גם כל זרמי ההגירה שלאחר-מכן חלק להם בפירות הכיבוש. חלקם זה מיוסד היה בהנחה שהם שותפים במורשה נוצרית, וביתר דיוק לפי ההשקפה הצלבנית, במורשה של שליטה לאטינית.

לפי היגיון זה מוסלמי שהמיר דתו וקיבל עליו את הדת הרומית-קאטולית היה נעשה לאזרח מלא-זכויות. וכך אמנם מכריז החוק, שהיה קיים בפועל בממלכה⁶⁸. ואף-על-פי-כן לא הגיעו הדברים לידי כך לגבי מיגור של ממש באוכלוסיה, אף כי המרות של יחידים נתקיימו בלי ספק. המרת-הדת פירושה התבוללות. המומר לא רק ניתק את עצמו מדתו ומבני-דתו הקודמים; במובן חיובי משמע הדבר היה, שהוא קיבל עליו את הלשון השלטת בחיי הסביבה החדשה (צרפתית), את לשון התפילות (לאטינית), והוא משתלב מעתה במעמד חברתי מיוחד של כובשים (אצילים או בורגנים). דבר זה אפשרי היה רק אילו ראתה החברה המטמיעה בהמרת-הדת ובהתבוללות מטרה או ערך שראוי לשאוף אליהם, היינו אילו הכריזה על עצמה כמיסיונרית בטבעה, בין שהמיסיון הוא דתי בין תרבותי או שניהם כאחד. ואולם ייחודה של הממלכה הלאטינית היה דווקא בכך שלא נהיתה מעולם לחברה מיסיונרית. אף לא יעדה את עצמה מעולם לכך ובמקרה מסוים התנגדו הגורמים השליטים שבה לפעולות מיסיונריות. דיינו אם נקרא את התוכחה המרה של ז'אק מוויטרי, הבישוף של עכו, ברבע הראשון של המאה השלוש-עשרה, ונעמוד על חומרתה של התנגדות זו. לבישוף האירופי לא היה דבר ראוי ורצוי ונאצל יותר מהטפת בשורת ישועת הנפש האמיתית לפורשים, לכופרים ולמוסלמים. למרבה תמהונו נתקל בהתנגדות לכך, והתנגדות מפורשת דווקא, מצד הפראנקים שבארץ⁶⁹! הללו מוכנים היו להילחם ולמות על דתם, אך לא היו מוכנים להכניס תחת כנפיה אף את אלו שרצו בכך.

68 מוסלמים שהתנצרו נעשים לאנשים חופשיים. *Assises des Bourgeois*, cap. 204–212. ור' ההערה הבאה.

69 *Lettres de Jacques de Vitry*, ed. R. B. C. Huygens, II, 206–210: *Christiani servis suis Sarracenis baptismum negabant, licet ipsi Sarraceni instante et cum lacrimis postularent. Dicebant enim domini eorum: 'si isti Christiani fuerunt, non ita pro voluntate nostra eos angariare poterimus'*

לכאורה יכולים היינו לדמות מצב שונה מזה. האומנם אי-אפשר היה להתמיד את המשטר הכלכלי והחברתי הקיים גם אחרי ניצורם של בני המקום? הרי הצמית האירופי נוצרי היה כאדוניו. קיימת היתה אפוא מתכונת של נוצרים משועבדים לנוצרים, שאפשר היה לכונן כדוגמתה בארץ הקודש. ואולם אפשרות כזו, של התנצרות והישארות במעמד החברתי הקודם, יפה היתה להלכה בלבד. בתנאים כאלה חסרה המרת-הדת התמריץ החומרי, הפועל בתהליך של התבוללות בקרב הנכבשים בכל מקום ובכל זמן.

בהקשר זה חשוב ביותר מעמדם של הנוצרים המזרחיים, המבליט ביתר הבלטה את 'המצב הקולוניאלי'. כאן עניין לנו לא באויבי הדת, אלא בבני כיתות שבתחום אותה דת. יתירה מזו, האידאולוגיה של מסע-הצלב הראשון הן קראה ל'שיחרור' הנוצרים המזרחיים מסכנת האיסלאם. קיים היה כאן קיבוץ נוצרי גדול, שבמקומות מסוימים אף שמר על ליכודו הטריטוריאלי. כאן לא היה צורך כלל, כבמקרה המוסלמים, בהמרת-דת כדי לשבץ את כל הקיבוץ הזה בתוך הגוף המדיני של הכובשים האירופים. דבר זה לא נעשה מעולם, והיישובים הנוצריים המקומיים נשארו מחוץ למסגרת של הפראנקים המנצחים.

אמנם במאה השלוש-עשרה, עם הופעתם של מיסדרי הנזירים היחפנים (פראנציסקנים ודומיניקנים), נראו מאמצים רציניים להביא לידי איחוד הכנסיות. בזמנים שונים הושגו הסכמים כלשהם כמעט עם כל כת נוצרית מזרחית: המארוניטים, הארמנים, היעקוביטים והנסטוריאנים. אף-על-פי-כן, פרט למארוניטים לא נשתנה דבר⁷⁰. הכנסיות המזרחיות נפלגו על בסיס טריטוריאלי, ויישוביהן נהגו מדיניות משלהם, כשהם מתקוממים לעתים מטעמי כדאיות לראשי כנסייתם הרשמיים, כשם שהבישופים שלהם, מאותם טעמי כדאיות, ניסו מזמן לזמן לבוא לכלל הסכם עם רומא⁷¹.

לא פחות חשובה היתה התנגדותה של הכמורה הצלבנית למדיניות החדשה של כס האפיפיור ברומא. הנסיונות שנעשו במאה השתים-עשרה להרכיב את ההירארכיה הלאטינית לראש הכנסיות המקומיות, שבכך ניטלו מן היוונים הבישופים שלהם וראשי הכנסיות האחרות נעשו כפופים לבישופים הלאטיניים, נכשלו למעשה. במאה השלוש-עשרה התחילו רעיונות חדשים רווחים בחוגי הקוריה ברומא. מצד אחד: עיבוד נוסחאות דוגמאטיות העשויות להתקבל – לפחות מבחינה מילולית – על דעת הנוצרים המזרחיים והשגת הכרה במעמדו העליון של האפיפיור; מצד אחר: הכרה באוטונומיה

70 היוצאים מן הכלל היחידים הם המארוניטים בלבנון. K. S. Salibi, *The Maronites of Lebanon under Frankish and Mamluk Rule (1099–1516)*. *Arabica*, IV, 1957, 288–303
 בירור מחודש של כל הבעיה: J. Prawer, *Ethnic and Religious Minorities in the Latin Kingdom*, *History of the Crusaders*, ed. M.K. Setton, vol. IV (בדפוס)
 Cl. Cahen, *La Syrie du Nord*, p. 680 71

של הכנסיות המקומיות. משמע הדבר היה 'לפטור, בשם עיקרון אתני, לא דוגמאטי, את המאמינים היוונים מקבלת מרותה של הכמורה הלאטינית בסוריה'. החל בכנסייה הארמנית כבר במאה השתים-עשרה והמשך בכנסיות היוונית, היעקוביטית והמלכיתית⁷² – כל הנסיונות העלו חרס בידם. היתה אשר היתה המדיניות הכללית של האפיפיורים, הכמורה הצלבנית לא היתה מוכנה להשלים עם איחוד בצמרת בלבד, שישאיר את קיומן הנפרד של הכנסיות מתחת. אם רוצים באיחוד – המקביל הדתי, להתבוללות בתחום החילוני – יהא-נא זה מיוזג גמור, ועמו, כמובן, שלטון הכמורה הלאטינית ללא ערעור.

מיוזג כנסייתי כזה לא נעשה מעולם. הכמורה הצלבנית מוכנה היתה להסכים לו לפי תנאיה שלה בלבד. וכך יצא, שהנוצרים המזרחיים, שנדחו במישור הכנסייתי, דחויים היו עוד יותר במסגרת המדינה והחברה. היחס לנוצרי-המזרח לא היה טוב יותר מן היחס למוסלמים, ליהודים או לשומרונים. אם אמנם למעשה נטו להם חסד לפעמים, החקיקה של הממלכה לא יעדה להם עקרונית מעמד שונה מזה של האוכלוסיה המוסלמית, הנכבשת, הזרה והעוינת. עובדה זו אפוא, שהממלכה לא ראתה את עצמה כנושאת תעודה מיסיונרית (ניתן לומר: המקביל של ימי-הביניים ל'נטל האדם הלבן'), שִׁמְטָה מתחתיה כל צידוק רוחני לקיומה לבד מן התועלת המעשית – היותה שומרת המקומות הקדושים. קיומה היה חסר מימד רוחני או דתי, אלא אם כן הוערכה תוספת שטח נוסף שנכבש לה לכנסייה המערבית. משמעות ארץ-הקודש כחלק השייך בדין למורשה הנוצרית הובנה בפשטות במובן קניין טריטוריאלי. הצלבנים לא עשו את ארץ-הקודש לארץ נוצרית, הם שתלו בה אוכלוסיה נוצרית שתשב בארץ כמעמד השליט בה.

במובן מסוים מותר לראות בחיזיון זה פשיטת-רגלה של התביעה האידיאולוגית על ארץ-הקודש. הצלבנים לא גירשו את האוכלוסיה המוסלמית הקודמת, אף לא בוללו בתוכם את הנוצרים המזרחיים, כל-שכן המוסלמים. בהשקפתה החילונית הזאת היתה הממלכה הלאטינית כאחת הממלכות הארציות, שאין מעמדה המיוחד תולדה של ערכים רוחניים כלשהם, לבד מן העובדה שנוסדה בדרך הכיבוש בארץ המקומות הקדושים. מנקודת-ראות זו כל מסעי-הצלב שבאו אחרי המסע הגדול הראשון לא נתכוונו אלא להבטיח את קיומה הפיסי של הממלכה. לא ייפלא אפוא, שאיש כפרנארד מקלירבו ראה את החשיבות הדתית שבמסעי-הצלב לא במטרות המסע אלא בהכרעת-הנפש האישית של יחיד בעל-תשובה להצטרף למסע-הצלב כחלק בקבלת-התשובה.

עד עתה נסב הדיון על בעיות התהוותה של חברה מבוססת על התמוזגות מנקודת-ראותם של הכובשים. בהקשר זה יכול שיהיו לתואר 'מיוזג' משמעויות רבות, מקבלת דת הכובשים וטמיעה גמורה עד לקבלתם של הנכבשים, בדרגות שונות, לתוך מסגרת המדינה והחברה. ברור שתופעות כאלו תלויות לא לבד בחברה המטמיעה; הן תלויות גם ברצונם של האחרים להיטמע, היינו בנכונותם לוותר על מורשתם התרבותית והמסורתית. שלא כבחברה פלוראליסטית אין מתקיימת התמוזגות של ממש אלא אם כן הצד האחד מוותר על מורשתו ומקבל את זו של הצד האחר, אף כי בתהליך זה עשויים יסודות של המורשה הנטושה לחדור לתוך המורשה האחרת ולהשפיע עליה. נראה שמלבד מדיניות ברורה מצד היסוד המבולל, עוד שני גורמים כמעט הכרחיים הם להצלחת התהליך של התבוללות והתמוזגות: האמונה של הנכבשים בעליונותו של היסוד המטמיע, של תרבותו ואורח-חיוו ומוסדותיו, והתפוררות התרבות המקומית בעקבות התרופפות הליכוד החברתי ואורחות החיים. והנה באשר לאוכלוסיה של ארץ-ישראל אין דבר זה ומעין זה נראה בה כל-עיקר, ואי-אפשר היה שייראה בה. עניין לנו כאן, כפי שכבר צוין, בגוש מלוכד של אוכלוסיה מקומית, מעורה בקרקע, ולא בשטחים מאוכלסים בדלילות או באוכלוסיה ניידת, שליכודה הפנימי רופף יותר והיא חשופה יותר להשפעות-חוץ. העובדה שהכובשים הניחו במידה מרובה את הילידים לנפשם, כל עוד העלו מיסיהם – אי הכנסת השיטה המאנוריאלית, קיום הקהיליה הכפרית עם ראשיה המסורתיים – פירושה היה מדיניות של אי-התערבות במסגרות הקיימות של הארגון החברתי. לא נעשה אפוא כל ניסיון של שבירת הצורות המסורתיות של החיים החברתיים. חשובה לא פחות לענייננו – אף כי אפשר שהשנאה היתה הרגש השליט בקרב הנכבשים – היא הרגשת הבוז כלפי הכובש. דיינו אם נקרא את זכרונותיו של אציל ערבי בן המאה השתים-עשרה כאוסאמה אבן מונקד⁷³, שביקר בחצרות הפראנקים והכיר את האוכלוסיה הפראנקית, כדי שיתברר לנו, שלא הפחד או השנאה אלא הבוז הוא המייחד את עמדתו כלפי הפראנקים. אין זאת אומרת, שהיתה כאן דחייה גמורה של כל דבר פראנקי. קיימת הערכה לגבורתם הצבאית, ואולי גם מעין קנאה במידות האבירות הפראנקית. אבל דבר זה אינו גורע מן העובדה, שלעיצומו של דבר הוא מביט עליהם מגבוה כעל בארפארים נבערים מדעת, שהכוח הגופני הוא בעיניהם ראש המעלות, שדתם היא פוליתאיזם מאוס, חכמת-הרפואה שלהם אוסף אמונות-הבל, אורחות משפט שלהם על גינוני צורה ודוקרבות – מערכת זרות ושגיונות. אמנם עניין לנו כאן בנציג האריסטוקרטיה הערבית המעודנת, וברור שפלח ארצישראלי לא ישווה לו

An Arab-Syrian Gentleman and Warrior in the Period of the Crusades. Memoirs of 73 Usamah ibn Munqidh, trsl. by Ph. K. Hitti, New-York 1929, p. 93 and passim

בחינוכו ובהשכלתו. אף-על-פי-כן, הערכתו את הפראנקים היתה בלי ספק מוצאת אוזן קשבת ומעוררת תגובה של הסכמה, אף כי פחות מתוחכמת, בשכבות הנמוכות יותר של האוכלוסיה המקומית. הנכבש לא זו בלבד שרחוק היה מלראות את עצמו נחות בפני הכובש, או גם שווה אליו, אלא אף נראה בעיני עצמו עולה עליו.

היו אלה הרגשות סובייקטיביות, אך גם אם לא נסכים בכול לדברי ביקורתו של אבן מונקד', אין ספק שמבחינה אובייקטיבית היתה הפגישה של מערב ומזרח בתחילת המאה השתים-עשרה פגישה של תרבות העומדת בשלבי התפתחותה הראשונים, שרחוקה היתה מהישגיה כעבור מאתיים שנה, וציביליזאציה מוסלמית מפותחת, מעודנת וממושכלת, שהיתה ראויה יותר להיות יורשתה של התרבות הקלאסית מנוחליה הרומאנו-גרמנים. בתחומי המחשבה והספרות, האמנות והארדיכלות, בתרבות החומרית, אם בהישגים טכנולוגיים ואם בחכמת הרפואה או בידע גיאוגרפי, כל-שכן בסגנון-החיים המעודן בחצר-מלכות מוסלמי, נחות היה בן המערב, שאף נתקשה לתפוס את סגולות היופי ואת תנאי המציאות של המזרח. מבחינה תרבותית יכול היה צלבן להציע מעט-מוזער בהשוואה לתרבות המזרח; מבחינה סוציולוגית היתה החברה המוסלמית, על אף מסגרתה המדינית הרופפת, בעלת מסד מוצק, שאינו מתערער בנקל מפגיעתם של נכרים, אפילו נניח שנתכוונו הללו לפגוע בו.

אי-ההתמזגות המדינית והחברתית אי-אפשר היה שתוגבל לשני התחומים האלה בלבד. מקבילה הסוציולוגי והפסיכולוגי היה יחס דוחה כלפי הסביבה המקומית, האוריינטאלית. הרבה נכתב על 'האוריינטאליזאציה' וה'ליבאנטיזאציה' של החברה הצלבנית⁷⁴. קשה להימלט מן ההרגשה, שרבות מן המסקנות נתגונו ברגשות ליברליים-קיצוניים או רומאנטיים של החוקרים, שלעתים ראו מהרהורי לבם והעלו תיאורים שמכוונים היו להוכיח את אפשרות הקיום של מצבים קולוניאליים בני-זמנם באפריקה הצפונית ובמזרח הקרוב.

אין ספק שבמשך מאתיים השנים, או בממדים אנושיים, בעשרה דורות של דו-קיום פיסני, השפיעה הסביבה המזרחית על מושבות אירופה שבמזרח. כדי לקיים בידינו פרספקטיבה נכונה, היינו כדי לשוות לנגדנו את העובדות במסגרתן הנאותה, עלינו להבין שהביטוי 'אוריינטאליזאציה', כשהוא מכוון לצלבנים, מנוגד הוא באותה מידה לביטוי המודרני 'הדובק בילידים' (going native) כלביטוי 'ליבאנטיזאציה'. לאיש-

74 בספרות, לעתים פובליציסטית באופייה, יושם לב אל J. L. LaMonte, The Significance of the Crusaders' States in Medieval History. *Byzantion*, 1940-1, p. 300-15; Cl. Cahen, Indigènes et Croisés. *Syria*, t. 15, pp. 351-360. מנקודת-מבט רומאנטית טיפוסית: F. Duncalf, Some Influences of Oriental Environment in the Kingdom of Jerusalem *Annual Report of the American Hist. Assoc.*, I, 1914, 137-145

אירופה בן המאה השתים-עשרה לא היתה כל ירידה באוריינטאליזאציה. אדרבה, משמעה היה לשאוף ולהידבק במעלה של ציביליזאציה וברמה של תרבות הגבוהות בהרבה משלו. עידון לעומת גסות, נוחות ומנעמי-חיים לעומת בלתי-מהוקצעות, שאיפה למדע נסיוני ועיוני ורוחב השקפות על כדור-הארץ ועל תבל כולה, ההולם את מרחב ההתפשטות של השליטה המוסלמית, לעומת בערות וקרתנות, סקרנות אינטלקטואלית לעומת מחקר-טבע הנשען על כתבי-הקודש ואבות הכנסייה – אלה היו ה'סכנות' שכרכה עמה האוריינטאליזאציה.

רמזנו למשמעות האובייקטיבית של הביטוי 'אוריינטאליזאציה' במאות השתים-עשרה והשלוש-עשרה, משמעות שמגיעים אליה דרך הינתקות ופרספקטיבה של זמן. אולם זו מנוגדת היתה לחלוטין להערכתו של איש אירופה בן-הזמן, שקני-המידה שבידו שונים היו מעיקרם. מערכת הערכים של אירופאי בן-התקופה עמדה על האמונה בעליונותו הדתית והמוסרית, ואין צריך לומר האמונה במעלת מעמדו בסדר העולם ובאורח-החיים. מבחינה זו נקל היה לו לראות בצד-שכנגד רפיון נשי, חטא הרדיפה אחרי מותרות, חוסר כבוד עצמי, אמונה בפלפולים של הבל במקום אמיתות ההתגלות שבספרי-הבשורה, וברית עם כוחות-החושך כדי לקנות שליטה על הטבע. מקורות רבים עשויים לשמש ראיה לתפיסה הזאת. המפורסם ביותר הוא אוסף דברי התוכחה של ז'אק מוויטרי, בישוף עכו, ואין הוא עד יחיד בידון⁷⁵. ואשר ל'ליבאנ-טיזאציה' במובן שנשתנה לשלילה בימינו, אמנם עשויות היו ההיאחזויות הלאטיניות לשמש מקום-גידול למגמה מעין זו. אולם מגמה כזו היתה, כפי הנראה, בעיקר תכונה מעמדית, מוגבלת לשכבות הנמוכות בחברה הצלבנית.

האוריינטאליזאציה, על אף מעלותיה הגלויות והסביבה הטבעית שעודדה את התהליך, נתאזנה וצומצמה על-ידי נטייה יסודית של דחייה וסלידה. גיבוב או צירוף של טכסטים המרמזים על קשרים שבין הצלבנים ובין סביבתם משבש את התמונה, אולם ניתן להגיע לידי סיווג בעל משמעות אם ננסה להגדיר את תחומי הקבילות וספירות ההתנגדות או האוטונומיה במושגים של מעורבות חברתית ותרבותית.

רובד המגע הגלוי וההכרחי ביותר היה בספירת התרבות החומרית. היתה אשר היתה הערכת עצמו של המתיישב הצלבני ביחסו לילידי-המקום, ודאי שלא יכלה לעמוד בניסיון של מגע, כל-שכן של מגע ממושך עם אנשי המקום. עליונות האוכלוסיה

75 היתה גם אפשרות של התעלמות מוחלטת מן המזרחיים. כך, למשל, משני התיאורים המפורטים והטובים ביותר במאה הי"ב, הצליין תיאודוריק, לערך 1172, מזכיר את כל מקומות העלייה לרגל בלי להזכיר אף פעם את הכיתות הנוצריות (*PPTS, V*). יוחנן מוירצבורג (שם), שביקר בארץ לפני כן, מוסיף בסיום הפרק האחרון: 'פסחתי על הרבה קאפילות וכנסיות קטנות יותר, שמקיימים אותן אנשים בני לאומים ושפות רבות (כאן באה רשימה ארוכה) ועוד רבים אחרים שתארך היריעה למנותם. נסיים אפוא בכך את חיבורנו הקצר'.

המקומית בכל הנוגע לסדרי נוחות ובהסתגלות לצורכי המקום היתה גלויה לעין. אף קנאי שבקנאים לא יכול להכחיש מעלות הדיור המזרחי, אלא אם כן בחר לחיות חיי נויר מתבודד. מה יכול היה בן-אירופה, בייחוד זה שבא מעבר לאלפים, להעמיד כנגד:

'אותם רחובות (של עכו) שהם נקיים עד למאוד, כל כותלי הבתים הם בגובה אחד וכולם בנויים אבני גזית מקושטים להפליא בחלונות של זוגית ובציורים, באשר כל הארמונות והבתים שבעיר לא נבנו רק לסיפוק צורכיהם של הגרים בתוכם אלא למתן רווחה ועונג לבני-אדם, כל אחד עולה ומופלג מחברו בזוגיותו, בציוריו, בכיפותיו ובשאר קישוטים שבהם צוידו בפנים ופוארו מחוץ'.⁷⁶

בימות חג היו שוטחים ברחובות העיר בדי זהב ומשי.⁷⁷ יש לזכור את הבניינים בני שש הקומות בצור,⁷⁸ או את הארמון של אדוני בירות,⁷⁹ שכבר תואר למעלה, כדי להבין כי הצלבנים קיבלו בחפץ-לב את הדיור המזרחי. הם קיבלו ברצון את הגנות השטוחים של הבתים, שיתרונות מרובים להם מבחינה כלכלית וחברתית; הם קיבלו את החלונות הצרים ואת החידוש של זוגיות בחלונות הבתים העירוניים, וכן את האבן, אמצעי-בידוד מצוין לחום ולקור, כחומר בניין. בתחום זה היתה לכאורה התמורה כמעט שלמה, ואף-על-פי-כן יש להגביל הערכה זו. רמזנו למעלה לעובדה, שמטעמים שאינם קשורים לחלוטין במזרח, בעצם מטעמי ביטחון, היו הצלבנים ברובם המכריע יושבי-ערים. ואולם לא הם שבנו את הערים. הם קיבלו אותם מן המוסלמים, ולבד מן עכו, שבה נוסף פרבר חדש ורחב-ידיים, נתיישבו הצלבנים בבתים הקיימים לאחר שגירשו משם את תושביהם המוסלמים. העיר הצלבנית, על מתווה רחובותיה, שוקיה ובתיה, היתה אפוא מבחינתה הפיסית עיר מוסלמית, ואפשר אף ממוצא קדום יותר. אם נבנו בתים חדשים לדיירים מהמוני-העם, מותר להניח, כי אלה חיקו בבנייתם את התבנית המקומית.

משאנו עולים בסולם החברתי ועוברים מן הבית אל הארמון, אם לא היה זה מקום-מושב קודם של אדון מקומי, אנו מוצאים מגמה מודעת של חיקוי לארמון המזרחי, שאפשר נתמזגו בו, כמו בבירות, יסודות מוסלמיים וביזאנטיים. אם נעלה בזכרוננו את

⁷⁶ Ludolph von Suchem, *PPTS*, XII, pp. 50–53. התיאור הגרמני נכתב כדור אחד לאחר נפילת עכו. התיאור הפיסי של העיר מבוסס על הסתכלות בחורבותיה, אולם הנאמר על תושבי העיר אינו אלא פרי דמיון בלבד. תיאור זה הועתק במאה החמש-עשרה על-ידי הרמאן קורנר, *(Eccardi Corpus Historicum Medii Aevi*, II, Hermann Corner, 941 f. וממנו עבר להיסטוריונים של המאה התשע-עשרה שהשתמשו בו בלא ביקורת.

⁷⁷ בתיאור ביקורו של סלטאן חמץ ב-1252. Joinville, ch. 102.

⁷⁸ Nasir-I-Khusrau, *Diary of a Journey through Syria and Palestine PPTS.*, IV, p. 11

⁷⁹ ראה לעיל, עמ' 529 ואילך.

המצודה האירופית של המאה השתים-עשרה וכנגדה בניין מוסלמי מאותו זמן – אין אנו צריכים ביאורים נוספים. הצלבנים ויתרו, ובלי לבטים רבים, על מושגיהם המסורתיים בדבר מקום-מגורים ההולם אביר או אציל. היתרונות הטכניים האמנותיים והאנושיים של המזרח בולטים היו כל כך, שרק יישוב של קנאים קיצוניים יכול היה להתנכר להם.

ואף-על-פי-כן, מסע-ניצחון זה של הארדיכלות המזרחית נעצר בהגיעו אל תחום הארדיכלות הדתית או הצבאית. הכיפה של הכנסייה, שעשויה היתה להידמות אל כיפת המסגד, עטרה כנסיות שנבנו לפני בוא הצלבנים, או שהיו מסגדים קודם ונהפכו לכנסיות. כנסיות של צלבנים ממש, היינו שנבנו על-ידיהם, היו רומאנסקיים במתווה ובמראה כאחד והשימוש בכיפות בהן מועט אם כי לא בלתי-ידוע. עיטור מזרחי בכרכוב, בקשת או בכותרת נשאלו מן הסביבה, והם מעידים על השתתפותם של בנאים וסתתים מקומיים בעבודת הבניין. החיקוי הצלבני של כותרת-העמוד הקורנית של שלהי התקופה הביזאנטית, אפשר שהיה אחיזה אחרונה בחיים של אמנות מקומית ששרדה בקיבוץ הנוצרי הסורי. לא קשה היה להפוך את המינרת למגדל-פעמונים, ואולם כשבנו הצלבנים מגדל-פעמונים, כגון בכנסיית הקבר הקדוש, הביאו אתם את דגמו מצרפת הדרומית. ההשאלות מן האמנות המקומית לא עשו את הכנסייה ואת המנזר הצלבניים למזרחיים, אף לא למזיגה של מזרח ומערב. המערב הוא שהכתיב את כללי הסגנון והאסתטיקה (כל-שכן באמנות הפיסול שבה לא יכול היה המזרח המוסלמי לשמש דוגמה), וניאות לקבל יסוד מקומי שנראה לו הולם לצרכיו, רק אם המערב היה חסר דוגמה לכך. הארדיכלות הצבאית ספגה, כנראה, מספר רב יותר של יסודות מזרחיים מאשר הארדיכלות הכנסייתית, לעתים קרובות בתור תשובה לאתגר הצבאי המוסלמי. ואף-על-פי-כן, אם מותר לנו לדון לפי שרידי הפנים של מבנה צלבני, כגון 'הקריפטה של סן ג'ון' בעכו (קרוב לוודאי אולם-האוכל של ההוספיטאלארים), או שרידי-הבניינים הסמוכים שהיו שייכים לאותו מיסדר; הפנים של האולם הגדול במבצר עתלית, החדרים במונפור של המיסדר הטיבטוני, החדרים של ההוספיטאלארים בבית-גוברין, אולם השער בקיסריה – כולם אירופיים הם לחלוטין ברעיון ובסגנון הביצוע⁸⁰. ייתכן שהם נראים כיום אירופיים יותר משנראו בשעתם, כשהיו מאוכלסים ושטיחים מזרחיים כיסו את הקירות ופיארו את הרצפות. המיסדרים לא מאסו בגינוני פאר באולמי קבלת-האורחים ומקומות-הראווה שלהם, ומוכנים היו להשתמש בתוספות-נוי של קישוטי-פנים מזרחיים, ואולם מאחוריהם של קישוטים אלה עמד הדגם הרומאנסקי או הגותי של אירופה.

80 תיאור ארמק הטמפלארים בעכו מזכיר *palazzo* איטלקי. Cf. *Templier de Tyr*, § 501.

הדברים האמורים במגורים יפים במידה מרובה גם בתחום המזון והלבוש. אמנות הבישול המזרחית פתחה לפני המתיישבים עולם חדש של ריחות וטעמים, של פירות ותבליים ובשמים לא-נודעו. אמנם המזרח, או לפחות סוריה וארץ-ישראל, לא הוסיפו הרבה לשולחנו של האירופי בבשר בהמות-בית וחיות-ציד. עולם החי בארץ דל היה לאין שיעור מזה שבאירופה. אולם המזרח פלש למושבות האירופיות באמצעות אמנות הבישול. נישואי-תערובת של מלכים ונסיכים עם ביזאנטים וארמנים ונישואי-תערובת עם ארמנים, סורים ומוסלמים-שהתנצרו בדרג חברתי נחות יותר הם שהביאו, כנראה, לפלישה ערבה זו לתוך המטבח הצלבני. לא פחות חשובה היתה התקנת דוכני-בישול בערים, בייחוד בירושלים. הם קיימים היו לפני הצלבנים כמסורת מזרחית, אבל עתה שומה היתה עליהם לספק מזונות של אוכלוסיית צליינים גדולה, שהתנהגותה לא היתה שונה מזו של תיירים בימינו. כדאי להילוות אל הצליין תיטמאר (Thietmar – 1217) בסירותו בשוק מזרחי, כדי שנטעם טעם רושמו של איש אירופה:

‘תושבי-דמשק הם תאוה לעיניים וכך גם מקומות מגוריהם. יש להם שפע של מטעמים ומיני-מזונות ככל שיכול אדם לדמות ברוחו, ואף יותר מזה. עשרים מיני לחם ויותר, בעיני ראיתם וטעמתי מכמה מהם. לעתים רחוקות אדם מתקין מזונותיו בביתו, כי נהוג כאן שדברים אלה מותקנים בשוק והתבשילים המוכנים מוסבים בעיר למכירה’⁸¹.

בירושלים ובעכו, ומן-הסתם גם בצור, היו המתווכים העיקריים הנוצרים המקומיים, לפחות מן הטעם הפשוט שהאוכלוסיה המוסלמית הושמדה בעת הכיבוש, ובירושלים אף לא ניתן למוסלמים על-פי החוק לחזור ולהתיישב בה. כאן מילא המתיישב האירופי בפעם הראשונה את כרסו במעדנים ובתבליים החדשים. סוכר, שעוד דורות רבים ייחשב תוצר פארמאצבטי (משום טעמו הערב ומחירו הגבוה), נאכל כאן במישרין על-ידי מציצת קני-הסוכר (cana mellis) המופלאים, או בצורת עסיס. פולקו משארטר, בעת מסע-הצלב הראשון, אינו מוצא מלים לתאר בהן את פלאי הצמח הבלתי-נודע הזה⁸², כשנתקל בו הצבא בפעם הראשונה. הצמחיה המקומית שימשה, כדרך שהיא משמשת היום, לעדן בה את המאכלים, ותבליים מארצות רחוקות היו בזול ובהישג כל יד. לאיש כזואנוויל, שלא היה בשום פנים בגדר בן-כפר, נראו תבליים אלו כבאים ישר מגן-עדן:

81 אחד השווקים של ירושלים נקרא *Malquisinat*, כלומר רחוב הבישול הרע. ברחוב זה בישלו בשר בשביל עולי-הרגל. *Itinéraires à Jérusalem*, publ. par H. Michelant et G. Raynaud, Genève 1882, pp. 150–151, cf. p. 38. על דמשק: *Mag. Thietmari Peregrinatio*, ed. Laurent, Hamburg, 1852, pp. 21–2.

82 Fulco Carnotensis, 1, I, chap. 33

'לפני כניסת הנהר (נילוס) למצרים, מצויים אנשים מומחים המטילים בערב את רשתותיהם לתוך הנהר ומניחים אותן כשהן פרושות. בבוא הבוקר הם מוצאים ברשתותיהם דברים כאלה שנמכרים במשקל בארץ זו, היינו זנגביל, ריבס, אלווי וקינמון. יש אומרים שדברים אלה באים מגן-עדן של מטה, ושהרוח מנערת את עצי גן-העדן, כדרך שהיא מנערת ענפים יבשים ביערותינו, ומה שנופל לתוך הנהר, המים משיטים אותו והסוחרים מלקטים אותו ומוכרים אותו לנו במשקל'⁸³.

דברים אלה נכתבו במחציתה השנייה של המאה השלוש-עשרה, כשכבר פרץ הסחר האיטלקי והפרובאנסאלי לתוך חבל מולדתו של הסינישאל, שאמפאן ותבלים לא היו בגדר חידוש.

קשה היה להתאפק מלקבל את מנעמי המטבח המזרחי הזה: עסיס-הסוכר או דבש-הסוכר (תוצר-לוואי של הסוכר), ששימושו כמשקה של דבש או להמתקת עוגות מזרחיות; פרי-ההדר, תפוזים, לימונים, בננות, ששימשו ל'אנשי המקום ככבושים לאוכלם עם בשר עופות, דגים ושאר מאכלים, והם עושים את המזון ערב מאוד לחיך'; שימורי אפרסקים ופרי-הדר, הבננות שהן 'מתוקות כחמאה מעולה וחלת דבש'⁸⁴ – כולם הוסיפו נופך טעם לתפריט-המזונות הפשוט והכבד של אנשי הצפון. השומן היסודי המשמש לבישול, חמאה או שומן-חזיר, הוחלף בשמן-זית. תוצר-לוואי של תעשיית השמן היו הממתקים המזרחיים ששמן הלך לפניהם. בנוסף לכך השיבו הצלבנים לתחייה את הפרי שנשתבחה בו הארץ מקדם, את הענבים והיינות, שנשתקעו תחת יד המוסלמים המנוזרים-מיין. תאנים ורימונים בין הפירות האכסוטיים, זיתים, אורז, תירס והחימצה, שהוכנה בצורת חומוס, פירות נפלאים מדמשק בכל עונות השנה, ושלג מהר-חרמון לצנן בו את ה'שרבט' (מערבית: שרבה – משקה) – כל זה חדש היה, מושך ומגרה. היה זה המזרח הגשמי במיטבו. פה ושם הכריעו השפעות המזרח את הרגלי המערב. אף כי הוסיפו להשתמש בשולחנות וכסאות, למדו האבירים ילידי-הארץ גם להסב בישיבה שפופה על מחצלאות לסעודתם⁸⁵. תבשילי המזרח הלמו יותר את האקלים מן המאכלים ומנהגי האכילה המערביים. אמנם מן ההכרח היה ללמוד למעט באכילה. התאבונות הזוללניים של הצפון לא נתיישבו יפה על האקלים החדש⁸⁶. שיעור התמותה גבוה היה, ומה שאירע למתיישבים הראשונים עד שלא סיגלו עצמם לתנאי המקום יחזור ויארע במשך מאתיים שנה לכל

Joinville, ch. 40 § 189 83

Burchard of Mt. Sion, *PPTS*, XII, 100–101 84

Joinville, ch. 98 85

86 אוסמה אבן מונקיד' מספר על צלבן ותיק ש'מטבח' הוא מצרי טהור, ed. Hitti, p. 169. ז'אק מוויטרי מבליט את איפוקם של האיטלקים בענייני אוכל, פרק 67.

הצלבנים הבאים לראשונה לארץ: האקלים הארצישראלי קיצץ בהם והפיל מאות ואלפים⁸⁷.

כשם שסיגלו להם הצלבנים את המאכלים המזרחיים, עשויים היו לסגל לעצמם מקצת הלבוש המזרחי. הכפייה של טאנקרד, המופיעה על אחד ממטבעותיו, עוררה תשומת-לב מרובה, ואולם ראייתה כסימן של 'התמזרחות' דומה מוגזמת היא ביותר. טאנקרד, שדיבר ערבית⁸⁸, אפשר שלמד את השפה עוד בהיותו באיטליה הדרומית, כדרך שעשה בן-ארצו רישארד דה פרינציפאטו, ואפשר הוא הדבר בשימושו בכפייה. היה אשר היה, ברי שבאקלימה החם של סוריה היה כיסוי קסדת-מתכת במטלית דבר שתועלתו גלויה לעין. אין ספק שאצילים ושועים פראנקיים הרבו להשתמש במשי, ובמסיבות של חג גם במכלולי-רקמה (brocades) יקרים של המזרח. מכאן הביא וואנוויל בדי קאמלוט (משער-גמל ומשי) למלכה מארגאריט אשת לוואי התשיעי מצרפת, והיא כרעה לפנייהם ברך בחושבה כי שרידי קודש הם⁸⁹. בתחום זה היו מדינות הצלבנים מעין קרש-קפיצה למסע הניצחון של האריגים המזרחיים, שפלשו לאירופה וכבשו את בתי האצולה והכמורה כאחד. מעמדה המונופוליסטי של ביזאנטיון בקביעת השימוש בבדים יקרים נעקף מעתה על-ידי המגע הישיר עם מצרים, דמשק ובגדאד, וכן עם התעשייה המקומית בסוריה⁹⁰. לא ייפלא אם נשי בתי המושלים והרוזנים במזרח היו ראשונות בתמורה. הן גם היו המתווכות בשימוש בבשמים ובתמרוקים, שגם אצילים פראנקים ואף אנשי-כמורה לא הדירו עצמם מהם.

אך גם בשני התחומים האלה של מזון ולבוש, שבהם מרובה היתה בלי ספק מידת קבלתם של מנהגי המקום, קיימים היו מעצורים, חוקים כדי כך שצליין הבא מן המערב לא היה חש עצמו זר בין בני דתו. חזיון ההסתייגות והדחייה, שעמדנו עליו קודם בתחום הארדיכלות, ניתן להבחין בו גם כאן.

הממלכה הצלבנית זכות מפוקפקת נתגלגלה על-ידה, שהיתה ראשונה במדינות הנוצריות לכפות על המיעוטים שבתוכה הגבלות לבוש. כבר ב-1120 פסקה מועצת המדינה בשכם, שכל מוסלמי שילבש בגדי פראנקים יימסר לשבט ולחסד למלכות⁹¹. היה זה איסור חד-צדדי, שכנראה לא היה כל צורך לאסור על הפראנקים לבוש מוסלמי. כוונת האיסור היתה מניעת כל אפשרות של התערבות בני המקום בפראנקים.

Cf. e.g. *Freidanks Bescheidenheit*, ed. Pannier, Leipzig 1878, p. 126; Joinville, 87 chap. 81

RHC. HOcc., III, 198 88

Joinville, chap. 118 89

90 ראה לעיל, פרק שישה-עשר, עמ' 468 ואילך.

Mansi, *Concilia*, XXI, col. 264: Si Sarracenus aut Sarracena Francigeno more se induant, infiscentur 91

באשר לפראנקים הרי היה בלבישת בגדי מוסלמים משום השפלה. מכאן שקבלת אריגים מזרחיים על-ידי הפראנקים אין פירושה קבלת לבוש מוסלמי. משתיקת המקורות המערביים, הלהוטים כל-כך למתוח ביקורת על הצלבנים, בייחוד כל-אימת שנחשדו על סיגול מנהגים מזרחיים, מותר להסיק בבטחה, שהצלבנים רחוקים היו מקבלת סגנונות-הלבוש המזרחיים ושמרו על אופנות הלבוש שהביאו מן המערב. סימן נחיתות ראו בכך, שהנוצרים-הסורים לא נבדלו בלבושם מן המוסלמים, לבד מטיפוס מסוים של אבנט-צמר (לאחר-מכן, במקורות בתר-צלבניים, נתכנו 'נוצרי-האבנט' – Chrétiens de ceinture)⁹². לעתים קרובות הומתו נוצרים-סורים משום זקניהם ולבושם המזרחי שעשאו דומים למוסלמים. מבחינת הלבוש לא היה מקום לטעות באדם אם פראנקי הוא או לא. נשי הפראנקים, למשל, לא קיבלו מעולם את המכנסיים כחלק של לבוש⁹³, אף כי נמסר לנו, שנמצאו בעלים, בוודאי בשכבות הנחותות, שכפו את נשיהם לשים צעיף על פניהן. מלבושים מזרחיים מן הסוג היקר ביותר הגיעו לעתים לידי האצולה הפראנקית בדמות מתנות מידי המושלים המוסלמים⁹⁴. ואולם דעת-הקהל התקוממה לקבלת אורחות המזרח. אנרי משאמפאן, שניסה לכוון יחסי ידידות עם צלאח אדין, משגר אליו הודעה זו: 'יודע אתה שלבישת טוניקה (כנראה עֶבִיָה) ותרבוש חרפה היא בקרבנו. אלבש אותם מתוך ידידות כלפיך'⁹⁵.

מאחר שאופנת הלבוש קשורה בחזותו הכללית של האדם, לא ניפלא בראותנו שהפראנקים מוסיפים לנהוג לפי המסורת האירופית. בעוד הלוחמים במסע-הצלב הראשון היו בעלי-זקן ובאלדווין הראשון, במצוקתו הכספית, מאיים על חותנו הארמני שיפרע את שער זקנו אם לא יפרע הלה את חובותיו⁹⁶, הרי באמצע המאה השתים-עשרה נעלם הזקן ושמות כגון cum barba (בעל זקן) המופיעים במקורותינו מצביעים על היוצאים מכלל האופנה המקובלת על הגברים. מקץ המאה מעיר כרוניסטן מוסלמי על אציל פראנקי: 'הוא היה יפה-תואר ממש, אך זקנו היה מגולח כמנהג בני עמו'⁹⁷.

לבושן של אגודות הנזירים ושל חברי המיסדרים הצבאיים שימש מעצור ברור בפני השפעה מזרחית בתחום האריגים והמלבושים. אין להסיק מסקנות מעובדה זו, מאחר

Burchard of Mt. Sion, *PPTS.*, XII, 104 92

Magistri Thietmari Peregrinatio, ed. Laurent, p. 19 93

94 כך באלדווין השני בשעת שחרורו משבי מוסלמי, *RHC. HOcc*, III 644 ; מתנת צלאח

אדין לבוהמון *Ibidem.*, II, 67

Ibn al-Athir, *ibidem*, II, 59 95

W. T., XI, II 96

Beha ed-Din, *RHC. HOR.*, III, 266-7 97

שעניין לנו כאן בכללי-נוהג רשמיים המשותפים לאירופה ולמזרח הנוצרי. גלימת-הבד הלבנה של המיסדרים הצבאיים אפשר שהושפעה מאיזה לבוש מזרחי, כגון העביה או הבורנוס המוסלמיים, שבעת החדשה השפיעו על לבוש של המיסיונרים הצפון-אפריקניים ה-Pères blancs ושל ה-spahis הצרפתיים. תועלתו של לבוש כזה באקלים החם היא למעלה מכל ספק.

התחום השלישי של מגע, ויותר נכון סימן של שכנות, היה תחום לשון הארץ. מלים ערביות מסוימות שנקלטו בלשונות אירופה נראות לעתים כסימן של 'התמזרחות'⁹⁸. יש היסטוריונים שאף הפליגו והסיקו מכך, שהפראנקים ידעו ערבית. המקורות שלנו מעידים על היפוכו של דבר. במקורות הצלבנים אנו מוצאים בסך-הכול כשלושה תריסרים שמות-עצם ערביים, ששליש מהם מתייחס למושגים ערביים או מוסלמים, שפשוט הכרח היה להשתמש בהם, כגון קאדי, ראיס, ממלוך, תורגמן, פאקי, מהומריה (נגזר ממוחמד), וכן mesged, masquida, ח'ליפה (ח'ליף) ובאפומט (מוחמד). התורגמן, שנתגלגל בסופו של דבר במשרה הפראנקית ובסוג של פיאודום או אריסות, ה-dragomanagium, מורה על הצורך במתורגמן בארץ שבה אדון ואיכר אינם מדברים באותה לשון. כמה מלים אחרות נגזרו משימוש-הלשון במסחר או בחקלאות. כך massera למכבשי יין ושמן; jarra – כד, כלי ומידה של לח, quintar ו-rotulus – רוטל, משקלים מקובלים במזרח הקרוב, וכן ghirara⁹⁹; או יחידות-ממון כגון robinus, robba – רבע, ו-carrubla; מכס ומיסים כגון kharaj ו-tuazo, לשכת המכס duana (דיואן), המטבע daremus (= דירהם); המפקח על השוק motasep (= מוֹתַחֶסֶב), rabbatum (ריבט) – תחנת סוחרים, sochelbes (סוק אלֶבֶז) – שוק הבדים, soquedic (סוק אלֶדיק) – שוק העופות, funeidec שוק קטן¹⁰⁰. מלים אחרות מציינות עצמים שמוצאם מן המקום כגון: sussiman – שומשום, zuccarum – סוכר, אריגים כגון samit – סמיט, damask, taffeta, baudequin, קמלוט מוסֶלִין. כלי גנינה: cassaria, nacare ו-zalamella; כלי-זין כגון: casigans, targe – מגן¹⁰¹. לעתים קרובות יותר מופיעים שמות-עצם כגון berquile – למאגר-

98 בכל מחקר בתחום מורכב זה צריך להביא בחשבון אם נכנסה המלה הערבית לתוך השפה האירופית מממלכת הצלבנים, או דרך סיציליה, או ספרד.

99 על מידות אלו ראה J. Prawer, Le muid royal de Saint-Jean d'Acre et les mesures arabes contemporaines, *Byzantion*, XXII (1952), 58 ff.

100 על המידות: *Regesta*, 243, 169; *Strehlke, Tab. ord. Theutonici*, no. 34; על יחידות מטבע: *Regesta*, p. 120, 363, *Strehlke*, no. 34. על המיסים: *Strehlke*, no. 112. *Tuazo*. נחשב על-ידי ריריכט למלה ערבית, אולם אפשר שהיא צרפתית או איטלקית. על שוק: *Regesta*, p. 135, 158, 325, 223. על מכסים: *Regesta*, pp. 48, 226, 243.

101 בדים *Regesta*, p. 587; *Cont.*, p. 294; W.T. IX, 29; *Regesta*, p. 102; כלי גנינה: *Regesta*, p. 294. *Gestes*, p. 212; נשק: *Gestes*, p. 245, *Regesta*, p. 294, *Itinerarium Ricardi I*, p. 390.

מים, caravan – לשירות-אוניות של העונה, ו-arsenal (דאר אל־צִנָּא) למבדוק או מקום לתיקון אוניות.

מפתיעה יותר הופעתן של מלים ערביות בודדות כגון izeq (= iazaq) הפרסית ליחידה צבאית, calige (= ח'ליג') – תעלה, karaque – סירה קטנה, או about – ארון-מתים, muzâr – קבר, והמלה המפתיעה mesquine (= מֶסְכִּינָה) במשמעות זונה ערבית¹⁰².

שמות גיאוגרפיים נתקבלו בדרך הטבע כנתינתם המזרחית, כגון כל השמות המורכבים שתחילתם Kefar – כפר, Beit – בית, Ain – עין, פעמים Jebal – הר. ואולם Kefar נשתנה לעתים ל-casale, אם נתקשר לשמו של אדון פראנקי, כגון casale episcopi, casale Roberti וכיוצא בהם. אנו מוצאים גם oedi (= ואדי)¹⁰³, אף כי בדרך כלל הוא מועתק כ-vallis.

קשה לומר ששאלות אלה מן הערבית במשך מאתיים שנה מעידות על עוצם השפעה של לשון הארץ על הצלבנים. כשאנו משווים תופעות דומות בספרדית או איטלקית עלינו לומר, שמעטות מאוד המלים שנקלטו בשפת-הדיבור של הצלבנים. עם זה יש להניח שגדול היה יותר מספר המלים שהיו רווחות אף בין הפראנקים בשוקי ירושלים, עכו וצור, אלא שלא חדרו לתוך המקורות הספרותיים שבכתב.

אין נראה אפוא שידיעת הערבית היתה רווחת ביותר. לא זו בלבד שהיה צורך במתורגמנים רשמיים, אלא אף ההדגשה המיוחדת שבמקורותינו, המערביים והמזרחיים, על מי שידע ערבית, מעידה על כך. אם ב-1146 נשלח ציר צלבני, שכבר נחשד בקנוניות עם המוסלמים, פעם שנייה בשליחות בזכות ידיעתו את המוסלמים ואת לשונם¹⁰⁴, הרי קשה לטעון שידיעה זו היתה נחלת רבים. בקשר לכך ראוי גם להזכיר, שהחיקויים הצלבניים הראשונים לכסף הערבי מוכיחים בורותם בשפת יריביהם¹⁰⁵.

אותם פראנקים שלמדו ערבית עשו זאת מטעמים שונים. בקרב המעמדות הנחותים אפשר שהיה זה צורך יום-יום, או שהיתה כאן קליטה של הלשון המדוברת בשוק, ואילו בקרב כמה מן המעמדות העליונים אפשר ששונים היו המניעים. וילהלם מצור באמצע המאה השתים-עשרה, המאור הגדול והיחיד של הממלכה, ידע לקרוא ומן-הסתם לדבר ערבית. הוא אף נשתבח בכך שחיבר חיבור ראשון בלאטינית על תולדות האיסלאם, חיבור שאבד לצערנו. ויליאם מטריפולי, שעל מוצאו אין אנו

Gestes, p. 165, Cont. W.T. p. 356, Gestes, p. 133, Gestes, p. 217, Regesta, p. 288, 102
W.T. IV, 22

E.g. Oedi el-Hammen, Regesta, p. 330 103

105 ראה לעיל, עמ' 463 W.T. XVI, 12 104

יודעים ולא-כלום, ברבע השלישי של המאה השלוש-עשרה, בקי היה בלשון וכתב לצורך מיסיונרי תיאור קצר של התפשטות האיסלאם¹⁰⁶. מטרה דומה בלימוד הלשון הדריכה את הנזיר הדומיניקני איוו לה ברטון (Yve le Breton)¹⁰⁷. מפקד זוטרי צלבני (ייתכן שהיה ממוצא סורי) של הטמפלרים, ליאון קאזאלייר (Cazalier) בצפת (1266), נשלח אל בִּיבְרַס על שום ידיעתו בערבית. הערבית מדוברת היתה בפי אחד מן הפאטריצים הצלבנים בעכו, ניקולאס, בפי האביר פיליפ Mainebeuf מעכו¹⁰⁸, וכן בפי אחדים מראשי האריסטוקרטיה מילידי הארץ כגון אונפרוא, ששימש מתורגמן לריצ'רד לב-הארי ולאֶלְמֶלֶךְ אֶלְעֶאדֶל בארסוף, וכן באלדוויג ד'איבלין¹⁰⁹. כמובן, שמקצת ידיעה זו אפשר נקנתה מתוך מגעי ביקורים עם החברה המוסלמית, שאף כי ידועים, היו נדירים. לאמיתו של דבר, קיימת היתה התנגדות ברורה להתקרבות חברתית זו. דיינו אם נזכור את יחסם של הפראנקים אל הקיסר פרידריך השני (אף כי המסיבות היו בלתי-רגילות), אבל אין תופעה זו בלתי-ידועה גם בזמנים אחרים. הרי, למשל, מעשה-הידידות של רג'ינאלד מאנסור, בנו של הקוניטאבל של אנטיוכיה ואדון בולוניאס ומַרְקִיָה, שהיה נוהג לבלות ימים במסיבת ידידיו המוסלמים בבוסתני העיר ואחר מזמינם לטירתו. אך בסופו של דבר נפסקה אידיליה זו על-ידי פראנקי קנאי או אחד חשדני, שגירש את המוסלמים¹¹⁰.

העיקרון של אי-ההתערבות, וביתר דיוק של 'אפארטהייד', השפיע עמוקות לא לבד לבד בספירות החברתית והמדינית למען נועד. הוא השתקף גם ביחס מיוחד, בנטייה נפשית להעמיד מחיצות אף בתחומים שבהן שותפות-החיים יצרה קשרים, והקיום-יחד הביא להשפעה הדדית. זהו כנראה אחד הגורמים העיקריים שמנע את הממלכה הצלבנית מלהיות מגשרת ומתווכת בין המזרח המוסלמי לאירופה הנוצרית. אין ספק שמצב-המלחמה המתמיד הקשה על הממלכה למלא תפקיד שכזה, אבל אין אנו יכולים להסכים לדעה התולה את הכול באופיין הלוחמני של המושבות. צלבנים שביקשו ללמוד ערבית, תרבות ודת האיסלאם היו יכולים לעשות זאת והיו שעשו זאת,

William de Tripoli, *Tractatus de statu Saracenorum et de Mahomete pseudopropheta* 106
et eorum lege et fide in H. Prutz, *Kulturgeschichte der Kreuzzüge*, pp. 575–598
חיבור זה נכתב על-ידי הנזיר הדומיניקני בעכו בשנת 1273. Cf. P. A. Throop, *Criticism of the Crusade*, Amsterdam 1940, 115 ff.

Joinville, ch. XXIX 107

Gestes des Chiprois, par 347, Joinville, chap. LXXI, *Gestes*, par. 485 108

Beha ed-Din, *RHC. HOr.*, III, 266–7; Abu Shama, *ibid.*, IV, 396–400, Joinville, 109
ch. LXX

Caffaro, *RHC. HOcc.*, V, 67 110
אחת מטענותיו העיקריות של ז'אק מוויטרי נגד הצלבנים היא קירבתם למוסלמים.

כדוגמת וילהלם מצור או מלומדים פחות ידועים, כגון סטיפאן איש פיזה מאנטיוכיה, מחניכי סאלירנו ומתרגמים (1127) של ספרי-הרפואה של עלי אבן עבאס (המאה העשירית), שהתעתד גם לתרגם את החיבורים הפילוסופיים של הערבים. אנו יודעים עוד על פיליפ מטריפולי, כומר במשמרתו של גיום מוולאנס, כפי הנראה בישוף של טריפולי, שתירגם ב-1250 בערך את החיבור העממי של חכמה ודעת כללית המיוחס לאריסטו, Secretum Secretorum¹¹¹. וכן הספרדי אלמריך, ארכידיוקן של אנטיוכיה, שבאמצע המאה השתים-עשרה חיבר תרגום ספרדי לחלק של התנ"ך ושיבץ בו תיאור ארץ הקדוש. החיבור הוקדש לריימון, ארכיבישוף של טולידו, מייסדה של אסכולת-המתרגמים הגדולה באותה עיר. ידיעתו הממשית של אלמריך בעברית המקראית ואפשר אף בקצת ארמית, ראוייה לתשומת-לב. בתרגומו, ראשון לתנ"ך בלשון הספרדית, מעדיף הוא להסתמך על המקור העברי מאשר על הוולגאטה¹¹². השאלה עומדת אפוא בעינה: מדוע כה מעטים ומדוע כה מעט? מוקשה עוד יותר: הידע הגיאוגרפי, שהיה מפותח ביותר באיסלאם, הכיצד לא נקלט כלל במורשת הצלבנית?¹¹³ אין ספק שבכמה ערים, כגון אנטיוכיה וירושלים, היו אוצרות הדעת המזרחית מזומנים לכל דורש. וילהלם מצור קיבל מאת המלך אמאלריך את המקורות הערביים לחיבורו שאבד, 'מעשי הנסיכים המזרחיים'¹¹⁴, ובכללם הכרוניקה של אבטיכס מאלכסנדריה (סעיד אבן באטרק). ה'פילוסופוס' של פרידריך השני, תיאודורוס, היה ערבי מאנטיוכיה, רופאים סורים ויהודים מילידי הארץ או הארצות השכנות, טיפלו בשליטי הצלבנים, ספר על האיצטעגונות המזרחית נתחבר והוקדש למלך אמאלריך¹¹⁵. לא היתה כאן שאלה של אפשרות קניית דעת, אלא עד מה היתה החברה הצלבנית פתוחה ומוכנה לקלוט את אוצרות הדעת של המזרח. התשובה לכך היא שלילית.

האם היה אופיין הלוחמני והמסחרי של ההיאחזויות הצלבניות שורשו של חיזיון זה, שמותר להגדירו כהעדר-רגישות להישגיו האינטלקטואליים והרוחניים של המזרח? ייתכן שמקצת אמת בדבר, אבל אין הוא מסביר, לדעתנו, את התופעה האמורה בכללותה. הרי ניתן להצביע על כך, אם יש צורך בדבר, שבין מלחמה למלחמה היו תקופות של

H. Haskins, *Studies in the History of Mediaeval Science*, N.Y., 1927 (repr. 1960), 111 p. 130 ff.

Cf. Almerich, *La Fazienda de Ultra Mar. Biblia romanceada et Itinéraire biblique* 112 en prose castillane du XIIe siècle publ. par M. Lazar, Salamanca 1965

J. K. Wright, *The Geographical Lore of the Time of the Crusades*, N. Y. 1965, 113 p. 109

Wil. Tyr., *Prologus*, RHC. HOcc., I, 5: ipso Arabica exemplaria ministrante 114

115 ראה לעיל, הע' 111.

שלום, ואף בתקופות של מתיחות נעו שיירות בדרכי הסחר, ביקרו חכמים מוסלמים בסוריה ובארץ-ישראל ונוצרים מזרחיים סיירו תכופות בערי הצלבנים¹¹⁶. היו אפוא בפירוש אפשרויות מרובות של מגע-ומשא, אף במסיבות הקיימות, אמנם פחות משהיו בסיציליה השלווה או בספרד שלא היתה שקטה בכל עת. מקצת דעת מזרחית הובאה מכאן לאירופה, כמה נושאי-עניינים תורגמו ונשזרו לתוך רקמת התוצרת הספרותית של המערב, אבל רק ה-*Chanson des Chétifs* אפשר שנתחבר בפועל ממש באנטיוכיה¹¹⁷. אך לא הצלבנים הם ששימשו כאן המתווכים, אלא אנשי אירופה שבביקורם הקצר במזרח גילו כאן *materia orientalis*, את החומר המקומי, האפסוטי, ומשחזרו למערב עיבדוהו על-פי דרכם. מדרך הטבע נהגו כמה מהם כתיירים בני זמננו. צליין כתיטמאר (1217) מכריז בבטיחות שמעט בה מן הענווה: 'הייתי בדמשק שישא ימים ולמדתי משהו (*quedam*) מתורותיהם וחייהם של הסאראצנים'. מה שלמד שם הוא, שגנע ההומוסכסואליות היה עלול לסכן את עתידו של האיסלאם אילולא המואזינים המעוררים את המוסלמים לקיים את עונתם! לא ייפלא אפוא שהוא בא לכלל מסקנה: 'חייהם גסים וחוקיהם נפסדים'¹¹⁸.

תנאי-יסוד לאפשרות קליטה הוא מידת-מה של הודאה בתועלתם, בחשיבותם או בערכם הפנימי של הישגי הצד-שכנגד. גורם תועלת (כגון מצב של רווחה חומרית, שבעניינו ודאי שהיו הצלבנים רגישים די-הצורך) ניתן לחזות גם בספירה שאינה חומרית. כך, למשל, הוחל לימוד הקוראן והתיאולוגיה והפילוסופיה המוסלמית לא מתוך סקרנות מחקרית או אנושית, אלא כדי לחשל כלי-נשק לצורך ויכוחים דתיים ובסופו של דבר לתועלת המיסיון הנוצרי. התפתחויות כאלה, אף כי מצויות היו באירופה באותו זמן, לא נראו בהיאחזויות הצלבניות במזרח. עינם של הצלבנים הבחינה בגבורתם הצבאית, ולעתים קרובות בהתנהגותם האבירית של המוסלמים, על אף הכינוי של 'עם מקולל' (*gens maudits*). אך לא הרבה יותר מזה הובחן, כל-שכן הומלץ. רק בסוף ימיה של הממלכה התחיל מתבלט יחס מה של הערכה לדתם, אורחות חייהם ותכונותיהם של המוסלמים, ואף זה לא בא מתוך הסביבה הצלבנית ממש, אלא מקרב אנשי-המערב שנשא נפשם לפעולת מיסיון ובאו לממלכה להסתכל מקרוב בבעלי-דברם. בעוד ויליאם מטריפולי עוסק בדת האיסלאם ומבקש להשתמש בכמה מעיקריה לצורך הטפה לנצרות, הרי כעבור דור יבוא

Cl. Cahen, *La Syrie du Nord*, pp. 577–8 116

A. Hatem, *Les poèmes épiques des Croisades*, Paris 1932; S. Duparc-Quioc, *Le cycle de la Croisade*, Paris 1955; Cf. G. Schreiber, *Christlicher Orient und mittelalterliches Abendland. Oriens Christianus*, t. 38, 1958, pp. 96–112; t. 39, 1959, 66–78

Mag. Thietmari Peregrinatio, ed. Laurent, p. 22 118

ריקולדו דה מונטה קרוצ'ה ויתן תיאור אוהד של האיסלאם והמוסלמים¹¹⁹. הסביבה הצלבנית גופה נשארה בלומה ואטומה.

לא היה זה בשום פנים פרי קנאות דתית. היו אשר היו המידות הרעות שאפשר היה לתלות בצלבנים, קנאים ודאי שלא היו. לא זו בלבד שמסגדים הוסיפו להתקיים בעריהם וחופש הדת היה מכללי המשטר המדיני, אלא שהליבראליות שלהם וסובלנותם הדתית הביאה לידי כך שהתחילו מרגעים אחריהם, עד שדמותו של המתיישב הנוצרי בליוואנט כמתעתע, שקרן ואף נשבע-לשקר התחילה מופיעה גם בספרות האירופית. ה'מינוינגר' הגרמני פריידאנק (Freidank), שהשתתף במסע-הצלב של פרידריך השני, בדברו על עכו מספר על תושביה: 'האמינו לי, אין הבדל שם בין נוצרי לפאגאני... זקן ונער מדברים לשון פאגאנית. פאגאני אחד חשוב בעיניהם יותר משני נוצרים ועוד כמה'¹²⁰. נראה לנו, שמבלי לשלול השפעתם האפשרית של תנאים מדיניים בלתי-נוחים, עלינו להביא בחשבון גורמים אחרים כדי להסביר את אטימותה של תרבות הצלבנים, וממילא את התפקיד הבלתי-חשוב, שמילאה בתור מתווכת בין מזרח למערב.

היינו רוצים להעלות כאן את הסברה. שאותם גורמים שצינו כמאפיינים את מסעי-הצלב כתנועה קולוניאלית, העדר תכנית, קוצר זמן הכיבוש ואופי 'מעבר-לים' של מסעי-הצלב – אם כי אין בהם צד משותף, הרי כמה מתוצאותיהם מתלכדות ויוצרות מצב, שהעמיד את טבען התרבותי של המושבות. אנו מתכוונים למושג ה'ספר', כפי שקיים היה, למשל, בספרד, בסיציליה ובמזרח המוסקוביטי. בכל המקומות האלה כולם שטחי קולוניאליזם 'יבשתי', מילא ה'ספר' תפקיד עיקרי בעתידן של המושבות. ה'ספר' אינו תחום צבאי בלבד, הוא גם איזור-עימות של הצדדים היריבים, איזור של מגעים ממושכים בין עמים ותרבויות. הכרת היריבים מעבר לגבול, שנמשכת עשרות בשנים, ממלאת תפקיד ראשון במעלה בהתפשטותה, ועוד יותר בעתידה של הקולוניאליזציה. מעלותיו וחולשותיו של הצד השני נלמדות ונשקלות

119 ויליאם מטריפולי (ר' לעיל, הע' 106) מיעץ למיסיונרים להשתמש בכמה עקרונות-דת, המקובלים על הנוצרים ועל המוסלמים, כדי לפתוח את הדרך ללב הבלתי-מאמינים. בחיבורו של ריקולדו דה מונטה קרוצ'ה, *Peregrinatores Medii Aevi Quatuor*, ed. Laurent, (Leipzig, 1864, 100–41) ניתנת הערכה חיובית של הנוצרים המזרחיים והערכה חמה של המוסלמים. בהקדמה לתיאור מפורט של מנהיגיהם הוא אומר: 'הם קיבלו אותנו (בבגדאד) בבתי-הספר, בבתי-המדרש, במגורים, בכנסיותיהם ובסינאגוגות שלהם כאילו היינו מלאכי ד'. ואנחנו שקדנו ללמוד את תורתם ואת מעשיהם. קשה היה לנו ממש להאמין איך אפשר למצוא מעשים כה טובים בתורות כה מסולפות. אנחנו מתייחסים כאן למעשי-המצווה של הסרצנים – יותר למבוכת הנוצרים מאשר לשבח המוסלמים. מי יתאפק מלהעריך נכונה את שקידת הסרצנים ללימוד, דבקות בתפילה, צדקה לעניים, יראת כבוד לשם האלוהים, לנביאים ולמקומות הקדושים, חיבה לזרים (ואולי רצינות בהתנהגות)'; שם, פרקים 21–22.

Freidanks Bescheidenheit, ed. Pannier, Leipzig 1878, p. 126 120

ותגובות מזדקרות לאתגרים. באיזור ה'ספר' מתרחש תהליך של דיות וסינון בין-תרבותי, שמביא לידי התקרבות ועירוב תרבויות. איזור כזה הוא משום כך המקום, שבו מתגבש הלך-נפש מיוחד של נכונות-קליטה, אפילו הוא נבלם ומתאון על-ידי עמדות ההסתייגות הטבועות מאז. המשך ההתפשטות וההתיישבות לשטחים חדשים יוצר 'ספר' בשטח חדש, אולם הוא כבר נושא עמו את הדעת שנקנתה ב'ספר' הקודם וכן את הפתיחות הנפשית להבין ואף להעריך משטר חברתי שונה ותרבות שונה. ולא עוד אלא שתרבותו של המתיישב כבר מושפעת בכמה מגילוייה מזו של יריביו, ובכך מתיישר במידת-מה ההבדל שביניהן, ומכל מקום מגבירה היא את נכונות הקליטה ההדדית. אזורי-'ספר' כאלה נעתקים עם ההתפשטות לתוך הארץ השכנה, ומה שהיה קודם שטח האויב נהפך לאיזור-'ספר'. אם האוכלוסיה הקודמת לא הושמדה או גורשה, יש להניח שהשטח הנכבש ישמש ביתר יעילות איזור של מגעי-תרבות והשפעות הדדיות. במידה מרובה יהא תפקידו כ'ספר' תלוי באורך הזמן שיקדם לשלב החדש של ההתפשטות. בקולוניזאציה שמעבר-לים, שבה לא קדם, כמובן, קיומו של 'ספר' משותף, ההיאתחות הראשונה, זה ראש-הגשר שהוקם, היא העשויה למלא את התפקיד של 'ספר'.

מסע-הצלב הראשון והמושבות האירופיות שנוסדו בעקבותיו חסרים היו כל התנאים שעמדנו עליהם למעלה. לא קדם להם 'ספר' משותף ואיזור של מגע ועימות, לא היתה כל ידיעה בטיב האויב ובתרבותו. אדרבה, מקובל היה דימוי מוטעה לחלוטין של האויב, של תכונותיו, של אורחות חייו ודתו, והישגיו במחקר ובמדע נראו לעתים קרובות כגילוי כישוף ומגיה¹²¹. מסע-הצלב הראשון הביא אפוא עמו, בנוסף ללהטו ולקנאותו הדתית, עמדה של הסתייגות ודחייה. מפעל-הכיבוש עצמו קצר היה בזמן, ולא היה בו כדי להפוך את ראשי-הגשר המערביים ל'ספר' במשמעות שתוארה למעלה. הערים, המרכזים העיקריים של התרבות המוסלמית, נשדדו כל ימי דור הכובשים הראשון, ונושאי אותה תרבות גורשו או הושמדו. העלית האינטלקטואלית המוסלמית כנוצרית המזרחית שוב לא חזרה וקנתה שביתה בארץ. המגע-ומשא של מזרח ומערב התנהל במישור התרבות החומרית; קשרי הסחר והמסעות הרחיבוהו לתוך ארצות-האיסלאם השכנות. ואולם מגעים שעשויים היו להיות מכריעים במישור המשא-ומתן האינטלקטואלי נדירים היו וחריגים בתוך הממלכה ועליות-רגל או ביקורים בארצות המוסלמים השכנות לא היה בהם כדי לסתום את הפער. בזמן מאוחר יותר, מיסיונרים שאונם היתה קשובה יותר לא באו מקרב הפולאנים (Poulains), ילידי ארץ-ישראל וסוריה הצלבנים, אלא דוגמת ריקולדו דה מונטה

Cf. R.W. Southern, *Western Views of Islam in the Middle Ages*, Camb. Mass. 1962, 121
ch. I: The Age of Ignorance, חיבור מעניין זה אינו מביא בחשבון את המקורות הצלבניים.

קרוצ'ה היו ילידי אירופה, ואירופה זו, שקלטה כבר השפעות המזרח באמצעות ספרד וסיציליה, היא שהכשירה אותם להיענות נפשית זו.

בנוסף לכך מילאה הרמה התרבותית של הממלכה גופה תפקיד חשוב בכך, שהמושבות לא נעשו מעולם מרכזים של מיפגש ותיווך בתחום התרבות. ודאי שטעות היא להניח, שהמושבות היו תמיד כעין חברה לוחמת, שצחצוח חרבות שלה מחריש כל שאר קולות החיים. אף-על-פי-כן לא נעשתה הממלכה, כפי שכבר צוין¹²², מרכז של פעילות רוחנית. היא היתה אחת משלוחותיה של תרבות אירופה, קרתנית ובשולי התפתחותה. ודאי שהיו בה בתי-ספר פארוכיאליים, מנזריים וקאטידראליים – אולם אף אחד מהם לא הניח אחריו שם ושארית. לא נוסדה כאן לא אסכולת מתרגמים, לא אוניברסיטה, בזמן של ייסוד אוניברסיטאות באירופה. מה שנחשב כראוי להנחילו לדור הבא – היטיבו להקנותו בחיי יום-יום, על דרך חיקוי של דור האבות בהתנהגות האבירית ובטכניקה של המשא-ומתן המסחרי. לא מקרה הדבר, שלימוד המשפט, שבעל-פה ושבמנהג, נעשה כר-המשחק הגדול של האריסטוקראטיה הצלבנית. בנוסף להיותו אבן-הפינה לזכויות המעמד, שנחשבו כחוקת-היסוד של הממלכה, הרי גם מצד עצמו היה המשפט היסוד המסורתי והשמרני ביותר בתחמושתו הרוחנית. עם כל המשותף לאירופה ולמושבותיה במזרח לא היתה שום ארץ באירופה, שבה נוצל ומוצה עד תכלית כל תקדים משפטי כמו במזרח הלאטיני. Silbenstecher (תולי הררים בשערה) – כך נתכנו משפטי הצלבנים בפי אחד מגדולי חוקרי משפט ימי-הביניים¹²³. זה תחום יחיד של חיים אינטלקטואליים שנוצר בממלכה.

העדרה של 'אסכולה' כלשהי במובן השם הזה בימי-הביניים, כלומר מוקד של פעילות אינטלקטואלית, כגון אוניברסיטה, לא לבד מעיד על הרמה האינטלקטואלית של ממלכת הצלבנים, אלא אף מילא תפקיד מכריע בעיצובה. הנחלת תרבות היא לעתים רחוקות מאוד מעשה-ידי יחיד בודד. כל עצם פעולתו, היקף הפצת תורתו מוגבלים הם מעיקרם, ומשך זמן פעולתו קצר מדי. רק מרכז אינטלקטואלי, בית-מדרש, אוניברסיטה, מנזר וכדומה, שאפילו אין בהם כדי להבטיח התמדתה של רמה גבוהה של פעילות, הרי נעשים הם בית-אוצר לקנייני תרבות, ובתור כאלה מסוגלים להעבירם מדור לדור. העובדה שלא נתהווה מעולם בממלכה מרכז מעין סאלירנו או טולידו אף היא גרמה לכך, שאפילו סיגל לו דור צלבני אחד מערכי תרבות שכנוי, לא נמצא שם כל מנגנון לשימורם ולהנחלתם לדורות שלאחריו.

122 עד בודד לפעילות אינטלקטואלית הוא Magister Leonius qui legebat de theologia
magistri; in civitate Acconensi, Jacques de Vitry. *Lettres*, p. 110
לזמן בתעודות.

H. Brunner, Wort und Form im altfranzösischen Prozess', *Forsch. zur Gesch. des* 123
deutschen u. französischen Rechts, Stuttgart 1894, p. 274

ולבסוף – מסעי-הצלב גופם החוזרים על מתכונת מסע-הצלב הראשון. הנהירה המתמידה של מהגרים במשך המאה השתים-עשרה, ובייחוד המסעות הצבאיים הגדולים, מילאו כאן תפקיד של בלם רוחני לכל אפשרות של מיזוג מזרח ומערב. המושבות לא יצרו תערובת-תרבויות חזקה למדי, שתבלע ותבולל בתוכה את נחשולי הבאים מקרוב. כל מסע-צלב חדש או גל חדש של מהגרים חיזק אפוא את היסודות המערביים והבטיח את התמדה של תרבות המערב. אם נתגבש גיבוש כלשהו של יסודות מזרח-מערב, באו גלי ההגירה וסחפוהו. בכך אולי יוסבר הדבר, שדווקא במאה השלוש-עשרה בוקעים קולות חדשים, שנשמעת מהם הערכה חדשה של האיסלאם. באותה מאה שככו גלי ההגירה עד שכמעט פסקו לחלוטין. אף מסעי-הצלב הגדולים, שעוד היו בעיצומם במחציתה הראשונה של המאה, חדלו.

עד כאן ניסינו להציב את המושגים הכלליים של התבוללות ואוריינטאליזציה בפרספקטיבה מסוימת על-ידי הגדרת תחומי המגע-ומשא בין שתי החברות היריבות. כפי שראינו, היו ההשפעות אפילו בתחומים של מגע-ומשא טבעי וגלוי נבררות, או מנופות בשורה של מסנות פנימיות, שכליות ורגשיות. מעמדות חברתיים מיוחדים הגיבו בדרך שונה לפיתויי התרבות המפותחת והגבוהה יותר, אך הזרה להם. אפילו תהליך מנופה ומסונן זה של התקרבות או התבוללות נראה בעיני רבים שבאו מאירופה, כדרך שנראה גם בעיני כמה חוקרים בני-ימינו, כתהליך של התנוונות. אמנם היו חוקרים שראו בו ערך חיובי, תחילתו של תהליך התקרבות ומיזוג, חיזיון שלא נתממש מעולם ולא עלה כלל על דעת הצלבנים. מידה מרובה של אמת ושל הסתכלות חדה יש באימרתו של מוסלמי משכיל: 'הפראנקים הם גזע מקולל, שבניו אינם מתערבים אלא בבני-מינם'¹²⁴. כפי שניתן היה לשער, היה יחס זה של דחייה חזק יותר בין הבאים החדשים, משתתפי מסעי-הצלב הגדולים, צליינים או מהגרים פשוטים, מאשר בקרב התושבים הוותיקים של הארץ. כדברי אותו מחבר מוסלמי: 'בקרב הפראנקים ישנם אלה שהתאקלמו והתחברו מזמן עם המוסלמים. הללו טובים בהרבה מן הבאים מקרוב מארצות הפראנקים. אך הם היוצאים מן הכלל, ואין לראות בהם כלל'¹²⁵. שני המשפטים הראשונים ברורים, מה שאין כן המשפט האחרון. לפי פשוטו משמע, שתמיד היה בארץ רוב של חדשים מקרוב באו, תופעה שקשה יהיה להוכיחה כלסותרת. אף-על-פי-כן לא מן הנמנע הוא להניח, שבמאה השתים-עשרה,

Usama ibn Munqidh, trsl. by Ph. Hitti, p. 159 124

125 מחקר חשוב של תנאים מוקדמים להשפעה תרבותית מנקודת-מבט שונה הוא של H. A. R. Gibb, *The Influence of Islamic Culture on Medieval Europe. Changes in Medieval Society*, ed. S. L. Thrupp, N. Y., 1964, 155–68

מאה של הגירה מתמדת, היה זה המצב הדימוגראפי הקיים. מכל מקום, למתבונן המוסלמי, שהיה יוצא ונכנס לעתים קרובות בחצרות הפראנקים, נראתה החברה הצלבנית בכללותה כחברה שאינה ניתנת להתבולל.

לחלוטין מחוץ לתחומי המגע-ומשא וההשפעות האפשריות היו ספירות, שהיתה עליהן שמירה מכוונת וקנאית למנוע מהן כל תערובת או השפעה של התרבות המקומית. הללו היו תחומים אוטונומיים או מסוגרים של החברה האירופית. הכוונה לכל מערכת המוסדות החברתיים, המשטר והמינהל המדיני, הריבוד החברתי וכללי ההתנהגות של המעמדות השונים בחברה הצלבנית. המוסדות האלו אירופים היו ונתכוונו ליצור, לקיים ולהתמיד במזרח את משטר החברה האירופית. אם הושפעו אספקטים מסוימים של התרבות החומרית מן המזרח, הרי בתחום הרוחני, האינטלקטואלי והאמנותי, וכמו-כן בתחום החברתי והמדיני, כמעט לא נעה כל השפעת-חוץ בכל מאתיים שנות קיום הממלכה. הגבול בין התחומים הפתוחים להשפעה ובין התחומים הסגורים חופף את מיתאר הדמות, שבה ביקשו הצלבנים לראות את עצמם. תחומים, תכונות ומידות, שנחשבו מהותיים לשמירת זהותם, כפי שזו נתפסה על-ידיהם, נסגרו בפני כל השפעה חיצונית.

יחס מיוחד זה כלפי חוץ, הקמתן וקיומן של מחיצות, אפשר שהביאו לידי תוצאות מופלגות יותר. ייתכן שהשפיעו במידת-מה אף על טיב יחסם של הצלבנים למורשתם שלהם גופה. מוסדותיהם המדיניים והחברתיים, ארגונם הצבאי וכמה אספקטים של אמנותם תדורים היו רוח של מסורתיות. על אף המגעים המתמידים עם אירופה, ואפשר גם הרגשה של היותם חלק ממנה, היססו הצלבנים ללכת בעקבותיה, ומכל מקום מפגרים היו אחרי ההתפתחויות בנות-הזמן בתוכה. מתקבל הרושם שהצל-בנים שמרו בלבם על דימוי אנאכרוניסטי של אירופה, דימוי של אירופה במיפנה המאה האחת-עשרה. יחס זה של מסורתיות היה, כנראה, תולדה של כמה גורמים. ראשית-כול היה זה פרי הרגשה של נצר צעיר, הרגשה המשותפת לחברות קולוניאליות רבות, הנוטה להוליד תחושה של חוסר-ביטחון ושל הצורך ללכת בעקבות סדר-עניינים קיים משכבר הימים, הצורך לקבל מעשי-אבות ומנהגי המכורה. שינוי מהותי ביחס זה עשוי היה להתחולל אילו השתלט על החברה יסוד דימוגראפי גדול, או חזק למדי, שהיה מסוגל להמיר את קשרי-התלות הרגשית הקיימים במערכת אחרת של זיקות ואדיקויות. או בדרך אחרת, אילו קיימת היתה עליה, אינטלקטואלית במידת-מה, שמהיותה חלק בהנהגה, היה הלך-נפשה פחות נתון לקשרי-תלות וגישתה היתה נועזת יותר עד כדי ניתוק הקשרים הקיימים ובקשת דרך לעצמה. אף אחד מן הגורמים האלה לא היה קיים בממלכה הצלבנית. היסוד הצרפתי היה מתחילה ועד סוף הגורם החברתי והתרבותי השליט, וחזק היה למדי לספוג לתוכו ולהטמיע את כל

לחשבון התקופה

שאר היסודות בחברת-ההגירה. ואשר לעלית אינטלקטואלית כבר הדגשנו את אי-הסיפק שבה, אף את העדרה הגמור-כמעט בממלכה. על רקע זה עשוי היה היחס לחברה המזרחית למלא תפקיד חשוב, אם לא ביצירתן הרי לפחות בהבלטתן של תכונות קיימות. חברה המעמידה סייגים בפני החדש והנכרי נוטה להתבצר אף למעלה מן הרגיל מאחורי מורשתה שלה. המורשת מתקדשת לא לבד ביסודותיה החיוניים אלא גם הטפלים. דחיית השונה וההתנגדות לחדש עשויות לאַבֵּן את העבר, שבו נראית המורשת העצמית. אולם זו נתפסת כתכלית השלמות בשעת מסירתה הראשונה, ונשמרת מתוך הערצה מוחלטת של העבר. מושג המורשה מוקפא, ואותה עמדה של סלידה והתנגדות, המעמידה את היחס כלפי התרבות הזרה וממילא בעלת-החידוש, מוצאת לה ביטוי, אם לא בדחייה גמורה, הרי לפחות בהסתייגות מוסכמת, מורת-רוח וחשדנות כלפי כל התפתחות חדשה החלה אף בארץ מוצאה של המורשה הזאת. הערצת העבר והמסורתיות, החשובות כל כך בשלב מסוים של החברה החדשה, נהפכים בסופו של דבר לסבל מורשה ומטען מת של דרישות שעבר זמנן ובטל טעמן.

ביבליוגרפיה

ביבליוגרפיה

פרק ראשון: ערב מסע הצלב הראשון

הספרות הניתנת להלן אינה ביבליוגרפיה שלמה של מסעי-הצלב מאחר שהספר עוסק בעיקרו של דבר בממלכת הצלבנים. הביבליוגרפיה השלמה ביותר היא של H.E. Mayer, *Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge*, Hanover 1962. *Literaturbericht über die Geschichte der Kreuzzüge*, : כעת מילואים לחיבור הנ"ל, *Historische Zeitschrift*, Sonderheft 3, 1969, pp. 641-736. *Idem*, Aspekte der *Historische Zeitschrift*, Sonderheft 3, 1969, pp. 641-736. *Kreuzzügeforschung, Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Karl D. Erdmann*, 1980, pp. 75-94.

החיבורים העיקריים הדנים במסעי-הצלב ובתולדות ממלכת הצלבנים:
י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים, א-ב, מהר' שנייה, ירושלים תשל"א.

H. Prutz, *Kulturgeschichte der Kreuzzüge*, Berlin 1883.

R. Röhrich, *Geschichte des Königreichs Jerusalem*, Innsbruck 1898.

W.B. Stevenson, *The Crusaders in the East*, London 1907.

L. Bréhier, *L'Église et l'Orient au moyen-âge: les Croisades*, Paris 1928.

R. Grousset, *Histoire des Croisades et du royaume franc de Jérusalem*, 3 vols., Paris 1934-36.

S. Runciman, *A History of the Crusades*, 3 vols., London 1952-54.

A History of the Crusades, ed. K.M. Setton and M.W. Baldwin: vol. I: *The First Hundred Years*, ed. M.W. Baldwin, Wisconsin 1969 (1st ed. 1955); vol. II: *The Later Crusades, 1189-1311*, ed. R.L. Wolff and H. Hazard Wisconsin 1969 (1st ed. 1962); vol. III: *The Fourteenth and Fifteenth Centuries*, ed. H.W. Hazard Wisconsin 1975; vol. IV: *The Art and Architecture of the Crusader States*, ed. H.W. Hazard, Wisconsin 1977.

בהכנה כרך נוסף וכמו כן אטלס, אינדקס וביבליוגרפיה שיחתמו את המפעל.
סקירות קצרות:

J. Richard, *Le royaume latin de Jérusalem*, Paris 1953. Engl. transl. *The Latin Kingdom of Jerusalem*, 2 vols., Amsterdam N.Y. Oxford 1979.

H.E. Mayer, *Geschichte der Kreuzzüge*, Stuttgart 1965. Engl. transl. *The Crusades*, Oxford 1972.

J. Prawer, *The World of the Crusaders*, 1973. German transl. *Die Welt der Kreuzfahrer*, Wiesbaden 1974.

סילביה שיין, ארץ-ישראל בימי הצלבנים (1099 – 1291), שלטון המוסלמים והצלבנים, בעריכת י. פראוור, היסטוריה של ארץ-ישראל, כרך שישי, הוצ' כתר, ירושלים 1981.

C. Cahen, *Orient et Occident au temps des Croisades*, Paris 1983.

י. פראוור, עולם הצלבנים, ירושלים 1984.

פרק שני: מסע-הצלב

המחקרים העיקריים לתולדות התהוות האידאולוגיה של מסעי-הצלב:

C. Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*, Stuttgart 1935. Engl. transl. *The Origin of the Idea of the Crusade*, Princeton 1977.

P. Alphandery et A. Dupront, *La Chrétienté et l'idée de croisade*, 2 vols., Paris 1954-59.

E. Delaruelle, Essai sur la formation de l'idée de croisade, *Bull. de la littérature ecclésiastique*, 42 (1941), pp. 86-103; 45 (1944), pp. 13-46; 54 (1953), pp. 226-239; 55 (1954), pp. 50-63.

J. Richard, *L'esprit de la croisade*, Paris 1969.

J. Riley-Smith, *What were the Crusades?* London 1972.

M. Villey, *La Croisade. Essai sur la formation d'une théorie juridique*, Paris 1942.

A. Noth, *Heiliger Krieg und heiliger Kampf im Islam und Christentum*, Bonn 1966.

P. Rousset, *Les Origines et les caractères de la première croisade*, Neuchâtel 1945.

G. Constable, 'Opposition to pilgrimage in the Middle Ages', *Studia Gratiana*, XIX (1976), pp. 123-146.

J. Prawer, Jerusalem in the Christian and Jewish perspectives of the Early Middle Ages, *Gli Ebrei nell'alto medioevo. Atti della XXVI Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo*, vol. II, Spoleto 1980, pp. 739-795.

תרגום ועיבוד עברי: יהושע פראוור, 'ירושלים בתפיסת הנצרות והיהדות בימי הביניים הקדומים', קתדרה 17 (1980), 73-40.

H. E. J. Cowdrey, The "Mahdia" campaign of 1087, *English Historical Review*, XCII (1977), 1-29. *Idem*, Pope Gregory VII is "Crusading" Plans of 1074, *Outremer*, pp. 27-40.

תולדות מסע-הצלב הראשון נחקרו בחיבורים הרשומים בביבליוגרפיה לפרק ראשון. במיוחד לגבי מסע-הצלב הראשון:

F. Chalandon, *Histoire de la première croisade jusqu'à l'élection de Godefroi de Bouillon*, Paris 1924.

R. Röhricht, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, Innsbruck 1901.

A.C. Krey, *The First Crusade. The Accounts of Eye Witnesses and Participants*, Princeton 1921.

H. Hagenmayer, *Peter der Eremit*, Leipzig 1879.

J. Riley-Smith, Crusading as an act of Love, *History*, 65 (1980), 177-192.

B. Lacroix, Deus le volt! la théologie d'un cri, *Mélanges E.R. Labande. Etudes de civilisation médiévale*, Poitiers 1974, pp. 461-470.

R. Ch. Schwinger, *Kreuzzugsideologie und Toleranz. Studien zu Wilhelm von Tyrus*, Stuttgart 1977.

R. Somerville, The Council of Clermont and the First Crusade, *Mélanges G. Fransen*, Rome 1976, pp. 323-337.

על מסע-הצלב הראשון וגזירות תתנ"ו:

H. E. F. Cowdrey, Pope Urban II's Preaching of the First Crusade, *History*, 55 (1970), 117 ff.

F. Duncalf, The Peasants' Crusade, *American Historical Review*, 26 (1920/21), 440-453.

T. Wolff, *Die Bauernkreuzzüge des Jahres 1096*, Tübingen 1892.

W. Porges, The Clergy, the Poor and the Non-Combatants in the First Crusade, *Speculum*, 21 (1946) 1-24.

Herbräische Berichte über die Judenverfolgungen während der Kreuzzüge, ed. A. Neubauer und H. Stern, Berlin 1892.

ספר גזירות אשכנז וצרפת, מהד' א.ב. הברמן עם הקדמת י. בער, ירושלים 1946.
ב. דינור, ישראל בגולה, כרך שני, ח"ב, ת"א, תשכ"ה.

פרק שלישי: הכיבוש וההתנחלות

תיאורי הכיבוש הצלבני מצויים בכל המחקרים של תולדות מסעי-הצלב. השפעת התנאים הגיאוגרפיים על מדיניות הצלבנים מודגשת בייחוד:
י. פראוור, תולדות ממלכת ירושלים, שני כרכים, מהדורה שנייה, ירושלים תשל"א.
מ. בנבנשתי, מבצרי הצלבנים, ירושלים תשכ"ה.

M. Benvenisti, *The Crusaders in the Holy Land*, Jerusalem 1970.

תולדות נסיכויות הצפון:

H.F. Tournebize, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie depuis les origines des Arméniens jusqu'à la morte de leur dernier roi*, Paris 1910.

D. Ter-Gregorian Iskenderian, *Die Kreuzfahrer und ihre Beziehungen zu den armenischen Nachbarfürsten bis zum Untergange der Grafschaft Edessa*, Leipzig 1915.

Cl. Cahen, *La Syrie du nord à l'époque des Croisades et la principauté franque d'Antioche*, Paris 1940.

J. Richard, *Le comté de Tripoli sous la dynastie toulousaine, 1102-1187*, Paris 1945.

P. Deschamps, *Les Châteaux Croisés en Terre Sainte: Pt. III: La défense du Comté de Tripoli et de la Principauté d'Antioche*, 2 vols., Paris 1977.

Hansgerd Hellenkemper, *Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien*, Bonn 1976.

פרק רביעי: ממלכת ירושלים

התקופה הראשונה של ארגון המדינה נחקרה על-ידי:

H. Hampel, *Untersuchungen über das lateinische Patriarchat von Jerusalem von Eroberung des heiligen Landes bis zum Tode des Patriarchen Arnulf, 1099-1118*, Breslau 1899.

B. Kugler, *Boemund und Tankred, Fürsten von Antiochien*, Tübingen 1862.

R.B. Yewdale, *Bohemond I, Prince of Antioch*, Princeton 1912.

Cl. Cahen, La féodalité et les institutions politiques de l'Orient latin, *Accademia nazionale dei Lincei. Atti dei Convegni*, t. 12 (1959), pp. 167-194.

J. Prawer, The Earliest Period of Crusader Feudalism: A reconsideration, *Crusader Institutions*, pp. 3-20.

Idem, The Latin Settlement of Jerusalem, *Speculum*, 27 (1952), 490-503. *Crusader Institutions* pp. 85-101

נוסח מעודכן: על המעצמות הימיות של איטליה ר' להלן בפרק שישה-עשר: חיי הכלכלה; וכמו-כן בפרק תשעה-עשר: קולוניזאציה על גב הקולוניזאטורים — הניסיון האיטלקי. על הנתונים הגיאוגרפיים של ההתפשטות הצלבנית ר' להלן בפרק ממלכת ירושלים.

פרק חמישי: הארצות הכבושות ויושביהן

ר' המחקרים הגיאוגרפיים בפרק רביעי, הערה 5, וכמו-כן:

C. Ritter, *Die Sinai-Halbinsel, Palästina und Syrien*, 3 vols., Berlin 1852-1855.

M. Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des mamelouks d'après les auteurs arabes. Descriptions géographiques, économiques et administratives*, Paris 1923.

F.-M. Abel, *Géographie de la Palestine*, 2 vols., Paris 1933-1938.

G. A. Smith, *The Historical Geography of the Holy Land*, N.Y. and London 1932.

ארץ-ישראל, אנציקלופדיה עברית, כרך ו, ירושלים תשי"ז.
 אין מחקרים כלליים על האוכלוסיה הארצישראלית בתקופה זו. אשר לעדות הנוצריות ר' להלן בביבליוגרפיה לפרק אחד-עשר, ועל היהודים — בביבליוגרפיה לפרק שלושה-עשר.

פרק שישי: הכובשים הפראנקים

מחקרים רבים עוסקים באצולה האירופית במסעי-הצלב, אולם מועטים לערך הם המחקרים הדנים באצולה שהתיישבה במדינת הצלבנים. פרט לפרקים בחיבוריהם של פרוץ, ריי ורישאר, ראה:

J. Prawer, Les premiers temps de la féodalité dans le royaume latin de Jérusalem, *Rev. d'histoire du droit*, 22 (1954), pp. 401-424.

Idem, La noblesse et le régime féodal du royaume latin de Jérusalem, *Le Moyen Âge*, 65 (1959), pp. 41-74 (Engl. trsl. by F. L. Cheyette, *Lordship and Community in Mediaeval Europe*, 1968, pp. 156-179).

שני מחקרים אלה תורגמו לאנגלית ועובדו מחדש בתוך: 3-45 *Crusader Institutions* St. Runciman, The Families of Outremer: The Feudal Nobility of the Crusader Kingdom of Jerusalem, *Creighton Lecture*, London 1959.

J. Richard, Pairie d'Orient latin: Les quatre baronies du royaume de Jérusalem et de Chypre, *Rev. hist. de droit français et étranger*, 28 (1950), pp. 67-89.

J. Riley-Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem, 1174-1277*, London 1973.

H.E. Mayer, Studies in the History of Queen Melisende of Jerusalem, *Dumbarton Oaks Papers*, 26 (1972).

W.H. Rüdiger de Collenberg, Les premiers Ibelins, *Le Moyen Âge* 3-4 (1965), 433-474.

Idem, The Rupenides, Hetumides and Lusignans. *The Structure of Armeno-Cilician Dynasties*, Paris 1963.

R. Rider, Vie et survie de quelques familles illustres du royaume de Jérusalem, *Le Moyen Âge* LXXX (1973), 251-267.

המקור העיקרי לתולדות מעמד הבורגנות והתפתחותו הוא חיבור משפטי אלמוני שנתחבר בעכו באמצע המאה השלוש-עשרה: *Livre des Assises des Bourgeois*, ed. H. Kausler, Stuttgart 1839, *Lois II*, ed. Beugnot, Paris 1843.

חיבור זה הושפע מחיבור משפטי פרובאנסאלי (נתחבר בעיר ארל (Arles) במאה השנים-עשרה) הקרוי *Lo Codi*. ראה:

J. Prawer, Étude préliminaire sur les sources et la composition du *Livre des Assises des Bourgeois*, *Revue historique de droit français et étranger*, 32 (1954) 198-227, 358-382. (עובד והורחב בתרגום אנגלי: 358-411 *Crusader Institutions*).

נתונים נוספים משוקעים בתעודות משפטיות ומסחריות בנות התקופה. מחקר מעמדי וארגוני של מעמד הבורגנות הנמצא רק בשלבי הראשונים. ראה:

Crusader Institutions, pp. 250-295, 315-339.

פרק מיוחד על מעמד הבורגנים של י. פראוור עומד להופיע בכרך החמישי של *The History of the Crusades*, ed. K.M. Setton.

המקורות לתולדות הקומונות מוזכרים לעיל, עמ' 100 הער' 39. ראה עוד:

F. dal Borgo, *Raccolta di scelti diplomi Pisani*, Pisa 1765.

Statuti Pisani, ed. F. Bonaini, 3 vols., Firenze 1854-1857.

L. Mery - F. Guindon, *Histoire analytique et chronologique des actes et des délibérations du corps du conseil de la municipalité de Marseille*, I, Marseilles 1841.

האוספים הגדולים השלמתם במקורות העשירים של חיי המסחר. ר' ביבליוגרפיה לפרק שישה-עשר.

מחקר הקומונות, מעמדן ובני הקומונות במושבות חוץ ובעיקר במזרח הצלבני הינו כתחילתו אף כי מחקרים מיוחדים כגון של Lopez, Heyd, Schaube מכילים חומר רב בידון. ראה ביבליוגרפיה לפרק שישה-עשר. נוגעים ישירות לענינו:

J. Prawer, *I Veneziani e le colonie veneziane nel regno latino di Gerusalemme, Venezia e il Levante fino al sec. XV*, Firenze, ed. L.S. Olski, 1973, pp. 652-656.

ובנוסף מורחב:

Idem, The Italians in the Latin Kingdom, *Crusader Institutions*, pp. 217-250.

Idem, Burgage Tenures of the Communes and Ecclesiastical Establishments, *ibid.* pp. 315-327.

D. Jacoby, L'expansion occidentale dans le Levant: Les Vénitiens à Acre dans le second moitié du treizième siècle, *Journal of Medieval History*, 3 (1977), pp. 225-267.

פרק שביעי: הכתר

מקורותינו העיקריים הם חיבורי המשפטים הצלבניים ותעודות הקאנצילאריה המלכותית.

עם הראשונים נמנים במיוחד: Philippe de Novara, *Livre de forme de plait, Lois I*, pp. 469-571. *Le livre de Jean d'Ibelin, Lois I*, pp. 7-432.

חיבורים אלה יש לעמת עם חיבור מעניין, שנכתב כנראה בסוף המאה הי"ב, בידי משפטן אנונימי ופורסם כ-*Livre au roi, Lois I*, pp. 601-644. חיבור זה מצייר תמונה שונה של סמכויות הכתר, והוא משקף שלב קדום יותר של התפתחות החוקה, שהמשפטים הצלבנים המאוחרים, דוברי האריסטוקרטיה התעלמו ממנו בידועים. ר' עתה: M. Greilsammer, Structure and Aims of the "Livre au Roi", *Outremer*, pp. 218-227.

מאחר שהארכיונים המלכתיים אבדו. יש למצוא תעודות מלכותיות בקבצי התעודות של מוסדות כנסייתיים ושל הקומונות. פירסום ביקורתי של התעודות המלכותיות המקוריות נמצא בשלבי-הכנה על-ידי ה.א. מאיר.

רשימה ממצית וסיכום תוכן התעודות נערכו בחיבור המונומינטלי:

Regesta regni Hierosolymitani, ed. R. Röhrich, Innsbruck 1893-1904.

מחקרים חלוציים:

G. Dodu, *Histoire des institutions monarchiques du royaume latin de Jérusalem*, Paris 1894.

J.L. La Monte, *The Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem, 1100-1291*, Cambridge Mass. 1932.

מאז פירסום חיבור זה יצאו לאור מחקרים מרובים, ששינו לחלוטין את השקפתנו על מעמד הכתר והתפתחותו, ובמידה מסוימת אף את ידיעותינו על פעולות המנגנון המרכזי של הממלכה. את הכיוון החדש ציין כבר המחקר:

J. Richard, *Le royaume latin de Jérusalem*, Paris 1953. ור' י. פראוור, תולדות ממלכת

הצלבנים בארץ-ישראל, ירושלים תשל"א, א, 361-431. J. Prawer, Les premiers temps de la féodalité dans le royaume latin de Jérusalem, *Rev. d'histoire du droit*, 22 (1954), 40-424.

מחקר זה עובד מחדש והורחב ביחד עם מחקרים אחרים ב-, *Crusader Institutions*, chs. 1-2, pp. 3-46.

J. Riley-Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem, 1174-1277*, London 1973.

H.E. Mayer, Das Pontifikale von Tyrus und die Krönung der lateinischen Könige von Jerusalem, *Dumbarton Oaks Papers*, XXI (1967), 143-232.

P.W. Edbury, The Disputed Regency of the Kingdom of Jerusalem in 1264-6 and 1268, *Camden Miscellany*, 27 (1979), 1-49.

J. Richard, La féodalité de l'Orient latin et le mouvement communal, *Structure féodale et féodalisme dans l'Orient méditerranéen*, Rome 1980.

להבנת מהותם של הכתבים היורידיים של הצלבנים:

M. Grandclaude, *Etude critique sur les Livres des Assises de Jérusalem*, Paris 1923.

אמנם השקפותיו לגבי *Livers des Assises des Bourgeois* וכן *Livre au roi* אינן עומדות בפני הבקורת. החקיקה המלכותית זקוקה למחקר חדש שישלים גם את המחקר של

M. Grandclaude, Liste d'Assises remontant au premier royaume de Jérusalem, *Mélanges Paul Fournier*, Paris 1929, 329 ff.

אוספי התעודות רשומים בביבליוגרפיה של הפרקים הדנים בכנסייה, מסדרים צבאיים, הקומונות והמסחר. על מצב המחקר בתחום מוסדות הממלכה ראה:

H. E. Mayer, Probleme moderner Kreuzzugsforschung, *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 50 (1964), pp. 505-513.

J. A. Brundage, Recent Crusade Historiography — Some Observations and Suggestions, *Catholic Historical Review*, 49 (1964) 493-507.

פרק שמיני: מנגנון השלטון

המקורות זהים למקורות של הפרק הקודם. אין מחקר מונוגרפי על פעולת מנגנון השלטון המרכזי. אולם בקרוב יפורסם מחקרו של ה.א. מאיר על הקאנצילאריה המלכותית. פרקים המטפלים בבעיה זו ר' במחקריהם של La Monte, Dodu וכמו כן Riley-Smith הרשומים בביבליוגרפיה לפרק הקודם.

על מצב המחקר בתחום המוסדי של המדינה ראה עוד:

Cl. Cahen, La féodalité et les institutions politiques de l'Orient latin, *XII Conv. Volta. Accad. Naz. dei Lincei*, Rome 1959, pp. 167-194.

P. Edbury, Feudal Obligations in the Latin East, *Byzantion*, 47 (1977), pp. 328-356.

פרק תשיעי: הסניוריות — המימשל במישור המקומי

תהליך עלייתה של השכבה הסיניוריאליטית ניתן לסיכום על-פי המחקרים הנוגעים לשושלות האצילים בממלכה. רשימת שושלות אלו נתחברה במאה הארבע-עשרה ופורסמה עם השלמות:

Ch. du Fresne Du Cange, *Les familles d'Outremer*, ed. E.-G. Rey, Paris 1869.

תוספות פורסמו עוד על-ידי:

E.-G. Rey, *Sommaire du supplément aux Familles d'Outremer*, Chartres 1881.

R. Röhrich, *Zusätze und Verbesserungen zu Du Cange*, Berlin 1886.

L. de Mas Latrie: Bibliothèque Nationale, Paris Ms. franç. : חומר רב נאסף על-ידי: n.a. 6793-6803.

על בעיית מחקר שושלות האצילים ראה:

J.L. La Monte, Chronologie de l'Orient latin. Enquête de la commission de chronologie, *Bull. of the International Committee of Historical Sciences*, XII, 2, Paris 1943, pp. 141-202.

חשובים במיוחד בהקשר זה:

J. Richard, Pairie d'Orient latin. Les quatres baronnies des royaumes de Jérusalem et de Chypre, *Rev. hist. de droit franç. et étranger*, 4, serie, 28 (1950) 67-88.

Cl. Cahen, La féodalité et les institutions politiques de l'Orient latin, *Accad. dei Lincei, Fond. A. Volta, Atti dei Convegni*, Rome 1956, pp. 167-194.

St. Runciman, *The Famillies of Outremer: The Feudal Nobility of the Crusader Kingdom of Jerusalem*, London 1957.

J. Riley-Smith, *The Feudal Nobility and the Kingdom of Jerusalem, 1174-1277*, London 1973.

להלן רשימת המחקרים הנוגעים לשושלות האצילים הצלבנים בארץ-ישראל:

H. Pirie-Gordon, The Reigning Princes of Galilee, *Engl. Hist. Rev.*, 27 (1912), pp. 445-461.

A. Giry, Les châtelains de St. Omer, *Bibl. de l'École des Chartes*, 35 (1874), pp. 325-355.

L. de Mas-Latrie, Les comtés de Jaffe et d'Ascalon, *Rev. des questions historiques*, 26 (1879), pp. 181-200.

Idem, La Terre-au-delà-du-Jourdain et ses premiers seigneurs, *Bib. de l'Ecole des Chartes*, 39 (1878), pp. 416-20, 588.

Idem, Les seigneurs du Crac du Montréal, *Archivio Veneto*, 25 (1883).

E.G. Rey, Les seigneurs de Montréal et de la Terre d'Outre-le-Jourdain, *Rev. de l'Orient latin*, 4 (1896), pp. 19-24.

J.L. La Monte, The Lords of Caesarea in the Period of the Crusades, *Speculum*, 22 (1947), pp. 145 ff.

Idem, The Lords of Sidon in the 12th and 13th centuries, *Byzantion*, 17 (1944/5), pp. 183 ff.

M.E. Nickerson, The seigneurie of Beirut in the 12th century and the Brisebarre family of Beirut-Blanchegarde, *Byzantion*, 19 (1949), pp. 747 ff.

L. de Mas Latrie, Les seigneurs d'Arsur en Terre Sante, *Rev. des questions hist.*, 55 (1894), pp. 585-597.

E.G. Rey, Les seigneurs de Giblet, *Rev. de l'Orient latin*, 3 (1895), pp. 398-422.

J.L. La Monte, The lords of Le Puisset on the Crusades, *Speculum*, 17 (1942), pp. 100 ff.

E.G. Rey, Note sur le fief du comte Joscelin, sénéchal de Jérusalem, *Bull. de la Soc. nationale des Antiquaires de France* (1880), pp. 72-75.

- L. de Mas Latrie, Le fief de la Chamberlaine et les Chambellans de Jérusalem, *Bibl. de l'Écol. des Chartes*, 43 (1882), pp. 647-52.
- E.G. Rey, Note sur la vicomté du Merle (Tanturah) en Palestine, *Bull. de la Soc. nat. des Antiquaires de France* (1874), 92.
- Idem*, Note sur le fief de St. Georges de Labaene en Syrie, *ibidem* (1878).
- J. Richard, Les listes des seigneuries dans le Livre de Jean d'Ibelin. Recherches sur l'Assebèbe et Mimars, *Rev. hist. de droit français et étranger*, serie 4, 32 (1954), pp. 567-77.
- L. de Mas Latrie, De quelques seigneuries de Terre-Sainte oubliées par Ducange dans les Familles d'Outremer: les seigneurs de St. Georges, du Bouquiau et de Saor, *Rev. historique*, 8 (1878), pp. 107-120.
- J.L. La Monte, John d'Ibelin, the Old Lord of Beirut 1177-1236, *Byzantion*, XII (1937), pp. 417-48.
- H.E. Mayer, Ibelin vs. Ibelin: The Struggle for the Regency of Jerusalem 1253-1258, *Proceedings of the American Philosophical Society*, 122 (1978), pp. 25-57.
- Idem*, Carving up Crusaders: The Early Ibelins and Ramlas, *Outremer*, pp. 101-118.
- J. Richard, Un évêque d'Orient latin au XIVe siècle: Guy d'Ibelin, évêque de Limassol, *Bulletin de correspondance hellénique*, LXXIV (1950), pp. 98-133.
- H.H. Rüdts-Collenberg, Les premiers Ibelins, *Le Moyen Age* (1965), pp. 433-74.
- P. Edbury, The Ibelin Counts of Jaffa: a Previously Unknown Passage from the *Lignages d'Outremer*, *English Historical Review*, 89 (1974), pp. 604-610.
- H.E. Mayer, *Das Siegelwesen in den Kreuzfahrerstaaten*, München 1978.
- G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Orient* של מחקר זה בא במידה רבה במקום מחקר של *latin* (continué par F. Chalandon), Paris 1943.
- מחקרים כלליים הנוגעים בין השאר לגיאוגרפיה היסטורית:
- R. Röhrich, Studien zur mittelalterlichen Geographie und Topographie Syriens, *ZDPV* X (1887), 195-320; XI (1888), 139-149; XII (1889), 33-34; XVIII (1895), 82-87; XIX (1896), 60-62.
- F.M. Abel, *Géographie de la Palestine*, 2 vols., Paris 1934-39.
- P. Deschamps, *Les Châteaux des Croisés en Terre Sainte*, II: *La défense du royaume de Jérusalem*, Paris 1939.
- R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*, Paris 1927.
- J. Prawer, Crusader Cities, *The Medieval Cities*, ed. H.A. Miskimin et al., Yale Univ. Press 1977, pp. 179-199.

מחקרים על סניוריות מיוחדות:

- G. Beyer, Das Gebiet der Kreuzfahrerherrschaft Caesarea siedlungs- und territorial-geschichtlich untersucht, *ZDPV*, LIX (1936).
- Idem*, Neapolis (Nablus) und sein Gebiet in der Kreuzfahrerzeit, eine topographische Studie, *ibidem*, LXIII (1940) 155 ff.
- Idem*, Die Kreuzfahrergebiete von Jerusalem und S. Abraham (Hebron), *ibidem*, LXV (1942), pp. 165 ff.

- Idem*, Die Kreuzfahrergebiete Akko und Galilea, *ibidem*, LXVII (1946-51).
- H.E. Mayer, Die Kreuzfahrerherrschaft "Arrabe", *ZDPV*, 93 (1977), pp. 198-212.
- M.L. Favreau, Die Kreuzfahrerherrschaft 'Scandalion' (Iskanderûne), *ZDPV*, 23 (1977), pp. 12-29.
- P.M. Holt, Qalāwūn's treaty with Acre 1283, *The English Historical Review*, 91 (1976), 802-812.
- D. Barag, A New Source Concerning the ultimate Borders of the Latin Kingdom of Jerusalem, *Israel Exploration Journal*, 29 (1979), pp. 197-217.
- D. Jacoby, Montmusard, Suburb of Crusader Acre: The First Stage of its Development, *Outremer*, 205-217.
- M.L. Favreau, Graf Heinrich von Champagne und die Pisaner im Königreich Jerusalem, *Bolletino Pisano*, 47 (1978), pp. 97-120.
- מעט מאוד נחקרו חוקי המסחר של הצלבנים להוציא הקדמחו המיושנת של בניו במהדורת H. Mitteis, Zum Schuld-und Handelsrecht der Kreuzfahrerstaaten. *Beiträge 'r. Lois zum Wirtschaftsrecht*, I, 1931, 229-288.

כמה מן הבעיות הקשורות ברובע השוק נחקרו על-ידי:

- J. Richard, Colonies marchandes privilégiées et marché seigneurial. La fonde d'Acre et ses droitures, *Moyen-âge*, 1953, 325-339; J. Prawer, L'établissement des coutumes du marché à Saint Jean d'Acre, *Rev. hist. de droit franç. et étranger*, 1951, 329-351.
- Cl. Cahen, A propos des coutumes du marché d'Acre, *ibidem*, וביקורתו של 1963, עמ' 490, הערה 148 ועמ' 491 הערה 150.

פרק עשירי: הכנסייה

המקורות העיקריים לתולדות הכנסייה בממלכת הצלבנים מצויים בארכיונים של מוסדותיה השונים. מבין הכרוניקות חשובות במיוחד אלו של וילהלם בישוף צור, יעקב מוויטרי בישוף עכו, וכן הכרוניקה של הוויניציאני מארינו סאנודו. חומר נוסף מצוי בתיאורי העולים לרגל. כרוניקות:

Willelmus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum. Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux*, I, 1-2.

מהדורה חדשה בהכנה על-ידי R.B.C. Huygens.

Jacobus de Vitriaco, *Historia Orientalis*, ed. Bongars, *Gesta Dei per Francos*, Hanau 1611, pp. 1076-1085. חומר החיבור נמצא במכתביו של יעקב מוויטרי: *Letters de Jacques de Vitry*, éd. R.B.C. Huygens, Leiden 1960.

Marino Sanudo, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, ed. Bongars, *Gesta Dei per Francos*, Hanoviae 1611, pp. 175-179. Reprinted with an introduction by J. Prawer, Massada, Jerusalem — Toronto University Press 1972.

אוספי מקורות (פרט למקורות המיסדרים הצבאיים הרשומים בביבליוגרפיה לפרק ארבעה-עשר):

E. de Rozière, *Cartulaire de l'église du Saint-Sépulcre de Jérusalem*, Paris 1849 (Migne, *Patrologia latina*, vol. 155).

מהדורה חדשה בהכנה על-ידי G. Bresc.

- H.-F. Delaborde, *Chartes de la Terre-Sainte provenant de l'abbaye de Notre Dame de Josaphat*, Paris 1880.
- Ch. Kohler, *Chartes de l'abbaye de Notre Dame de Josaphat en Terre Sainte*, 1108-1291. Analyse et extraits, *Rev. de l'Orient latin*, VII (1899).
- Delaville le Roulx, *Cartulaire du Mont Tabor, Cartulaire générale de l'Ordre des Hospitaliers de Saint Jean de Jérusalem*, vol. I, appendice.
- E.G. Rey, Chartes de l'abbaye du Mont Sion, *Mém. de la Soc. nat. des Antiquaires de France*, 8 (1887), 31-56.
- J. Richard, Le chartier de Ste Marie Latine et l'établissement de Raymond de St. Gilles à Mont Pèlerin, *Mélanges Louis Halphen*, Paris 1951.
- Idem*, Quelques textes sur les premiers temps de l'église latine de Jérusalem, *Rec. des travaux offerts à G. Brunel*, 1955, 420 ff.
- H. E. Mayer, Sankt Samuel auf dem Freudenberge und sein Besitz nach einem unbekannten Diplom König Balduins V, *Quellen und Forsch. aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 44 (1964), 35-71.
- ריכוז המקורות הנוגעים לפראנציסקאנים בארץ-ישראל:
- G. Golubovich, *Bibl. Bio-bibliographica della Terre Santa e dell'Oriente Francese*, I, Quaracchi 1906.
- מחקרים מיוחדים של הארגון הכנסייתי:
- W. Hotzelt, Kirchengeschichte Palästinas im Zeitalter der Kreuzzüge, *Palästinahefte des deutschen Vereins vom Heiligen Lande*, (1940), 29-32.
- Idem*, Kirchliche Organisation und religiöses Leben in Palästina während der Kreuzzugszeit, *ibidem* (1940), 24-27.
- R. Röhrich, Syria Sacra, *ZDPV*, X (1887), 1-48; 11 (1888), 139-142.
- G. Fedalto, *La Chiesa Latina in Oriente*, 3 vols., Verona 1973-78.
- H. E. Mayer, *Bistümer, Klöster und Stifte im Königreich Jerusalem*, Stuttgart 1977.
- B. Hamilton, *The Latin Church in the Crusader States. The Secular Church*, London 1980.
- וכן פרקים מיוחדים בספריהם של: J. L. La Monte, J. Richard, G. Dodu, עבודה מקיפה בהכנה על-ידי R. Hiestand.

פרק אחד-עשר : צליינים, צליינות ו'הגיאוגרפיה הקדושה' של ארץ-הקודש

- המקורות העיקריים לפרק זה הם 'תיאורי דרך' (Itineraria) של צליינים אירופיים, וכן החוזים המסחריים של סוחרים איטליה ופרובאנס, והתקנונים הימיים של הקומונות בפרק שישה-עשר: ד. המסחר הבינלאומי.
- על העליות לרגל והצליינות במיוחד:
- B. Kötting, *Peregrinatio religiosa. Die Walfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche*, Münster 1950.
- E. Labande, Recherches sur les pèlerins dans l'Europe des XIe et XIIe siècles, *Cahiers de civilisation médiévale*, I (1958).

- E. van Cauwenbergh, *Les pèlerinages expiatoires et judiciaires dans le droit communal de Belgique au moyen-âge*, Louvain 1922.
- A. Baumstark, *Abendländische Palästina-pilger des ersten Jahrtausends und ihre Berichte*, Köln 1906.
- E. Wohlhaupter, Beiträge zum Recht der Personenbeförderung über See im Mittelalter, *Historisches Jahrbuch d. Görergesellschaft*, 57 (1937).
- על היחס בין עלייה לרגל ומסעי-הצלב:
- P. Alphandéry, *La Chrétienté et l'idée de Croisade*, 2 vols., éd. A. Dupront, Paris 1954-1959.
- C. Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*, Stuttgart 1935.
- (תרגום אנגלי ר' ביבליוגרפיה לפרק ראשון)
- M. Villey, *La croisade. Essai sur la formation d'une théorie juridique*, Paris 1942.
- P. Rousset, *Les origines et les caractères de la première croisade*, Neuchâtel 1945.
- J.A. Brundage, *Medieval Canon Law and the Crusader*, Milwaukee 1969, pp. 3-30.
- רשימת 'תיאורי דרך' נערכה על-ידי:
- R. Röhrich, *Bibliotheca geographica Palestinae*, Berlin 1890.
- והשלמות ב- ZDPV, XIV (1891), 113-34; XVI (1893), 269-96; הספר נדפס מחדש בירושלים עם ההשלמות בעריכת ד. עמירן ב-1963.
- אוספי מקורות:
- Itinera Hierosolymitana et descriptiones Terrae Sanctae bellis sacris anteriora et latina lingua exarata*, ed. T. Tobler et A. Molinier, I 1-2, Genève 1872. II, ed. A. Molinier et Ch. Kohler, Genève 1885.
- T. Tobler, *Descriptiones Terrae Sanctae ex saeculis VIII, IX, XII, XV*, Leipzig 1874.
- J.C.M. Laurent, *Peregrinatores medii aevi quattuor*, Leipzig 1873.
- M. Michelant et G. Raynaud, *Itinéraires à Jérusalem et descriptions de la Terre Sainte rédigés en français au XIe, XIIe et XIIIe siècles*, Genève 1882.
- חלק מסוים של תיאורי 'ארץ-ישראל' הופיע בתרגום אנגלי בתור *Palestine Pilgrims' Text Society*, 13 vols, 1896-7.
- תרגום אנגלי ועיבוד מדעי של מסעות לארץ-ישראל לפני תקופת מסעי-הצלב (עם ביבליו-גראפיה מפורטת): J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Harminster 1977.
- התיאורים החשובים של ארץ-ישראל בתרגום עברי יפורסמו על-ידי יד בן-צבי.

פרק שנים-עשר: הכנסיות המזרחיות

אין מחקרים מיוחדים הנוגעים לעניין, אם כי הנושא נדון כמעט בכל המחקרים של תולדות ממלכת הצלבנים. רוב המסקנות מבוססות על חיבורי היוריסטים הצלבניים והן מייצגות אפוא נקודת-מבט משפטית, שלא תמיד תאמה את המציאות. מצד אחר, מספר ניכר של מחקרים לוקה במשפט-קדום או נטיות אפולוגטיות של המחברים.

Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen. (Handbuch der Orientalistik, ed. B. Spuler and al. I: Der Nahe und der Mittlere Osten, vol. VIII: Religion, pt. II, Leiden — Cologne, 1961).

- A.D. Von Brinken, *Die 'Nationes Christianorum Orientalium' im Verständnis der lateinischen Historiographie*, Köln 1973.
- H. Musset, *Histoire du Christianisme spécialement en Orient*, 3 vols., 1948.
- פרט למקורות ממוצא מערבי או צלבני נשתמרו כמה חיבורים שנכתבו על-ידי בני-העדות המזרחיות. ביבליוגרפיה מפורטת לפי העדות למיניהן בפרק על 'המיעוטים' של י. פראוור *History of the Crusades*, ed. K. M. Setton, vol. V. מנקודת-מבט יעקוביטית:
- Michel le Syrien, *Chronique*, éd. et trad. par J.-B. Chabot, 4 vols., Paris 1899-1924.
- Barhebraeus (Gregoire Abu'l-Faraj), *Chronicon Ecclesiasticum*, ed. J.B. Abbeloos and Th. Tamy, 3 vols., Louvain 1872-1877.
- Barhebraeus, *Chronography*, ed. and trsl. by E.A. Budge, 2 vols., Oxford 1932.
- Syrian Anonymous Chronicle of 1234*. Text ed. by Chabot in *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Syri*, Ser. III, vols. 14-15. Trsl. by A. Abouna, with introduction and notes by J. M. Fiey, *Corpus scriptorum Christianorum Orientalium*, 354 (= *Scriptores syri* 154), Louvain 1974.
- A.S. Tritton in *Journ. of Royal Asiatic Society* (1933), 69-100; 273-305: תרגום חלקי:
A. Rücker in *Oriens Christianus*, 32 (1935), 124-139: סיכום נאה:
הכרוניקות הארמניות, פרט לזו של מתי מאירסה, רק לעתים נוגעות לממלכת ירושלים.
הכרוניקות פורסמו בלויית תרגום צרפתי:
- Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Arméniens*, 2 vols., Paris 1896-1906.
- E. Dulaurier, *Bibliothèque historique arménienne ou choix des principaux historiens arméniens, traduits en français*, Paris 1858.
- נקודת-המבט הקופטית מיוצגת על-ידי קומפילאציה של כרוניקות:
History of the Patriarchs of the Egyptian Church by Sawirus ibn al-Mukaffa', ed. and Engl. trsl. by A.S. Atiya, Y. Abdal-Massih and O.H.E. Khs. Burmester (כרך אחרון) (מגיע עד שנת 1167), Cairo 1968.
- E. Renaudot, *Historia patriarcharum: Alexandrinorum Jacobitarum a D. Marco usque ad finem saeculi XIII*, Paris 1713.
- אין כרוניקה ביזאנטית, העוסקת במישרין בממלכת ירושלים. אמנם מצויות ידיעות ברוב הכרוניקות הביזאנטיות ובמספר תיאורי ארץ-ישראל, שנכתבו על-ידי יוונים אורתודוקסים:
Vie et pèlerinage de Daniel, hégoumène russe 1106-1107. Itinéraires russes en Orient, vol. I, trans. B. de Khitrovo, Genève 1889 (Engl. trans. A. Stewart, *PPTS*, IV).
- G. Every, Syrian Christians in Palestine in the Middle Ages, *Eastern Churches Quarterly*, 6 (1945/6).
- E. Cerulli, *Etiopi in Palestina. Storia della comunità etiopica di Gerusalemme*, 2 vols., Rome 1943-1947.
- D.F. Meinardus, *The Copts in Jerusalem*, Cairo 1960.
- H. Duensing, Die Abessinier in Jerusalem, *ZDPV*, 39 (1916), 98-115.
- R. Janin, Les Géorgiens à Jérusalem, *Echos d'Orient*, 16 (1913), 32-38, 211-219.
- G. Peradze, An account of the Georgian monks and monasteries in Palestine as revealed in the writings of non-Georgian pilgrims, *Georgica* (1937), 181-246.

- A. Zagarelli, Historische Skizze der Beziehungen Grusiens zum Heiligen Lande und zum Sinai (trsl. from Russian by A. Anders), *ZDPV.*, 12 (1889), 353 ff.
- T.B. Virsaladze, *Les peintures murales du monastère de la Sainte Croix à Jérusalem et le portrait de Chota Rustaveli*. Akademia Nauk Gruzinskoj SSR. Institut Istorii Gruzinskogo Iskusstva, Tiflis 1973.
- K. Hintilyan, *History of the Armenians in the Holy Land*, Jerusalem 1976.
- K.S. Salibi, The Maronites of the Lebanon under Frankish and Mamluk rule, 1099-1516, *Arabica*, 4 (1957), 288-303.
- S. Vailhé, Les origines religieuses des Maronites, *Echos d'Orient*, 4 (1900), 96-102, 154-162.
- A. Catoire, L'église maronite et le Saint-Siège, 1213-1911, *Echos d'Orient*, 15 (1912), 28-38.
- K.S. Salibi, The Maronite Church in the Middle Ages and its Union with Rome, *Oriens Christianus*, 42 (1958), 92-104.
- G. Khouri-Sarkis, Introduction aux Églises de langue syriaque, *L'Orient Syrien*, 1 (1956), 3-30.
- T.E. Dowling, *The Orthodox Greek Patriarchate of Jerusalem*, N.Y. 1913.
- F. Macler, Les Arméniens en Syrie et en Palestine, *Congrès Français de la Syrie*, Marseille 1919.
- Idem*, Notes latines sur les Nestoriens, Maronites, Arméniens, Georgiens, Mozarabes, *Revue de l'hist. des religions*, 1918, 243-260.
- G. Graf, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*, : וכן החיבור המונומנטאלי, 4 vols., Vatican 1944-53.
- A. Baumstark und A. Rücker, *Die syrische Literatur*, *Hdb. der Orientalistik*, ed. B. Spuler, vols. 2-3, Leiden 1954.
- W. Hotzelt, Kirchliche Organisation und religiöses Leben in Palästina während der Kreuzzugszeit, *Das Heilige Land in Vergangenheit und Gegenwart*, 24-27 (1940), pp. 43-107.
- J.M. Fiey, Les pèlerinages des Nestoriens et Jacobites à Jérusalem, *Cahiers de civilisation médiévale*, 12 (1969), pp. 113-126.
- R.B. Rose, *Pluralism in a Medieval Colonial Society. The Frankish Impact on the Melkite Community during the First Crusader Kingdom of Jerusalem, 1099-1187*, (Ph.D. Thesis), Berkley 1981.

פרק שלושה-עשר : היישוב היהודי

המקורות הנוגעים לתקופה זו עתידים להתפרסם בספר היישוב, ח"ג. קטעי-מקורות הנוגעים לתקופה הצלבנית נמצאים קצתם אף בספר היישוב, ח"ב, בעריכת ש. אסף ול. א. מאיר, ירושלים תש"ד.

המקורות העיקריים לתקופה פורסמו על-ידי:

J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, Oxford University Press, 2 vols., 1920-1922.

ש.ד. גויטיין, היישוב היהודי בארץ-ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבניים לאור כתבי הגניזה. ערך יוסף הקר, הוצאת יד בן-צבי, ירושלים, תש"ם.

מקורות נוספים:

ב. דינור, תולדות ישראל, ישראל בגולה, כרך שני, ספרים א-ב, ירושלים תשכ"ה - תשכ"ו.
י. ברסלבי (ברסלבסקי), לחקר ארצנו. עבר ושרידים, תל-אביב תשי"ד.

ש. אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"י.

מחקרים רבים התפרסמו מחדש בקובץ: פרקים בתולדות ירושלים בימי-הביניים, בעריכת ב. קידר וצ. ברס. הוצאת יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ט.

J. Ankori, *The Karaites in Byzantium*, N.Y. 1952.

חומר חשוב על היישוב היהודי כלול בתיאורי ארץ-ישראל העבריים:

א. יערי, אגרות ארץ-ישראל ת"א, תש"ג; א. יערי, מסעות ארץ-ישראל, ת"א תש"ו.

על היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת הצלבנים ר' בנוסף למחקרים הקשורים בפרסום המקורות שצוינו לעיל:

S. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, vols. IV-V, New York 1957.

S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, 3 vols., Univ. of California, 1967-1978.

כרכים נוספים בדפוס.

מחקרים:

ח"ה בן-ששון, תולדות עם ישראל בימי-הביניים, ת"א 1969.

א. אשתור (שטראוס), תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, 3 כרכים, תש"ד - תש"ל.

א. איש שלום, בצילן של מלכויות. תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל, תל-אביב תשל"ו.
י. מאן, התנועות המשיחיות בימי מסע-הצלב הראשונים, התקופה, כג, 243-262; כד, 335-359.

ב. דינור, במאבק דורות, חלק שני: קיום ועלייה, ירושלים תשל"ה, עמ' 117 ואילך.

ב. דינור (דינבורג), תולדות היהודים בארץ-ישראל בימי מסע-הצלב הראשון, ציון (המאסף), ספר שני.

י. פראוור, היהודים בממלכת ירושלים הצלבנית, ציון, יא (תש"ו), 38-82; תדפיס מיוחד, ירושלים תש"ו (יצוטט להלן: פראוור, היהודים);

J. Prawer, *The Jews in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Oxford University Press בהכנה לדפוס.

י. פראוור, גלגולי השכונה היהודית בירושלים בתקופה הערבית, ציון, יב (תש"ז), 136-148.

ב. דינור, בית-תפילה ומדרש ליהודים על הר-הבית בימי הערבים, ציון (המאסף), ג, 54-87.

י. פראוור, חובבי ציון בימי-הביניים - העליות לרגל בתקופת הצלבנים. מערבו של הגליל וחוף הגליל. הכינוס הי"ט לידיעת הארץ, ירושלים תשכ"ה, עמ' 129 - 136.

מ. איש-שלום, מסעי הנוצרים לארץ-ישראל, ת"א תשכ"ו.

א. ריינר, הקהילה היהודית במאות י"ד-ט"ו בתוך ההיסטוריה של ארץ-ישראל, כרך שביעי: שלטון הממלוכים והעות'מאנים, הוצאת כתר, ירושלים 1981, עמ' 59-91.

פרק ארבעה-עשר: המיסדרים הצבאיים

הארכיונים של המיסדרים הצבאיים הועברו לאירופה עוד לפני נפילת ממלכת הצלבנים. הארכיונים של הטמפלרים היו צריכים להימסר עם ביטול המיסדר לידי המיסדר ההוספיטאלרי, אולם אינטרסים מקומיים (מלכותיים, נסיכיים, פיאודאליים) מנעו לרוב (בעיקר בצרפת) הסדר זה. מכאן שרק שרידים מועטים של הארכיון הטמפלרי נשארו בידינו.

המקורות:

J. Delaville le Roulx, *Cartulaire général de l'ordre des Hospitaliers de St. Jean de Jérusalem, 1100-1310*, 4 vols., Paris 1894-1906.

אוסף מונומנטאלי זה בא במקום האוסף של S. Pauli, 2 vols., Lucca 1733-1737. בחיבורו של דילאויל לירו מצויים גם התקנונים וגם החקיקה של המיסדר. תרגום אנגלי של התקנונים:

E. J. King, *The Rule, Statutes and Customs of the Hospitallers, 1099-1310*, London 1934 (repr. 1981).

Marquis d'Albon, *Cartulaire général de l'ordre du Temple (1119?-1150). Recueil des chartes et des bulles relatives à l'Ordre du Temple*, Paris 1913. Suppl. by Fournier, Paris 1922.

La Règle du Temple, éd. H. de Curzon, Paris 1880.

G. Schnürer, *Die ursprüngliche Templerregel*, Freiburg im Breisgau 1903.

E. Strehlke, *Tabulae ordinis Theutonici*, Berlin 1869 (Phot. reprint with introduction by H.E. Mayer, publ. by Toronto Univ. Press, 1975).

R. Hiestand, *Papsturkunden für Templer und Johanniter*, Göttingen 1972.

M. Perlbach, *Die Statuten des deutschen Ordens*, Halle 1890.

A. de Marsy, Fragment d'un cartulaire de l'Orde de St. Lazare en Terre Sainte, *Arch. de l'Orient latin*, II (1884), 121-158.

רוב המחקרים העוסקים בתולדות המיסדרים הצבאיים כוללים גם את המזרח הצלבני וגם את אירופה. החיבור המקיף על כל המיסדרים הוא של:

H. Prutz, *Die geistlichen Ritterorden. Ihre Stellung zur kirchlichen, politischen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Entwicklung des Mittelalters*, Berlin 1908.

Die geistlichen Ritterorden Europas, ed. J. Fleckenstein und M. Hellmann, Sigmaringen 1980.

נוגעים לנושא שלנו בקובץ זה:

J. Fleckenstein, Die Rechtfertigung der geistlichen Ritterorden nach der Schrift "De laude novae militiae" Bernhards von Clairvaux, pp. 9-23; M. Melville, Les débuts de l'Ordre du Temple, pp. 23-31; R. Hiestand, Die Anfänge der Johanniter, pp. 31-81; U. Arnold, Entstehung und Frühzeit des Deutschen Ordens, pp. 81-109; J. Prawer, Military Orders and Crusader Politics in the Second half of the XIIIth Century, pp. 217-231.

J. Delaville le Roulx, *Les Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre*, 1904.

J. Riley-Smith, *The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus, 1050-1310*, London 1967.

J. Richard, Hospitals and Hospital Congregations in the Latin Kingdom during the first Period of the Frankish Conquest, *Outremer*, pp. 89-101.

ור' עתה הקדמה של H. E. Mayer להדפסה החדשה של אוסף התעודות של E. Strehlke וראה גם:

H. Prutz, Die finanziellen Operationen der Hospitaliter, *Sitzungsber. phil.-hist. Klasse d. Bayerischen Akad. d. Wissenschaften*, Munich 1906.

E. Wickersheimer, Organisation et législation sanitaires au Royaume franc de Jérusalem, *Arch. internat. d'histoire des sciences*, vol. 4 (1951).

על מסדר הטמפלרים:

H. Nau, *Bibliographie des Templer-Ordens, 1927-1965*, Bonn 1965.

J. Piquet, *Les banquiers du Moyen Age. Les Templiers*, Paris 1939.

M. Melville, *La vie des Templiers*, Paris 1951.

M.L. Bulst-Thiele, Zur Geschichte der Ritterorden und d. Königreichs Jerusalem im XIIIten Jahrhundert (bis 1244), *Deutsches Archiv f. Erforschung d. Mittelalters*, 22 (1966).

Idem, *Sacrae Domus Militiae Templi Hierosolymitani Magistri. Untersuchungen zur Gesch. des Templerordens 1118/9-1314*, Göttingen 1974.

אין מחקר מיוחד המוקדש לטמפלרים כמזרח. בין המחקרים הכלליים:

G.A. Campbell, *The Knights Templars*, London 1937.

H. Prutz, *Entwicklung und Untergang des Tempelherrenordens*, Berlin 1888.

M. Barber, The Origines of the order of the Temple, *Studia Monastica*, 12 (1970), 219-240.

D. M. Metcalf, The Templars as bankers and monetary transfers between West and East in the 12th century, *Coinage in the Latin East. The 4th Oxford Symposium on Coinage and Monetary History, BAR International Series 77*, 1980, pp. 3-17.

על המסדר הטיבטוני:

R. ten Haaf, *Kurze Bibliographie zur Geschichte des Deutschen Ordens*, 1949.

U. Arnold, Jerusalem und Akkon. Zur Frage der Kontinuität oder Neugründung des Deutschen Ordens, 1190, *Mitt. des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung* 86 (1978), pp. 416-482.

K. Forstreuter, *Der Deutsche Orden am Mittelmeer. Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, 2 (1967).

מחקרים מיוחדים על המסדר הטיבטוני בארץ-ישראל:

H. Prutz, *Die Besitzungen des Deutschen Ordens im Heiligen Lande*, Leipzig 1877.

M. L. Favreau, *Studien zur Frühgeschichte des Deutschen Ordens*, Kiel 1974.

Idem, The Teutonic Knights in Acre after the fall of Montfort (1271): Some Reflections, *Outremer*, 272-284.

M. Tümler, *Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen, und Wirken bis 1400*, Wien 1955.

W. Hubatsch, *Montfort und die Bildung des Deutschordensstaates im Heiligen Lande*, Göttingen 1966.

פרק חמישה-עשר: אמנות הלחימה והביצורים

המחקרים המעולים ביותר של הביצורים הצלבניים הינם עבודותיהם המונומנטאליות של:

C. Enlart, *Les Monuments des Croisés dans le royaume de Jérusalem: Architecture religieuse et civile*, 2 vols., Paris, 1928.

P. Deschamps, *Les châteaux des Croisés en Terre Sainte*: I. Le Crac des Chevaliers, Paris 1924; II. *La défense du royaume de Jérusalem*, Paris 1939; III. *La défense du Comté de Tripoli et de la principauté d'Antioche*, 2 vols., Paris 1977.

מדריך מצוין לעתיקות הצלבנים ולתרבותם החומרית:

M. Benvenisti, *The Crusaders in the Holy Land*, Jerusalem 1970.

חיבורים אלה באים במקום

E. Rey, *Étude sur les monuments de l'architecture des Croisés en Syrie et dans l'Ile de Chypre*, Paris 1871.

תוכניות רבות ניתן למצוא אצל:

W. Müller-Wiener, *Castles of the Crusaders*, London 1966.

T.S.R. Boase, *Castles and Churches of the Crusading Kingdom*, Oxford 1967.

R. Fedden and J. Thomson, *Crusader Castles*, London 1957. סקירה כללית:

רשימת תכניות המבצרים הצלבניים:

R.B.C. Huygens, *Monuments de l'époque des Croisades. Réflexions à propos de quelques livres récents*, *Bibliotheca Orientalis*, XXV (1968), 4-9.

רשימה חדשה של מבצרי הצלבנים וכנסיותיהם, כולל תרשימים ותוכניות נערכת על-ידי:

D. Pringle מ־ British School of Archeology בירושלים.

T.S.R. Boase, *Military Architecture in the Crusader States in Palestine and Syria in A History of the Crusades*, ed. H.W. Hazard and K.M. Setton, vol. IV: *The Art and Architecture of the Crusader States*, The Univ. of Wisconsin Press 1977, pp. 140-165.

מונוגרפיות על מבצרים מיוחדים מועטות. ר' מ. בן-דוד, מבצר כוכב הירדן, קדמוניות ב' (1969) 47-22.

D. Jacoby, *Crusader Acre in the Thirteenth Century. Urban Layout and Topography*, *Studi medievali*, 20 (1979), 1-45.

מספר תוכניות וצילומים אצל:

Santino Langè, *Architettura delle Crociate in Palestina*, Como 1965.

הגישה הכללית לביצורי הצלבנים נתחדשה מיסודה במחקר:

R.C. Smail, *Crusading Warfare, 1097-1193*, Cambridge 1956.

פרק שישה-עשר: החיים הכלכליים

המקורות העיקריים לפרק זה הם קובצי התעודות של מוסדות וארגונים של החברה הצלבנית. הם רשומים בביבליוגרפיה לפרקים: הכנסייה, המיסדרים הצבאיים, מסחר בינלאומי. תיאורי החי והצומח מצויים בתיאורי-דרך של התקופה. רשימת תיאורים מערביים לעיל, בפרק אחד-עשר. בנוסף לכך:

תיאורים ערביים:

M.J. de Goeje, *Bibl. geographorum arabicorum*, 8 vols., Leiden 1870-1894.

סיכומים ותרגומים של תיאורים ערביים:

G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, Boston-N.Y. 1890.

תרגום גרמני:

Gildenmeister in *Zeit. des deutschen Palästinavereins*, IV, VI-VIII; *Zeit. der deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, XXXVI.

תרגום לצרפתית:

A.-S. Marmadji, *Textes géographiques arabes sur la Palestine*, Paris 1951.

תיאורים עבריים:

א. יערי, מסעות ארץ-ישראל, ירושלים תש"ג; א. יערי, איגרות ארץ-ישראל, ירושלים תש"ו. א. החקלאות והמשטר האגראי:

החקלאות של המזרח התיכון בימי-הביניים נחקרה אך מעט. לעתים קרובות מדי מועברים נתונים של תקופות מאוחרות לתקופות קודמות. המחקר הראשון בתחום זה נעשה על-ידי פניו ועל-ידי ראי והם שניהם מיושנים:

Beugnot, *Mémoire sur le régime des terres dans les principautés fondées en Syrie par les Francs à la suite des Croisades*, *Bibl. de l'École des Chartes*, 14-15 (1853-1854).

H. Prutz, *Kulturgeschichte der Kreuzzüge*, pp. 313-334 מבוסס יותר:

H.G. Preston, *Rural Conditions in the Latin Kingdom of Jerusalem during the 12th and 13th centuries*, Philadelphia 1903 מעביר מוסדות אירופיים ללא אבחנה מספקת למדינות הצלבנים.

מחקרים חדישים יותר:

Cl. Cahen, Notes sur l'histoire des croisades et de l'Orient latin: le régime rural syrien au temps de la domination franques, *Bullet. de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg*, 29 (1950/51).

J. Prawer, Étude de quelques problèmes agraires et sociaux d'une seigneurie des croisés au XIIe siècle, *Byzantion*, 22/23 (1952-1953).

בצורת סיכום: י. פראוור, לתולדות החקלאות הצלבנית. ארץ-ישראל א (תשי"א), עמ' 152-145 נוסח מורחב ומתוקן *Idem*, *Palestinian Agriculture and the Crusader Rural System*, *Crusader Institution*, pp. 143-201.

ב. מטבע וכספים:

נומיסמאטיקה צלבנית:

G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient latin*, Paris 1954

D.H. Cox, The Tripolis Hoard of French Seignorial and Crusaders' Coins, *Numismatic Notes and Monographs*, no. 59, N.Y. 1933.

- H. Longuet, La trouvaille de Kessab en Orient latin, *Rev. numismatique*, 38 (1935).
- C. Desimoni, Observations sur les monnaies, les poids et les mesures cités dans les actes du notaire génois Lamberto di Sambuceto, *Revue de l'Orient latin*, 3, 1895, pp. 1-25.
- J. Yvon, France, Italie et l'Orient latin. *A Survey of Numismatic Research*, 1960-1965, II: Medieval and Oriental Numismatics, ed. K. Skaare and G.C. Miles, Copenhagen 1967, pp. 216-256.
- J. Yvon, Deux Trésors de Monnaie d'Or des Croisés, *Museum Notes* II, pp. 295-302 + Pl. 48.
- Ph. Grierson, A rare Crusader Bezant with the *Christus Vincit* Legend, American Numismatic Soc, *Museum Notes*, VI, pp. 169-178.
- J. Yvon, Monnaies et sceaux de l'Orient latin, *Rev. numismatique*, 8, 1966, pp. 89-107.
- P. Balog, La Trouvaille du Fayoum: dirhems ayoubites du premier roi Memelouk Aybek et d'imitation arabe des Croisés, *Bullet. de l'Inst. d'Egypte*, 34, 1951-5, pp. 17-55.
- A. Ehrenkreuz, The Standard Fineness of Gold Coins circulating in Egypt at the time of the Crusades, *Jour. Amer. Oriental Soc.*, 75 (1954), pp. 162-166.
- Shirley Fox, Diemaking in the Twelfth Century, *Brit. Num. Journal*, VI (1909), pp. 191-196.
- P.W. Edbury, 'The Baronial Coinage of the Latin Kingdom of Jerusalem', *Coinage in the Latin East. The 4th Oxford Symposium on Coinage and Monetary History. BAR International Series*, ed. P.N. Edbury and D.M. Metcalf, Oxford 1980, pp. 59-72.
- D. M. Metcalf, *Coinage of the Crusaders*, London 1983.
- D. Abulafia, Marseille, Acre and the Mediterranean, 1200-1291, *Coinage in the Latin East. The Fourth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History*, ed. P.H. Edbury and D.M. Metcalf, Oxford 1980.
- D.M. Metcalf, The Amalricus coins of the Kingdom of Jerusalem, *ibidem*.
- המקורות לתולדות המסחר הבינלאומי הם: אוספי חוזים בינלאומיים שקבעו את מערכת הפריבילגיות של הקומונות השונות; תעודות פרטיות, כלומר חוזים מסחריים של חברות או סוחרים בודדים, ולבסוף ספרי-לימוד מסחריים. החוזים הבינלאומיים צוינו בביבליוגרפיה לפרק השישי: הכובשים, ג: הקומונות. מדרך ביבליוגרפיה: R.H. Bautier, Les sources de l'histoire du commerce international en Méditerranée (XII-XVe s.), *Les sources de l'histoire maritime en Europe du Moyen-âge au XVIIIe siècle*, éd. M. Mollat, 1962, pp. 137-181.
- האוסף החשוב ביותר הם הרגיסטרים של הנוטאריונים בגינואה. רשימת הפרסומים: Archivio di Stato di Genova. *Cartolati notarili, Inventario I. 1 a.*, Rome 1956.
- Il cartolare di Giovanni Scriba*, ed. M. Moresco and M. Chiaudano. 2 vols., Turin 1935.
- Oberto Scriba de Mercato*, 1190, ed. M. Chiaudano and R. Morozzo della Rocca, Genoa 1938.
- Guglielmo Cassinese*, 1190-1192, ed. M.W. Hall, H.C. Krueger and R.L.R. Reynolds, Genoa 1938.

Bonvillano, 1198, ed. J.E. Eierman, H.C. Krueger and R.L. Reynolds, Genoa 1939.

תעודות מסחריות מוויניציה:

R. Morozzo della Rocca and A. Lombardo, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, 2 vols., Turin 1940.

Idem, *Nuovi documenti del commercio veneto*, Venice 1953.

פיזה:

G. Müller, *op. cit.*, pp. 109-111. Cf. R.S. Lopez, The unexplored wealth of the notarial archives of Lucca and Pisa, *Mélanges L. Halphen*, Paris 1951, pp. 417-432.

מארסיי:

L. Blancard, *Documents inédits sur le commerce de Marseille au Moyen-âge*, 2 vols., Marseille 1884-5.

H.E. Mayer, *Marseilles Levantehandel und ein Akkonensisches Fälscheratelier des 13 Jahrhunderts*, Tübingen 1972.

John H. Pryor, *Business Contracts of Medieval Provence. Selected Notulae from the Cartulary of Giraud Amalric of Marseille*, Toronto 1981.

ספרי-לימוד מסחריים:

S.F.B. Pegolotti, *La Pratica della mercatura*, ed. A. Evans, Camb. Mass. 1936.

Zibaldone da Canal, *Manoscritto mercantile del sec. XIV*, ed. A. Stussi, Venice 1967.

מחקרים:

R.S. Lopez, The Trade of Medieval Europe: The South, *Cambridge Econ. History*, II, pp. 257-355 (עם ביבליוגרפיה מפורטת).

A. Schaube, *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge*, München-Berlin 1906.

E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1976.

E. Ashtor, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton Univ. Press 1983.

G. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-âge*, 2 vols., Paris 1885-6.

R.S. Lopez and I.W. Raymond, *Medieval trade in the Mediterranean World. Illustrative Documents*, N.Y. 1955.

S.Y. Labib, *Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter (1171-1517)*, Viert. f. Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 1965.

E. Ashtor, *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval*, Paris 1969, esp. 231-67.

Cl. Cahen, Orient latin et commerce du Levant, *Bullet. Fac. Lettres de Strasbourg*, 29 (1950-1).

H. Byrne, *Genoese Shipping in the 12th and 13th centuries*, Camb. Mass. 1930.

E. Bach, *La cité de Gênes au XIIe siècle*, Copenhagen 1955.

E.H. Byrne, The Genoese Colonies in Syria, *The Crusades and other Historical Essays presented to Dana C. Munro*, ed. J.L. Paetow, N.Y. 1928.

Idem, Commercial Contracts of the Genoese in the Syrian Trade of the 12th Century, *Quarterly Journal of Economics*, 31 (1916/17).

- Idem*, Genoese Trade with Syria in the 12th century, *American Hist. Review*, 25 (1919/20).
- G. Luzzatto, Relazioni economiche fra Oriente ed Occidente dal secolo X al XV, *Oriente ed Occidente nel MedioEvo*, Rome 1957.
- Idem*, *Studi di storia economica veneziana*, Padua 1954.
- Idem*, Capitale e lavoro nel commercio veneziano dei sec. XIe XII, *Rivista di storia economica*, 1941.
- A.E. Sayous, Le rôle du capital dans la vie locale et le commerce extérieur de Venise entre 1050 et 1150, *Revue belge de philologie et d'histoire*, 13 (1934).
- A.E. Sayous, Les mandats de St. Louis sur son trésor et le mouvement international des capitaux pendant la septième croisade (1248-1254), *Revue historique*, 127 (1931).
- R. Pernoud, *Essai sur l'histoire du port de Marseille des origines à la fin du XIIIe siècle*, Marseille 1935.
- R.H. Bautier, Les relations économiques des occidentaux avec les pays d'Orient au moyen-âge, in *Sociétés et compagnies du commerce en Orient et dans l'Océan Indien*, ed. M. Mollat, Paris 1971, pp. 263-331.
- H.E. Mayer, *Marseilles Levantehandel und ein Akkonensisches Fälscheratelier des 13. Jahrhunderts*, Tübingen 1972.
- R.K. Berlow, The Sailing of "Saint Espirit", *Journal of Economic History*, 39 (1979) 345-362.
- D. Abulafia, Crocuses and Crusaders; San Gimignano, Pisa and the Kingdom of Jerusalem, *Outremer*, pp. 227-243.
- E. Baratier, *Histoire du commerce de Marseille*, 2 vols., 1949.
- R. Pernoud, Le Commerce de Marseille depuis le haut moyen-âge jusqu'à la fin du XIIIe siècle in Robert, *Histoire du Commerce de Marseille*, I, 1949 pp. 107-382.
- D. Jacoby, L'expansion occidentale dans le Levant: les Venitiens à Acre dans le second moitié du XIIIe siècle, *Journal of Medieval History*, 3 (1977), 225-267.
- J. Riley-Smith, Government in Latin Syria and the Communal Privileges of Foreign Merchants, *Relations between East and West in the Middle Ages*, ed. D. Baker, Edinburgh 1973, pp. 109-132.
- A. Hibbert, Catalan Consulates in the Thirteenth Century, *Cambridge Historical Journal*, IX (1949), 352-8.
- J. H. Pryor, Mediterranean Commerce in the Middle Ages: A Voyage under Contract of commenda, *Viator*, 14 (1983), 133-194.
- Idem*, Transportation of Horses by Sea during the Era of the Crusades: Eighth Century to 1285 A.D., *The Mariner's Mirror*, 68 (1982) 9-28, 103-126.
- Idem*, The Naval Architecture of Crusader Transport Ships, *The Mariner's Mirror* 70 (1984), pp. 171-219.

פרק שבעה-עשר : אמנות ואדריכלות

מחקר כולל על האמנות הצלבנית לא נכתב עדיין. לעומת זאת קיים מספר רב יחסית של מחקרים מונוגרפיים של ההבטים השונים של האמנות הצלבנית. סיכום ראשוני של הידע פורסם במחקריהם של J. Folda ו-T.S.R. Boase. מחקרים אלה כוללים ביבליוגרפיה עשירה ביותר.

The Art and Architecture of the Crusader States, ed. H.W. Hazard in *A History of the Crusades*, ed. K. M. Setton, vol. IV, Wisconsin 1977.

מחקרים מיוחדים צוינו בהערות לגוף הפרק ור' גם :

A. Ambrosi, *Architettura dei Crociati in Puglia. Il Santo Sepolcro di Barletta*, Bologna 1976.

A. Borg, Observations on the Historical Lintels of the Holy Sepulchre, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 32 (1962), 25-40.

H. Buschhausen, *Die süditalienische Bauplastik im Königreich Jerusalem*, Wien 1978.

M.S. Cella Mariano, Sulle relazioni artistiche tra la Puglia e l'Oriente latino, *Centro di Studi Normano-Suevi. Fonti e studi*, II (1975).

J. Folda, Three Crusader Capitals in Jerusalem, *Levant*, 10 (1978), 139-155.

Idem, Crusader painting in the thirteenth century: the state of the question, *Acts of the Twenty Fourth International Congress of the History of Art*, Bologna 1979.

Z. Jacoby, The tomb of Baldwin V, King of Jerusalem and the workshop of the Temple Area in Jerusalem in the Twelfth Century, *Gesta*, 18 (1979), 3-13.

Idem, The Twelfth Century Sculpture Workshop of the Temple Area in Jerusalem: Origins, Development and Impact, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 45 (1982), 325-394.

Idem, Le portail de l'église de l'Annonciation de Nazareth au XIIIe siècle, *Monuments et Memoires publ. par l'Acad des Inscription et Belles Lettres*, 64 (1979), 141-194.

N. Kanaan, Local Christian Art in Twelfth Century Jerusalem, *Israel Exploration Journal*, 23 (1974), 165-75; 221-229.

B. Kühnel, Steinmetzen aus Fontevrault in Jerusalem. Eine Bauplastik-Werkstatt der Kreuzfahrerzeit, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 33 (1980), 83-97.

M. Piccirillo, Basilica del santo sepolcro e lintelli medievali del portale, *La Terra Santa*, 45 (1969), 106-117.

M. Rosen-Ayalon, Une mosaïque médiévale au Saint Sépulchre, *Revue biblique*, 83 (1976), 237-253.

Crusader Art in the Twelfth Century, ed. J. Folda (BAR International Series 152), Oxford 1982.

המחקרים הנוגעים לעניננו בקובץ זה הם בעיקר אלה :

H. Buschhausen, Die Fassade der Grabeskirche zu Jerusalem, pp. 71-96.

A. Wey Carr, The Mural Paintings of Abu Ghosh and the Patronage of Manuel Comnenus in the Holy Land, pp. 215-234.

על פסיפסים וציור ראה גם:

K. Weitzmann, *Icon Painting in the Crusader Kingdom*, *Dumbarton Oaks Papers*, XX (1966), 58-83.

Idem, Four Icons on Mount Sinai: New Aspects in Crusader Art, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 21 (1972), 279-293.

פרק שמונה-עשר: לחשבון התקופה

אין למעשה מחקרים המכוונים בדיוק לנושא שלנו, כיוון שמסעי-הצלב כתנועה קולוניאלית לא זכו לניתוח אלא במקצת. לפיכך נודעת חשיבות למחקרים המנסים לשבץ את התנועות הקולוניאליות של ימי-הביניים במסגרת הקולוניאליזם הכללי. יושם לב במיוחד למחקרים אלה:

H. Lüthy, *Die Epochen der Kolonisation und Erschliessung der Erde: Versuch einer Interpretation des europäischen Zeitalters*, in *Gegenwart der Geschichte*, Köln 1967, pp. 174-271. (חלקים פורסמו כבר בשנים 1963, 1966).

Cf. H. Kohn, *Reflections on colonialism*, *The Idea of Colonialism*, ed. R. Strausz-Hupé and H.W. Hazard, N.Y. 1958, 1-16.

M. Jensen and R. Reynolds, *European colonial experience. A plea for comparative studies*, *Studi in onore di Gino Luzzato*, IV, Milan 1950, 75-90.

מחקר חריש המטפל בתולדות ההתפשטות האירופית מקדיש מקום מועט בלבד למסעי-הצלב:

P. Chaunu, *L'expansion européenne du XIIIe au XVe siècle*, Nouvelle Clio, Paris 1969.

בין החוקרים המנסים ליצור מסגרת של מחקר השוואתי תופסים מקום חשוב מחקריו של שארל ורלינדן. מנקודת-מבטנו חשובים במיוחד:

Précédents médiévaux de la colonie en Amérique, *Comision Panamericana de Historia. Homenaje à José Martí*, Mexico 1954, pp. 7-61.

Les origines coloniales de la civilisation atlantique. Antécédents et types de structure, *Cahiers d'histoire mondiale*, I, 1953-4, 378-398.

Le problème de la continuité en histoire coloniale. De la colonisation médiévale à la colonisation moderne, *Revista de Indias*, Madrid 1951, 219-236.

Les influences médiévales dans la colonisation de l'Amérique, *Revista de historia de America*, Mexico 1950, 440 ff.

Modernità e medioevalismo nell'economia e nella società coloniale americana. *Univ. de Napoli, Istituto di storia economica e sociale, Annali* IV, 1965, pp. 3-62.

רשימת קיצורים

<i>AOL</i>	<i>Archives de l'Orient Latin</i> , 2 vols., Paris 1881-4.
<i>BEC</i>	<i>Bibliothèque de l'Ecole des Chartes</i> .
Benvenisti, <i>Crusaders</i>	M. Benvenisti, <i>The Crusaders in the Holy Land</i> , Jerusalem 1970.
Crusader Institutions	Joshua Prawer, <i>Crusader Institutions</i> , Oxford 1980.
Delaborde	H.F. Delaborde, <i>Chartes de la Terre Sainte provenant de l'abbaye de Notre-Dame de Josaphat</i> , Paris 1880.
Delaville	J. Delaville le Roulx, <i>Cartulaire générale de l'ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jerusalem, 1100-1310</i> , 4 vols., Paris 1894-1906.
<i>Die Geistlichen Ritterorden</i>	<i>Die Geistlichen Ritterorden Europas</i> , ed. J. Fleckenstein - M. Hellmann, Sigmaringen 1980.
<i>Eracles</i>	<i>l'Estoire d'Eracles Empereur (RHC. Occ.)</i> .
John of Ibelin	<i>Livre de Jean d'Ibelin, Lois I</i> , 7-423.
Kohler	C. Kohler, <i>Chartes de l'abbaye de Notre-Dame de la vallée de Josaphat. Analyses et extraits</i> , Paris 1900.
La monte, <i>Feudal Monarchy</i>	J.L. La Monte, <i>Feudal Monarchy in the Latin Kingdom of Jerusalem</i> , Cambridge, Mass. 1932.
<i>LdAdB</i>	<i>Livres des Assises de Bourgeois</i> , ed. H. Kausler in <i>Les livres de Assises et des usages dou reaume de Jérusalem I</i> , Stuttgart, 1839.
<i>Lois</i>	<i>RHC. Lois</i> , ed. Beugnot, 2 vols. Paris, 1841-1843.
<i>MGH SS</i>	<i>Monumenta Germaniae Historica Scriptores</i> , 1826 ff.
Müller	G. Müller, <i>Documenti sulle relazioni delle città Toscane coll' Oriente</i> , Florence 1879.
<i>Outremer</i>	<i>Outremer, Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem presented to Joshua Prawer</i> , ed. B.Z. Kedar et al., Jerusalem 1982.
Phillip of Novara	<i>Livres de Phillipe de Navarre, Lois I</i> , 469-571.
<i>PPTS</i>	<i>Palestine Pilgrims' Text Society</i> , 13 vols., London 1896-1907.
<i>Regesta</i>	R. Röhricht, <i>Regesta Regni Hierosolymitani and Additamentum</i> , Innsbruck 1893-1904.
<i>RHC</i>	<i>Recueil des Historiens des Croisades</i> .
<i>HOcc.</i>	<i>Historiens Occidentaux</i> . 5 vols., Paris 1844-1895.
<i>HOr.</i>	<i>Historiens Orientaux</i> . 5 vols., Paris 1872-1906.
<i>HArm.</i>	<i>Documents orméniens</i> , 2 vols., Paris 1869-1906.
<i>HGr.</i>	<i>Historiens Grecs</i> . 2 vols., Paris 1875-1881.
Riley-Smith,	J. Riley - Smith, <i>The Knights of St. John of Jerusalem and Cyprus, 1050-1310</i> . London 1967.
Röhricht, <i>GKJ</i>	R. Röhricht, <i>Geschichte des Königreichs Jerusalem</i> , Innsbruck, 1898.
<i>ROL</i>	<i>Revue de l'Orient Latin</i> , 13 vols.
Rozière	E. de Rozière, <i>Curtulaire de l'église du Saint-Sépulcre de Jérusalem</i> , Paris 1849.

רשימת קיצורים

Strehlke	E. Strehlke, <i>Tabulae Ordinis Theutonic</i> i. Berlin 1869; Phot. reprint with an introduction by H.E. Mayer, Toronto 1975.
Tafel-Thomas	G.L.F. Tafel and G.M. Thomas, <i>Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig</i> , 3 vols., Vienna 1856-1857.
<i>The Eastern</i>	<i>The Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusaders</i> , ed. P.M. Holt, Warminster 1977.
W.T.	Willelmus Tyrensis, <i>Historia rerum in partibus transmarinis gestarum</i> . RHC. HOcc. I, 1-2.
ZDPV	<i>Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins</i> .

גויטיין,היישוב היהודי, ש.ד. גויטיין, היישוב היהודי בארץ־ישראל בראשית
האיסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה,
ערך י. הקר, ירושלים, תש"ס.
י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים, שני כרכים,
פראוור, תולדות מהדורה שנייה, ירושלים תשל"א

הציורים

מקורות והסברים

ציור 1, עמ' 23.

המקור: פסיפס בכנסיית סופיה הקדושה בקושטא.

ציור 2, עמ' 27.

המקור: פריט מתוך כת"י ספרדי מאויר בן המאה הי"ג: *Las Cántigas de Santa Maria* *Cántiga XXXI* של אלפונסו החכם. איכר אירופי בימי הביניים המרכזיים. עגלת עבודה משמשת גם אמצעי תחבורה. השוורים הם כוח העבודה וההובלה העיקרי. Cf. J. Lovillo Guerrero, *Las Cántigas. Estudio arqueológico de sus miniaturas*, Madrid 1949.

ציור 3, עמ' 32. מוסלמים בלבוש מזרחי (יושם לב לכפיה שבראשם) מתגוננים בתוך העיר; נזיר מייעץ לצלבנים; ג'ורג' הקדוש, פטרון האבירים במרומי הר־הזיתים מסייע ללוחמים הנוצרים.

המקור: איור מתוך כת"י צרפתי מתחילת המאה הי"ד: *Histoire de Godfrey de Bouillon*. הספרייה הלאומית בפאריס.

ציור 4, עמ' 35. המוסלמים מתגוננים בגרזנים וביידי אבנים מפני הצלבנים האבירים ממרומי החומה; הפראנקים בלבוש המאה הי"ג (צורת הקסדה והמגן) מתקיפים מן היבשה; צי נוצרי מתקיף את העיר מצד הים. הכתובת הצרפתית: *Or estoit a grant merueille la cité de Sur et moult encienne* (והנה, היתה העיר צור עיר מופלאה ועתיקה מאוד). מקור: איור בהמשך הצרפתי של הכרוניקה של וילהלם מצור, שנכתב בעכו במאה הי"ג. הספרייה הלאומית בפאריס.

ציור 5, עמ' 42. תחריט מסוף המאה הי"ט.

מקור: G. Ebers — H. Guthe, *Palästina in Bild und Wort*, Stuttgart, 1883.

ציור 6, עמ' 55. תחריט מן המאה הי"ט.

מקור: L. Lortet, *La Syrie d'aujourd'hui*, Paris 1884.

ציור 7, עמ' 57. תחריט מתחילת המאה הי"ט.

מקור: *Voyage d'Ali Bey el-Abassi en Afrique et en Asie pendant les années 1803–7*, Paris, 1814.

ציור 8, עמ' 60. תחריט מן המאה הט"ז. בטרופולי ובהרים מזרחה ממנה נפגשו מוסלמים, נוצרים, דרוזים ומארוניטים תחת שלטון הפראנקים.

מקור: G. Zuallardo, *Il devotissimo viaggio di Gierusalemme*, 1586, Roma, 1592.

ציור 9, עמ' 62. איור של אל־וסיטי, בגדאד, המאה הי"ג.

מקור: כת"י הספרייה הלאומית בפאריס.

הציורים: מקורות והסברים

ציור 10, עמ' 67. איור של כת"י ארמני בן המאה הי"ד.

מקור: S. Der Nersessian, *The Armenians*, London, 1969.

ציור 11, עמ' 69.

מקור: ציור פרסקו ב'כנסיית הצלב' בעמק המצלבה בירושלים.

ציור 12, עמ' 71. 'הסורים' בסוף המאה הט"ו. הכתובת מעל לציור (לא נדפסה): Des suriens qui habitent et demeurent en Hierusalem et es lieux de la terre sainte qui se disent et reputent estre crestiens (הסורים החיים והגרים בירושלים ובמקומות ארץ הקודש האומרים והחושבים עצמם לנוצרים).

מקור: תחרית מתוך ספר מסעות של ברנהרד פון בראידנבך, התרגום הצרפתי, Lyons 1488. ר' להלן ציור 28 (הנוסח הלאטיני המקורי).

ציור 13, עמ' 76. קנטאורים תוקעים בחצוצרות לפתיחת הטורנייר לרגלי המבצר; אבירים (מימין) ופשוטי העם (משמאל) זורמים ליום ההתחרות; המלך ובני-לווייתו משקיפים על המאורע; למטה: הטורנייר.

המקור: איור מתוך *L'histoire de Saint Graal*. כתב-יד הספרייה הלאומית בפאריס, לערך 1280.

ציור 14, עמ' 79.

מקור: פריט מתוך ה-Bayeux Tapestry, סוף המאה הי"א. הריקמה המפורסמת מתארת את כיבוש אנגליה על-ידי הנורמאנים ב-1066.

ציור 15, עמ' 85. באופן מסורתי מיוחס סמל זה למלכי ירושלים הצלבנית. לפי סברה אחת מציינים הצלבים את חמשת פצעי ישו, ולפי סברה אחרת בנוי הסמל במתכונת של מזבח נוצרי עם ארבעה צלבים בקרנותיו וצלב במרכזו. בסמל זה משתמשים הפראנצ'סקאנים בארץ-ישראל בתור 'שומרי ארץ הקודש' (*Custodes Terrae Sanctae*) החל ב-1342.

ציור 16, עמ' 86. המקל והתרמיל היו סמלי העולים לרגל. התרמילים של בני האצולה קושטו בריקמות עשירות שכללו גם את הסמלים ההיראלדיים של בתי-האצולה. המקור: B. de Montfaucon, *Les monuments de la monarchie française*, 1729.

ציור 17, עמ' 97. מספר כתבות ממין זה נמצא בשוק המרכזי של ירושלים. במקומות מסוימים נמצאת גם האות T, המורה כנראה על בעלות של מסדר הטמפלרים; מצויים אף כתובת וציור, שזוהו כמקומו של קצב או מסעדה מן המאה הי"ב.

ציור 18, עמ' 112. פריט חשוב זה מתאר את סביבות שער יפו, שער הכניסה המרכזי לעיר. משמאל ארמון מלכי הצלבנים: Curia regis; באמצע מצודת העיר: Turris David; מימין שער העיר: Porta David, ורחוב דוד היורד מזרחה לכיוון הר-הבית. מקור: מפה מתוך כת"י Cambrai, המחצית השנייה של המאה הי"ב.

ציור 19, עמ' 120. איור מתוך התרגום הצרפתי של הכרוניקה על וילהלם מצור, המאה הי"ג. הספרייה הלאומית בפאריס.

ציור 20, עמ' 122. הכתובת: Imperator Fretericus in uxorem ducit Ysabellam sororem Henrici regis Anglorum. מקור: איור מתוך כת"י של הכרוניקה של מתיה פאריס, המאה הי"ג. כת"י קיימברידג'.

ציור 21, עמ' 123. הסמל של מלכי קפריסין לבית ליוזיאן: Lion rampant – 'האריה המטפס' אליו נוספו עוד סמלים אחרים. המקור: מוזיאון רוקפלר. באדיבותו של אנף העתיקות והמוזיאונים, משרד החינוך והתרבות.

הציורים: מקורות והסברים

ציור 22, עמ' 125. הכניסה לירושלים במאה הי"ד. משמאל המגדלים המרובעים של המצודה והחומה המקשרת אותם. החצר הפנימית מוקפת חומה וקימורים. נראה שהיא מחולקת על-ידי חומה פנימית. מצד ימין מבנה לפני הכניסה בשער. בקצה הימני בתוך חומת העיר – אולי שרידי ארמון המלכים.

המקור: איור מתוך *Passage d'Outremer de Brocard* (1332). כתי הספרייה הלאומית בפאריס.

ציור 23, עמ' 144. תחריט מתוך *Survey of Western Palestine*, 1881–7.

ציור 24, עמ' 146. יושם לב למקום העגינה המלאכותי של העיר. על הגבעה שני מגדלים מרובעים, כנראה שרידי הביצורים הנראים קצתם גם בחלק השמאלי של התמונה. למרגלות הגבעה בניינים מקומרים הנזכרים על-ידי עולי-הרגל כמקום לינת לילה לפני היציאה לירושלים.

מקור: תחריט מתוך *J. Cotovicus, Itinerarium Hierosolymitanum Syriacum, Antverpiae* 1619.

ציור 25, עמ' 148. יושם לב לשרידי הביצורים של העיר צור על המזחים של הנמל. מקור: תחריט מתוך *G. Ebers — H. Guthe, Palästina in Bild und Wort*, Stuttgart 1883.

ציור 26, עמ' 171. רובע האפאטריארך בירושלים במפה הצלבנית מן המאה הי"ב. הרובע מוגדר בין רחוב דוד ובין רחוב סטיפאן הקדוש העולה לשער שכם (= שער סטיפאן הקדוש); במרכז התמונה: *Platea sepulcri* – רחבת כנסיית הקבר ומערכת בנייניו: מגדל הפעמון, כנסיית התחייה העגולה ובתוכה מצבת הקבר ומימין כנסיית הגולגותא. שלושת הבניינים מול כנסיית הקבר (משמאל לימין): מסדר יוחנן הקדוש, מרים לאטינה 'הגדולה' ומרים לאטינה 'הקטנה'. משמאל הרובע למטה: 'כנסיית סנט ג'ורג' בשוק' (כנראה שוק התבואה והשמן ליד שער יפו). בקצה משמאל *Saint Caritot*, ומימין כנסיית אברהם הקדוש, ששרידיה נמצאו בחפירות החדשות ליד שער שכם. המקור: ר' לעיל, ציור 19.

ציור 27, עמ' 172. פריט מתוך מצבת קבר משנת 1290. המצבה היא, כנראה, של ארכיבישוף של נצרת. ר' *J. Prawer, A Crusader Tomb of 1290 from Acre and the Last* Archbishops of Nazareth, *Israel Exploration Journal*, 1974 (באדיבותו של המוזיאון העירוני של עכו). משמאל 'מטה הרועים' של איש כנסייה הובא מאירופה. מוזיאון של מגור ה'פלאגילאציו' בירושלים.

ציור 28, עמ' 187.

המקור: *Bernhard von Breidenbach, Peregrinationes in Terram Sanctam*, Mainz 1486.

ציור 29, עמ' 199. רישום על-פי חותם. הכתובת בשולי החותם: *Sigillum Sancte Marie Latine*; בפנים: *MA XC* – קיצור של *Mater Christi*. כנסייה זו נמצאה מול כנסיית הקבר. ר' לעיל, ציור 26. מקור: ר' להלן ציור 82.

ציור 30, עמ' 202. תחריט מדויק של מבני כנסיית הקבר כפי שנראו גם בתקופה הצלבנית. הכתובת מעל לאיור: *Hec est dispositio et figura templi Dominici sepulchri ab extra* (זוהי התבנית והצורה של מקדש קבר האדון מבחוץ. משמאל למטה קאפילות (ר' להלן, ציור 84), ומאחוריהן מגדל הפעמון שלפני נפילתו התנשא מעל לכיפת כנסיית התחייה. לימין הפעמון כנסיית התחייה ושערי הכניסה לכנסייה. מימין מעל למדרגות: הקאפילה של הגולגותא. במרכז: החצר; האבן מציינת מקום מסורתי של נפילת ישו בדרכו לצליבה. מקור: ר' לעיל, ציור 29.

הציורים: מקורות והסברים

ציור 31, עמ' 207. פריט מתוך הטימפאנון המפורסם של כנסיית אוטן (Autun) בבורגונד, מעשה-ידיו של הנזיר ז'יזלבר (Giselbert), לערך 1120. הצליין משמאל עולה לירושלים ועל תרמילו סמל הצלב. הצליין מימין עולה לסן ז'אק של קומפוסטילה בספרד ועל תרמילו הקונכיה (לזכר הפלגתו המופלאה של יעקב הקדוש מארץ-ישראל לספרד).

ציור 32, עמ' 209. מראה כללי על אוניה ים-תיכונית באמצע המאה הי"ג. מימין חרטום. משמאל ירכתי האוניה ומצידה מיתקן להעברת הסוסים מן האוניה ואליה. האוניה ו'המבצר', מקום המגורים הנוח ביותר באוניה. מעליו סככת בד על הסיפון הפתוח. מקור: J. de Varenne, *La Navigation sentimentale: Les Croisades*, 1957

ציור 33, עמ' 210. חתכי אוניה מן התקופה הצלבנית. המאה הי"ג. בציור משמאל: חתך רוחב של האוניה; למעלה: חתך אורך; למטה: חתך סיפון ובטן האוניה. 1. בטן האוניה וסיפון תחתון; 2. סיפון עליון; 3. הגשר ופרוזדור המעבר. C-: הפרוזדורים; e- תומכות הפרוזדור; Pa²-Pa¹: מקומות המגורים, שנקראו לעתים 'גן-עדן' (Paradis); Po-Po¹: גשר ראשון, גשר שני; B: 'המבצר'; ba²-ba¹ (Bellatorium, Castellum), סככה; L-L¹: קו המים; q²-q¹: שדרית האוניה; G²-G¹: מקום ההגיים; X-X: פתחי בית המטען. מקור: M. Mollat, *Problèmes navals de l'histoire des Croisades, Cahiers de civilisation médiévale*, 1967

ציור 34, עמ' 211. איור בכת"י של הכרוניקה של מתיה פאריס, המאה הי"ג. כת"י קיימברג'.

ציור 35, עמ' 212. רישום על-פי תבליט מסוף המאה הי"א. יושם לב לשני המפרשים וה'אנטינות' של האוניה ולעוגן בחרטומה. מגדל התצפית בראש התורן ו'המבצר' בירכתי האוניה.

מקור: M. Vocino, *La Nave del tempo. Iconografia della nave dalle origini ai nostri giorni*, Paris-Roma 1928

ציור 36, עמ' 214. משמאל: חותם עיר הנמל Dover. הכתובת סביב החותם: Sigillum Communae Baronum de Dovor. מימין חותם עיר הנמל Sandwich. הכתובת: Sigillum Consilii Baronum de Sandwico. המקור: A. Jal, *Glossaire nautique*, Paris 1848-1850

ציור 37, עמ' 215. מלמעלה מימין אוניה קטאלנית בתחילת המאה הי"ג. לאוניה שני תרנים. יש לשים לב לציפוי המיוחד של החרטום המופיע בכל ציורי האוניות באותו חיבור. מקור: ר' לעיל, ציור 2.

מלמטה: חותם עיר הנמל Dunwich. הכתובת: Sigillum Burgi de Donewic. משמאל אוניה פיזאנית בת המאה הי"ב. רישום על-פי תבליט בבסיס מגדל פיזה (מופיעות שם שתי אוניות). בחרטום האוניה ובירכתיה מקום 'המבצרים'. ההגה, שהוא משוט מאורך, בחרטום האוניה הדו-מפרשית. המקור: ר' לעיל, ציור 36.

ציור 38, עמ' 218. שרידי מבצר הטמפלארים על הגבעה בלאטרון. הכתובת Domus boni latronis. השם לאטרון - סירוס השם הצלבני Le Toron או Toronum militum - זכה לאטימולוגיה עממית (במאה הט"ו), שפירשה את השם בזיקה לשודד הטוב (לוקאס כ"ג, ל"ט ואילך), שנצלב עם ישו. A - ביתו של 'השודד הטוב' (מבצר הטמפלארים); B - ערבים; C - 'באר איוב הקדוש'; E - עולי-רגל; F - כנסיית מרים הקדושה; D - הכפר (או המנדל). המקור: ר' לעיל, ציור 8.

ציור 39, עמ' 221. המקור: ר' לעיל, ציור 8.

הציורים: מקורות והסברים

ציור 40, עמ' 222.

המקור: *Survey of Western Palestine, 1883*

ציור 41, עמ' 224. פסיפס בכנסיית המולד בבית-לחם, מעשה-ידיהם של אמנים ביזאנטיים או נוצרים מקומיים. מעליו כתובת לאטינית ברורה: *Basilus pictor* – הצייר באסיליוס. המאה הי"ב.

ציור 42, עמ' 230. ציור קדושים על עמודי אולם התווך של כנסיית בית-לחם. מימין סן וינסנט, משמאל אליהו הנביא. הכתובות כפולות ברומית וביוונית.

ציור 43, עמ' 235. מימין נזיר יווני, באמצע חילונים יוונים-אורתודוכסים. המקור: ר' לעיל, ציור 28.

ציור 44, עמ' 237. המקור: ר' לעיל ציור 5.

ציור 45, עמ' 241. מקור: ר' לעיל, ציור 25.

ציור 46, עמ' 245. תחריט מתוך ספר מסע: *Ritter Grünembergs Pilgerfahrt ins Heilige Land* 1486, Leipzig 1912 (עיבוד גרמני מודרני. המקור לא פורסם. הציור מכת"י גותה).

ציור 47, עמ' 247. פריט מתוך עיטור של כת"י של הברית החדשה שנכתב בשביל ארכיבישוף ארמני, אחיו של מלך ארמניה האיטון הראשון, 1287. המקור: ר' לעיל, ציור 11.

ציור 48, עמ' 255. פריט מתוך פסיפס של מונריאלה בסיציליה, המאה הי"ב. תיאור נדיר של יהודי ים-התיכון. יושם לב ללבוש, ובמיוחד לצעיף המכסה את הראש. האמן שלא ידע עברית צייר סימנים משונים כאותיות עבריות במגילה המוחזקת בידי אחת הדמויות. המקור: E. Kitzinger, *I mosaici di Monreale*, Palermo 1960.

ציור 49, עמ' 269. עמוד, כותרת ובסיס הקמרון בבניין המיוחס לבית-הכנסת של הרמב"ן בירושלים. ר' י. פינקרפלד, בחי הכנסיות בארץ ישראל מסוף תקופת הגאונים עד עליית החסידים, ירושלים תש"ו.

ציור 50, עמ' 278.

המקור: A.W.C. Lord Lindsay, *Letters on Egypt, Edom and the Holy Land*, London 1838.

ציור 51, עמ' 294. חותם ר' משה בן נחמן שנתגלה בסביבות עכו. המקור: מוזיאון ישראל. ר' י. שחר, חותם הרמב"ן, מוזיאון ישראל, תשל"ג. מתפרסם באדיבותו של אגף העתיקות והמוזיאונים, משרד החינוך והתרבות.

ציור 52, עמ' 304. רישומים אלה מבוססים על כת"י ספרדי מאויר מן המחצית הראשונה של המאה הי"ג. משמאל למעלה: לבוש מלא של יהודי ספרדי. יושם לב לכותונת הארוכה, לחגורה ולשרוולים הצמודים לפרקי-היד. מעליהם גלימה עליונה הסגורה באבזם מתחת לצוואר. השיער ארוך, והראש מכוסה בכובע מחודד עשוי כנראה פיסות בד. למטה באמצע: כובע דומה, אולם פיסות הבד דמויות קשקשים. למטה מימין ומשמאל: כיסוי-ראש של נשים. יצויין הקשר המחזיק את הצעיף הדומה לקשרי הכפיות של המוסלמים בציורי התקופה. מקור: ר' לעיל, ציור 2.

הציורים: מקורות והסברים

ציור 53, עמ' 332.

מקור: איור מתוך הביוגרפיה של לואי התשיעי, מלך צרפת: Guillaume de Saint Pathus, *Vie de St. Louis et ses miracles*. כת"י הספרייה הלאומית בפאריס.

ציור 54, עמ' 334. קטע מתוך פרסקו בכנסיית הטמפלרים בקריסאק (Cressac) בצרפת, המאה הי"ג. אחד הציורים המועטים בני-התקופה המתארים אביר טמפלרי. הפרסקו השלם מתאר עיר, שמעל חומותיה משקיפים אנשים ביציאת הטמפלרים משעריה. המקור: *Musée des Monuments Français*, פאריס. Cf. *Présence et énigme des Templiers*, *Archeologia*, 27 (1969).

ציור 55, עמ' 346.

הזיהויים של מערך הבניינים של מסדר ההוספיטאלרים בעכו אינם ודאיים. בהסתמך על אחת ממפות עכו המצורפת לחיבורו של מארינו סנודו, נראה שה'קריפטה' המפוארת (המבנה העליון ברישום), היא ה'רפקטוריום', או אולם האוכל הגדול של המסדר. המעבר התת-קרקעי הוליך למבנה הגדול, כנראה ה'לוג'יה', כעין פורטיקו בקומת הקרקע של מבנה ההוספיטאלרי, שאולי שימש מרכז אדמיניסטרטיבי של המסדר. המקור: תוכנית על-פי M. Benvenisti, *The Crusaders in the Holy Land*, Jerusalem 1970 (ברשותו האדיבה של המחבר).

ציור 56, עמ' 350. כנסיית מרים הקדושה של המסדר הטיבטוני שנתגלתה בחפירות ברובע היהודי בירושלים. ליד הכנסייה הרומאנסקית משמאל, כנראה אמצע המאה הי"ב, נמצא מערך מבנים השייך כנראה לבית-ההארכה של המסדר. בתקופת הקמתו של מערך הבניינים שימשו אלה סניף דוברי גרמנית של מסדר ההוספיטאלרים בירושלים. מקור: א. עובדיה, כנסייה מתקופת הצלבנים ברובע היהודי בירושלים, ארץ-ישראל, י"א (תשל"ג). ברשותו האדיבה של החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה.

ציור 57, עמ' 378.

מקור: מ. בן-דוד, החפירות במבצר הצלבני בכוכב הירדן, קדמוניות, ב, תשכ"ט (ברשותו האדיבה של המחבר ושל החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה).

ציור 58, עמ' 382. צילום-אוויר של מבצר מונפור (ברשותו האדיבה של מ. בנבנשתי). ור' תכניות מפורטות י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל, ב, 171.

ציור 59, עמ' 386.

המקור: C. N. Johns, *Guide to Atlit*, Jerusalem 1947 (ברשותו האדיבה של אנף העתיקות והמוזיאונים, משרד החינוך והתרבות).

ציור 60, עמ' 396.

המקור: *Survey of Western Palestine*, 1883.

ציור 61, עמ' 398. רישום החומה המזרחית החיצונית של עכו על-פי מפת פייטרו ויסקונטי המצורפת לחיבור: Marino Sanudo, *Liber Secretorum Fidelium Crucis*, Hanoviae 1661. הרישום מתוך ספרו של A. Von Winterfeld, Berlin 1859, פורסם מחדש על-ידי B. Dichter, *The maps of Acre. A Historical Cartography*, Acre 1973.

ציור 62, עמ' 403. כריתת שלום בין ריצ'ארד מקורנוול והסלטאן ב-1240. המקור: איור מתוך הכרוניקה של מתיה פאריס. כת"י קימברייג'.

ציור 63, עמ' 406. משמאל: רישומים על-פי חותמות מסוף המאה הי"א. יושם לב לקסדה דמויית חרוט, מגן האף (למטה), השריון הארוך של דסקיות (למעלה) ושל שרשראות (למטה), החרב (למעלה) והחנית (למטה).

הציורים: מקורות והסברים

מקור: G. Demay, Le costume de guerre et l'apparat d'après les sceaux du moyen-âge. *Mém. de la soc. nat. des Antiquaires de France*, 1874
מימין השריון והלבוש המלאים של המחצית הראשונה של המאה הי"ג. יצוינו שתי הקסדות, מגיני הידיים והרגלים וכן צורת החגור. כת"י ספרדי, המאה הי"ג.
המקור: ר' לעיל, ציור 2.

ציור 64, עמ' 407. רישומים על-פי חותמות התקופה. מימין: סוס ורוכבו במסע-הצלב השני. יושם לב לחרב הארוכה, למגן התלוי מן הצוואר, האוכף והדרכנות, וכן שריון השר-שראות המכסה את כל הגוף. משמאל למעלה: פרש דוהר. ראויים לציון החנית הארוכה עם דגלון, המגן בעל החטוטה וקסדת החרוט. למטה: המגן מתקצר, הקסדה מכסה את כל הראש.
מקור: ר' לעיל, ציור 63.

ציור 65, עמ' 408. רישומים על-פי חותמות התקופה. בשורה התחתונה משמאל לימין: הקסדה מתחילת המאה הי"ב ועד הי"ג. משמאל מגן השרשראות מכסה את הצוואר, מעליו קסדת-עור מחוזקת על-ידי פיסות-מתכת המתארכות למגן-אף. מתחת לקסדה כיפת בד ושובל. באמצע: הקסדה הופכת לגוף מתכתי אחיד עם מגן-אף. מימין ולמעלה: קסדות המאה הי"ג: קסדות המכסות את כל הראש עם חריצים לראייה ולנשימה; באמצע ומשמאל: הקסדה דמויית הביצה.
מקור: ר' לעיל, ציור 63.

ציור 66, עמ' 409. רישומים על-פי חותמות התקופה. בשורה העליונה: קסדות המאה הי"ב; בשורה התחתונה: קסדות המאה הי"ג. מימין למעלה: הראש והקסדה במאה הי"ג.
מקור: ר' לעיל, ציור 63.

ציור 67, עמ' 410. רישומים על-פי חותמות התקופה. מימין למטה: מגן בתקופת מסע-הצלב הראשון; משמאל המגן המשתכלל באמצע המאה הי"ב. למעלה: מגינים וקסדות של המאה הי"ג.
מקור: ר' לעיל, ציור 63.

ציור 68, עמ' 411. רישום על-פי חותמות התקופה. משמאל סוס ורוכבו בתקופת מסע-הצלב הראשון; מימין אביר במאה הי"ג.
מקור: ר' לעיל, ציור 63.

ציור 69, עמ' 411. אבירי המאה הי"ג. יושם לב לסמלי האביר החוזרים על מכסה סוסו.
מקור: ר' לעיל, ציור 63.

ציור 70, עמ' 412. רישומים על-פי חותמות התקופה. המגמה הכללית היא של התקצר-רות החרב בין המאות הי"א למאה הי"ג. יושם לב לידיעות, ר' להלן, ציור 72. למטה באמצע ראשי חניתות.
מקור: ר' לעיל, ציור 63.

ציור 71, עמ' 413. צורת נשיאת החרב בחגור.
מקור: ר' לעיל, ציור 63.

ציור 72, עמ' 414. האוכף והדרכנות במאות י"ב-י"ג.
מקור: ר' לעיל, ציור 63.

ציור 73, עמ' 416. רישום על-פי קערת חרס מקפריסין. אביר-קשת ממלוכי.
מקור: המוזיאון הבריטי, לונדון.

הציורים: מקורות והסברים

ציור 74, עמ' 417 רישום על-פי פיתוחי-מתכת באגרטל נחושת מן המאה הי"ד. סצינת-לחימה של אבירים ממלוכים. באמצע ומשמאל פרשים-קשתים. יושם לב לחנית ולחרב. המקור: S. Rice, *Baptistère de St. Louis*, Paris 1953

ציור 75, עמ' 419. סצינת-ציד מתוך פיתוחי מתכת באגרטל נחושת מן המאה הי"ד. פרש-קשת בעל קלסתר-פנים מונגולי. לבוש פאר של הפרש וסוסו. הצייד בעזרת צ'יטה וכלבי ציד. מקור: ר' לעיל, ציור 73.

ציור 76, 421. קרב בין הצלבנים והמוסלמים. מימין הצלבנים. יושם לב לקסדות ולמגינים ועליהן סמלי אבירים החוזרים ונשנים על מכסי סוסיהם. משמאל המוסלמים. בראשם כפיות. יושם לב לחרבות השונות מן הצלבניות. סמלי האבירות של הלוחמים המוסלמים. מקור: ההמשך הצרפתי של הכרוניקה של וילהלם מצור. כת"י המאה הי"ד. הספרייה הלאומית בפאריס.

ציור 77, עמ' 428. 'הרימוק' להשלכת ה'אש היוונית' נמצא בהר-ציון. מקור: מוזיאון הפלאגילאציו הפראנצסקאני בירושלים. דוגמאות אחרות: המוזיאון הימי בחיפה ומוזיאון ישראל.

ציור 78, עמ' 433. תחריט מתוך החיבור: G. Caoursin, *Stabilimenta Rhodiorum militum*, s.l., 1493

ציור 79, עמ' 447. קביבה, בפי הצלבנים Parva Mahomeria – 'המסגד הקטן'. היישוב הוא פרי התיישבות חקלאית צלבנית במקום. משני צדדיו של הרחוב הרומי בתי-מגורים קטנים וצרים. במערב הכפר מבצר קטן עם מגדל חזק בפינתו. בין המבצר ובין בתי הכפר הכנסייה הצלבנית על יסודות קדומים יותר. לפי מקורות כתובים היו בכפר זה בשנת 1156 לערך 90 משפחות ואחר כך 140 משפחות, כ-500 נפש לערך. על ההתיישבות ר' J. Prawer, Colonization activities in the Latin Kingdom of Jerusalem, *Rev. belge de philologie et d'histoire*, 29 (1951), 1096–1108.

המקור: B. Bagatti, *Monumenti di Emmaus el-Qubeibeh e dei dintorni*, Jerusalem 1947

ציור 80, עמ' 450. פריט מתוך מפת עכו בכרוניקה של מתיה פאריס. יש לשער שהרישום (המוגדל כאן) הוא של עד-ראייה שהכיר את המזרח. יושם לב לצורת הרתימה של המהרשה. מקור: כת"י הכרוניקה של מתיה פאריס, המאה הי"ג, קיימברידג'.

ציור 81, עמ' 476. פריט מתוך הכרוניקה של מתיה פאריס. כלעיל בציור 80. כנסיית סנטה אננה. מתחת לכנסייה הרומאנסקית הצלבנית נמצאת מערכת מערות, ששימשה כבר ככנסייה בתקופה הביזנטית ושובצה בתוך הכנסייה הצלבנית.

ציור 82, עמ' 498.

מקור: M. de Vogüé, *Les églises de la Terre Sainte*, Paris 1860; ed. J. Prawer, Toronto Univ. Press 1973

ציור 83, עמ' 503. מקראת התוכנית. א-ב-ג: הכנסייה הביזנטית של התחייה – 'הרו-טונדה' של הצלבנים. א. מצבת הקבר. ב. כניסה למצבה; המקוף של הכנסייה מעבר למעגל העמודים. ה. הכיפה מעל לאולם התווך של הבאסיליקה ('המארטיריון'). ז. הקאפילה של השילוש הקדוש. מעליו מגדל הפעמונים. ח-ט: הקאפילות של יוחנן הקדוש ויעקב הקדוש. י. הכניסה מן החצר לכנסייה. כ. הקאפילה של הגולגותא. ל. אבן המשיחה. מ-נ: קאפילות קורנות על סטראות הבאסיליקה ומדרגות. ס1: הקאפילה של הלנה הקיסרית. ע. הכיפה מעל לקאפילה. ס2: במישור הסלע: הקאפילה על 'מציאת הצלב'.

הציורים: מקורות והסברים

ציור 84, עמ' 504. חתך מבני כנסיית הקבר. מימין לשמאל: הכניסד המערבית לכנסייה (סתומה); בניין הרוטונדה, מאחוריו מגדל הפעמונים; כיפת אולם התווך של הבאסיליקה; הסטרא החיצונית והפנימית; הירידה והקאפילה של הקיסרית הלנה. מקור: ר' לעיל, ציור 83.

ציור 85, עמ' 511. כותרות שער השלשלת.

ציור 86, עמ' 512. רישום על-פי צילום של כותרות העמודים באולם התווך בכנסיית סנטה אגנה בירושלים, המאה הי"ב. רוב הקישוט הוא גיאומטרי (אם כי נשתמר גם ראש שור ועוד). בכותרת משמאל כעין נעליים צמודות.

ציור 87, עמ' 513. כותרת ועמוד בכנסיית 'העלייה לשמיים' (Ascensio Domini) בהר הזיתים. המאה הי"ב, ור' להלן ציור 90 ועמ' 519.

ציור 88, עמ' 515. רישום כותרת-תאומים צלבנית משער השלשלת המוליך להר-הבית. ור' להלן ציור 94 ועמ' 531.

ציור 89, עמ' 516. סימני סיתות של סתתים צלבניים. השווה Clermont-Ganneau *Archaeological researches in Palestine during the years 1873–4* (reprinted Jerusalem 1971), vol. I, p. 10.

ציור 90, עמ' 519. כותרות צלבניות של 'כנסיית העלייה השמימה' בהר הזיתים. המאה הי"ב. המקור: צילום המחבר.

ציור 91, עמ' 522. פגישת מרים ואלישבע, אמו של יוחנן המטביל (לוקאס, א, לט) איור מתוך כתי' 'ספר התפילות של המלכה מליסנדה'. ירושלים, המאה הי"ב. המקור: המוזיאון הבריטי, לונדון.

ציור 92, עמ' 525. תחילת הפסוק: Dixit Dominus Domino meo. Sede a dextris meis. מתוך תהלים קט, א (מתי כב, מד). 'ספר התפילות של המלכה מליסנדה', ירושלים, המאה הי"ב. מקור: המוזיאון הבריטי, לונדון.

ציור 93, עמ' 527. שער ספר שמות מתוך כתי' של פרקי תנ"ך בתרגום צרפתי, שאויר בעכו בתחילת המאה הי"ג. בשורה העליונה: בת פרעה מושה את תיבת משה מן המים; ד' נראה למשה בסנה הבוער; באמצע: צבא מצרים טובע בים; משה ובני ישראל חוצים את הים ביבשה; למטה: משה בהר סיני; משה מביא את שני לוחות הברית. מקור: פאריס, ספריית הארסינאל. ר' H. Buchthal, *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Oxford 1957.

ציור 94, עמ' 531. משקוף מגולף, כותרות ועמודים בשער השלשלת בירושלים משמאל עמודים תאומים. צלום של ביאנקה קוכנאל. מתפרסם ברשותה האדיבה.

ציור 95, עמ' 533. רישום עבודת הפסיפס באולם התווך על כנסיית המולד בבית-לחם. אמצע המאה הי"ב. בשורה התחתונה אילן-היחש של ישו, על-פי מתי, א, יד ואילך. שבעת הדורות עם כתובות לאטיניות (מימין לשמאל): Jacob, Mathan, Eleazar, Eliud, Acim, Sadoch, Azor (= עוזר, צדוק, יכין, אליהוד, אלעזר, מתן, יעקב). יעקב הוא אביו של יוסף בעל מרים. בשורה שלמעלה: משמאל לימין: קטע של החלטות ועידת הכנסייה בניקאיה

הציורים: מקורות והסברים

(325); אגרטל וקישוט פרחי המפרידים בין התמונות; מימין בתוך תאומי קימורים, שבראשם צלב מוקף הילה ובבסיסם הבמה שמצדדיה כלי קטורת ופמוטי נרות; תוכן החלטות ועידת קושטא (381): רוח הקודש היא מאותה 'סובסטאנציה' כמו האב והבן (בשילוש) וראויה לאותה הערצה. הכרזת חרם על תורות מאקידוניוס ואפולינאריס.
המקור: P.-H. Vincent — F.M. Abel, *Bethléem*, Paris 1914

ציור 96, עמ' 537. רישום על-פי הציור שעל גבי עמוד באולם התווך (4 מימין הכניסה) בכנסיית המולד. בית לחם, המאה הי"ב. הכתובת: S(an)c(tu)s Chnutus Rex Danorum – המלך קנוט הרביעי, מלך הדנים. לפי סברה, הוזמן הציור (כמו הציורים האחרים) על העמוד על-ידי עולי רגל מסקנדינביה.
מקור: B. Bagatti, *Gli antichi edifici sacri di Betlemme*, Gerusalemme 1952

הלוחות

מקורות והסברים

לוח א: ציורי-זכוכית המשקפים אירועים במסע-הצלב הראשון

שיחזור החלון המקורי של כנסיית סן-דני בצרפת. ציורי החלון נעשו בפקודת אב המנזר סיוֹר, באמצע המאה הי"ב. החלון נהרס בזמן המהפכה הצרפתית, אולם נשתמרה העתקת המידאליונים בחיבורו של B. de Montfaucon, Les monuments de la monarchie française, Paris 1729.

מלמטה למעלה, משמאל לימין

הכתובת	תרגומה
שורה I	
Vicuntur Parti	הנוצרים מנצחים את הפרתים (סלג'וקים)
כנגדה מימין	
Franci victores	הפראנקים המנצחים
Parthi fugientes	הפרתים נסים
Nicena civitas	ניקאיה העיר
שורה II	
Antiochia	אנטיוכיה
Bellum inter Corboram et Francos	קרב בין קרבוגה והפראנקים
שורה III	
Jerusalema a Francis expugnata	ירושלים נכבשת על-ידי הפראנקים
שורה IV	
תמונת קרב בין נוצרים ומוסלמים (ללא כתובת)	
Duellum Parti et Rotberti	דו־קרב בין פרתי ובין רוברט, רוזן
Flandrensis comitis	פלאנדריה
Robertus Dux Norman	רוברט, דוכס הנורמאנים
Parthum prosternit	מפיל פרתי
שורה V	
Bellum ante Ascaloniam	קרב לפני אשקלון
Arabes victi in Ascalon fugiunt	הערבים המנוצחים נמלטים לאשקלון

הלוחות: מקורות והסברים

לוח ב: פיסול צלבני

למעלה: הפן המרכזי והצדדי בעמוד כותרת בכנסיית נצרת. 'הכנסייה' בדמות מלכה וצלב בידה מוליכה את המאמין. השדים מאימים עליו ואורבים לנשמתו.

למטה: קטע ממשקוף כנסיית הקבר. המאה הי"ב במידאליון המרכזי משולש דמויות במעגל פרחוני. מימין דמות הקינטאורוס יורה החיצים; למטה דמות ציפור עם ראש אשה.

לוח ג: ירושלים בהדר בנייניה

איור מתוך כת"י צרפתי מתחילת המאה הי"ד. האיור הוא הציור הנאטוראליסטי הראשון של ירושלים ויחיד במינו עד שלהי המאה הט"ו. בחזית הציור: מצודת העיר והכניסה לבירה; ברקע משמאל: בנייני כנסיית הקבר; ברקע מימין: מסגד כיפת הסלע ומסגד אל-אקצא.

לוח ד: אולם-פאר במבנה המסדר ההוספיטאלארי בעכו

אפשר שאולם זה שימש 'רֶפֶקטוריום' של המסדר. האולם מחולק לשניים על-ידי שורת עמודים גדולים, שמהם עולות קשתות היוצרות מערכת יחידות מקומרות. במקום הצטלבות הקשתות אבני-מפתח בצורת פרח. מן האולם מוליכים שערים למבנים אחרים. ליד העמוד הקיצוני מדרגות המוליכות במעבר תת-קרקעי למבנים האחרים של המסדר.

מפתח השמות והעניינים

- א
 אבא יעקוב, אפטריארך אלכסנדריה, 243
 אבו אלברכאת אבן אלקוצאעי, רופאו של
 אלמלך אלעזיז, 303, 304
 אבו אלרצה מטבריה, 299
 אבו אלחסין, בן אבו אלחיר אלעכאווי,
 227
 אבו אלפצל סהל בן יושע בן שעיא, 266
 אבו אלפרג' (אבן עברי; *Bar Hebraeus*),
 231, 244, 294
 אבו גוש (*Fontenoid*), 368, 535
 אבו יוסף יעקב אלמנצור, 299
 אבטיכס מאלכסנדריה (סעיד אבן
 באטרך), כרוניסטן, 283, 592
 אבי אלחסין (*Belhacem*), מצודה, 365
 אבידוס, 259, 260
 אבימלך הכוהן, 540
 אביניון, 480
 אביתר, מגילת, 287
 ר' אביתר הכהן בן אליהו, 259
 אבן אלימני, ר' ר' אברהם בן אלימני
 אבן אלסעליך, 268
 אבן אלג'רח, שבט בדואי, 64
 אבן בטריך, ר' אבטיכס מאלכסנדריה
 אבן ג'וביר, גיאוגרף מוסלמי, 459, 482
 אבן-עברי, ר' אבו אלפרג'
 אבן פוראת, כרוניסטן, 312, 361
 אבן שדאד, 287
 אברהם, שליט חמץ, 311
 אברהם הקדוש, כנסייה בירושלים, 244
 ר' אברהם בן עזרא, ראש ישיבת ארץ-
 ישראל בדמשק, 278, 279
 ר' אברהם בן שלמה אלימני, 299, 300
 303; ר' גם 'כניסה בן אלימני'
 ר' אברהם ב"ר חייא, 275, 276
 ר' אברהם ב"ר יהיאל מעכו, 323, 324
 ר' אברהם החוזה, 280
 ר' אברהם הנגיד בן הרמב"ם, 302, 303
 305, 307, 308, 322, 323, 324
 ר' אברהם התימני, 300
 אברו, נהר, 18
 אגודות (*Confraternitas*), 129–130
 אגודות נזירים, 180–185, 588; אגודות קדומות,
 180; התפתחות, 180–184; בנדיקטינים,
 180–183, 238, 495; ציסטריאנים, 182;
 פרימונסטראטנזים, 182, 495; קלוניאצנזים,
 182, 495; כרמליתים, 183, 218, 495;
 פראנציסקאנים, 184–185, 338, 495, 578;
 דומיניקאנים, 184–185, 495, 578
 אגליפוס, 518
 אגנס (אנייס) מבית קורטני, מלכת ירושלים,
 120
 אדוארד הראשון, מלך אנגליה, 47, 117
 אדום, 33, 254, 256, 257
 אדימאר די פואי, ציר האפיפיור, 28, 169
 'אדמת סוהיט' (*Terre de Suheite*), ר'
 גולן
 אד משאטורו (*Eudes de Châteauroux*),
 ציר האפיפיור, 464
 אדרעי, ר' 'עיר ברנארד מאטמפ'
 אובול (*obole*), ר' מטבע
 אוברטו סקריבה דה מרקאטו (*Oberto*
Scriba de Mercato), נוטריון גינואזי, 478
 אוברן, 99
 אוגוסטינוס הקדוש, תקנון, 178, 189;
 אוגוסטינים קאנוניקים, 99
 אודוקיה, קיסרית, 264
 אוטו, רוזן הנברג (*Henneberg*), 351
 אוטראנטו, 340
 אולאף (*Olaf*), מלך נורבגיה, 538
 אוליבר סכולאסטיקוס, 427
 אום חליד (*Castellum Rogerii Longo-*
bardi), יישוב מבוצר, 370
 אומיה, שושלת, 18; ארמון בירושלים, 263
 אונור (אנר מועין אדין), שליט דמשק, 362
 אוניות: טיפוס אוניות, 204, 211–213;
 ימאים, 205–206, 208; נפח, 205, 212;
 נוסעים, 205–206, 483–484; צליינים, 204–
 211; תעבורה, 205–206; תקנות מטען, 209

איוו לה ברטון (*Yve le Breton*), נזיר
 דומיניקני, 591
 איזבל דה בריין, 122, 554
 איטליה, 24, 34, 35, 80, 81, 83, 87, 89, 93,
 100, 101, 102, 103, 104, 105, 196, 206, 207,
 213, 283, 284, 308, 318, 326, 327, 340, 404,
 434, 496, 538, 586, 587; אצולתה במסע
 הצלב הראשון, 77–78; מטבע (פלורין
 ודוקאט), 461; השפעה אמנותית, 526, 528
 איכרים משועבדים (*villani*), ר' ילידים,
 חקלאות
 איל דה פראנס (*Ile de France*), 117
 איליריה, 28
 אימרי, מלך ירושלים, 112, 467
 אינדולגנציות, 217, 227
 אינדוס, נהר, 18
 אינוצנטיוס השני, אפיפיור, 336
 אינוצנטיוס השלישי, אפיפיור, 351, 556
 אינוצנטיוס הרביעי, אפיפיור, 464
 איסטאש (*Eustache*), 109, 131
 איפינייה, בתו של מלך חבש, 518–519
 איפיסוס, וועידה אוקומנית, 68
 איפר (*Ypres*), ייצוא אריגים, 480
 איקבלה (*Aquabella*; עין-חמד), יישוב
 צלבני, 368
 איקוניום, ר' רום
 'איקטע', 138, 312
 אירלאנד, 202
 אכויב (קזאל אימבר; *Casel Imbert*),
 מבצר, 361, 369
 אלאסנוד, נהר, 59
 אל-אקצא, ר' מקדש שלמה
 אלברט הקדוש, אפטריארך של ירושלים,
 183
 אלברט מאאכן, כרוניסטן צלבני, 193, 267,
 280, 558
 אלוני-ממרא, 193
 אלזאס, 192
 אלחאפם, ח'ליף פאטמי, 64, 501
 אלחריזי, יהודה, 275, 278, 281, 293, 294,
 295, 297, 299, 300, 305, 306
 אליהו הנביא, 260; מערתו, 194, 218, 260;
 מנזר יווני, ר' מר אליאס
 אליהו הקדוש, מנזר יווני בהר תבור, 238,
 537
 ר' אליהו אלרייס (הרייס), 298, 299, 325

211; בנין אוניות, 477; ציי האיטלקים,
 34–36, 102–105; ציי סוחר (*stolae*), 88;
 פאסאגיום (*passagium*), 104, 204–211,
 213–217; דרכים ימיות, 216; מסים ומכסים:
 טרציאריום (*terciarium*), אנקוראגיום
 (*anchorage, carates*), 483; ר' גם
 בית-דין השרשרת, נמלים, צליינות
 אונפרוא השלישי, אדון טורון, 88, 468, 591
 אוסביוס, 203
 אופידו, 285, 286
 אופמיה (*Euphemia*) הקדושה, 219
 אופנהיים, 325
 אורבאן השני, אפיפיור, 24, 25, 49, 169, 228,
 333, 549, 559
 אורבאן השלישי, אפיפיור, 567
 אורבאן הרביעי, אפיפיור, 326
 אורונטס, נהר, 29, 40, 59, 69, 471
 אותימיוס הקדוש, מנזר יווני, 241
 אחוות, ר' אגודות
 אחימעץ, מגילת, 287
 אטאמפ (*Estampe*), 56, 362
 איבלין (יבנה הקדומה), מצודה, 38, 147,
 148, 158, 359, 373, 374, 444; סניוריה,
 146–147
 איבלינים, בית אצולה צלבני, 87, 89, 129,
 145, 146, 147, 343, 406, 488; ארמונם
 בבירות, 529
 איבק, שליט מצרים, 312
 איבריה, חצי אי, 337, 338, 551
 'איברים' ר' גיאורגים
 איג גרנייה, 407
 איג דה פיין, 335
 איג השני מפואיסה (*Puisset*), 408, 409
 איג השלישי מליוניאן, מלך ירושלים, 113,
 122, 320
 איג-מורט (*Aigues Mortes*), 206
 איג מסן-אומר, נסיך הגליל, 361
 איגנאטיוס השני, אפטריארך יעקוביטי של
 אנטיוכיה, 242
 איד וויקונט, 569
 אידיסה, רחנות, 29, 31, 32, 41, 49, 50, 51,
 54, 59, 68, 70, 78, 97, 99, 131, 169, 236,
 242, 473, 548
 איובים, שושלת, 42, 45, 47, 306, 315, 493;
 דינר, 463, 464
 איווט, בתו של באלדווין השני, 182

- ר' אליהו המערבי מאשקלון, ר' אליהו אלרייס
אליזבת הקדושה, 522, 521
אלינור מאקוויטאניה, 87
אליס, נסיכה, 122
ר' אליעזר בן הנדיב ר' יעקב מעכו, 323
ר' אליעזר בר נתן, 286
אלישבע, 191
אלכסנדר השלישי, אפיפיור, 567, 367
אלכסנדר מוקדון, 391
אלכסנדריה, 34, 103, 192, 201, 204, 225, 231, 243, 244, 267, 292, 306, 308; סחר, 478, 477, 474, 468
אלכסנדריתה, מפרץ, 59
אלמג'עמא, גשר, 363
אלמידאן, מישור, 363
אלמריק, ארכידיוקן של אנטיוכיה, 592
אלנבי, 45
אלנירבה (*Munitio Malve*), משלט, 366
אלעזר הקדוש, מקום תחייתו, 182; מיסדר, 179, 184; אגודת נזירות, 184, 224
ר' אלעזר בר' תמים מצפת, 328
אלעזריה, 182
אלעל, מצודה, 362, 56
אלעלויה, 281
אלענאני, ר' כפר חנניה
אלערב, הרים, 55
אל-עריש, 38, 244, 371
אלפולה ('מבצר הפול'; *Castrum Fabae*), 441
אלפונסו הראשון, מלך אראגון ונאווארה, 340
אלפים, 255, 286, 432, 474, 546, 557, 558, 583
אמאוס (*Emmaus*), ר' אבו גוש, קוביבא
אמאלפי, 34, 180, 181, 470, 558
אמאלריך, מלך ירושלים, 41, 89, 108, 110, 111, 113, 116, 128, 131, 132, 145, 147, 148, 236, 245, 351, 401, 407, 534, 592; כרוון
יפו-אשקלון, 484; מטבעות, 466
אמאלריך השני, ר' אימרי מלך ירושלים
אמאלריך, אפטריארך אנטיוכיה, 70
אמאלריך, נוטריון ממארסיי, 480
אמאנוס, הרים, 59
אמברואז, טרובאדור אנגלו-נורמאני, 194, 374, 403, 418, 420, 553
אמברוסיוס הקדוש, 189
אמבריאצ'י, משפחה, 102, 552, 566-567
אמוראים, 282
אמידה, 242
אמנות, 494-544; ארדיכלות כנסייתית, 494-506; סגנונות, 494-501, 505-506, 526, 542-544; פיסול, 506-519; מיניאטורות ועיטורי ספרים, 520-529; פסיפס, 506, 529, 530-535; ציור, 506, 529, 535-538; מלאכת מחשבת, 529, 538-542; התפתחות, 542-544; ארדיכלות צבאית, ר' ביצורים
'אנאסטאסיס', ר' כנסיית הקבר הקדוש
אנגליה, 28, 43, 78, 117, 134, 196, 206, 301, 314, 459, 480, 526, 528, 553; 'חוקת הנייר', 135; 'תקנות אוקספורד', 135
אנדריאס הקדוש, 219, 226; אחוות, 129; כנסייה בעכו, 216-217
אנדריאס, ארכיבישוף בארי, 284
ר' אנטולי בן יוסף מלונל, 306, 308
אנטיוכיה, 29-30, 31, 32, 34, 41, 43, 49, 50, 51, 52, 54, 59, 61, 66, 67, 68, 69, 70, 78, 80, 87, 97, 103, 139, 152, 169, 174, 204, 228, 236, 242, 260, 266, 317, 340, 344, 352, 450, 462, 473, 474, 520, 528, 539, 548, 556, 560, 573, 592, 593; אפטריארכיה, 234, 244, 533; מטבע, 463; מרכז ייצור, 470, 471; מכסים, 483, 484, 485
'אננה' (*Anne*) בהר הכרמל, 218
אננה הקדושה, כנסייה, 181-182, 223, 226; רכוש בשוק ירושלים, 97, 488; מנזר נזירות בירושלים, 181; מנזר נזירות בעכו, 396
אנסאלדו, 568-569
אנסכטינוס, בישוף בית-לחם, 194
אנסלם, נזיר ירושלמי, 193
אנצאריה, הרים, 59
אנציום, ניקולא, 96
אנציום, ריימון, 96
אנציום (*Antiaume*), שושלת, 96
אנקירה, ועידת כנסייה, 533
אנרי השני ליוניאן, מלך ירושלים וקפריסין, 123
אנרי, רוזן שאמפאן, 105, 121, 485, 564, 588
אנריקו קונטארינוס (*Contarenus*), בישוף קאסטילאנה (*Castellana*), 561

88; רכוש והכנסה, 80–82; ר' גם חוק, כתר, סניוריות, פיאודליות
 אקוויטאניה, השפעה אמנותית, 505
 'אקצה הומו' (*Ecce homo*), 223; ר' גם ירושלים
 אראגון, 340, 552
 אראס (*Arras*), 480
 ארבבל, 424
 ארדיכלות, ר' אמנות
 אריסטו, 592
 ארמילוס, 254
 ארם-נהריים, 18
 ארמניה, 29; 'הגדולה', 66, 68, 85, 91;
 'הקטנה', 31, 54, 66, 432, 474, 565
 ארמנים, 31, 49, 65–66, 68, 70, 83, 222, 228, 229, 232, 236, 238, 242, 244, 245–246, 265, 272, 273, 437, 578; שכונתם בירושלים, 349; הכנסייה הלאומית הארמנית, 67; באסיה-הקטנה, 231
 ארנולף, אפטריארך של ירושלים, 178
 ארסוף (אפולוניה, רשפון, אשור; *Assur*), 34, 220, 346, 370, 391, 396, 441, 591;
 סניוריה, 83, 146, 149, 154, 343, 345, 390
 אשדוד, 375
 'אש-הקודש', 188–190, 231, 232
 אשור, 220, 293, 294
 אשור (*Assur*), ר' ארסוף
 אשיב דה מיי (*Eschive de Milly*), 88, 277
 אשכנז, 252, 255, 259, 286, 325, 326, 327; 'ספר הדמעות', 269
 אשקלון, 36, 37, 38, 40, 41, 45, 87, 131, 146, 158, 177, 194, 220, 270, 296, 342, 354, 359, 261, 262, 266–267, 275, 295–296, 298, 441, 444, 446, 481; קרב, 37–38; ביצורים, 299–300, 306; כנסיית 'סנקטה מריה קתרה', 194; 'המסגד הירוק', 220; יהודים, 261, 262, 266, 267–268, 276, 297–298, 299, 301–302, 307;
 רוזנות יפו-אשקלון, 146, 147–148; גודלה, 153–154
 אשרף ח'ליל (אלמלך אל), 48
 אשתורי הפרחי, 291, 324, 437
 אשתמוע, כפר, 368, 440
 אתונה, 395
 אתוס, הר, 367

אסנאד (אל-סנאד = אדמה שחורה), ר' גולן
 אסטי, 340
 אסיה, המרכיות, 19; הקטנה, 18, 19, 28, 29, 31, 44, 59, 169, 231, 259, 260; קדמת אסיה, 18, 65
 אסיוות, 113, 134–135; 'אסיו סיר לה לידס' (*assise sur la ligece*), 116, 128; של באלדווין השלישי, 118, 150, 271; של בילביס (*Bilbeis*), 90, 425; אסיוות הבורגנים, 95, 272, 271, 471, 484; ר' גם בית-דין העליון, חוק, 'מכתבי הקבר הקדוש'
 אספנדרונה, סקאנדאליון (*Scandalion*), מבצר, 144, 158; סניוריה, 146
 אסמה (אוסאמה) אבן מנקד' (מונקד'), אציל מוסלמי, 61, 420, 430, 580, 581, 586, 597
 אסמעאיל, שליט דמשק, 311
 אסקישהיר, ר' דוריליאום
 אעמיד (אחמיד), מצודה, 365
 אפאמיה (פאמיה), 344
 אפולוניה, ר' ארסוף
 אפוליה, 83
 אפיסוס, ועידה אויקומנית, 533
 אפיפיורות, 195, 233, 235, 336–338, 341, 356, 550; תפקידה במסעי הצלב, 20–21, 24–25, 34, 555; יחסיה עם הממלכה, 549, 556; יחסיה עם הכנסייה הצלבנית, 578–579; יחסיה עם הקומונות, ר' קומונות; יחסיה עם המיסדרים הצבאיים, ר' מיסדרים צבאיים; כ'מרכז מיישב', 550, 553, 555; ר' גם כנסייה ותחת שמות האפיפיורים
 ר' אפרים בן עזריה אבן סהלון, 287
 ר' אפרים מצרי, דיין, 276, 277
 אפרים, צייר פסיפס, 532
 אפרים, שבט, 293
 אפריקה, 18, 251, 253, 460, 470, 476, 477
 אפתח'ר א-דולה, 264
 אצולה, 75–92; גיבושה, 21–22; דיוקנה, 75–76; מוצא לאומי וחברתי, 77–78, 82–83; כיבוד, 81–92; שושלות (*Grandes Lignages, Familles d'Outremer*), 84–88; אידיאליזציה של האצולה הצלבנית,

286, 287, 328, 468, 470, 474, 587
 בדואים, 53, 56, 58, 63—64, 80, 88, 225,
 261, 361, 364, 575; כמונופולין ממלכתי
 (*regalia*), 272
 בוהמון, השליש מאנטיוכיה, 28, 49, 51, 78,
 80, 344, 408, 409, 463, 483, 588
 בוהמון מאוטרנטו, 77, 78, 287, 548, 562,
 563
 בוהמיה, 260
 בוטרון, 91
 בויון, שושלת מצפון צרפת, 78
 בומאנואר, 91
 בוספורוס, 28, 260
 בופור (קלעת אשקיף; *Beaufort*), 45, 55,
 56, 65, 158, 363
 (אל) בוקאע (בקיעה), 59
 (אל) בורג' (*Tour Rouge*), 370
 בורג' אלצור (*Bethsura*), משלט, 368
 בורג' ברדאוויל, מצודה, 367
 בורגונד, 24, 99; השפעה אמנותית, 497, 519,
 543
 בורגנים, 92—100: מוצא חברתי, 92—93;
 ריבוד, 96—100; פאטריציאט, 96—97;
 מעמד בממלכה, 93—95, 98—100, 233;
 כמתיישבים, 96, 98—100; משלחי-יד,
 97—98; רכוש, 94—95; חזקה בורגנית
 (*burgage tenure*; *borgesie*), 90, 94—95,
 106, 160, 161, 173; זכות השושלת (*retrait*
lignager), 94; מיסוי, 98, 99—100; שירות
 צבאי, 93—94, 98; ר' גם בית-דין
 הבורגנים, 'ספר האסיוות של הבורגנים',
 ערים
 בורז' (*Bourge*), 99
 בורכארד מהר ציון, 391, 393, 438, 445, 471,
 586, 588
 בורצנלאנד, הונגריה, 352
 ר' בחיי אבן פקודה, 256
 (אל) בטיחה, עמק, 362
 ביבלוס, ר' גבל
 'ביבליה של הארסינאל' (*Bibliothèque*
d'Arsenal), 524—526
 ביברס, סולטאן ממלוכי של מצרים, 48,
 146, 279, 281, 297, 312, 314, 402, 403,
 426, 591
 'ביזאנט' (*besant*), 'ביזאנטינים סרצנאטים'
 (*bisantini sarracenati*), ר' מטבע

ב

באב אלמנדב, 88
 באוריה, 553
 באזל, 325; ייצוא בדים, 480
 באיי (*Baiulus*), ר' בית-דין השוק
 באייה (*Bayeux*), פרוכת, 404, 405
 באלדווין, 108, 110, 112; מטבעות, 466
 באלדווין הראשון, מלך ירושלים, 29, 31,
 33, 34, 49, 50, 52, 58, 80, 109, 110, 113,
 115, 118, 119, 124, 131, 138, 139, 140, 142,
 145, 161, 170, 182, 235, 236, 267, 347, 466,
 548, 549, 559, 563, 564, 588; תארי, 51—52;
 'מלך בבל ומצרים', 550; הכתרתו, 109—
 110, 115
 באלדווין השני, מלך ירושלים, 104, 109,
 124, 131, 132, 139, 140, 150, 182, 275, 319,
 455, 462, 487, 489, 568, 588; מטבע, 466
 נסיך אידיסה, 49
 באלדווין השלישי, מלך ירושלים, 40, 118,
 120, 131, 148, 462; 'אסיוה', 150; מטבע,
 466
 באלדווין הרביעי, מלך ירושלים, 64, 88,
 111, 120, 131, 244, 563
 באלדווין החמישי, מלך ירושלים, 120, 468
 באלדווין ד'איבילין, 591
 באלדווין דה פיקיני, מפקד מבצר
 ירושלים, 310
 באלדווין מרמלה, 409
 באלדריך, בישוף דול (*Dole*), 334
 באליאן השני מאיבלין, 97, 147
 באליאן השני מנבלוס, 411
 באליאן מאיבלין-ארסוף, 406, 407, 408,
 410
 באלקאן, 18, 28, 229, 259, 261, 272
 באניאס (פמיס; *Belinas*), 65, 158, 178,
 306, 342, 343, 362, 363, 365, 439, 443,
 444; סניוריה, 145; יישוב יהודי, 283,
 287, 288
 באסיליוס הקדוש, תקנון, 242
 באסיליוס, אמן ביזאנטי, 523
 בארי, 213, 285, 340
 בארצלונה, 106, 206, 313, 474, 484
 בבל, 53, 328, 436; ישיבות, 251, 255, 263,
 283
 בגדאד, 18, 19, 40, 41, 61, 63, 68, 245,

ברזל, 473; אריגי כותנה ומשי, 471
 בירה, 281
 בית-גוברין, 38, 45, 99, 158, 238, 239, 277,
 314, 342, 345, 359, 373, 374, 439, 440, 584
 בית-דג'ן, ר' שאטו מאן
 בית-דין הבורגנים (*Cour des Bourgeois*),
 92, 95, 96, 99, 117, 129, 141, 152, 156, 158–
 162, 164, 166, 273, 568; הרכבו, 159–162;
 השוואה לבית-דין פיאודלי, 158–160;
 161–162; השוואה לאירופה, 159–160;
 ויקונט (*vicomte; vicecomes*), 158–160,
 162, 164; מושבעים (*iurati; jurés*), 160–
 162; מתחשב' (*mathesep*), 159, 164; ר'
 גם ספר אסיוות של הבורגנים, קודי-לו.
 בית-דין הילידים, ר' ראיס
 בית-דין הנמוך (*Cour Basse*), ר' בית-
 דין הבורגנים
 בית-דין העליון (*Haute Cour*), 96, 115,
 116, 117, 126, 127, 155, 156, 157, 158, 345,
 486; הרכב, 127–130; סמכויותיו, 130–133;
 שיפוט, 133–134; חקיקה, 133–135; הנוהל
 המשפטי (זכרון; *record*), 129, 133;
 השוואה לאירופה, 126–127, 134; אופי
 ההתפתחות, 126–135; ר' גם אסיוות
 בית דין ה'ראיס', ר' ראיס
 בית-דין השוק (*Cour de la Fonde*), 164–
 165, 272–273; תפקידים, 164–165; הרכב,
 164; באיי (*baiulus*), 164, 448, 569; 'מתחשב'
 (*mathesep*), 159, 164, 489
 בית-דין השרשרת (*Curia catenae*), 165–
 166; הרכב, 166; תפקידים, 166; ויקונט
 הנמל (*vicomte du port*), 166; ר' גם
 נמלים
 בית המקדש, 73, 223, 315
 בית-חסדא (*Piscina Probatica*), 181, 223,
 244
 ביתין (בית-אל), מצודה, 367
 בית כייפא, 395
 בית לחם, 37, 38, 45, 52, 70, 71, 109, 115,
 147, 158, 173, 175, 177, 186, 191, 192, 194,
 203, 225, 234, 236, 238, 239, 241, 277, 359,
 368, 437, 440, 442, 532, 540, 543, 549;
 'כנסיית המולד', 175, 186, 191, 225, 236,
 238, 368, 496, 505; פסיפס, 236–237; 532–
 535, 549; ציור, 535–538; 'מערת חלב
 הבתולה', 193–194

ביזאנטיון, 18, 24, 28, 31, 37, 41, 53, 58, 66,
 67, 70, 73, 82, 83, 85, 103, 106, 171,
 174, 175, 178, 192, 204, 229, 236, 242, 342,
 364, 365, 369, 418, 424, 425, 436, 450, 457,
 561; ערב מסעי הצלב, 23–25; במסע
 הצלב הראשון, 28–29; כנסייה, 66, 71, 188,
 228, 233–234, 495, 496, 528; ליטורגיה,
 233; ארדיכלות, 497, 502, 505, 583;
 פסיפס, 502, 531–535; עמודים, 497,
 502, 505; עיטורים, 542; סקריפטוריום
 (*Scriptorium*), 520, 521, 523, 528, 529;
 כותרות כנסיות, 534–535; ציור ומיניא-
 טורות, 535–538; סחר עם המזרח, 432,
 433, 468, 474, 477, 478; קשרי מסחר עם
 ויניציה, 476, 560; טכסטילים, 471, 587;
 מטבע, נומיסמה (*nomisma*), היפרפירון
 (*hyperperon*), מיכאליים (*Michelois*),
 460–462; יהודים, 256, 259, 260, 261,
 264, 274, 293
 ביזאנסון, 427
 בינדיטו זכריה (*Benedetto Zaccaria*), 554
 ביצורים, 358–397; חשיבותם, 358–359;
 מסגרת גיאופוליטית, 359–371; טיפוסים,
 371–372; מגדל (*tour, turris*), 372–375,
 379–380, 381, 383, 387, 388, 391–394;
 מצודה (*donjon*), 374–375, 380, 383,
 391, 393–394; מקווי מים (*berquile*), 371–
 372; בורג' (*burj*), 373; פירגוס (*pyrgos*),
 373; שערים, 381, 387, 392–393; חומות,
 376, 379, 383, 387–388; חפיר, 374, 376,
 381, 386, 387, 391–396; דופן (*escarpe*),
 391; דופן נגדי (*contre-escarpe*), 379, 386,
 391; חלקלקה (*glacis*), 375–376, 379,
 380, 391, 395, 396; תיאור: כוכב הירדן
 (בלוואר), 376–381; מונפור, 381–384;
 עתלית, 384–389; ערים בצורות, 365, 390–
 397; קאסטילאן (*châtelain; castellanus*),
 395; ר' גם מלאכת המצור וכן שמות
 המבצרים
 (אל) בירה, ר' מהומריה
 בירה, ר' רמאללה
 בירות, 44, 48, 52, 54, 55, 65, 103, 145, 150,
 158, 178, 268, 270, 277, 292, 317, 343, 354,
 365, 369, 390, 468, 473, 476, 482, 485,
 489–490, 570, 583; שוק (*funda*), 488–490,
 ארמון האיבלינים, 529–530; יצוא: עפרת

ר' בנימין מטודילה, 65, 99, 194, 276,
277, 280, 288, 289, 320, 321, 437, 473
בן פרג' בן סהיט, 322
'בעל זבוב', ר' עכו ('מגדל הזבובים')
בעלי התוספות, 274
בענה, 239
בַּצְרָה, 57, 362
ברבריה (צפון אפריקה), 485
בר-והבון, נזיר יעקוביטי, 245
ר' ברוך בר' יצחק מוורמייזא, בעל 'ספר
התרומה', 305
ר' ברוך בר' יצחק מחלב, 284, 286; קינתו
269—270
ר' ברוך, תלמידו של ר' יחיאל מפאריס,
324
ברוס (*de Bruce*), משפחה, 145
ברטראן מטריפולי, 463, 483, 558, 563, 564,
566
בְּרִי (Berry), השפעה אמנותית, 519
בְּרִיטוֹנִים, 179
בר-כוכבא, 254
ברמן, 349
ברנארד מקלירבו, 182, 333, 334, 579;
'בשבח האבירות החדשה' (*De laudae*
novae militiae), 333
בר-צאומא, קדוש יעקוביטי, 231
בְּרִתּוֹלַד הַקִּדּוּשׁ, 218
בר-תלמי, 517
בשורה, כנסייה, ר' נצרת
בשן, 36, 59
'בִּתְנִיָּה', 65
ג
גאליה, 218
גאנגרי, ועידת כנסייה, 533
גאסטאלדיו (*gastaldio*), 167, 448
גאסטינה (*gastina*), ר' חקלאות
גאסקוניה, 99
ג'ביל, ר' גבל
'גבירתנו של הביצות', בית תפילה (ליד
דאר), 219
'גבירתנו של הר הכרמל', אגדת נזירים,
ר' פרמליתים
גָּבֵל (ג'ביל; ביבלוס), 54, 292, 484, 566,

בית לחם הגלילית, 239
'בית מדרשו של שלמה', ר' מקדש שלמה
בית-נובא (נוב; אלבורג'), 221, 277, 367, 368
בית-עניה (*Bethany*; אלעזריה), 224, 367;
מנזר נזירות, 182, 184, 188, 513
בית-פגי, 224, 535
בית-שאן (סקיתופוליס), 33, 80, 158, 173,
175, 177, 364, 442, 443, 472
בלאנשגארד (המשמר הלבן; צפית; תל-
אצאפי), 38, 147, 148, 359, 373, 374, 440
בלבים הקהילה היהודית, 298—300, 306,
307
בלגים, 78
בלוואר, ר' כוכב הירדן
בלניאס (ואלניה), 344
בלעמה (*Castellum Beleismum*), מצודה,
366
בִּלְקָא (עמון הקדומה), 364
בנדיקט הקדוש מנורסיה, תקנונו, 182, 335
בנדיקט מפטרבורו, 283
בנדיקטינים, ר' אגודות נזירים
בן-הינום, גיא, 180
בנוא ד'אליניאן (*Benedict d'Alignan*),
בישוף מארסיי, 227, 279
בנו-אֶבִי, שבט בדואי, 63
בנו-אֶעִיד, שבט בדואי, 63
בנו-בֶּהִיד, שבט בדואי, 63
בנו-גֹּר, שבט בדואי, 63
בנו-דֶּרמא, שבט בדואי, 63
בנו-זֶהִיר, שבט בדואי, 64
בנו-חֹבֶר, שבט בדואי, 64
בנו-ח'לִיד, שבט בדואי, 64
בנו-טִי, שבט בדואי, 63
בנו-פֶּלאב, שבט בדואי, 63
בנו-פֶּנאנה, שבט בדואי, 64
בנו-עֶאמֶלה, שבט בדואי, 64
בנו-עֹף, שבט בדואי, 64
בנו-עֶקבה, שבט בדואי, 64
בנו-עֶקִיל, שבט בדואי, 63
בנו-פֶּהאיד, שבט בדואי, 63
בנו-פֶּצֶל, שבט בדואי, 64
בנו-צֶדר, שבט בדואי, 63
בנו-רֶבִיעַ, שבט בדואי, 64
בנו-רֹזִיק, שבט בדואי, 63
בְּנוֹנָטוּ, נסיכות, 285
בנות-יעקב (קצר אלעתרה), גשר, 363, 375

- ג'יהאד, 40, 47, 256
ג'יום מוולאנס, 592
ג'יזיה' (מס גולגולת), ר' מיסוי
גילו, 265
ג'ילוי הצלב הקדוש', הגיגה נוצרית, 191
גין (*de Guines*), משפחה, 145
גינואה, 34, 102, 104, 105, 106, 130, 150, 179, 198, 206, 292, 320, 355, 424, 482, 483, 484, 490, 550, 553, 554, 557, 558, 559, 562, 563, 564, 566, 567, 568, 569, 570; סחר עם הליוואנט, 474, 476, 477, 478, 480, 484, 485; קאתידראלה של לורנצו הקדוש (סאן לורנצו), 562, 566, 567, 569; ר' גם סחר בינלאומי, קומונות
ג'יניס (פניסה), 182
ג'לנוויל, משפטן אנגלי, 91
גליל, 33, 34, 43, 45, 48, 59, 64, 71, 72, 73, 121, 139, 149, 173, 183, 225, 226, 227, 291, 301, 352, 364, 366, 375, 382, 390, 436, 439, 442, 443, 444, 448, 494; נסיכות, 34, 56, 88, 139, 142, 144, 145, 154, 280, 285; גודלה, 153; ארכיבישופות, 177; היישוב היהודי, 250, 268, 271, 278—282, 301, 316;
גלעד (ג'בל עוף), 57, 63, 145, 362, 364, 381
ג'נגיס ח'אן, 47
ג'נין, 366
(אל) ג'פר, מדבר, 64
גראזים הקדוש, מינור יווני (קצר חג'לה), 242
(אל) גרב (אלערב), 65, 365
גרוזיה, 246
גרוזנים, ר' גיאורגים
גריגור מקאנץ, 311
גריגוריוס הראשון, אפיפיור, 180
גריגוריוס השביעי, אפיפיור, 24
גריגוריוס התשיעי, אפיפיור, 190, 349, 369
גריגוריוס העשירי, אפיפיור, 399
גריזים, הר, 73
גרמניה, 28, 43, 51, 77—78, 196, 206, 265, 274, 349, 352, 353, 481, 551, 553
ג'רם קדאצה, שבט בדואי, 63
ג'רנייה (*Grenier*), משפחה, 145, 146
גרסיה אלוורז, מחיפה, 407, 408
ג'רש (גרש הקדומה), 57, 362, 364
גת-שמנים, 224
567, 568; יישוב יהודי, 268, 276—277
ג'בל עאמלה, ר' בנו-עאמלה
ג'בל עג'לון, 57
גבראל הקדוש, 532
ג'דה, 88
ג'ובאני מיכאל, מפקד צי ויניציה, 561
ג'ובאני סקריבה (*Giovanni Scriba*), נוטריון גינואזי, 476, 477
גוג ומגוג, 286, 321
גוטייה, אדון בירות, 147
גוטייה דה בריין מיפו, מטבע, 468
גוטפריד מביוון, 28, 29, 49, 51, 52, 77, 80, 85, 110, 115, 118, 119, 124, 130, 138, 139, 140, 142, 160, 161, 170, 181, 186, 225, 236, 264, 265, 280, 466, 548, 553, 556; תארי, 109, 169, 549; 'מגן הקבר הקדוש' (*Advocatus Sancti Sepulchri*), 51, 117;
'בית גוטפריד' (*domus Godefridi*), 131
גוטפריד מלותרינגיה, 78
גוטפריד מאשה, צלבן, 236
גולותא, ר' כנסיית הקבר הקדוש
גוליילמו אמבריאקו, 559, 567
גוליילמו קאסינוזה, נוטריון גינואזי, 478
גולן (אסואד; אדמת סוהיט; *Terre de Suheite*), 33, 36, 47, 56, 59, 145, 283, 362, 439, 492
גונתר, נזיר ציסטרציאני, 192
גור (ע'ור), ר' עמק הירדן
גוש חלב, יישוב יהודי, 281—282, 302
ג'זירה, אל-, 311
גזירות תתנ"ו, 27, 250, 252, 258, 268, 286
גור, ר' מונז'יסאר
גיאוגראפיה קדושה', ר' מקומות קדושים
גיאורגיוס הקדוש (סנט ג'ורג'), 76, 172, 177, 238—239; מנזר יווני בבית-גוברין, 238; ר' גם לוד
גיאורגיוס הקדוש מכוסיבא, מנזר יווני, 367
גיאורגים, 68, 232, 245—246; כתבי-יד, 238
גיבר מנוז'אן (*Guibert de Nogent*), 333
גיד (*Guide*), אלמנתו של רולאנדוס קונטארינוס, 568
גי דה ליוניאן, מלך ירושלים, 43, 44, 88, 105, 120, 132, 148, 282, 351, 402, 424; מטבע, 467
ג'ידין (*Judin*), מבצר, 369

- ד, 267
דן, ר' באניאס
דניאל הנביא, 295, 258, 254, 50
דניאל, אב מנזר וצליין רוסי, 188, 186, 125—
189, 238, 239, 395, 439, 442
דֶנִיֶּיה (*denier*), ר' מטבע
דֶרֶב אֶלְחָג' ('דרך עולי הרגל'), 361
דרוזים, 65—64, 69, 365
דרום (דיר אלבלח'), מבצר, 38, 58, 146,
147, 158, 371, 374, 439
(אַל) דֶרְזִי, 65
- ה
הודו, 19, 88, 417, 517
הודיה בן ישי הנשיא ממצרים, 305, 308, 324
הומברט דה רומאנס, 20
הונגריה, 28, 260, 347, 352, 553
הונוריוס השלישי, אפיפיור, 183
הונין (שאטוֹנֶף; מרגליות), 144, 158, 343,
359, 363, 365
הוספיטאלארים, 64, 99, 114, 145, 146, 149,
179, 183, 184, 186, 188, 206, 207, 283, 292,
330—331, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 343,
344, 345, 346, 347, 352, 364, 396, 400, 412,
444, 447, 448, 494, 584; ר' גם מיסדרים
צבאיים
הורדוס, 219, 220, 225, 239, 368, 394, 395,
396; מקדש, 387, 446, 518
הורמוז, 361
'היגומן', 188
היינריך הרביעי, קיסר גרמניה, 24
היינריך השישי, קיסר גרמניה, 349, 353
היינריך 'ואלפוטו', מפקד הטיבטונים, 351
היררונימוס הקדוש, 203
הילאריין הקדוש, 180
היפרפירון (*hyperperon*), ר' ביזאנטיון,
מטבע
היראכס, מלך חבש, 518
היראקליוס, אפטריארך של ירושלים, 197
הכריה, 287
ר' הלל בר' אליעזר מווירונה, 281, 327
הלנה, קיסרית, 191, 201, 203; קאפילה
בכנסיית הקבר הקדוש, 502, 503, 531; ר'
גם כנסיית הקבר הקדוש
- ד
דאימפרט, בישוף פיזה, אפטריארך של
ירושלים, 51, 102, 169, 268, 553, 560, 561
דאמור, נהר, 365
דאמור (*Casal Damor*), 457
דאנדולו (*Dandolo*), משפחה, 105
דאנובה, 26
דאר, 219
דבוריה (בוריה; דברת), כפר צלבני, 366,
373
דואי (*Douai*), אריגי, 481
דוד המלך, 52, 53; עיר דוד, 124, 194, 524,
532, 540—542; 'קבר דוד', 194, 223;
'מלכות דוד', 221, 231, 542, 550; משיח
בן־דוד, 254
ר' דוד בן דניאל, ראש הגולה ממוצול, 328
ר' דוד בן זכאי השני, ראש גולה, 281
ר' דוד נכד הרמב"ם, 308, 327, 328, 329
דומינה (*demesne*), ר' חקלאות, סניוריות
דומיניקאנים, ר' אגודות נזירים
דורילאום, קרב, 19, 29, 260
דיוניסיוס הקדוש (סן דני), 218—219
דיוניסיוס אירופאגיטה, 219
דיו קאסיוס, 437
דיוקליטיאנוס קיסר, 219
ד'ימי (קהילות החסות), 72, 229, 248, 271,
287, 288
דימיטריוס הקדוש, 260
דינאריוס (*denarius*), ר' מטבע
דינר (*dinar*), ר' מטבע
דיר אלבלח', ר' דרום
דיר אלקלעה (מון גלאביאן), 365
דירהם (*dirhem*), ר' מטבע
דלאתה, ר' כפר דלתון
דמיא, גשר, 363, 364, 366
דמיאט, 121, 267, 306, 307, 404, 422, 467;
ר' גם מסע הצלב החמישי
דמשק, 31, 33, 34, 36, 41, 42, 44, 45, 56, 57,
64, 73, 87, 98, 121, 139, 145, 149, 263, 283,
297, 312, 315, 361, 362, 363, 364, 365, 366,
401, 402, 403, 439, 444, 465, 466, 492, 585,
587; כאסם תבואה של הממלכה, 439;
'חרב דמשק', 415—416, 478; היישוב
היהודי, 255, 263, 264, 273, 277, 278,
287, 315, 327, 328; סחר, 468, 470, 474, 485

ויליאם מטריפולי, 591, 593, 594
ויניציה, 34, 102, 104, 105, 106, 130, 132,
150, 179, 192, 198, 201, 208, 242, 267, 318,
320, 340, 344, 448, 474, 476, 482, 483, 489,
490, 557, 558, 560, 561, 563, 564, 566, 568,
570, 571; 'מועצה הגדולה' (*Consiglio*)
(*Maggiore*), 477, 565, 570, 571; כנסיית סן
מארקו, 242, 533; 'פיאצה סאן מארקו',
208; ר' גם סחר בינלאומי, קומונות
ויקונט (*vicomte*; *vicecomes*), 164, 560,
568–569; ויקונט עירוני, 158–159; 'ויקונט
הנמל' (*vicomte du port*), 166
ויקונטים, משפחות, 559, 569
ווירונה, בדי, 478
וילי, 292

ז

זאלצה, הרמאן פון (*Hermann von Salza*),
351
ז'אן הראשון ליוניאן, מלך ירושלים, 122
ז'אן ד'איבלין, אדון יפו וארסוף, 91, 134,
146, 155, 156, 158, 170, 173, 398, 400, 407,
408, 410, 411
ז'אן ד'איבלין, 'הזקן מבירות', 150, 468,
483, 490, 493
ז'אן דה בריין, מלך ירושלים, 121, 322,
485, 490, 491, 554; מטבע, 467
ז'אן דה מונפור, אדון צור וטורון, 406, 408,
410, 468
ז'אק וידאן, 113
ז'אק מוויטרי, בישוף עכו, 65, 175, 179, 195,
197–198, 274, 422, 423, 427, 577, 586, 591
ז'ואנוויל, כרוניסטן צרפתי, 426, 427, 429,
585, 586, 587, 591
זורואסטרים, 65
ז'יאה', 310
זנגי, 40, 41, 42, 362
זעפרן (*Safran*), ר' שפרעם
ז'ראר, אביר, 331
ז'ראר דה סיס, 'ויקונט' ירושלים, 310
ז'ראר דה רידפור (*Gerard de Ridefort*),
מפקד מיסדר הטמפלרים, 357
זרעין, 366; היישוב היהודי, 277
זרקא (יבוק), נחל, 58, 145

הגרי השני, מלך אנגליה, 283, 399, 417
הרֶבֶּיָה, קרב, 355
'הר האושר', 177
הר הבית, ר' ירושלים
הר הזיתים, 124, 177, 180, 181, 188, 191,
194, 221, 224; כנסיית הזכרון (מקום
'תפילת האדון'), 191; כנסיית העלייה
(*Ascensio Domini*), 191; כנסיית 'פאטר
נוסטר' (*Pater Noster*), 191
'הר הקפיצה' (*Saltus Domini*), 226
'הר השמחה' (*Montjoye*; *Mons Gaudii*),
ר' נבי-סמויל
הר סיני, 58
הר ציון, 177, 181, 188, 191, 194, 264, 265,
349, 395, 426, 548; מנזר, 188; רכוש, 343;
'כנסיית המושיע', 191; 'מקום צליחת רוח
הקודש', 223; טקס 'רחיצת הרגלים',
188; בית כייפא, 395
הרמאן פון זאלצה (*Hermann von Salza*),
351

ו

ואדי מוסא, 361
וַאל ז'רמין (*Val Germain*), 55, 64, 363
ואלאנס, 461
ואן, אגם, 66
וַאסטינה (*wastina*), ר' חקלאות
'וַאקף', 225, 342
וארמונד, אפטריארך של ירושלים, 104;
'חוזה וארמונדוס' (*Pactum Warmundi*),
132, 319, 568
'וולגאטה', 203, 592
וולטה (*da Volta*), משפחה, 105
וורמס, 325
וזלי (*Vézelay*), קאתידראלה, 502
'ויה דולורוזה' ('נתיב היסורים'), 85, 223,
264
'וִיאטיקום' (*viaticum*), 331
וִיטִיראו, 325
וילבראנד מאולדנבורג, נוסע נוצרי, 322
ויליאם, אפטריארך של ירושלים, 354
ויליאם ארכיבישוף צור, כרוניסטן פראנקי,
70, 128, 196, 273, 274, 322, 364, 368,
373, 391, 440, 592
ויליאם הכובש, מלך אנגליה, 117, 404

חיפה, 33, 34, 48, 103, 139, 142, 158, 177, 183, 370, 384, 443, 560; סניוריה, 146, 218; היישוב היהודי, 267, 269, 304
חלב, 40, 42, 59, 88, 269, 286, 297, 312, 315, 402, 468
חמה, ענף בנו רביע, 64
חמוזה אבן עלי, 65
חמץ, 40, 311, 312
חמת, 40, 59, 64, 583
חנה, ר' אננה הקדושה
ר' חנינה בר' יהודה, 308
ר' חנניה בר' יחזקאל הכוהן הגלילי, 282
חסין, גשר, 363
חסמא, 64
ח'ספין, 362
חצביה, מצודה, 56, 158
חצור, 251, 267
חקלאות, 435–459; החי והצומח, 438–445; טופונומיה של היישוב הכפרי, 437–438; יישובים צלבניים, 457–459; ארגון, 446–449; שיטות עיבוד, 451–452; השוואה לארצות האיסלאם, 451, 457; השוואה לאירופה, 450, 452, 453, 459; כפרים (*villes; casalia*), 445–446, 455; גאסטינה (*gastina*), וואסטינה (*wastina*), 452, 458; קארוקה (*charrué; carruca*), 99, 449–451, 452, 455; מיסוי: עבודת אנגריה (*corvée*), 452, 455; מס קרקע (*terrage; terraticum*), 452, 99, 449, 453; מתנות (כסניה; *xenia*), 167, 454; חובת ההובלה (*portagium*), 454; שאמפאר (*champart*), 456; קומפלאן (*complant*), 456; יצוא חקלאי, 471–473, 481; חוסר הדומינה (*demesne*), 337, 453, 492
'חקל-דמא' (*Acheldema*), 223
חרוזה לה פרונטירה, 18
חריטון הקדוש, מנזר יווני, 241, 246
חרמון, 56, 65, 362, 363, 365, 586
(אל) חרמיה, ואדי, 367
חשמונאים, 53, 73, 253

ט

טאורוס, 18, 29, 31, 59, 65, 66, 229, 243
טאנקרד, 28, 33, 34, 49, 77, 78, 80, 124

ח

(אל) חאכם, ח'ליף פאטמי, 64, 501
חביס ג'לדק (חביס; *Cave de Sueth*), 56, 363
חבקוק, 182
חברון, 37, 38, 63, 99, 147, 158, 175, 177, 193, 225, 270, 310, 314, 359, 368, 436, 440, 441, 442, 444, 492; סניוריה, 147; מערת המכפלה, 225; קברי אבות, 194, 315
חבש, 67, 244, 517, 518; חבשים, 222
חג'אז, 33, 58, 201, 361; אל-חג', 231
חגים וחגיגות, 185–192; אופיים, 185; צלבניים מיוחדים, 186: 'אש הקודש', 188–190; גילוי הצלב הקדוש, 191; חג המולד, 186–187; 'יום האפר', 186–187; פסחא, 187–188, 190–191, 204–205; 'ביקור הקבר הקדוש', 190–191; 'הטהרות של מרים', 187; 'הצגת ישו במקדש', 187; 'יום ראשון של כפות התמרים', 187–188, 523; 'רחיצת הרגלים', 188; 'יום ששי הטוב', 178–179, 188; 'יום העלייה לשמים', 191; חג השבועות, 191; 'צליחת רוח הקודש', 191; 'עליית מרים', 191
ח'וארזמים, 45, 47, 297, 311, 312, 321
חולה, אגם, 442, 443
חוסיפה, ר' עוספיא
חוק, קיומו, 110–111; עקרונות, 161–162; תיאוריה, 133–135; אידיאל הצדק (*iusticia*), 91; כענין מיוחד של האצולה הצלבנית, 91–92; מלכותי, 110–111; חקיקה בורגנית, 94–95; ר' גם, אסיוות, אצולה, בורגנים, בית-דין העליון, כתר, סניוריות, פיאודאליזם
חוראן, 64, 439
חורסאן, 259
חותבה, 63
חטיין, קרב, 34, 43, 44, 88, 121, 145, 149, 150, 184, 226, 291, 349, 357, 361, 362, 363, 402, 404, 422, 424, 462, 493, 496;
כפר חטיין, 424
ח'יבר, 280
חידקל, 31, 59, 70
ר' חייא, 276
ר' חיים בר' חננאל הכהן, מבעלי התוספות, 275, 305

ר' הר תבור
טרבלוס, ר' טריפולי
טרוא, ועידת הכנסייה, 337
טרטוס, ר' טורטוזה
טריפולי, 30, 36, 41, 44, 52, 59, 70, 87, 91,
97, 103, 233, 244, 259, 260, 263, 317, 340,
352, 365, 450, 453, 461, 462, 473, 483, 484,
493, 496, 535, 556, 567, 573; רוזנות, 31,
54, 55, 78, 145, 149, 174, 236, 344, 420, 554,
566, 568; מטבע, 463, 464; כמרכז ייצור,
470, 471

יאזור, ר' שאטו די פלין
יאלו (*Chastel Hernaut*), מצודה, 368
יאקות, גיאוגרף מוסלמי, 61, 440
יאשיהו, סופר, 518
יבנה, ר' איבלין
יהודה, 29, 30, 32, 33, 45, 47, 53, 56, 59, 102,
146, 147, 149, 177, 217, 221, 236, 239, 278,
282, 366, 368, 436, 438, 439, 440, 441, 444,
454, 548
יהודה אבן וירגא, 303; 'שבט יהודה', 302
יהודה איש קריות, 266, 514
ר' יהודה הלוי, 257, 259, 276
ר' יהודה בן ר' יוסף מעכו, 323
יהודים, 27, 53, 72–73, 99, 162, 163, 166,
194, 218, 219, 221, 223, 225, 232, 233, 250–
329; לפני הכיבוש הצלבני, 250–262,
264, 365; תנועות התגיירות, 283–290;
אירופה בתקופת מסעי הצלב, 250, 256–
268; קידוש השם, 252; הכיבוש הצלבני
259–270; היישוב היהודי בתקופה
הצלבנית, 275–283, 291–292, 316–
329; בירושלים, 293–311; הרובע היהודי
(*Juiverie*), 53, 263–265; רחוב האריות
ורחוב יהושפט, 264; ביכ"נ הרמב"ן, 264;
הכותל המערבי, 488; 'שוק היהודים', 263;
מעמד משפטי, 270–275, 288–289, 323;
חקיקה צלבנית, 271–272; שיפוט, 272–
274; יחס יהדות אירופה לארץ־ישראל,
256–259, 312–316; מסורת המקומות
הקדושים, 288–291; תנועות משיחיות
וספרות אסכאטולוגית, 252–256, 257–260;

131, 139, 142, 183, 235, 236, 264, 265,
266, 267, 268, 286, 404, 463, 548, 558,
563, 587; 'פרינקפס' (*princeps*), 139;
'מגדל טאנקרד', 265
'טאפורים', 30
טאראסקון, 480
טביטא, 517, 518
טבריה, 33, 43, 45, 63, 72, 80, 103, 139, 158,
178, 226, 239, 340, 354, 364, 390, 402, 442,
443, 493, 519; היישוב היהודי, 262, 263,
268, 278, 279–281, 324; 'שוק היהודים'
(סוק אליהוד), 280, 310; כמרכז ייצור,
472, 473
טהראן, 19
טוביה, 301; מערת טוביה (צפת), 227
ר' טוביה מתיבס, 260
טוגרול בן, 19
טולבה, 284; אב מנזר (אבס תלבסתים),
286
טולוז, השפעה אמנותית, 505, 510
טוסקאנה, 106, 484, 486, 560
טור (Tours), 99; לירה, 481
טורון, ר' תבנין
טורון דה שוואלייה, ר' לאטרון
טורטוזה (טרטוס), 174; כנסייה, 496
טיבה (עפרים), מצודה, 367
טיבטונים, מיסדר צבאי, 149, 179, 184, 322,
338, 342, 343, 344, 347–354, 355, 381, 384,
441, 448, 454, 456, 552, 584; 'בית חולים
של האלימאנים' בעכו, 351; 'כנסיית
האלימאנים' בעכו, 351; 'בית האלימאנים'
בעכו, 351; בית החולים על שם מרים
הקדושה של הטיבטונים בירושלים, 351;
ר' גם מיסדרים צבאיים
טיירי, רוזן פלאנדריה, 87
טירה, אל-, ר' יוחנן הקדוש מטירה
טירת הכרמל, ר' יוחנן הקדוש מטירה
טמפלרים, מיסדר צבאי, 48, 114, 145,
147, 179, 184, 188, 206, 207, 219, 223, 279,
283, 331–334, 335, 336, 338, 339, 340, 341,
342, 343, 344, 345, 347, 350, 351, 352, 357,
363, 370, 371, 384, 385, 389, 396, 400, 461,
495, 497, 584; ר' גם מיסדרים צבאיים
טנטורה (*Merle*), 158, 219, 370
טפילה, מבצר, 361
יטראנספיגוראציו (*Transfiguratio*), מנזר,

(קלצון), 297, 300—301, 302
 יוסף הנגר, 226; 'משיח בן-יוסף', 254
 'יוסף הקדוש וחבקוק' (*St. Joseph et Abacuc de Cansie*), מנזר פרימונסטראטנוי,
 182
 ר' יוסף כספי, 329
 ר' יוסף משיניש, ר' יוסף דשאנטיש
 יוקנעם (קימון; *Caymont*), 158, 370;
 סניוריה, 146
 יורעאל, עמק, 59, 70, 226, 364, 366, 368,
 439, 441
 יחזקאל, 198
 ר' יחזקאל הכוהן הגלילי, 282
 ר' יחיאל בן אליקים דיין מחלב, ר' יחיאל
 בר' יצחק צרפתי
 ר' יחיאל בר' יצחק צרפתי, 307, 308, 309
 ר' יחיאל מפאריס, 314, 324, 327; מייסד
 'ישיבה דפרישי' בעכו, 324
 יחיעם, 374
 ייצור, 470—473: מרכזי ייצור, 470—471;
 טכסטיל, 471—472; מלאכת מחשבת, 471,
 529, 538—542; קראמיקה, 471—472; זכוכית,
 471—472; עבודות ברזל, 471; חומרי צבע,
 471; קנה סוכר, 471, 472; יין, 472; שמן
 זית, 472; ר' חקלאות, סחר בינלאומי
 ילידים, מעמד בממלכה, 162—164, 233,
 574—580, 588; ריבוד חברתי ועיסוק
 כלכלי, 59—74, 432—435, 574—578;
 אוטונומיה, 163—164, 165; חופש דת,
 163—164; יחסים עם הצלבנים, 162—168,
 574—578; ר' גם בדואים, דרוזים, יהודים,
 כיתות נוצריות, מוסלמים, קולוניאליזם,
 שומרונים
 ים האדריאטי, 18, 28, 201
 ים האיגיא, 31, 107
 ים הבאלטי, 352, 353
 ים הכספי, 259
 ים המלח, 361, 363, 367, 368, 436, 442, 471
 ים השחור, 206
 ים התיכון, 18, 32, 34, 58, 59, 60, 75, 139,
 204, 256, 414, 445; חופיו, 432—433;
 כמרכז קולוניאציה, 546; ר' גם אוניות,
 נמלים
 ים סוף, 43, 52, 58, 59, 88, 145, 300, 361,
 470, 474, 526
 יעקב הקדוש, 125, 182, 192, 208, 226, 517,

יחס למסעי הצלב, 259—261, 312—314;
 עליות לארץ-ישראל, 258, 274—275;
 במאה הי"ג, 312—329; היישוב היהודי
 לאחר נפילת הממלכה השנייה, 437
 ר' יהונתן בן דוד הכהן מלוניל, 281, 301,
 302
 יהושע החבר בן עלי, 261
 יהושפט, עמק, 180, 287; רחוב, 264; ר'
 גם ירושלים
 יואכים, 181
 יואל, 285, 287
 יוהאנס הנורמאני, ר' עובדיה הגר
 יוון, 62, 91, 134, 260, 285, 437, 483, 545
 יוונים-אורתודוקסים, 66, 67, 68, 175, 181,
 185, 188, 222, 228, 230, 272, 273, 292, 345;
 כנסייה, 230, 231, 232, 233, 234, 237, 238,
 247, 248; רכוש בממלכה, 235—236, 264,
 579; חבר הכמרים בכנסיית הקבר, 238;
 מנזרים, 364, 367; ר' גם ביזאנטיון,
 כיתות נוצריות; כנסיית יוחנן המטביל,
 191, 224—225, 532, 535; מנזר יווני (קצר
 אל-יהוד), 242; כנסייה בסיבאסטה, 239;
 'מעבר יוחנן המטביל', 363, 364
 יוחנן הקדוש, 188, 518; מיסדר, ר'
 הוספיטאלרים, 'קריפטה של סן ג'ון'
 בעכו, 584; בית אכסניה לצליינים וכנסייה
 בירושלים, 180, 219, 223, 350
 'יוחנן הקדוש מטירה', כפר וכנסייה, 219,
 239
 יוחנן, אפטריארך יווני של אנטיוכיה, 234
 יוחנן מארו, אפטריארך של אנטיוכיה, 69
 יוחנן מוירצבורג, צליין, 186, 242, 244, 582
 יונה הנביא, 220
 ר' יונה, 277
 ר' יונה גירונדי, 281, 324
 יוסטיניאנוס קיסר, 225
 ר' יוסף בן ר' גרשום אשכנזי, 305, 307—
 308, 324
 ר' יוסף בן גרשום צרפתי, ר' יוסף בן ר'
 גרשום אשכנזי
 יוסף בן מתתיהו, 395
 ר' יוסף ב"ר מתניא מעכו, 323, 324
 ר' יוסף ב"ר נתנאל נכדו של ר' יוסף
 קלצון איש ירושלים, 302
 ר' יוסף דשאנטיש (שינוש), 325
 ר' יוסף החסיד בר' ברוך מקליסון

389, 390, 424, 437, 439, 440, 441, 442, 444,
461, 462, 463, 473, 492, 493, 494, 520, 523,
542, 543, 548, 549, 550, 553, 554, 556, 560,
568, 573, 575, 585, 590, 592; שמות, 52–53;
קהילה נוצרית עתיקה, 26; כיבוש, 31;
בירת הממלכה, 53–54; אוכלוסיה, 53–
54, 98, 162, 316; כנסיות, 495–495; ר'
כנסיית הקבר הקדוש; אברהם הקדוש,
244; מרים המגדלית (קופטית), 68;
'עליית ישו', כנסייה ומנזר, 181; 'צלב
הקדוש', כנסייה ומנזר, 68, 193, 246; 'משה
הקדוש', בית הארחה יווני, 238; 'נוטרדאם',
265; מנזרים, 180–182; אפטריארכיה,
72, 96, 171–172, 180, 501–502; 'אקצה
הומו' (*Ecce homo*), 223; 'נתיב היסורים',
223; 'רחוב נושאי הלולים', 502; חגיגות,
ר' חגים וחגיגות; ארדיכלות, 394–395;
כנסייתית, 495–506; מגדל טאנקרד, 266;
מגדל החסידות (ברג' אל-לקלק), 264;
מצודה, 393–395; הר הבית, 45, 53, 72,
73, 108, 111, 114, 124, 186, 188, 194,
221, 222, 256, 257, 263, 264, 289, 297,
309, 311, 349, 461, 488; מגדל דוד, 52, 53,
108, 111, 124, 125, 223, 265, 310, 311,
466, 467, 501, 511; שער יהושפט (האריות),
181, 186, 243; 'שער הזהב', 188; השער
החדש, 264, 354; שער הפרחים, 264; שער
יסו, 194, 394, 487, 501; שער ציון, 246,
310; ש' שכם, 181, 243, 244, 263, 264, 310;
ממילא (בית-קברות), 124, 194, 223; עמק
המצלבה, 68, 223, 246; עמק יהושפט,
180, 287; הרובע הסורי, 181, 243; הרובע
היהודי, 53, 263–265, 349; רחוב האריות
ורחוב יהושפט, 264; 'בית כנסת הרמב"ן'
264; הכותל המערבי, 488; מערת צדקיהו,
263; 'מערת האריה', 194; מרכזים
מסחריים, 487–488; שווקים, 487; רחוב
התבליים (*Rue des Herbes*); רחוב
הטבחים (*Malcuisinat*), 488; שוק
הבהמות (*Boverie*); רובע החלפנים,
461; מטבעה, 466; 'גיאוגרפיה הקדושה',
185; מורי דרך, 289–290; קרטוגרפיה,
222
יריחו, 50, 158, 224, 364, 367, 442, 443, 444,
471
ירמוך, 56, 57, 139, 145, 362, 363

518; כנסייה בירושלים, 246; כנסייה
בצור, 320; 'מוז' יעקב הקדוש' ביפו,
182, 220
יעקב בורדענא (בארדיאוס), 67
ר' יעקב בר' יחיאל מפאריס, 324
ר' יעקב בר' נתנאל, 280; תיאור ארץ-
ישראל, 289
ר' יעקב בר' שמעון משאנץ, 323–324
יעקוביטים, 67, 70, 78, 162, 222, 228, 229,
230, 231, 232, 234, 239, 247, 272; כנסייה,
67–68, 237, 242–245, 578, 579; רכוש
בממלכה, 236; ר' גם כיתות נוצריות
יסו, 30, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 44, 45, 99,
102, 103, 119, 146, 147, 158, 169, 177, 182,
192, 208, 220, 297, 358, 359, 370, 384, 385,
390, 422, 441, 518, 549; רונות יסו-
אשקלון, 146–148, 484; גודלה, 153–154;
'חוזה יסו', 45; 'מוז' יעקב הקדוש'
(*Perron Saint Jacques*), 182, 220; מטבע,
468; נמל, 147; מכסים, 482; היישוב
היהודי, 262, 267
ר' יפת בן אליהו הכהן, 277
ר' יצחק תושב ירושלים, 309
ר' יצחק בן סעדיה, 257
ר' יצחק בר' שלמה, 328
ר' יצחק בר' שם טוב, רופא, 322, 324
ר' יצחק דמן עכו, 326, 327, 328
ר' יצחק מטבריה, 280
ירדן, 33, 36, 43, 53, 56, 60, 224, 225, 236,
241, 242, 362, 363, 364, 365
ירדן, עמק, 57, 63, 180, 217, 363, 365, 376,
379, 381, 438, 439, 442, 443, 444, 472, 473
ירושלים, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37,
40, 41, 43, 44, 45, 47, 50, 51, 52, 54, 58, 61,
63, 64, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 78, 79, 80,
83, 85, 87, 89, 92, 94, 96, 97, 99, 102, 103,
106, 107, 108, 109, 113, 114, 115, 117, 118,
119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128,
129, 133, 138, 145, 147, 149, 152, 155, 158,
161, 162, 163, 164, 169, 170, 171, 172,
174, 175, 177, 179, 182, 186, 188, 189, 190,
192, 195, 197, 200, 201, 220, 225, 229, 231,
232, 234, 235, 236, 239, 241, 242, 243, 244,
246, 257, 258, 261, 262, 263, 264, 265, 266,
267, 283, 288, 294, 315, 333, 336, 338, 340,
344, 345, 346, 347, 349, 351, 359, 366, 368

'כלקידונים', ר' יוונים-אורתודוכסים
 פנא, כפר בגליל, 457
 (אל) כניסה, ר' שקמונה
 כנסייה, 199-169: ארגון. 178-174; 'קולוני-
 אלית', 199-196; מעמד בממלכה,
 171-169, 196-195; שיפוט, 186; שירות
 צבאי, 173; פרילאטים, 178, 198-196;
 השוואה לאירופה, 171-170, 175, 198-196;
 רכוש, 174-173, 197; רכוש כפרי, 178,
 437, 440, 458-455; תא (cella), 167;
 סניוריות כנסיות, 173-171; ערים, 178-
 180; הכנסות, 174-173; מעשרות, 197, 454;
 'מענקי-נדבה' (elemosinae), 173, 178,
 197, 338; תחרות עם: מיסדרים צבאיים,
 199; קומונות, 199-198; חינוך, 197-196;
 ר' גם אגודות נזירים, חגים וחגיגות,
 יוונים-אורתודוכסים, כיתות נוצריות,
 מיסדרים צבאיים
 כנסיית הקבר הקדוש, 43, 49, 50, 51, 52,
 70, 72, 76, 99, 105, 108, 110, 111, 114, 115,
 116, 119, 121, 124, 125, 169, 180, 185-191,
 193, 196, 221-222, 229, 231, 237, 238, 340,
 345, 467, 488, 496, 501-505, 548, 549;
 גולגותא, 178, 187, 188, 193, 222, 501, 502,
 532; כנסיית התחייה (אנאסטאסיס;
 Anastasis), 189, 502-503, 528, 530, 531;
 רוטונדה (Rotonde), 503, 528; קאפילה
 של 'גילוי הצלב', 191; קאפילה של
 הלנה הקדושה, 503; קאפילה של
 קונסטאנטין, 502-503; חצר הכניסה
 (parvis), 502; קאנוניקים, 119, 170, 178,
 181, 186, 188, 194; פריור, 177, 181;
 רכוש, 97, 114, 235, 340, 367, 442; רובע
 הכנסייה, 52-53, 96, 171-172; ארמון
 האפטריארך, 502; ארדיכלות, 497, 501-
 506; פסיפס, 531-530; פיסול, 506;
 סקריפטוריום (Scriptorium), 520-521,
 523, 526, 528; 'ספר הפולחן', 188, 189,
 190-191; עליות לרגל, 221-222
 'כניסה בן אלימני', 299-300
 (אל) כף, רכס, 219
 כפר ברעם, ר' פרעם
 כפר דלתון (דלאתה), היישוב היהודי, 282
 כפר חנוך, ר' כפר חנניה
 כפר חנניה, היישוב היהודי, 281, 282
 כפר פנה, 226

ירמיהו הנביא, 258, 285, 314
 ישו, 53, 67, 68, 178-179, 187, 188, 189, 191,
 198, 203, 218, 219, 222, 223, 224, 225, 226,
 232, 244, 266, 286, 328, 363, 510, 511, 512,
 513, 514, 517, 521, 523, 533, 535, 536, 537
 ישועים, 338
 ישי, 533
 ישי בן חזקיה הנשיא, 273, 279, 328
 ישיבת ארץ הצבי, ר' ישיבת גאון יעקב
 ישיבת גאון יעקב, 255, 259, 261-263,
 277, 278
 ר' ישעיה דה טראני, 322
 ישעיהו הנביא, 532

כ

(אלמלך אל) כאמל, סולטאן מצרים,
 297, 309
 כאתב (scribanagium; scriba), 157, 167,
 468
 כבול, כפר, 443
 כוכב-הירדן (כוכבא; כוכב אלהוא;
 'קוקטום' (Coquetum); בלוואר (Belvoir),
 מבצר, 64, 291, 364, 375-381, 395, 438;
 ר' גם ביצורים
 כורמול (כרמל), 368
 כורש, מלך פרס, 294
 כזריה, 259, 260
 כיבוש, כרונולוגיה, 31-48, 270, 558-561;
 גבולות, 52-60; ביסוס, 49-54, 78-81;
 'חוק הכיבוש', 79-80, 268, 548
 כינרת, 33, 36, 56, 139, 145, 177, 217, 227,
 362, 363, 364, 366, 424, 439, 443
 כיתות נוצריות, 228-249; מעמד חוקי, 233,
 236-237, 248, 321; מעמד בממלכה, 237-
 239, 288, 291, 292, 578-579; בנסיכויות
 הצפוניות, 233, 236, 242; יחסים עם
 המלוכה, 232-233, 245; יחס הצלבנים,
 229-232, 247-249, 588; איסלאמיזציה,
 70-72; רכוש בממלכה, 235-236; כנסיות,
 236-239; מנזרים, 239-242; ר' גם אחוות,
 בית-דין השוק, יוונים-אורתודוכסים,
 מארוניטים, מונופיסיתים, נסטוריאנים,
 ראיס
 כלקידון, ועידה אויקומנית, 67, 219, 533

לה-אָוור, 83
 לה-מאן, 461
 לה-רושֶׁל, 83
 לואי השישי, מלך צרפת, 117
 לואי השביעי, מלך צרפת, 41, 87, 193
 לואי התשיעי, מלך צרפת, 355, 369, 370
 395, 399, 403, 404, 413, 524, 555, 587; מסע
 צלב, 45, 47, 105, 117, 129, 219, 252, 321
 426, 427, 429; 'קסדת לואי הקדוש', 408
 לואר, נהר, 301
 לובייר (*Louvière*), ייצוא בדים, 480
 לורד (ג'ורג' הקדוש), 38, 44, 45, 158, 177
 182, 239, 262, 368; סניוריה, 147–148, 172;
 באסיליקת ג'ורג' הקדוש, 220, 238–239
 368; היישוב היהודי, 277, 281; ר' גם
 גיאוגריוס הקדוש
 לומבארדיה, 99, 285, 326
 לוקה, 461; ייצוא חוטי-זהב, 480–481
 לורין, 236
 לורנצו הקדוש (סאן לורנצו), ר' לאורנטיוס
 הקדוש
 ליאו התשיעי, אפיפיור, 24
 ליאון (ספרד), 258
 ליאון קאזאלייר (*Cazalier*), מפקד טמפל-
 ארי, 591
 ליבק, 349
 לידו, 'הנויר מלידו', 560–561
 ליון (צרפת), 258; ועידת הכנסייה השנייה,
 399
 ליוניאנים, 54, 87, 120, 122–123, 352, 554
 ליטאני, נהר, 55, 56, 363, 365
 לימוז' (*Limoges*), 99
 'לימס' (*limes*), 373
 'לנגוברדיה', 285
 לעזר הקדוש, 510, 511, 512, 514, 522

מ

מאגרב, 298, 299, 300, 306
 ר' מאיר בר' ברוך מקליסון, 298, 301, 303
 ר' מאיר מקארקאסון (מקרקשונה), 276
 ר' מאיר מרוטנבורג (מהר"ם), 325–326
 מאלאונרד (מאנויקרט), קרב, 19
 מאניכאיזם, 272
 'מאפריאן', 243

כפר לם (*Cafarlet* = הבונים), 370, 374
 375
 כפר נברתא, 281
 כפר נחום (*Capharnaum*), 219, 226
 כפר עמינו (עמיקו), ר' עמוקה
 כפר תנחום, 281
 כראוא, 443
 כריזוסטומוס הקדוש, מנזר יווני, 242
 כרך דה שוואלייה (חצן אלאכראד; מבצר
 הכורדים; *Crac des Chevaliers*), 64, 145
 158, 239, 297, 344, 361, 375, 376
 כרמל, הר, 180, 183, 194, 216, 218, 219
 316, 323; כפר, 440
 כרמליתים, ר' אגודות נזירים
 כתר, 108–123; תארים, 54, 108–109, 115;
 טקס ההכתרה, 109, 110–115; עקרונות
 הבחירה והירושה, 109–110; מעמד,
 110–111, 131–132; סובירין, 115, 132
 150, 400; סוזירין (סניור ראשי), 115–
 117; התפתחות, 117–123; מעמד כלפי
 הנסיכויות הצפוניות, 54; ארמונות מלכי
 ירושלים, 124–126; זכויות מונופולין,
 118–119; טביעת מטבעות, 461–462, 466–
 468; מסוי מיוחד, 132; קנסות, 134
 שווקים, 488–490; סֶקֶרֶט (*Secrète*), 136
 151, 451; דומינה מלכותית, 80–81, 116
 147–148; ר' גם: בית-דין העליון, מנגנון
 השלטון המרכזי ובשמות מלכי ירושלים

ל

לאודיקיה, 292; ועידת כנסייה, 533, 567
 לאוראי (*Laurae*), 180, 236
 לאורנטיוס הקדוש, כנסייה בפן פרדי,
 354; בעכו, 179; מיסדר, 184; ר' גם
 גינואה
 לאטיראן, וועידת לאטיראן השלישית, 273
 338
 לאטרון (טורון דה שוואלייה), מבצר, 221
 359, 368
 לאנגדוק (*Languedoc*), 25, 78, 206, 326;
 השפעה אמנותית, 505, 543
 לבנון, 30, 31, 33, 36, 41, 55, 56, 59, 60, 61
 64, 65, 68, 69, 70, 229, 246, 317, 365

- מאקאריוס מנאברווה, קופטי, 243
מארגאריט, אשת לואי התשיעי, 587
מארו הקדוש, מנזר מארוניטי, 69
מארוניטים, 55, 68–70, 246–247, 587;
בלבנון, 229; ר' גם כנסייה, כיתות
נוצריות
מארטין הקדוש, כנסייה בעכו, 179
מארטין מפִּיריס (Martin de Pairis), אב
מנזר ציסטרציאני, 122
'מארטיריום', 339
מארינו סאנודו, 173, 214, 370, 391, 490
מארסיי, 106, 107, 206, 216, 227, 484, 490,
493, 572–573; סחר עם הליוואנט, 474,
480–481, 483; ר' גם קומונות
מארסיליו ג'ורג'י, באיי ויניציאני, 318, 487,
570
מארפיה, נסיכה ארמנית, 236
מארקוס הקדוש, 34, 190, 192, 201, 561;
כנסייתו בעכו, 179; ר' גם ויניציה
מארשאל, ר' מנגנון השלטון המרכזי
מבורך, נגיד מצרים, 261
מבצר דן, ר' באניאס
'מבצר המלך' (Château du roi), ר'
מעליא
'מגדל ההוספיטאלארים' (בורג' אשמאלי;
La Tor de l'Opital), 369
'מגדל הזבובים', 227
מג'דל יאבא, ר' מיראפל
מגדל סן-לעזר, ר' פן פרדי
מגדל צדק, ר' מיראפל
'מדבר הגדול' (בריה; La grande Berrie),
38, 58
מדינה, 43, 88, 201, 361
מהומריה (אל-בירה; Magna Mahumeria),
99, 367, 440
מהר"ם, ר' מאיר מרוטנבורג
מואב, 33, 58, 361
מואזין, 494
מוזי'רב, 56, 64, 363
מוחמד, 258, 287, 328, 464
ר' מוכתר, 280
מונאקו, 206
מונגולים, 47, 48, 254, 297, 311, 312,
314–315, 321, 329, 364, 413
מונופיסיתים, 67, 228, 232, 236, 242–245,
248; ר' גם ארמנים, גיאורגים, חבשים,
- יעקוביטים, כיתות נוצריות, קופטים
מונותילים, 69–70; ר' גם מארוניטים
מונו'וא (הר השמחות; Mons Gaudii;
Montjoye), 32, 99, 182, 221, 367, 368
מונו'וא, מיסדר צבאי, 179
מונו'יסאר (גור), קרב, 42
מונטה קאסינו, סקריפטוריום, 524
מון-מיזאר (Mont Musard), ר' עכו
מונפור (קלעת קרין; Montfort), מבצר,
149, 298, 344, 352, 353, 369–370, 375,
381–384, 444, 584; ר' גם ביצורים
מונפור, משפחה, 148
מונפלייה, 106, 206, 322, 324
מונריאל, ר' שובך
מוסי בן הבה בן סלמון הצפתי, 278;
מוסלמים, 162, 166, 218, 229, 230, 233, 235,
271, 273, 275, 279, 288, 290, 291, 293, 297,
317, 321, 339, 365, 424, 505; סונים, 63–64;
שיעים; 63–64; ר' גם בדואים, ילידים
מועאמלתין, נהר, 54, 145
(אלמלך אל) מועט'ם תוראן שאה, שליט
דמשק, 306, 312, 403
'מועצה הגדולה' (Consiglio Maggiore),
ר' ויניציה
מוצול, 40, 239, 281, 286, 287, 402
מורוסיני (Morosini), משפחה, 105
מוריסטאן, 345; ר' גם הוספיטאלארים
מזרח הרחוק, טכנולוגיה צבאית, 425; סחר,
470
מחמד אנאצר בנו של אבו יוסף יעקוב
אלמנצור, 299
מטבע, 460–468: אירופאי, 164, 461;
ביזאנטי, 81, 460–462; מוסלמי, 460–465;
מטבע כסף צלבני (denarius), 81, 460,
463, 465, 466, 467; מטבע זהב (ביזאנט;
besant; bisantinus), 90, 164, 460, 462–
465; מטבע נחושת ובילון, 465, 467, 468;
חיקוי מטבע מוסלמי, 81, 463–465, 539;
דינר פאטמי, 460, 462, 463, 464, 467;
דינר איובי, 463, 464; מטבע אנונימי,
465, 467; טביעת מטבעות ומיטבעות,
461–462, 463, 464; ר' גם כתר, סניוריות
'מטעין' (cargator), ר' נמלים
מידאן, מישור, 56, 64
מיי, משפחה, 145
מיינץ, 325

'ג'יזיה', 292, 319; מס קרקע (*terragium*),
99, 449, 453; ר' גם אוניות, חקלאות,
נמלים, סחר בינלאומי, פיאודליזם,
קומונות
מיסופוטאמיה, 18, 19, 243, 245, 432, 534
מיראבל (מג'דל יאבא; מגדל צדק;
Mirabel), 148, 370
מירה, שבט בדואי, ענף בנו רביע, 64
מירון, היישוב היהודי, 281
מפבים, 252
מכה, 18, 33, 36, 43, 88, 201, 361
'מכתבי הקבר הקדוש' (*Lettres du Saint Sépulchre*), 134
מלאכת המצור, 424–431; אתגר מזרחי,
424–425; ציוד מיכאני, 426–429; כריית
מנהרות, 429–431; ר' גם ביצורים, צבא
ולחימה
מֶלְגַּאי (*Melgueil*), 461, 481
'מלחמת האיננוסטיטורה', 170
'מלחמת הלומבארדים', 310, 369, 554
מלטוס, 'ארכיבישוף של היוונים והסורים
בעזה ובבית-גוברין', 238
מליסאנדה, מלכת ירושלים, 110, 120, 236,
238; 'ספר התפילות של המלכה';
(*Queen Milissande's Psalter*), 521–528,
539–542
מלפיתים, 579
ממילא, ר' ירושלים
ממלופים, 47, 83, 279, 281, 312, 321, 328,
349, 364, 443, 457, 493, 543, 556; נשק,
413–414, 429
מנצור אל-בלבי, יעקוביטי, 244
מעגון השלטון המקומי, ר' סניוריות
מעגון השלטון המרכזי, 124–137; מעמדו
בהשוואה ל'בית-דין העליון', 135;
השוואה לאירופה, 135, 137; משרות
החצר: קוניטאבל, 111–112, 135–136;
סינישאל, 111–112, 115, 116, 135–136;
מארשאל, 111, 112, 115, 136; שאמברלין,
111, 112, 115, 136; קאנצלר, 137, 155;
שר המשקים (*buticularius*), 137; ר' גם
'בית-דין העליון'
מִנּוּת (*Manuath*), מבצר, 239, 369, 374, 444
מנחם בן ר' אליהו, 259
ר' מנחם בן פרץ החברוני, 281
מנחם בן שלמה אבן דוגי, 287

מיכאל, אפטריארך קופטי של אלכסנ-
דריה, 231
מיכאל הסורי, אפטריארך יעקוביטי של
אנטיוכיה, 68, 229, 230, 231, 232, 244, 245
מיכאל השביעי, קיסר ביזאנטיון, מיכאלים
(*Michelois*), 462
מיכאל המלאך, 531
מיכאל ויטאלה, ד'וג'ה של ויניציה, 561
מיכאל קירולאריוס, אפטריארך, 24
מיכה, 260
מיכיל (*Michiel*), משפחה, 105
מינרט, 494
מיסדרים צבאיים, 330–357: 'אורדר
(*ordo*), 332; תקנונים (*regulae*), 339;
פריבילגיות אפיפיוריות, 336–338; מעמד
בממלכה, 336–338, 344–345, 346–347,
355–356, 556; בנסיכויות הצפוניות, 344,
352; יחסים עם הכתר, 345–347; עם
האצולה המקומית, 357; עם ההיררכיה
הכנסייתית המקומית, 337–338, 346; מוצא
חברתי, 356–357; רכוש בממלכה, 149,
336–338, 341, 343, 344, 353, 455–456;
בסניוריות, 345, 440, 442, 447, 448, 492;
בערים, 345; באירופה, 337, 339, 340, 352;
עוצמה צבאית, 339, 342, 400–401;
מבצרים, 339, 342–344 ור' ביצורים;
ר' גם תחת שמות מיסדרים
'מיסדר האבירים המצורעים', ר' מיסדר
סן-לעזר
'מיסדר ההיכל', ר' טמפלארים
'מיסדר החרב' (*Militia Spatae*), 355
'מיסדר יוחנן הקדוש', ר' הוספיטאלארים
'מיסדר יעקב הקדוש', 355
'מיסדר על שם מרים הקדושה של
הטיבטונים' (*Ordo Sanctae Mariae Theutonicorum*), ר' טיבטונים
'מיסדר סן-לורנצו של האבירים' (*Sanctus Laurentius de Militibus*), 355
'מיסדר סן-לעזר', 354–355; 'בית המצו-
רעים' (*Domus leprosororum*) בירושלים,
354; בית תפילה ומנזר בירושלים, 354
'מיסדר רוח הקודש' (*Militia Sancti Spiritus*), 355
'מיסדר תומאס הקדוש', 179, 184, 355
'מיסה', 114, 203, 339
מיסוי: מס נולגולת (*capitatio*), 233;

מצפה, 221, 182
 מצרים, 41, 38, 37, 36, 34, 33, 30, 19, 18, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 58, 61, 63, 65, 67, 68, 70, 73, 83, 89, 98, 103, 121, 132, 145, 146, 149, 171, 192, 204, 229, 231, 242, 293, 294, 296, 311, 359, 361, 364, 366, 371, 398, 401, 402, 404, 413, 426, 460, 463, 524, 526, 547, 586, 587; במערכת הסחר הבינלאומי, 481, 478, 477, 476, 474, 465, 485; היישוב היהודי, 263—261, 255, 251, 266—267, 276—277, 278, 281, 283, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 303, 306—309, 317, 324, 326—327
 מקדסי, גיאוגרף ערבי, 470, 444, 443, 63, 472
 'מקדש האדון' (מסגד עומר), 108, 53, 52, 111, 114, 177, 181, 186, 188, 223, 389, 496, 497, 523, 528
 'מקדש האדון', מנזר, 181
 מקדש שלמה (מסגד אל-אקצה), 111, 53, 114, 124, 181, 188, 222, 264, 275, 345, 496, 505; כנסיית מיסדר הטמפלרים (*Templum Salomonis*), 181; 'בית מדרש של שלמה', 223
 מקומות קדושים, 195—194: 'גיאוגרפיה הקדושה', 203—204, 217, 495, 504; פולחן שרידי הקודש (*reliquia*), 194—192; ה'היסטוריה הקדושה', 201, 203—204, 223; תיאורים (מורי דרך) יהודיים, 289—291; ר' גם צליינות
 מר אליאס (הנביא אליהו), מנזר יווני, 241
 מרגט, ר' מרקב
 מרג' עיון, ר' 'ואל ו'רמין' (*Val Germain*)
 מרגריתה הקדושה, מנזר יווני, 218, 183
 מרדין, 402
 מרן, סניוריה, 145
 מר זוטרא, 262
 מרים הקדושה, ('תיאטוקוס') 68, 181, 187, 219, 220, 226, 242, 512, 521, 522, 536, 537; כנסייה בעכו, 179; בירושלים, 180
 'מרים הקדושה מהר ציון', מנזר, 188
 'מרים הקדושה מהר הכרמל', מיסדר, ר' כרמליתים
 'מרים הקדושה מעמק יהושפט', מנזר בירושלים, 180, 181, 188; כנסייה, 191

מנסוס (*mansus*), 21
 מנת אלקלעה (*Castellum Beroardi*), 371, 375
 'מסגד הירוק' (אל-חדרא), ר' אשקלון
 מס גולגולת (*capitatio*), ר' מיסוי
 מסינה, 340
 מסע הצלב, 26—17; רקע, 26—17; הטפה, 24—26; אידיאולוגיה, 20—26, 578—577, 200—201, 231, 256, 467, 547—549, 553; חיכוכים אידיאולוגיים, 49—52; שינויים באידיאולוגיה, 548—549; מנהיגים והמונים, 546—548; ה'כובשים', 550—552; פריבילגיות אפיפיוריות, 26, 27, 217, 227; ארגון בקומונות, 557—567; כתנועה קולוניאלית, 546—549, 553, 557, 575, 594—595; בהשוואה לספרד וסיציליה, 550—551, 595—597; ר' גם כיבוש, קולוניאליזם
 מסע הצלב הראשון, 20, 26—31, 49—51, 66, 87, 92, 95, 124, 152, 169, 172, 175, 181, 182, 186, 194, 197, 228, 229, 231, 234, 253, 258, 260, 261, 268, 285, 287, 293, 312, 333, 372, 404, 405, 407, 408, 409, 424, 461, 467, 551, 553, 555, 558, 560, 561, 573, 578, 585, 588, 597
 מסע הצלב השני, 20, 41, 87, 312, 333, 342
 מסע הצלב השלישי, 20, 43—44, 54, 121, 184, 253, 258, 274, 282, 292, 296, 301, 312, 338, 347, 349, 352, 370, 374, 403, 418, 420, 422, 427, 429, 444, 467, 478, 493, 553, 555, 567
 מסע הצלב הרביעי, 20, 192, 470, 474, 555
 מסע הצלב החמישי, 121, 297, 306, 404
 מסע הצלב השביעי, 211
 מס קרקע (*terrarium*), ר' מיסוי
 מעאן, 58
 (אל) מסתנצר ביללא, ח'ליף בגדאד, 465
 (אל) מסתנצר, ח'ליף מצרים, 285
 מעברות הירדן, 191
 'מעין השוורים' (עין-בקר), 194
 מעלה האדומים, ר' תלעת אדם
 מעליא (*Château du roi*); 'מבצר המלך', 149, 158, 239, 369
 מפרץ הפרסי, 470, 474
 מץ, ועידת, 185
 מצודת באלדווין (קצר ברדאוויל), 56, 362
 מצור, ר' מלאכת מצור

נבי-סמויל (*Montjoye*), ר' מונ'וא
נבלוס, ר' שכם
נברתא, היישוב היהודי, 281
נגב, 58, 363, 364, 436, 470, 492
ר' נהוראי, 280
נוב, ר' בית-נובא
נוה, 439
'נומיסמה' (*nomisma*), ר' ביזאנטיון, מטבע
נור אדין, 34, 40, 41, 42, 291, 295, 362
נורמאנדיה, 117, 134, 159; השפעה אמנותית,
505
נורמאנים, 28, 34, 49, 78, 126, 152, 285,
459, 573
'נוירים קבצנים', 338, 339–340; ר' גם
פראנצ'סקאנים ודומיניקאנים
ר' נחמיה בר' נתניה מעכו, 323
נילוס, 63, 366, 432, 525; דלתה, 47, 282,
432, 586
ניקאיה, הוועידה האויקומנית השביעית, 533,
534, 535
ניקולאוס הקדוש ממירה (*Myra*), 213, 226,
560; כנסייה ויניציאנית בצור, 320
נמלים, נמלי מוצא, 206; במזרח, 217;
בממלכה, 103, 482; 'ויקונט הנמל', 166;
'מטעין', 215; מסים ומכסים, 483–485;
ביצורים, 390–391; ר' גם אוניות, בית-
דין השרשרת, ערים
נסטוריאנים, 47, 68, 70, 229, 234, 245, 272,
273, 578; ר' גם כנסייה, כיתות נוצריות
נעים, 226
נעמן, נהר, 218
נצירים, 65
נצרת, 45, 70, 158, 175, 191, 192, 203, 226,
239, 291, 366, 442, 493, 494, 506–507,
514–519, 538, 544; סניוריה, 147, 173;
ארכיבישופות, 177–178, 448; היישוב
היהודי, 283, 291; 'כנסיית הבשורה',
175, 191, 226, 366, 506–507; פיסול,
514–519
נרבונה, 480
נשק וחימוש, 404–418: התפתחותו, 404–405;
שריון גוף, 405–407, 419; קסדות, 407–408;
מגן, 408–410; חנית, 410–411; חרב, 411–
413; קשת, 418; ר' גם צבא ולוחמה,
שירות צבאי
נתניה, 370

'מרים הגדולה' (*Sancta Maria la Grande*),
בית נזירות בירושלים, 180, 181
'מרים הלאטינית' (*Sancta Maria Latina*),
מנזר וכנסייה בירושלים, 180, 188, 222, 563
'מרים המגדלית' (ממגדלה), אגודת נזירות,
184, 495; כנסייה ומנזר יעקוביטים
בירושלים, 243–245; כנסייה בעכו, 322
'מרים של הטיבטונים', בית-חולים,
אכסזיה וכנסייה בירושלים, 359; ר' גם
טיבטונים
מרל, ר' טנטורה
מר סבא, מנזר יווני בירושלים, 189, 246
מר סבא, מנזר יווני במדבר יהודה, 125,
238, 241, 242, 367
מרקב (מרגט), 43, 344
מרתה הקדושה, 510, 511, 512
ר' משה בן מימון, הרמב"ם, 251, 252, 253,
254, 258, 274, 276, 277, 279, 281, 302,
303, 314, 317, 323, 324; 'אגרת תימן',
252, 253, 256, 258, 274; ויכוח על
כתביו, 322–323, 324, 325, 326–328
ר' משה בן נחמן, הרמב"ן, 194, 303, 311,
312–316, 321, 323, 325, 326, 327, 329;
בית כנסת בירושלים, 264, 315
ר' משה בן שלמה מסלרינו, 324
ר' משה בר' חסדאי, 323
משה דרעי, המשיח המדומה מספרד, 274
ר' משה הכהן בר' יהודה הכהן, 328
משה רבנו, 273, 286, 329, 525, 526; בית
הארכה יווני בירושלים, 238
מתחסב, ר' בית-דין השוק
מתיה הארמני מאידיסה, היסטוריון ארמני,
229, 232
מתיו פאריס, 340; מפתו, 449–450

נ

נאפולי, 285
(אלמלך אל) נאצר דאוד, שליט עבר-
הירדן, 310, 312
(אלמלך אל) נאצר צלאח אדין יוסף בן
אלמלך אל-עזיז שליט חלב, 312
נארסס, אפטריארך ארמני, 229
נאת צוער (פאלמאריאה), 368

535, 366
 סיביל, מלכת ירושלים, 88, 120, 132, 148
 'סימוניה' (*Simonía*), 119, 170
 'סימני הקברות', 290, 325
 סין, 17
 סיני, 33, 37, 43, 58, 61, 63, 147, 178, 225, 238, 244, 270, 361, 364, 401, 470, 520, 526
 'סינישאל', ר' מנגנון השלטון המרכזי
 סיציליה, 28, 33, 78, 285, 404, 477, 539
 550, 551, 594
 סלג'וקים, 19, 24, 28, 29, 30, 31, 40, 49, 61, 68, 73, 243, 255, 261, 262, 263, 418, 420
 סלווקים, 62
 סלכה, 306, 362
 סלע, 361
 'סלע החתוך' (*Roche Tailée*), 220
 סן אותימיוס, ר' אותימיוס הקדוש
 סנג'יל (סן-ז'יל), כפר, 99, 367
 סן ג'ורג' מכסיבא, ר' גיאורגיוס הקדוש מכסיבא
 סן גראזים, ר' גראזים הקדוש
 סן-דני, 529
 סן-דני, ר' דיוניסיוס הקדוש
 סן-ז'יל (צרפת), 206, 340
 סן חריטון, ר' חריטון הקדוש
 סן לוראן, ר' לאורנטיוס הקדוש
 סן ניקולאוס, ר' ניקולאוס הקדוש
 סן פון (*St. Pons*), 480
 'סן פייר אין גאליקאנטו' (אין גאליסיה), כנסייה, 223
 סן קנטין (*St. Quentin*), 480
 סן תיאודוסיוס, ר' תיאודוסיוס הקדוש
 'סנט אספרי' (*Saint Esprit*), אוניה, 480, 481
 סנט ג'ורג', ר' גיאורגיוס הקדוש, לוד
 סנט קליר, ר' קלארה הקדושה
 סניוריות (המימשל במישור המקומי), 138–168
 תולדות התהוותן, 138–142, 150–152
 הגדרה, 141; מפה גיאוגרפית, 139–149
 גודל, 153; 'בית-דין, חותם, שיפוט'
 (*cour, coins, justice*), 141; זכות טביעת מטבעות, 150–151, 462, 468; כקולקטיב חברתי, 151; כטיפוס ארגון בהשוואה לאירופה, 151–154, 167–168; בית-דין, 154–157; משרות, 155; בירותיהן, 153–154; 'סקרט' (*Secrète*), 157; 'מניעת דין'

ס

סאורוס אבן אל-מוקפּע, 231, 232, 244
 סאלוניקי, 259, 260
 סאלירנו, 285, 592
 'סאן ז'אק', ר' יעקב הקדוש
 'סאנטה אננה', ר' אננה הקדושה
 'סאנטה סופיה', ר' סופיה הקדושה
 'סאנטה קאתרינה', ר' קאתרינה הקדושה
 סאנטיאגו של קומפוסטילה, 182, 192, 201, 208, 220
 סאפרון (*Saffron*) הקדוש, כנסייה בשפר-עם, 226
 סארדיקָה, ועידת כנסייה, 533, 534
 סדום, 257
 סואד, אל, ר' גולן
 סודאן, 42, 418
 סוהיט, ר' גולן
 סולידוס (*solidus*), ר' מטבע
 סולימאן המפואר, 263
 סונים, 41, 63–64
 סופיה הקדושה, 24
 סופרוניוס, אפטריארך של ירושלים, 226
 'סורים' (*Suriani*), 67, 70, 162, 165, 185, 222, 229, 232, 233, 238, 239, 245, 247, 264, 265, 272, 273, 490; ר' גם כיתות נוצריות
 סותא רוסטאשווילי, משורר גרוזיני, 246
 סחר בינלאומי, 468–482; יבוא, 470, 473, 476, 477, 480–482; יצוא, 470–473, 478–480, 481; שער מוצא, 470, 473–474; השפעת מדינות הצלבנים על הסחר הבינ"ל, 432–434, 468–470; מעמד במערכת הסחר הבינ"ל, 433, 460, 468–470, 473, 474, 477–478; קשרים: עם ביואנטיון, 432–433, 468, 474, 477–478; אירופה, 432, 470, 473, 474, 476–480; ארצות האיסלאם, 470, 473, 476; דרכי המסחר, 470; מכסים, 471, 474; מכסים עירוניים, 482–483, 484–485; היטלי שוק, 474; ר' גם אוניות, ייצור, מטבע, ערים, קומונות
 סטיפאן הקדוש, מנזר בירושלים, 181
 סטיפאן (אֶטִיין), אפטריארך של ירושלים, 170
 סטיפאן איש פיזה, מאנטיוכיה, 592
 סטיפאן מבלוא, 28
 סיבאסטה (שומרון), 147, 158, 177, 225, 239

עזה, 37, 38, 53, 63, 71, 148, 158, 238, 239,
311, 344, 359, 370, 371, 390, 436; סניוריה,
146–147; מבצר, 373–374; ייצוא יינות, 472
(אלמלך אל) עזיז עתמאן האיובי, בנו של
צלאח אדין, 295, 303
עזרא, 294
עין אל-זיתון, היישוב היהודי, 281
עין-חרוד, קרב, 48, 297, 311, 312, 364
עין כרם, כנסיית ה'ביקור', 191
עיראק, 40, 41, 42, 47, 63, 68, 73, 251,
287, 291, 402, 418, 470
'עיר ברנארד מאטאמפ' (אדרעי; *Cité*
Bernard d'Etampes), 56, 362
'עיר דוד', ר' ירושלים
עכו, 34, 43, 44, 48, 52, 96, 103, 104, 105,
107, 115, 118, 123, 125, 126, 129, 146, 156,
158, 174, 175, 177, 183, 185, 194, 196, 204,
216, 217, 218, 225, 227, 238, 244, 246, 283,
345, 349, 350, 354, 355, 366, 369, 371, 374,
404, 407, 422, 441, 443, 444, 446, 449, 456,
461, 474, 476, 494, 526, 528, 538, 543, 562,
564, 567, 569, 570, 583, 589, 590;
אוכלוסיה, 98, 317; מפה (ע"י מתיו
פאריס), 449–450; 'מון מיזאר' (*Mont*
Musard), 322, 345, 355, 370, 391, 496;
המצודה, 126, 370, 390–493, 396–397;
'קריפטה של סן ג'ון', 584; ארמון
ההוספיטאלארים, 584; ארמון הטמ-
פלארים, 396, 584; רובעי הקומונות,
396, 487, 490; מלחמת הקומונות, 310,
369, 481, 554; 'קומונה של עכו', 129;
נמל, 448, 216–217; מפרץ, 368; 'מגדל
הזכובים', 227; שוק, 483, 484, 490;
תעריפי מכס, 471, 481, 482, 484;
בישופות, 178, 179; כנסיות, 179; הצלב
הקדוש (*Sainte Croix*; *Sancta Crux*),
179, 217, 496, 526; מארטין הקדוש, 179;
מארקוס הקדוש, 179; 'סקריפטוריום',
520, 524; הקהילה היהודית, 268, 274,
275, 276–277, 276 ('עכאוי'), 279, 302,
303, 304, 305, 308, 313, 316, 321–328;
'בתי היהודים ורחוב היהודים', 322;
'תקנות ראשי בני קהל עכו', 323; 'ישיבת
דפרישי', 323–324
עלי אבן עבאס, ספר הרפואה, 592
עלי אלהראף, נוסע מוסלמי, 244

(*defaute de justice*), 157; 'השבעת בני-
המעמד' (*coniuratio parium*), 157;
'עיוות הדין' (*la cour faussez*), 157;
זכות ה'באן' (*ban*), 489; מונופולין,
489; מנהל השיפוט, 152–157; כאתב
(*scribanagium*), 157; תורגמן (*-druge*
managium), 157, 167, 448, 449
סעדיה גאון, 252, 254
ר' סעדיה איש ימיני מאשקלון, 298, 299, 300
ספולטו, נסיכות, 285
ספרד, 18, 25, 100, 152, 182, 192, 246,
248, 255, 258, 279, 291, 326, 476, 477,
550, 551, 594; מיסדרים צבאיים, 352–353
'ספר האסיזות של הבורגנים' (*Livre des*
Assises des Bourgeois), 95, 272, 321, 471,
484
'ספר הפולחן של כנסיית הקבר הקדוש',
188, 189, 190, 191
סקאנדאליון, ר' אסכנדרונה
סקאנדינאביה, 460, 538; עולים לרגל
מסקאנדינאביה (*Yorsalafari*), 206
סקיתופוליס, ר' בית שאן
סקרט (*Secrète*), 136, 157, 451; ר' גם
כתר, סניוריות
'סקריבה' (*scriba*), ר' כאתב
סרו'אן (*serviens; serjeant*), ר' שירות צבאי

ע

(אלמלך אל) עאדל, 591
עבאסים, 18, 19, 41, 61, 262
עבדות, 574
עבר-הירדן, 33, 36, 38, 42, 45, 47, 53, 60,
63, 64, 139, 164, 177, 178, 235, 239, 297,
344, 361, 363, 367, 368, 370, 375, 390, 401,
473–493; סניוריה של עבר-הירדן (*Oultre*
Jourdain), 36, 58, 88, 118, 145, 147, 153
עג'לון, 57, 64, 364
ר' עובדיה בר' שמואל, 328
עובדיה הגר (יוהאנס הנורמאני), 258, 283–
288; ר' גם יהודים (תנועות ההתגיירות)
עוספא, 269
עותמאנים, 457, 474
עז אלדין מחמד בן עלי בן אבראהם אבן
שדאד אלחלב, קאדי, 311

- עלמה, היישוב היהודי, 381
 עמאד אדין, כרוניסטן מוסלמי, 292
 עמאן, 36, 63, 471
 עמאר, מסגד, ר' 'מקדש האדון'
 עמון, 58
 עמוקה, היישוב היהודי, 283
 'עמק הפשיטות' (*Vallis de Cursu*); ואדי
 אלחרמיה, 367
 ענתות, 241
 עפולה, 366
 עפרין, נהר, 59
 עקבה, 36, 38, 52, 58, 59, 60, 88, 145, 361,
 363, 368, 432
 ר' עקיבא, 254
 עקרון, 439
 ערב, 58, 470
 ערבה, כפר, 448
 'ערבים', ר' בדואים
 ערים: עתיקות, 369; מעמד בממלכה,
 82–83, 490, 492–493; אוכלוסיה, 98, 162;
 רחוב השרשרת, 482–493; שוק ('פונדה'),
 486–493; קאתינה, 482–486, 489, 490, 491,
 572; מכסים עירוניים, 482–485; דוגמאות:
 עכו, 483–484, 490–491; בירות, 488–490;
 ירושלים, 487–488; צור, 483, 489–491; ר'
 גם בורגנים, ביצורים, בית-דין הבורגנים,
 בית-דין השוק, בית-דין השרשרת,
 נמלים, קומונות, ראיס
 ערערה (*Castellum arearum*), מצודה, 366
 עתלית ('מבצר עולי הרגל'; *Château*
Pèlerin), 48, 158, 219, 297, 321, 344, 352,
 370–371, 375, 382, 384–389, 391, 392, 584
- פ
- פאבלו כריסטיאני, מומר, 34
 פאולוס הקדוש, 203
 פאולוס השישי, אפיפיור, 49
 פאחומיוס הקדוש, 180
 'פאטאלינים', 272
 פאטמים, 18, 34, 41, 63, 70, 73, 124, 171,
 255, 261, 262, 263, 266, 267, 277, 283,
 524; דינר, 460–464, 467
 פאלייר (*Falier*), משפחה, 105
 פאלמאריאה, ר' נאת צוער
- פאלמאריה (*Palmarea*), כפר, 183, 218, 443
 פאמיה, ר' אפאמיה
 פאנטאליאונה (*Pantaleone*), משפחה, 568
 'פאסאגיום' (*Passagium*), ר' אוניות,
 צליינות
 פארה' שאה, 363
 פאריס, 56, 87, 117, 124, 193, 324, 362;
 ייצוא אריגים, 481
 'פארלמאן' (*Parlament*), ר' בית-דין הע-
 ליון
 פארס, אל-אקטעי, 312
 פואטו, 99, 461, 559
 'פודיסטה' (*Podestà*), ר' קומונות
 פויזה (*de Puiset*), משפחה, 148
 'פולאני' (*Poullains* או *Pullani*), 83, 595
 פולג (פליק), נחל, 220
 פוליאניוס, מלך, 518
 פולין, 352
 פולק, אפטריארך של ירושלים, 505
 פולק מאנו', מלך ירושלים, 99, 108, 146,
 342, 466, 542
 פולק משארטר, 13, 51, 395, 585
 'פונדה' (*funda*), ר' ערים, קומונות
 פונדקו (*fundaco*), ר' בית-דין השוק,
 ערים
 פונס מטריפולי, 411
 פוקאס, 237, 238, 239, 242, 372
 פורטוגל, 552
 פח'ר אדין בן אשייח, 312
 פטרה, 64, 175, 361; ארכיבישופות, 17–18;
 ר' גם הורמוז
 פטרוס הקדוש, 114, 198, 213, 220, 223, 226,
 235, 517, 518, 519, 550; 'נחלת פטרוס'
 הקדוש' (*Patrimonium Sancti Petri*),
 51, 169; כנסייה בעכו, 179; ביפו, 220
 פיגולוטי, פראנצ'סקו באלדוצ'י, 471, 472,
 473, 486, 490, 491
 פיזה, 34, 87, 102, 105, 106, 130, 179, 198,
 206, 340, 474, 477, 482, 484, 485, 489, 490,
 493, 557, 558, 560, 561, 562, 563, 565, 566,
 570, 572
 פיאורליוס, קדום, 21; צלבני אופייני, 81–
 83; וסאלים, 51, 75–92, 113, 116; חוסר
 מנורס, 81; אבירות: טקס ההסמכה
 לאבירות, 22; האופי הנחות, 83; אבירים
 במשכורת, 81–82; פיאודה, 36, 64, 80–84,

פרודנטיוס, משורר, 542
 פרוסיה, 149, 352, 353, 552
 פרידריך דוכס שוואביה, 349
 פרידריך הראשון, קיסר גרמניה, 43–44, 349
 פרידריך השני, הוהנשטאופן, קיסר גרמניה, 115, 121–122, 129, 244, 297, 309, 310, 319, 349, 351, 353, 554, 592; מסע צלב, 45, 91, 117, 244, 554, 594
 פריידאנק (*Freidank*), מינוינגר גרמני, 594
 פרימונסטראטונים, ר' אגודות נזירים
 פרס, 19, 31, 47, 53, 68, 248, 251–252, 253, 283, 425, 427
 פרעה מצרים, 525, 526
 פרעם, היישוב היהודי, 281
 פרת, נהר, 29, 59, 63, 70
 פתחיה מרגנסבורג, נוסע, 277, 280, 289

צ

צבא ולחימה, 397–404, 418–424: טקטיקות
 אירופאיות, 397–399, 418; מוסלמיות, 402–403, 413–424; השפעת הטקטיקה המוסלמית, 371–372, 398, 401–402, 418–424; פרשים, 400; רגלים, 400; שכירי חרב, 399; ר' גם ביצורים, מלאכת המצור, נשק וחימוש, שירות צבאי, 'תורכופולים'
 צביבה, ר' חצביה
 ר' צדוק בר' אליהו, דיין, 277
 ר' צדוק, ראש ישיבת 'גאון יעקב', 278
 צדקיהו, מערתו ברובע היהודי בירושלים, 263
 צובא (*Belmont*), מצודה, 368
 צובא, ר' חלב
 צוער ('עיר התמרים'; *Palmaria*), 442
 צור הקדומה, 545, 552
 צור, 34, 36, 43, 44, 48, 52, 73, 102, 103, 104, 105, 115, 118, 125, 129, 131, 144, 145, 146, 158, 174, 175, 239, 282, 291, 292, 345, 365, 369, 390–391, 392, 393, 441, 443, 461, 476, 483, 484, 489, 491, 493, 562, 564, 566, 570, 585, 590; סניוריה, 148; ארכיבישופות, 178; כנסיות, 495; אוכלוסיה, 98, 317; נמל, 148, 317–320; מכסים, 482, 485

106; פיאודום של כסף (*fief de besant*),
 81, 138; פיאודום של שכר (*fief de soudée*), 153; פיאודום של אביר אחד (*feudum unius militis; fief de son corps*)
 81; הכנסה, 82; שימוש בכסף, 81; ר' גם אצולה, סניוריות, שירות צבאי
 פיאצ'נצה (*Piacenza*), ועידת כנסיה, 24–25, 28
 פיז'ואז', 467, ר' מטבע
 פייר בליג (*Pierre Bellaigue*), סוחר ממארסיי, 480
 פייר דה פונטיין, 91
 פייריס, מנזר באלזאס, 192
 פילאטוס, ביתו, 223
 פיליפ דה מיי, מפקד הטמפלרים, 357
 פיליפ דה מונפור, אדון צור וטורון, 468
 פיליפ דה מיינבף (*Mainebeuf*), אציל מעכו, 591
 פיליפ דה נובארה, 89, 91, 134, 173
 פיליפ הראשון, מלך צרפת, 25
 פיליפ השני אוגוסטוס, מלך צרפת, 43, 121, 135, 275, 399, 553
 פיליפ מטריפולי, 592
 פיליפוס השליח, 220
 פיזיקה, 61, 369, 436, 545
 פיק, 362
 פירון (*Peroun*), תחנה ובית תפילה בשרון, 219
 פיריאוס, 395
 פלאגיוס, ציר האפיפיור, 121
 פלאנדריה, 77, 99, 159; פלאמים, 28
 פלאנטאג'נטים, 109, 301
 פלוראנצה (ספרד), 291
 פלורנטיוס, בישוף עכו, 441
 פליכס פאברי, צליין גרמני, 209
 פמייס, ר' באניאס
 פן פרדי (*Pain Perdu*), כנסיית סן-לוראן, 354–355
 פסחאליס השני, אפיפיור, 174, 336, 340
 פסטאט (קאהיר העתיקה), 73, 261, 267, 276, 299, 300, 303, 306
 פראנצ'סקאגים, ר' אגודות נזירים
 פראנשוויל (*Franchville*), 218
 פרובאנס, 25, 28, 50, 78, 99, 100, 106, 179, 206, 255, 303, 434, 450, 474, 484, 490, 497, 543, 569, 570, 573, 580

- 281, 300–307, 314, 322–323, 324–325,
326–327; השפעה אמנותית, 497, 505,
526–529
- ק
- קאהיר, 18, 31, 41, 88, 306, 404, 550;
הקהילה היהודית, 267, 289, 468; ר' גם
פסטאט
קאווקאז, 246
קאטאלוניה, 78, 99, 106, 313, 434, 450,
484, 569, 570; תקנות ים, 205
קאלאנסואה (*Calansue*), 370
קאמברי, כת"י, 125; אריגי, 480
קאנארים, איים, 75, 546
קאנוט (*Canute*), מלך דניה, 538
קאנצלר, ר' מגנון השלטון המרכזי
'קאסאליה' (*casalia*), ר' חקלאות
'קאסטילאן' (*châtelain; castellanus*), 395
קאסטיליה, 552
קאסטל (*Belveer*), מצודה, 368
קאפארו מקאסקיפיליאונה (*Caffaro de*
Caschifeleone), כרוניסטן גינואזי, 557–
558, 559, 568, 591
קאפיטיניגים, 109, 126
קאקון (*Caco*), 370
קארולינגים, 159
קארוקה (*carruca*), ר' חקלאות
קארל הגדול, 24, 85, 180
קארקאסון, 99
'קאטוליקים', ר' נסטוריאנים
'קאתינה' (*Cathena*), ר' ערים
קאתרינה הקדושה, מנזר במדבר סיני, 58,
178, 225; איקונים, 520; כנסייה יוונית
בעכו, 238
קבלה, 252
קבר הקדוש, ר' כנסיית הקבר הקדוש
'קברי אבות', קינה, 289–290
קדמוס, הר, 342
קדרון, 124, 241, 367
קדש בגליל, 63
קוביבא (*Parva Mahomeria*), 368
קודי, לו (*Lo Codi*), ספר חוקים פרובא-
נסאלי, 92, 95
קולא (*Cola*), 370
קולוניאליזם, 545–599: צלבנים כחלוציו,
- הרובע הוויניציאני והשוק, 318–320, 483,
489–491; מיטבעה, 463, 466–468; ייצור,
470–473, 539; הקהילה היהודית, 255,
263, 270, 275–277, 316–321
צידא, ר' צידון
צידון (צידא), 44, 45, 48, 65, 103, 145, 158,
178, 270, 292, 343, 365, 369, 385, 442,
443; סניוריה, 145, 154; 'מבצר הים',
369; מיטבעה, 468; היישוב היהודי, 277
ציסטרציאנים, ר' אגודות נזירים
ציפורי, 226, 366, 488
(אלמלך אל) צלאח, שליט מצרים, 312–313
(אלמלך אל) צלאח אסמאעיל, סולטן
מצרים, 465
צלאח אדין, 41, 42, 43, 44, 45, 88, 97,
114, 195, 244, 275, 280, 282, 291, 292,
293–295, 296, 297, 298, 301, 312, 314,
316, 317, 318, 321, 349, 364, 397, 402,
403, 413, 422, 429, 491, 493, 507, 558
'צלב האדון', 178
'צלב אנו', ר' 'צלב אפטריארך'
'צלב אפטריארך', 125
'צלב הקדוש', מנזר בעמק המצלבה
(ירושלים), 68, 193, 246, 367
'צלב הקדוש', שריד קודש, 188–189
'צלב לורן', ר' צלב אפטריארך
צליינות, 200–227: מסורות קדומות, 200–
204; יחס בין העליות לרגל לבין מסע
הצלב, 200–201; צליינים, 206–208, 215–
227; 'פאסאגיום' (*passagium*), 104, 204–
211, 213–217; מסלולי דרך בארץ-ישראל,
217–227; מדריכי דרך (*itineraria*), 217,
289–291, 438
צלסטין השני, אפיפיור, 349
צלסטין השלישי, אפיפיור, 349, 350
צנברה, גשר, 363, 366; קרב, 402
צפית, ר' בלאנשגארד
צפת, 47, 53, 158, 227, 291, 344, 352, 366,
375, 376, 385, 591; היישוב היהודי, 278–
281, 282, 327–328; 'מערות טוביה', 227
צרפת, 24–26, 28, 34, 43, 51, 53, 77–78,
91, 93, 95, 124, 126, 152, 158, 196, 206,
218, 227, 255, 258, 259, 274, 276, 297,
298, 329, 340, 344, 352, 366, 375, 376,
385, 477, 478, 483, 553, 563, 573, 591;
עליות יהודים מצרפת, 274–275, 276,

קונראד השלישי, קיסר גרמניה, 41
 קונראד ממאזוביה, 352
 קונראד ממונפירה, אדון צור, 105, 121,
 129, 282, 317, 319, 484, 485, 489, 562;
 מטבעותיו, 467
 'קונסטנטינא', ר' קושטא
 קוסמאס מפרג, כרוניסטן, 28
 קופטים, 67, 229, 231, 232, 242, 244, 292
 510; כנסיית מרים המנדלית בירושלים, 68
 קוץ, 300
 קוראן, 273, 414, 415
 קורטני, משפחה, 78
 'קוריה הכללית' (*Curia generalis*), ר'
 בית-דין העליון
 'קוריה רגיס' (*Curia regis*), ר' בית-דין
 העליון
 קורנליוס הקדוש, 220
 קורסיקה, 107
 קושטא, 18, 19, 20, 24, 25, 28, 31, 34, 65, 66,
 91, 103, 107, 192, 201, 204, 206, 228, 233,
 234, 236, 259, 260, 284, 468, 474, 476,
 485, 502, 528; הוועידה האויקומנית, 533,
 534; כנסיית הפאנטוקראטור, 192; ר' גם
 ביזאנטיון
 קזאל אימבר, ר' אכויב
 קטז, 312
 קיוב, 206
 קיליקיה, 29, 52, 229
 קימון (*Caymont*), ר' יוקנעם
 קיסמא, היישוב היהודי, 281
 קיסריה, 30, 32, 34, 53, 70, 103, 158, 219–
 220, 261, 336, 354, 366, 370, 374, 390–
 391, 392, 393, 394, 395, 396, 426, 439,
 441, 444, 446, 471, 507, 549, 559, 584;
 אוכלוסייתה, 98; סניוריה, 145–146;
 ארכיבישופות, 177; יהודים, 277; 'נרות
 האדון', 220; 'שולחנו של ישו', 220
 קיריל השני, אפטריארך קופטי ממצרים,
 244
 קיריל השלישי מאלכסנדריה, 244
 קיר מואב, ר' כרך
 קלאמון, מנזר, 242
 קלארה הקדושה (סנט קליר), מיסדר,
 184
 'קלאריסות', ר' קלארה הקדושה
 'קלוינאצנים', ר' אגודות נזירים

546–545; חברה קלוינאלית, 573–599;
 כובשים ונכבשים, 549, 574–577; יחס
 לאירופה, 554, 555, 597–599; אי-טמיעה
 של ילידים, 577–578; תרבות קלוינאלית,
 578–580, 596–597; חוסר טמיעה תרבותית,
 580, 591; אוריינטאליזאציה וליבא-
 נטיניזאציה, 404, 581–582; השפעה של
 תרבות מוסלמית: ארדיכלות, 582–585;
 אמנות הבישול, 585–587; לבוש, 473, 587–
 589; לשון, 589–591; השוואה לספרד,
 550–551, 594–595; סיציליה, 550–551,
 594–595; מזרח, 551–552, 594–595;
 הקלוינאציה הגרמנית במזרח אירופה,
 551–552; היישוב הפיניקי 552; מושבות
 ספרד ואנגליה, 552
 'קומונה של עכו', 129; ר' גם עכו
 קומונות, 96, 100–107, 166, 179, 270, 272,
 320, 345, 353–355, 435, 437, 477, 481,
 556–573; 'קומונה', 100–101; התפתחות
 הארגון, 103, 561–573; מנהל, 568–573;
 ויקונט, 106, 158–159, 164, 166, 560–568;
 באיי (*baiulus*), 560, 569–571; קונסולים,
 560–570, 573; פודיסטה (*podestà*), 569;
 מנהל הפונדה (*nabetinus, fundegarius*),
 573; פריבילגיות, 150–151, 319, 474, 476,
 482–493, 562–565; רכוש, 166, 319, 486–
 493; 'פונדקו' (*fondaco*), 104, 482–493;
 תפקיד במסעי הצלב, 34–36, 102–103,
 557–567; יחסים עם הממלכה, 105–106,
 119, 123, 150, 562; עם הכנסייה המקומית,
 198–199; עם האפיפיורות, 105, 567; עם
 המטרופולין, 104–105, 107, 563–568; ר'
 גם אוניות, אמאלפי, גינואה, ויניציה,
 סחר בינלאומי, ערים, פיזה וכד'
 קומנינה, מריה, 147
 קומנינוס, אלכסיוס, 24, 260, 563
 קומנינוס, מנואל, 41, 192, 236, 237, 241, 242,
 532
 'קומפלאן' (*complant*), ר' חקלאות
 קונטאריני (*Contarini*), משפחה, 105
 קוניטאבל, ר' מגנן השלטון המרכזי
 קונסול (*consul*), ר' קומונות
 קונסטאנטין, באסיליקה, ר' כנסיית הקבר
 הקדוש
 קונסטאנטין הגדול, 191, 201, 531
 קונראד הוהנשטאופן, 122

- קליני, 22, 183
קלטים, 62
קלירמון (*Clermont*), ועידת כנסייה, 24–
26, 228, 285, 333, 334
קלמנס השלישי, אפיפיור, 349, 351
קלסטינוס השלישי, אפיפיור, 119
קלעת אלרחיב (*Raheb*), מבצר, 369
קלעת אצביבה (אל-צביבה), ר' קלעת
נימרוד
קלעת ארבד (אל-רבץ), מצודה מוסלמית,
57
קלעת אשקיף (אל-שקיף), ר' בופור
קלעת גדי, 63
קלעת נימרוד (קלעת אצביבה), 56, 57,
362
קלעת קרין, ר' מונפור
קלסטינוס השלישי, אפיפיור, 119
קנדה, 83
קפריסין, 48, 54, 87, 91, 106, 122, 123, 164,
173, 204, 234, 352, 371, 389, 467, 486, 493,
496, 520, 539
קצב, 312
קצר אליהוד, 242
קצר אלעתרה, ר' בנות יעקב, גשר
קצר פרדאוויל, ר' מצודת באלדווין
קראים, 73, 258, 263, 267, 283
קרים, 259
קרין, נחל, 382, 384
קרית ענבים, 441
קרנות חטין, ר' חטין
קרנטל (*Quarantane*), מנזר יווני, 367
קרת חדשת, ועידת הכנסייה, 533, 552
- ראול גלאבר, 21
ראול מסואסון, עוצר, 122
ראיס' (ראיציוס; *rais*; *raicius*), 163, 446–
448; בית-דין, 165–167; ר' גם חקלאות
ראלף, בישוף נורמאני של בית-לחם, 532
ראלף ניגר, 197
ראס אביאד (*Caput Blancum*), רכס, 369
ראס אלמא, מעיינות, 362
ראש הנקרה (*Passe Poulain*), 369
- ראש העין, 443
רג'נאלד, אדון צידון, 468
רוברט מנורמאנדיה, 28, 77
רוברט מפלאנדריה, 24, 28, 77
רוג'ר, אחיו של עובדיה הגר, 284
רודולף מהאבסבורג, קיסר גרמניה, 325,
326
רודוס, 209, 561
רוח הקודש', אגודת נזירים, 184, 495
רולאנדוס קונטריוס (*Rolandus Conta-*
renus), אציל ויניציאני, 568
רולו הנורמאני, 117
רום (איקוניום), 231, 261
רומא, 53, 62, 73, 113, 119, 134, 174, 201, 208,
233, 234, 235, 246, 247, 272, 285, 337, 351,
436, 437, 546, 547, 578; ר' גם אפיפיורות
רומאנוס הקדוש, מיסדר, 184
רומניה', ר' ביזאנטיון
רוסיה, 73, 206, 552
(א)רחבה, 286
רחוב השרשרת', ר' ערים
ריטבף (*Rutebeuf*), טרובאדור, 555–556
ריי, 19
ריימון, ארכיבישוף של טולידו, 592
ריימון השני, מטריפולי, 344, 402, 424
ריימון השלישי מטריפולי, נסיך הגליל, 88,
120, 121, 277
ריימון מסן-ז'יל, רוזן פרובאנס, 28, 49, 51,
54, 77, 78, 264, 265, 266, 563
ריימון סיפרן, בעל אוניות ממארסיי, 480
ריימס (*Reims*), 480
ריינוס, 26, 27, 260; קהילות יהודיות, 325
רינו משאטיון, סניור עבר-הירדן, 43, 87–
88, 121, 145
ריצ'ארד לב הארי, מלך אנגליה, 43–44,
121, 283, 296, 352, 374, 403, 417, 422,
427, 553, 591
ריצ'ארד מקורנוול, אחיו של הנרי השלישי
מלך אנגליה, מסע צלב, 45, 149
ריקולדו דה מונטה קרוצ'ה, 594–596
ריקונקוויסטה' (*reconquista*), 25, 70
רישארד דה פרינציפאטו, 587
רכן אדין אל-כנג'י, 311
רמאללה, 71, 99, 239, 367, 373, 440, 441
רמה, כפר, 99, 182
רמלה, 30, 32, 33, 36, 37, 38, 44, 45, 52, 53,

398–399, 400–401; גייסות: הסניוריות,
400; ערים, 400; מוסדות הכנסייה, 400;
'סרו'אן' (*serjant*), 94, 98, 159, 173, 400–
401; 'סרו'אן רכוב' (*serjants à cheval*),
400; תורכופולים (*turcoples*), 401, 420–
422; גיוס כללי (*arrière-ban*), 400; כופר
שירות (*scutage*), 132; ר' גם מיסדרים
צבאיים, צבא ולחימה
שכם, 33, 63, 64, 71, 73, 80, 99, 103, 128,
147, 150, 158, 175, 225, 275, 292, 311, 315,
336, 366, 390, 407, 441, 442, 443, 444, 493;
מועצת המדינה, 455; קאתידראלה, 496
ר' שלמה אלימני, 299
ר' שלמה בן אדרת, הרשב"א, 325, 328
ר' שלמה בר' יעקב בר' שמשון משאנץ,
323
ר' שלמה בר' שמואל הצרפתי, 327–328
ר' שלמה הדיין, 309
שלמה המלך, 223, 532
ר' שלמה הקטן ('פטיט') מעכו, 274, 327
שלמה הקראי, 268, 285, 288, 289
ר' שמואל בן דניאל הכהן, ראש ישיבת
בבל (בגדאד), 328
ר' שמואל בר' שמשון, 281; תיאור ארץ-
ישראל, 289, 301–302
ר' שמואל הכהן בר' אליעזר הכהן מעכו,
323
שמואל הנביא, 182, 221, 540
'שמואל הקדוש', ר' נבי סמויל
שמואל הרופא, 320
ר' שם טוב בר' יוסף פלקירא, 327
ר' שם טוב בר' יצחק מטורטוזה, 322
שמעון, אפטריארך היווני של ירושלים, 234
ר' שמעון בר יוחאי, הרשב"י, 254, 322
שמעון המצורע, 244
שמעון הקדוש, ר' פטרוס הקדוש
ר' שמשון משאנץ מבעלי התוספות, 302–
323, 303
שפאייר, 326
שפרעם, 366; כנסיית סאפרון (*Saffroun*)
הקדוש, 226
שקיף תירון (*Cave de Tyron*), מבצר, 365
שקמונה (אלכניסה), 219, 370
שר המשקים (*buticularius*), ר' מגנון השלטון
המרכזי
שרון, 32, 219, 436

64, 72, 73, 99, 158, 172, 220, 239, 355, 359,
368, 439, 444, 471; סניוריה, 147–148;
חוזה, 44; היישוב היהודי, 261–262, 267
רמתיים, 221
רנריוס, כאתיב, 322
רפית, 37; היישוב היהודי, 261, 262
רקת, ר' טבריה
רשפון, ר' ארסוף

ש

שאטו די פלין (*Château des Plains*);
יאזור), מצודה, 38
שאטו מאן (*Château Maen*); בית דג'ן,
מצודה, 38
שאטו-נף, ר' הונין
שאטיון (צרפת), 87
שאלון (*Chalons*), 480
שאמברלין, ר' מגנון השלטון המרכזי
שאמפאן, 473, 480; השפעה אמנותית, 543,
586
'שאמפאר' (*champart*), ר' חקלאות
שאסטלה (קצר אלעתרה), מצודה, 363,
366
שארטר (*Chartres*), 87, 461, 480, 502
שארל הראשון מאנוז', מלך ירושלים, 123
שבתי צבי, 259
שובך (מונריאל), מבצר, 64, 88, 145, 158,
239, 361
'שולחן האדון' (*Mensa Christi*), 226
שומרון, 33, 47, 56, 59, 146, 147, 177, 198, 217,
225, 278, 362, 366, 367, 368, 390, 438, 439,
440, 442, 444, 454
שומרונים, 73–74, 272, 273, 437
'שומרי ארץ הקודש' (*Custodes Terrae*)
'*Sanctae*', ר' פראנציסקאנים
שומריה (*Castellum Feniculi*), 370, 374
שוף, אל- (אשוף), 65
שיזר, 87, 402
שילוח, בריכת, 194, 309
'שילוש הקדוש', אגודת נזירים, 184
שיעים, 18, 41, 61, 63–64
'כופר שירות' (*scutage*), ר' שירות צבאי
שירות צבאי, כוחה של הממלכה, 89

ת	
'תא' (<i>cella</i>), ר' כנסייה	תיאודורוס, ערבי מאנטיוכיה, פילוסוף
תבור, 71, 80, 344, 363, 366, 373; מנזר, 175,	של פרידריך השני, 592
177, 183, 225, 226, 235, 238; רכושו בעכו,	תיאודוריק, צליין גרמני, 246, 440, 508, 530,
322, 437; 'דרשת ההר', 226	582, 531
תבנין (טורון, <i>Toron</i>), מבצר, 144, 145, 158,	'תיאטוקוס', ר' מרים הקדושה
361, 365, 369, 439, 454, 468; סניוריה,	תיבו, רוזן שאמפאן, מסע צלב, 45
145–146	תיבס, 260
תומא הקדוש, 517, 535	טיטמאר (<i>Thietmar</i>), צליין, 585, 588, 593
תומאס הקדוש מקנטרברי, ר' מיסדר	תים (אל-תים), ואדי, 55, 56, 64, 65, 363,
תומאס הקדוש	365
תורגמן (<i>drugeman; drugemanagium</i>), ר'	תימן, 42, 282, 300; 'איגרת תימן', 252, 253
סניוריות	תל-אצאפי (צפית), ר' בלאנשגארד (המשמר
תורוס השני, מלך ארמניה, 343	הלכן)
תורכומאנים, 56, 64	תל-באשר, 70
תורכופולים (<i>turcoples</i>), ר' שירות צבאי	תלמוד, 282, 290, 436
תורכים, 45, 53, 59, 61, 63, 64, 68, 73, 80,	תלמים, 62
228, 229, 230, 316; נשקוחימוש, 413–424;	תל-עג'ול, חוזה, 45
'בנוסת תורכי' (<i>à la turque</i>), 418–419,	תלעת אדם (מעלה האדומים; <i>Maldoim</i>
425, 427; שבטי הנוודים התורכים, ר'	או <i>Castrum Dumi</i>), 367
תורכומאנים	תמר, מלכה, 68, 246
תיאודוסיוס הקדוש (דיר דוסי), מנזר יווני,	תנאים, 282
241	ר' תנחום ירושלמי, 328
	תנינים, נחל, 220
	תתרים, ר' מונגולים

יהושע פראוור הצלבנים

עם מסעי-הצלב היגרה ושתלה עצמה חברה אירופית בחוף סוריה וארץ-ישראל ויצרה בו מתכונות-קיום ודפוסי-תרבות ייחודיים. בכך נפתח פרק בן מאתיים שנה, שבו נמצאה ארץ-ישראל בתוך מעגל ההשפעה האירופית.

אירגון מסעי-הצלב, התנחלותם והתיישבותם, ובמיוחד מהותו של המימסד הצלבני על כל גילוייו — הם נושא החיבור. העימות והמיפגש בין הכובשים האירופיים ובין האוכלוסיה המקומית, על עדותיה ודתותיה, יצרו מסגרות-קיום ומיגוון תרבותי, שבהם נשתקעו מסורות שלטון והנהגה של מזרח ומערב.

ספר זה הוא המשך מחקרו של פרופ' יהושע פראוור, 'תולדות ממלכת הצלבנים בארץ-ישראל' (מהדורה שלישית, תשל"א), שזיכה את המחבר בפרס ישראל, ובתרגומו הצרפתי — בפרס האקדמיה הצרפתית. הספר הוא בחינת כרך משלים, אולם עומד כולו בפני עצמו בחקר החברה הצלבנית ותרבותה, דרכי שלטונה. מערך כלכלתה ויחסה לאוכלוסיה המקומית.

ערך לעצמו מיוחד הפרק על היישוב היהודי תחת שלטון הצלבנים, שנותרחב ונפרט כדי מונוגראפיה שלמה. פרק זה מקיף מאתיים שנה בתולדות התמדו של היישוב היהודי בארץ-ישראל. הוא מתאר את חיי היישוב בזמן הכיבוש הצלבני, התגברות העלייה לארץ-ישראל והתהוותן של קהילות חדשות מבני היישוב המקומי והעולים ממזרח וממערב, יחסי העדות בעלות מסורות שונות, עד הריסת היישוב עם הכיבוש הממלוכי של החוף הצלבני.

הספר משופע באיורים, שמקורם בתקופה הצלבנית, ובמפות מרובות, הממחישים לקורא את ייחודה ורבגוניותה של החברה הארצישראלית תחת שלטון הצלבנים.

המהדורה השנייה שלפנינו הורחבה והושלמה כדי לשקף את המצב הערכני של המחקר.